

Висока пословно - техничка школа струковних студија Ужице
Трг Светог Саве 34, Ужице
телефони: (+381-31) 512-013; 512-789; 513-385
web: www.vpts.edu.rs

Tempus

The publication has been funded within the framework of the European Union Tempus programme which is funded by the Directorate General for Development and Co-operation - EuropeAid and the Directorate General for Enlargement.

This publication reflects the views only of the authors, and the Education, Audiovisual and Culture Executive Agency and the European Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information therein.

Project No. 544543-TEMPUS-1-2013-1-RS-TEMPUS-JPCR

НАЦИОНАЛНА ТУРИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

Др Радмила Новаковић-Костић

**ВИСОКА ПОСЛОВНО – ТЕХНИЧКА ШКОЛА
СТРУКОВНИХ СТУДИЈА УЖИЦЕ**

ДР РАДМИЛА НОВАКОВИЋ-КОСТИЋ

**НАЦИОНАЛНА ТУРИСТИЧКА
ГЕОГРАФИЈА**

УЖИЦЕ, 2015

Др Радмила Новаковић-Костић

НАЦИОНАЛНА ТУРИСТИЧКА ГЕОГРАФИЈА

Уџбеник

Издавач:

ВИСОКА ПОСЛОВНО - ТЕХНИЧКА ШКОЛА СТРУКОВНИХ
СТУДИЈА, УЖИЦЕ
Трг Светог Саве бр. 34

Рецензенти:

Проф. др Слободан Миладиновић
Проф. др Славољуб Вујовић

За издавача:

др Нада Недовић, проф. стр. ст., В.д. директора

Уредник МНТСПС издања:

Проф. др Милутин Р. Ђуричић

Припрема за штампу:

Аутор

Дизајн корица:

Милисав Шуљагић

Тираж:

125 примерака

Штампа:

“Графопласт ” Ужице.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	vii
1. ПРЕДМЕТ, ЗАДАТАК И ЗНАЧАЈ ПРОУЧАВАЊА ТУРИСТИЧКЕ ГЕОГРАФИЈЕ	1
1.1. Предмет и методи изучавања туристичке географије.....	2
1.2. Место туристичке географије према другим научним дисциплинама.....	3
1.3. Основни појмови у географији туризма	5
2. ТУРИСТИЧКО – ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ.....	7
2.1. Географски положај Србије.....	7
2.2. Територија, граница и гранични прелази Србије	10
2.3.Туристички положај Србије	13
2.4. Функционални положај Србије	15
3. ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА У СРБИЈИ ...	17
3.1. Опште карактеристике Србије.....	17
3.2.Природне туристичке вредности Србије	19
3.2.1. Геоморфолошке туристичке вредности	19
3.2.1.1. Панонска област	19
3.2.1.2. Јужни обод Панонске области	21
3.2.2. Планинска област	23
3.2.2.1.Родопски масив	23
3.2.2.2. Карпатско-балкански предео	24
3.2.2.3.Динарски предео.....	25
3.2.3. Планине Србије као туристичке вредности.....	28

3.2.3.1. Планински центри Србије	28
3.2.4. Остале планине Србије	51
3.2.5. Климатски туристички центри	68
3.2.6. Клисуре и кањони – туристичка вредност Србије	69
3.2.7. Пећине - туристичка вредност Србије	88
3.2.8. Оцена геоморфолошких туристичких вредности	103
3.2.9. Оцена геоморфолошких туристичких вредности	105
4. КЛИМА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ	107
5. ХИДРОЛОШКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ СРБИЈЕ	108
5.1. Реке – самосталне туристичке вредности.....	109
5.2. Реке - комплементарне туристичке вредности	119
5.3. Врела, водопади, слапови, букови	128
5.4. Језера	133
5.4.1. Језера самосталне туристичке вредности	134
5.4.2. Језера комплементарне туристичка вредност	138
5.5. Минерални и термални извори Србије.....	143
5.5.1. Појам бања и развој бањског туризма.....	145
5.5.2. Бањска и климатска места Србије.....	148
6. БИОГЕОГРАФСКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ СРБИЈЕ ..	171
6.1. Фауна Србије	171
6.2. Риболовни туризам у Србији	172
6.3. Посматрање птица	174
6.4. Национални паркови Србије	175
6.5. Паркови природе.....	180
6.6. Предели изузетних одлика.....	185
6.7. Предели изузетних одлика.....	192
6.8. Рамсарска подручја.....	197

6.9.Споменици природе.....	205
7. АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ.....	211
7.1. Археолошке туристичке вредности.....	211
7.2. Споменичке туристичке вредности.....	213
7.3. Споменици на Листи светске културне баштине	215
7.4. Уметничке туристичке вредности.....	220
7.5. Етнографске туристичке вредности.....	221
7.6. Градови - антропогене туристичке вредности	224
8. РЕЦЕПТИВНИ РЕСУРСИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА.....	261
8. 1. Саобраћајнице и саобраћајна средства.....	261
8. 2. Хотелијерска и ресторатерска основа.....	264
8. 3. Туристичке агенције.....	266
8. 4. Промет туриста.....	267
9. РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА СРБИЈЕ	269
9. 1. Појам туристичке регије - кластера	269
9. 2. Туристички регион – кластер Војводина.....	270
9.3. Туристички регион – кластер Београд	271
9.4. Туристички регион – кластер Југоисточна Србија	272
9.5. Туристички регион – кластер Југозападна Србија	273
10 ТУРИСТИЧКИ ПРОИЗВОДИ СРБИЈЕ	275
10.1. Особине данашњег српског производа	275
10.2. Особине домаћих туриста према врстама производа.....	276
10.3. Градски одмор.....	277
10.4. Пословни туризам + МІСЕ	278
10.5. Кружне туре.....	280
10. 6. Посебна интересовања – доживљаји и искуства.....	281
10.7. Догађаји.....	282

10.8. Наутички туризам.....	285
10.9. Здравствени туризам (SPA / WELLNESS)	286
10.10. Планине и језера.....	288
10.11. Рурални туризам.....	290
11 ДРУШТВЕНИ И ЕКОНОМСКИ ЗНАЧАЈ ТУРИЗМА	291
11.1. Директни утицаји туризма на привреду	292
11.2. Индиректни утицаји туризма на привреду.....	294
11.3. Инвестиције у туризму Србије	297
11.4.Перспективе развоја туризма у Србији	300
ЛИТЕРАТУРА.....	305

ПРЕДГОВОР

Књига *Туристичка географија Србије* намењена је студентима туризма Високе пословно-техничке школе струковних студија у Ужицу, за припремање испита из истоименог предмета, по чијем наставном плану је и конципирана, као и другим студентима и ученицима туризма који у свом образовању треба добро да упознају своју земљу, њене природне лепоте и вредности као туристичке потенцијале значајне за развој туризма као привредне гране.

Полазећи од постојећег природног потенцијала земље као предуслова за развој туризма у књизи су обрађене следеће целине:

- туристичко-географски положај и границе Србије;
- геоморфолошке туристичке вредности представљене планинама, долинама, пешчарама, пећинама, клисурама, кањонима, прерастима, планинским и климатским туристичким центрима;
- хидролошке туристичке вредности представљене рекама, језерима, врелима, водопадима, бројним термоминералним изворима и бањским и наутичким туристичким центрима Србије
- биогеографске туристичке вредности представљене биљним и животињским светом, заштићеним природним целинама, националним парковима, специјалним резерватима природе, парковима природе са најпознатијим ловним, орнитолошким и еколошко-туристичким центрима;
- климатске туристичке вредности;
- антропогене туристичке вредности;
- туристички производи и кластери Србије
- перспективе туризма у Србији

Данас смо ми чувари природне баштине за будуће генерације, зато треба и да је заштитимо законима, као и константном бригом о очувању и одрживом коришћењу јер само таква ће бити од користи нама и туристима који желе да уживају у чистој и очуваној природној средини, свежем планинском ваздуху, хуку водопада и шуму реке, цвркату птица, мирису сена и села, лековитом дејству минералних и термалних вода.

Овај уџбеник штампан у оквиру реализације ТЕМПУС пројекта број 544543-TEMPUS-1-2013-1-RS-TEMPUS-JPCR – Модернизација и хармонизација студијских програма из области туризма у Србији, чији је носилац Издавач ове књиге, а Кординатор пројекта проф. др Милутин Р. Ђуричић, један од аутора овог уџбеника.

Аутор

1. ПРЕДМЕТ, ЗАДАТАК И ЗНАЧАЈ ПРОУЧАВАЊА ТУРИСТИЧКЕ ГЕОГРАФИЈЕ

У XX веку у неким регионима света туризам се претворио у толико масовну појаву да је феномен туризма постао предмет проучавања. Представници различитих научних дисциплина много су урадили за опис феномена туризма. Настале су нове специјалности, појавила су се истраживања која сведоче о благотворном утицају туризма на економију, као дугорочног социо-културног процеса. С друге стране, туристичка географија се развија истовремено с развојем географске науке, која је са своје стране тесно повезана са процесима економског и културног освајања територија различитог типа. Географија има веома јасан социо-културни карактер и зато не може бити апстрактна наука, јер је оријентисана на изучавање конкретних простора, у оквирима одређених социо-културних система. Она је и национална наука, зато што помаже свом социо-културном систему у контроли и преображају простора. За туристичку географију је важна бихејвиористичка парадигма, која је настала у лундској школи (Шведска), која ставља нагласак на истраживање кретања и понашања људи у простору и слободном времену са којим располажу, начином коришћења тог времена, перцепцијом простора, интерсубјективним мотивима и слично.

Туристичка географија је део система географских наука. Туристичка кретања су просторно диференцирана у зависности од локалних географских услова. Изучавање тих разлика и њихових узрока је подстакло географска истраживања туризма. Географија туризма се развија под различитим називима – туристичка географија, рекреациона географија, географија слободног времена. Она изучава територијални размештај природних и антропогених ресурса, материјалне базе и туристичких токова. При томе посебно обраћа пажњу на њихове везе са другим елементима територије и са квалитетом животне средине. Она проучава процесе освајања простора са гледишта еволуције стандарда туризма и рекреације у оквирима одређених географских услова. Класична географија туризма бавила се описивањем размештаја туристичких објеката и појава. Она се сводила на дескрипцију и инвентаризацију туристичких ресурса. ***Модерна географија туризма је наука о просторној организацији туристичке делатности и туристичких кретања у вези са размештајем туристичких ресурса, материјалне базе туризма и туристичке инфраструктуре.*** Она треба да одговори не само на питање шта и где се налази у туристичком простору, него и како туризам функционише и како је организован у простору. Тако она врши валоризацију туристичких потенцијала у глобалном, регионалном и локалном нивоу.

Посебан део географије туризма је географија међународног туризма, која изучава просторну организацију туристичких кретања, туристичких центара, зона, маршрута и туристичког тржишта у различитим регионима света. У том циљу она проучава карактеристике, тенденције и перспективе туристичких праваца и дестинација међународног туризма и врши глобалну туристичку регионализацију. Објекат истраживања туристичке географије су објекти и субјекти туризма у различитим социо-културним условима.

Објекти туризма су материјални предмети, системи, процеси и појаве, а такође стандарди, који представљају услове реализације разноврсне туристичке делатности човека.

Субјекти туризма су људи, који воде туристичку делатност, на основу стандарда датих социо-културних услова–система, средине или региона туристичког освајања.

Под туристичком активношћу подразумева се разноврсна активност људи, оријентисана на обнављање сопствених снага у складу са стандардима свог социо-културног система. Овде се укључују дневни, недељни, квартални, годишњи и животни циклуси рекреације. Они сви нису предмет истраживања географске науке, али су они одраз рекреационе активности.

Туристички токови представљају скуп туристичких група, које се крећу по одређеној маршрути до одређене дестинације, да проведу пријатно и корисно слободно време. Основни узрок таквих путовања су различити природни фактори (море, плаже, реке, планине, термоминералне воде), као и антропогени (културно-историјски споменици, уметничка дела, манифестације).

Туристички центри су места у простору где се укрштају туристички токови. Да би постали привлачне тачке, центри морају да имају одређени скуп природних и антропогених туристичких ресурса.

Туристичко-географске зоне су простори концентрације више туристичких центара, на пример обале Медитерана, Карипски басен, Југоисточна Азија, подручје Алпа.

Туристичка маршрута је пут којим се крећу туристи. Обично се дуж маршруте налазе различити туристички објекти: хотели, ресторани, историјске и археолошке знаменитости, забавни објекти, који нуде различите врсте услуга и роба туристима.

Туристичка географија врши комплексну анализу туристичког тржишта на основу које открива законитости и одређене закључке о развоју туризма у некој држави, препоручује мере за његов опоравак, стабилизовање, унапређење или подржавање одређене стратегије.

1.1. Предмет и методи изучавања туристичке географије

Интегралност проучавања туризма утиче и на предмет изучавања туристичке географије који се огледа у проучавању:

1. природне средине,
2. антропогених елемената географске средине,
3. географског положаја,
4. туристичко-географске анализе локације,
5. карактеристика туристичких кретања,
6. измена географског лика простора,
7. туризма и деградације простора,
8. туристичко-географског рејонирања.

Задатак проучавања туристичке географије проистиче из самог предмета истраживања, те се проучавање своди на уочавање:

- сличности и разлика између туристичких и других облика кретања светског становништва;
- кретања становништва у иницијативним и рецептивним просторима и локацију главних емитивних географских простора;
- валоризације природних и антропогених туристичких мотива и њихов утицај на географске регије;
- карактеристика комуницирања при повезивању рецептивних и емитивних подручја;
- утицаја рецептивних капацитета и фактора при развоју туризма у одређеној географској средини;
- критеријума за поделу туристичких кретања и различитих видова туризма
- карактеристика туристичког развоја у зависности од географског простора.

Методе за изучавање туристичке географије проистичу из мултидисциплинарности туризма, те се користе комплексне научне методе, као што су: просторно-географски метод; генетско-еволутивни метод; компаративни метод; метод систематизације; математичко-статистички метод; картографски метод. Комплексни научни метод у изучавању туристичке географије мора обухватити и синтетичко разврставање изведених судова и законитости, што је карактеристично за све научне области које имају широко поље посматрање (психологије, филозофија, географија...) ¹

1.2. Место туристичке географије према другим научним дисциплинама

Географска наука се бави проучавањем простора (територије). Она није једина наука која изучава простор, али је једина која га изучава комплексно и за коју је простор основни објект истраживања. Постоји много географских дисциплина – физичка, економска, индустријска, саобраћајна географија, а туристичка географија је једина дисциплина у систему географских наука која спада у облик друштвено-економске географије. Постоје четири блока географских дисциплина:

- *Друштвено-географске дисциплине:* Економска географија, Социјална географија, Географија становништва, Географија насеља, Географија сфере услуга, Туристичка географија;

- *Природно-географске дисциплине:* Физичка географија, Геоморфологија, Климатологија, Географија земљишта, Биогеографија (зоо и фито-географија);

- *Теоријске и методолошке дисциплине:* Теоријска географија, Метагеографија (историја и методологија географије), Тематска картографија (укључујући и туристичку картографију);

- *Интердисциплинарне области:* Просторно планирање, Животна средина, Туризам, Демографија, Војна географија.

Туристичка географија је у тесној вези са економиком туризма. *Економика туризма* користи економску статистику, истражује ефикасност туристичких инвестиција и делатности, изучава туристичко тржиште (потрашњу, понуду, цене) и туристичке производе, робе и услуге. Ако економика туризма синтетизује све елементе туризма кроз призму економске ефикасности, географија туризма то чини кроз туристичку валоризацију туристичких ресурса на одређеној територији. Због тога је посебно корисна при територијалном планирању и у изради програма и стратегија развоја туристичких центара, зона и региона.

Територијални туристички систем је облик организације туристичке делатности на одређеној територији, у оквиру којег се постиже максимално узајамна веза, просторна и функционална координација различитих подсистема, који учествују у реализацији туристичке функције дате територије.

Туристички рекреациони систем се састоји из подсистема и елемената који се деле на:

- *унутрашње*, повезане са самим процесом одмора у који спадају подсистеми туриста и организационих облика туризма

- *спољашње* који представљају услове у којима се туризам одвија. У ту групу спадају подсистеми: ресурси природне средине, историјско-културни ресурси, база смештаја, исхране и услуга.

У унутрашњем аспекту подсистеми су субјекти туризма, а основна функција је најпотпуније задовољавање њихових рекреативних потреба. У савремени систем туризма организационо се укључују различити *економски субјекти*: места за смештај и боравак; фирме за исхрану и забаву; туроператори и туристичке агенције; саобраћајна предузећа; произвођачи роба и услуга у туризму; установе и удружења у

¹ С. Штетић, "Географија туризма", Београд, 2003, стр. 6

области културе и уметности; маркетиншке и консултантске агенције; агенције за безбедност; државне и општинске организације и удружења на националном, регионалном и локалном нивоу у области туризма. Сви наведени економски субјекти имају за циљ производњу, понуду и реализацију туристичких услуга. Оне имају употребну вредност и нуде се и продају на тржишту кроз маркетиншку делатност.

Туристичка картографија је наука о туристичким географским картама, методама њихове израде и коришћења. Картама се представља просторни размештај, везе и односи туризма, ресурса, становништва и других елемената туристичко-рекреационог система. Туризам је сам по себи географичан. Због тога је разумљиво што су карте, као "други језик" географије данас добиле масовни карактер у представљању и ширењу туристичких информација. *Туристичке карте* спадају у ред основних графичких средстава која се користе у туризму. Карта је посебан и специфичан језик, који се користи заједно са текстом при упознавању са неком туристичком дестинацијом. Никакав текст не може тако јасно и брзо објаснити узајамне размештаје тачака или објеката, којих може бити на хиљаде, као што може карта. Велико преимућство картографског језика још је у томе што се картом релативно лако може служити чак и онај ко не зна језик земље у којој је издата – многи условни картографски знаци су интернационални, слично арапским бројевима. Због тих вредности карта налази широку примену у туризму. По садржини карте се деле на различите групе.

У туризму се доста користе *саобраћајне карте*. Оне показују премештање или превоз терета, људи, роба и вести, од једног места до другог. Ту су најраспрострањеније карте саобраћајне мреже, али многе карте приказују и обим и правац туристичког промета. Широко се користе специјалне карте по врстама саобраћаја – аутокарте, железничке карте, поморске, карте ваздушног саобраћаја. *Туристичке карте* специјалним знацима означавају објекте који могу бити интересантни за туристе – хотеле, ресторане, ски стазе, базене, плаже, кампинг места, видиковце итд., али и забране, типа забрањеног ложења ватре, бацања отпада, обавезног правца кретања и слично.

Туристичка географија се историјски мења, јер се и објекат истраживања мења. Поједина туристичка места и региони добијају на значају, мењају се туристички токови, мењају се и сами стандарди туризма. Посебно те промене захватају годишњи циклус туризма. На тај начин, без обзира на висок степен изучености туристичких процеса, стандарда и објеката, у данашње време се појавило много новог и неизученог – услед измена саме реалности. То захтева нова истраживања и разраду нових методологија. Мноштво литературе можемо груписати у следеће правце: филозофске и методолошке основе описа историјских и географских процеса; општа теорија и методологија туристичке валоризације територије; теорија и методологија туристичке картографије; новији фундаментални процеси промена различитих региона и географија туристичких праваца; теорија и методологија туристичке географије у целини; регионална туристичка истраживања; новије тенденције у туристичкој географији Србије; поједини аспекти организације туристичких услуга и новије тенденције у тој области; географска истраживања појединих региона и туристичких места.

1.3. Основни појмови у географији туризма

У географији туризма користе се појмови и термини које је потребно прецизније одредити

Туриста је лице које путује са сваким циљем, осим због зараде и промене сталног места боравка, при трајању боравка ван свог места боравка не мање од 24 часа (мање од 24 часа је излетник), али не више од 6 месеци. Туристи су лица која

путују у циљу службених путовања, конференција, конгреса, различитих сусрета, одмора, лечења, учења, због породичних, религиозних и спортских разлога. Ова дефиниција је дата на конференцији ОУН 1954. и потврђена на Римској конференцији о туризму и екскурзијама 1963. и служи као основа за спровођење међународне туристичке статистике, туристичког права, визних формалности. Туристима се сматрају такође посаде авиона или бродова, ако остају дуже од 24. часа.

Туристима се не сматрају радници на привременом раду или дневни мигранти, лица без сталног места боравка, избеглице, војни континенти у војним базама, привремени и стални имигранти, дипломате, представници конзулата, транзитни путници. Према томе, појам “туриста” подразумева: одсуство зарада и трошење новца на другој територији; боравак на другој територији током неког, не превише дугог времена, који се одређује различито; постојање поновљивог недељног циклуса одмора.

Одмор – рекреација је свака делатност или беспосленост усмерена на опоравак снага човека, која може да се остварује како на територији сталног боравка човека, тако и ван њених граница. Врсте одмора могу бити различите, од сна, шетње, забаве и спорта, до посета различитим атрактивним местима, али одмор је и другачији начин коришћења слободног времена попут рада на плацу или викендици.

Туризам као путовање можемо кратко дефинисати као привремени одлазак (не мање од 24 часа) људи из сталног места боравка ради задовољења здравствене, образовне, професионално-пословне, спортске, религиозне и друге потребе, без бављења плаћеним занимањем у месту привременог боравка. Туризам је посебан облик кретања људи по маршрути с циљем посете конкретних објеката или задовољења специјализованих интересовања. “Туризам је један од видова активног одмора, који представља путовања, извршена у циљу упознавања неких региона, нових земаља и повезани су у низу земаља с елементима спорта”². Функције туризма могу бити: васпитне, образовне, здравствено рекреативне, спортске. Критеријум за разликовање туризма од екскурзије и миграције радне снаге је дужина трајања путовања. Доња временска граница је 24 часа, испод те границе путовање се сматра излетом - екскурзијом. Горња временска граница одређује се различито – од 14 дана до једне године. Туризам се разликује од миграције по томе што релативно дуги боравак на другој територији није повезан са зарадом: туриста не зарађује новац, него га само троши. Треба додати још једну карактеристику, на основу које је могуће разликовати туризам од привременог боравка изван своје територије – постојање недељног и кварталног циклуса одмора. Према томе, туризам се дели:

По временском трајању на:

- туризам (преко 24 часа изван места сталног боравка) и
- екскурзије (до 24 часа изван места сталног боравка),

По месту провођења времена, на:

- инострани (изван граница своје државе) и
- унутрашњи (у границама своје државе).

Туристичка привреда обухвата скуп пословних организација и државних агенција које врше кретање роба и услуга и држе средства за транспорт, програме и ресурсе за путовања и одморе. Туристичка привреда може и да се дефинише као скуп оних привредних и трговинских делатности које производе робе и услуге намењене за стране и домаће туристе. Према томе, *туристичка привреда* укључује превоз путника, путничке агенције, туроператоре, услуге за смештај и исхрану, одмор и забаву, произвођаче сувенира и уметничких производа, владине организације за регулисање и надзор туристичке привреде. Туризам је дакле делатност, која “има

² Манилска декларација о светском туризму, 1980.

важан значај у животу народа услед непосредног утицаја на социјалну, културну, образовну и економску област живота држава и њихове међународне односе”³.

Туризам је вид одмора, којег карактерише:

- Оријентација на обнову снага људског организма,
- Одсуство веза с производном делатношћу,
- Одсуство веза са задовољавањем животних потреба,
- Активност, по правилу, изван места сталног боравка.

Ресурси су извори, средства, сировине, природна и антропогена добра која се могу привредно искоришћавати – валоризовати. Ресурси су битна компонента, компаративна предност за развој одређеног географског подручја – државе, регије или града. Туристички ресурси су сва средства у функцији туристичког развоја одређеног места/подручја – мотиви, туристичка инфраструктура и супраструктура, агенције, организованост дестинације, кадрови и сл.

Туристички мотиви су ужи појам од туристичких ресурса, али имају примаран карактер, а њихови атрактивни атрибути иницирају кретања туриста (интегрална компонента туристичког система). Велики број аутора изједначава значење мотива (атракција) и ресурса, што је погрешно. Мотиви су атрактивне појаве и предмети; основни подстицаји туристичких кретања, задовољавање културне и рекреативне потребе. Атрактивни атрибути или својства туристичких мотива су подложни променама и деле се на рекреативне, естетске, куриозитетне и знамените атрибуте. Комплексни мотиви имају више атрактивних атрибута, нпр. планина, море, град. Самостални мотиви имају такве атрактивне атрибуте који су довољно јаки за анимирање, да туристи због њих предузимају одређено путовање. Комплементарни мотиви имају одређене атрактивне атрибуте који нису довољно изражени и самостални у својој атракцији, тако да чине допуну садржаја главном мотиву. Према генези мотиви се деле на природне и антропогене мотиве, а према атрактивном дејству на рекреативне и културне мотиве.

Туристички потенцијал је свеукупност природних и социо-културних претпоставки за организацију туристичке делатности на одређеној територији. Често се под туристичким потенцијалом подразумева постојање на територији одређених уникатних или барем интересантних објеката не само за локално становништво. Туристички потенцијал територије је промењив и зависи од особености социо-културне средине у којој се налази. По Вуконићу (2001) туристички потенцијал одређеног простора је функција позитивних и негативних фактора, према формули:

$$Pr = \frac{f(Ap, Sp, Kp)}{f(Tp, Tb)}$$

где је:

Pr – погодност ресурса или територије за туристичко активирање;

Ap – атрактивни потенцијал природних и антропогених ресурса;

Sp – саобраћајни потенцијал (капацитет саобраћајних средстава);

Kp – капацитет понуде (изражен бројем постеља или неком другом врстом понуде);

Tp – трошкови путовања (синтетички показатељ удаљености, времена и цене путовања);

Tb – трошкови боравка (синтетички показатељ цене услуга и просечне потрошње.

³ Манилска декларација о светском туризму, 1980)

2. ТУРИСТИЧКО – ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ

Туристичко-географски положај Србије представља важну компоненту туристичке валоризације земље у целини, а самим тим и њених туристичких ресурса различите структуре, просторне величине и организације. Туристичко-географски положај је сложена категорија која обухвата 4 врсте положаја земље, које, у процесу валоризације, треба објективно сагледати и оценити. То су:

1. географски положај;
2. граница и гранични прелази;
3. туристички положај и
4. функционални положај.

2.1. Географски положај Србије

Географски положај дефинише однос Србије према географском координатном систему, тј. географској ширини и дужини (математичко-географски положај); однос према истакнутим природно географским целинама којима припада или се налази у непосредном контакту итд.

Србија је континентална земља која се налази у југоисточној Европи, на централном делу Балканског полуострва, између 41°53' (Растелица) и 46°11' (Хајдуково, 10км северно од Суботице) северне географске ширине и 18°49' (Сомбор) и 23°00' (врх Сребрна глава на Старој планини) источне географске дужине. *Србија је у централном делу умереног топлотног појаса*, а 45-ти упоредник пролази северним делом земље, поред Беле Цркве, Банатског Новог Села, Старе Пазове, Руме и Сремске Митровице, што одређује њену позицију веће припадности јужном делу северне хемисфере.

Одређујући положај Србије према важнијим просторним целинама којима она припада, долази се до закључка о њеној *балканској, средњоевропској и подунавској* позицији. Овако сложен положај омогућава њену велику комуникативност и транзитност што омогућава развој туризма уопште, нарочито транзитног туризма. Због дела Панонске низије на северу, Србија припада и региону средње Европе, а географски и климатски својим јужним делом се убраја и у *медитеранске земље*. Србија је на раскрсници путева Источне и Западне Европе који моравско - вардарском и нишавско - маричком долином воде на обале Егејског мора, у Малу Азију и на Блиски исток.

Европски саобраћајни коридори VII (Дунав) и X (друмски и железнички) прелазе преко територије Србије и укритају се у Београду. Главни град Србије, Београд лежи на Дунаву, пловном путу који повезује западне и средњоевропске земље са земљама Источне Европе. У његову луку долазе бродови из Црног мора, а преко канала Рајна–Мајна–Дунав нашао се у средишту главног пловног пута у Европи: Северно море–Атлант–Црно море. Веза са Јадранским морем је железничка пруга Београд – Бар. У Београду је и Аеродром „Никола Тесла“, који се налази на раскрсници главних европских ваздушних путева.

Балкански положај Србије

Србија са 73% своје територије припада Балканском полуострву и овим својим делом је претежно планинског карактера са специфичностима Динарских, Шарских, Родопских и Карпатско-балканских планинских целина, које имају геолошко-морфолошке особености и специфичности природних комплекса и географских просторних целина који поседују природне и антропогене туристичке потенцијале. Балканска припадност одређује Србији и одговарајући положај интерконтиненталних општинских и туристичких кретања долином Велике и Јужне Мораве на које се надовезује долина Вардара, остварује се веза између средње, западне и северне Европе, с једне и јужне Европе, с друге стране. Од овог правца, код Ниша, долином Нишаве, води саобраћајница, која преко Софије води ка Истанбулу тј. према Азији. Такође, преко Тимочког басена остварује се добра веза са земљама источне Европе, преко Мачве са Федерацијом Босне и Херцеговине тј. Републике Српске, а преко Косова и Метохије са албанском и јадранском обалом.

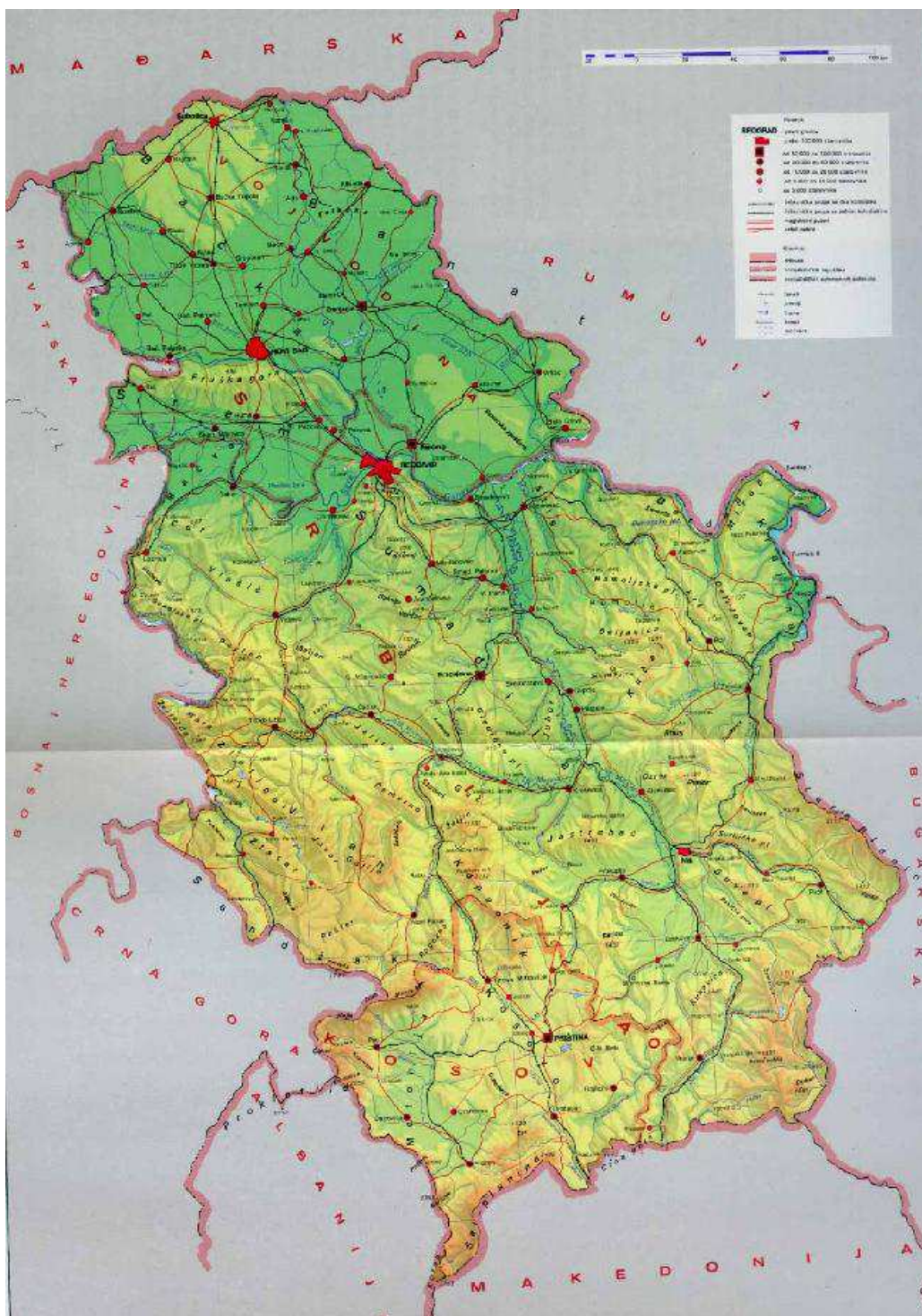
Оваква комуникативност балканског положаја Србије има велики значај за савремена туристичка кретања, али и врло сложена струјања, додире и мешање староседелачких и пролазних племенских и етничких скупова, па и цивилизација. Свака од њих је носила са собом чвршће или лабавије укоренење културне специфичности које су међусобно деловале, понекад деструктивно, али свакако стварајући културна добра комплексног, у суштини неуобичајеног, куриозитетног карактера, споменичке, етнографске и друге вредности са заступљеношћу европског и азијског културног идентитета.

Средњоевропски положај Србије

Србија са 27% своје територије, северно од Саве и Дунава, тј. цела Војводина припада средњој Европи. Овај део наше земље је равничарски простор са воденим токовима пространих долина и пратећих водених површина погодних за спорт и рекреацију, као и острвских планина погодних за излетничко-рекреативна кретања. Утицаји средње Европе кроз више векова, као и сложена етничка структура становништва на овим просторима, условила је високи проценат градова и градског становништва који чине значајну дисперзивну зону на коју се традиционално рачуна у домаћим туристичким кретањима, а многи рецептивни простори своју понуду усмеравају и прилагођавају карактеру и обиму тражње туриста са овог подручја.

Подунавски положај Србије

Петина укупног тока Дунава (21,12% од 2.783км) протиче кроз нашу земљу, у дужини од 588 км, што условљава неминовну усмереност ка овој великој реци и значај који она има за развој туризма. Дунавом и његовом долином остварују се везе са средњом и северозападном Европом као значајним туристичким дисперзивима, с једне, а посредством Влашке низије и Црног мора са источном Европом и Азијом, с друге стране. Овакав значај је појачан спајањем Дунава са воденим токовима Мајне и Рајне, што омогућава развој наутничког туризма у који се Србија укључује изградњом одговарајућих marina и пристаништа, као и других рецептивних објеката

Карта 1. Географска карта Републике Србије
 (Извор: <https://www.google.rs/search?q=географска+карта+србије&espv>)

специјалне или опште туристичке намене. Дунав и његова алувијална равна богата је адама, рукавцима, мртвајама и алувијалним шумама, што пружа могућност развоја разноврсних облика рекреативног туризма и туризма специфичних интереса. На Дунаву су и Национални паркови "Ђердап" и "Фрушка Гора" који својим природним и антропогеним ресурсима пружају могућност развоја излетничког и стационарног туризма. Дунав својом уском гравитационом зоном укључује и највеће туристичке градове земље, Београд, Нови Сад и друге, као и низ светски признатих археолошких, споменичких, уметничких и етнографских туристичких вредности (Винча, Старчево, Лепенски Вир, Трајанова табла, пут, Караташ, Петроварадинска, Смедеревска, Голубачка тврђава итд).

2.2. Територија, граница и гранични прелази Србије

Територија Републике Србије покрива површину од 88.361 км², од тога, две аутономне покрајине имају: АП Војводина, 21.506 км² (24%); АП Косово и Метохија 10.887 км² (12,3%); Територијалну организацију Републике Србије чине: територијалне јединице локалне самоуправе: општине, градови и Град Београд, као и АП Војводина и АП Косово и Метохија. У Републици Србији постоји 150 општина, 23 града и Град Београд, као главни град. Република Србија има 29 управних округа, не рачунајући Град Београд који је седиште свих органа државне управе. Србија има 6169 насеља, од тога 207 градских насеља. АП Косово и Метохија се на основу Резолуције Савета безбедности Уједињених нација 1244, од 10. јуна 1999. налази под привременом цивилном и војном управом Уједињених нација.

Дужина граница Србије је 2.397км, од чега је 1.717км копнене и 680км речне границе. На истоку Србија се граничи са Бугарском, на североистоку са Румунијом, на северу са Мађарском, на западу са Хрватском и Босном и Херцеговином, на југозападу са Црном Гором, а на југу са Албанијом и Македонијом.

Граница према Мађарској је дуга 166 км, од чега 154 км сувоземне и 12 км речне. Граница је равничарског карактера и лако савладава. Преко ње се остварују друмске саобраћајне везе на релацијама:

- Сомбор – Бездан - Баја;
- Суботица – Келебија - Печуј;
- Сента – Кањижа – Хоргош - Сегедин;
- Суботица – Хоргош – Сегедин - Будимпешта;
- Кикинда - Нови Кнежевац – Ђала – Сегедин– Будимпешта.

Највећи значај има пут Суботица-Будимпешта, Е-75 тј. коридор X, с обзиром на кључну улогу у повезивању Србије са средњом и северном Европом.

Са овом саобраћајницом приближно се поклапа и железничка веза чији се туристички значај огледа у надовезивању магистралне пруге Суботица-Нови Сад-Београд-Бар, што омогућава промет туриста из ових делова Европе према Медитерану и континенталним туристичким местима који гравитирају овој прузи. Међународни гранични прелази из Србије ка суседној Мађарској су:

- *друмски*: Бачки Брег – Hercegszanto; Келебија – Tompa; Хоргош – Roszke;
- *железнички*: Суботица – Kelebia; Хоргош – Roszke;
- *речни*: Бездан – Mohacs; Кањижа – Szeged.

Највећи број путника је регистрован на прелазу Хоргош (око 5 милиона), затим следе Суботица, Келебија и Бачки Брег. Годишње се овде региструје око 15 милиона прелазака границе у оба правца.

Дужина границе према Румунији износи 544 км, сувоземна је 267 км и речна 277 км. Од српско-мађарске границе до Вршачких планина она је равничарског карактера, а потом се поклапа са реком Нером до прелаза у Белоцркванско проширење и у наставку до Банатске Паланке, а одатле се граница креће средином тока Дунава до ушћа Тимока у Дунав, где се налази тромеђа Србије, Румуније и Бугарске.

• **Железничке везе** са Румунијом остварују се на релацијама: Вршац – Темишвар; Јаша Томић - Темишвар и Кикинда - Темишвар. Највећи значај има пруга Вршац-Темишвар јер се на њу од Вршца наставља саобраћајница према Београду и од Темишвара за Букурешт.

• **Друмска саобраћајна веза** иде правцима: Кикинда - Темишвар; Српска Црња – Жомбољ - Темишвар; Српски Итебеј – Међа - Темишвар; Вршац - Темишвар; Бела Црква - Базјаш; Пожаревац – Доњи Милановац - брана хидроелектране "Ђердап 1" – Дробета - Турну Северин.

Свакако, највећи значај има пут Вршац-Темишвар јер спаја главне градове и најважније дисперзивне центре обе земље.

Гранични прелази ка Румунији су:

• **друмски:** Наково – Comlosu Mare; Српска Црња – Jimbolia; Јаша Томић – Foeni; Ватин – Moravita; Калуђерово – Najdas; Караташ – Gura Vai;

• **железнички:** Кикинда–Jimbolia; Вршац–Moravita;

• **речни:** Велико Градиште – Belobresca; Доњи Милановац – Svinita; Текија – Orsova; Кладово – Turnu Severin; Прахово – Portile de Fior 1.

Годишњи промет путника достиже 12 милиона, а $\frac{3}{4}$ тог промета се реализује на граничном прелазу Ђердап, а потом следе Српска Црња, Ватин, Калуђерово и др.

Граница према Бугарској је дуга 371 км, сувоземна 342 км и речна 29 км. Граница је претежно планинског карактера, сем подручја око Тимока. С обзиром да пресеца више речних долина постоји могућност стварања добрих саобраћајних веза између Србије и Бугарске. Границу пресеца железничка пруга Ниш-Софија, Књажевац-Лом, Зајечар-Видин и Неготин-Видин. Највећи значај има друмски пут Ниш-Софија, због уклопљености у моравски пут, с једне и марички пут, с друге стране, чиме представља део источног медитеранског туристичког правца.

Гранични прелази ка Бугарској су:

• **друмски:** Мокрање – Брегово; Вршка Чука – Кула; Градина – Калотина; Стрезимировци – Стрезимировци; Рибарци – Отоманци

• **железнички:** Димитровград – Драгоман.

Промет износи око 10 милиона путника, а најпрометнији прелази су Градина и Димитровград.

Између Србије и Бивше Југословенске Републике Македоније граница је дуга 252 км и цела је сувоземна. Међу друмским и железничким правцима који повезују ове две земље најзначајнији су Врање - Скопље и Качаник - Скопље.

Гранични прелази ка Македонији су:

• **друмски:** Голеш – Голема Црцорија; Прохор Пчињски – Пелинце; Прешево – Табановце; Ђенерал Јанковић – Блаце; Глобочица – Жејинце

• **железнички:** Ђенерал Јанковић–Блаце.

- **Граница према Албанији** има 122 км и у целини је сувоземна и традиционално са најмање прелаза. Граница је планинска и тешко проходна и поред тога што је пресеца неколико речних долина. Србија је повезана са Албанијом друмском саобраћајницом Призрен - Кукес.

Карта 2. Границе и гранични прелази Републике Србије
 (извор: <https://www.google.rs/search?q=географска+карта+србије&espv>)

Гранични прелази ка Албанији су :

- **друмски:** Ђафа Прушит – Zogai; Врбница – Могине;

Граница према Федерацији Босне и Херцеговине има дужину од 391 км. Од тога је сувоземна 165 км и речна граница 226 км.

Гранични прелази ка Федерацији Босне и Херцеговине су

• **друмски:** Јамена – Јамена; Сремска Рача – Босанска Рача; Бадовинци – Попово Поље; Трбушница – Шепак; Мали Зворник – Каракај; Љубовија – Братунац; Бајина Башта – Скелани; Котроман – Вардишта; Увац – Рудо

- **железнички:** Сремска Рача – Бијељина; Мали Зворник – Каракај.

Дужина границе према Хрватској је претежно равничарска у Панонском делу земље, изузев фрушкогорског дела и износи 315 км, од чега је 183 км копнене границе и 132 км речне границе.

Гранични прелази ка Хрватској су:

• **друмски:** Бездан – Батина; Богојево – Ердут; Бачка Паланка – Илок; Нештин – Илок; Сот – Принциповац; Љуба – Принциповац; Шид – Товарник; Батровци – Бајаково;

- **железнички:** Богојево – Ердут; Шид – Товарник.

Граница према Црној Гори је дуга 244 км, планинска и малим делом морска.

Гранични прелази ка Црној Гори су:

• **друмски:** Чемерно – Чемерно; Јабука – Ранче; Гостун – Конатар; Вуча – Вуча; Мехов Крш – Драченовац; Кула – Рожаје; Чакор – Чакор

- **железнички:** Пријепоље–Бијело Поље.

Унутрашњи гранични прелази у Србији су:

- **речни:** Апатин, Нови Сад, Београд (Савско пристаниште) и
- **аеродромски:** Београд (Аеродром), Ниш, Приштина

2.3. Туристички положај Србије

Туристички положај Србије се најбоље може сагледати у следећим туристичким међуодносним релацијама према главним:

- туристичким правцима,
- туристичким дисперзивима и
- конкурентским земљама.

Положај Србије према главним туристичким правцима

Савремена туристичка кретања везана су за велики број праваца и смерова што је последица великог броја и разноврсности туристичких вредности, тј. објеката који се налазе у врло сложеним просторним позицијама у односу на емитивна подручја. У Европи су се постојећа и многобројна туристичка кретања груписала у неколико кључних праваца, међу којима се великом фреквентношћу истичу:

- *Западни медитерански правац* који је усмерен на релацију западна и северна Европа према Азурној обали, Андалузији и Балеарским острвима,

- *Централни медитерански правац* који је усмерен у правцу северна и западна Европе ка Италији и њеним обалским и континенталним пределима и

- *Источни медитерански правац* који повезује северну, централну и западну Европу са Јадранским, Егејским и Црним морем.

Србију у туристичком погледу не додирују прва два правца, западни и централни медитерански, јер немају контакта са њеном територијом, али је зато важан Источни медитерански правац за прилив страних туриста у Србију, као и државе бивше Југославије, Грчку, Румунију и Бугарску. Овом туристичком правцу је годишње опредељено око 20 милиона туриста.

С обзиром на чињеницу да се у горе наведеним земљама туризам од скорије развија, овај Источни медитерански правац је у фази конституисања, још га карактеришу лошији квалитет и мала густина саобраћајница, а и нешто је дужи од остала два. Предност овог туристичког правца је што има функцију повезивања европског и азијског континента, што омогућава нашој земљи да брже развија транзитни туризам.

Положај Србије према главним туристичким дисперзивима

Главни дисперзивни туристички центри за Србију су земље средње, западне и северне Европе, јер су досадашње тенденције развоја иностраног туризма показале највећи прилив туриста управо из ових регија. На жалост, распадом Југославије, бивше републике, Хрватска и Словенија су због своје близине, туристичке понуде и мора, интересантније од Србије, што је за нас неповољна ситуација према овим тржиштима, с једне стране, док су с друге стране оне и наши највећи конкуренти у туристичкој понуди. Осим тога, погоршан је и положај Србије према Италији, као и према неким земљама централне и западне Европе пре свега са аспекта просторне удаљености. То се нарочито односи на земље из којих је некада остваривала велики прилив туриста – из Немачке, Аустрије и Италије, према којима су, иначе, знатно ближи и Хрватска и Словенија.

Положај Србије према Француској, Великој Британији и земљама северне Европе и пре је био неповољан, а сада је погоршан. С друге стране, Србија је задржала повољан положај према земљама источне Европе и Грчкој. Међутим, иако оне спадају у ред земаља са скромнијим дисперзивним могућностима, туристичка кретања показују да Србија може да рачуна на туристе из источне Европе и да добар део туристичке понуде прилагоди карактеристикама и захтевима овог тржишта.

Положај Србије према главним конкурентским земљама

Положај Србије према главним конкурентским земљама је неповољнији од стања које је претходило њеном стварању, првенствено у односу на Словенију која је задржала и приморски и алпски део регије, као и Хрватску са њеним разуђеним обалама и Јадранским морем, који су и пре били репрезенти југословенског туризма. Глобална разноврсност садржаја панонске и планинске макрорегије наше земље са одређеним специфичностима туристичких вредности и објеката, скопчана су са значајним комуникативним правцима и значајан су потенцијал. Његова искоришћеност је још недовољна, тако да се одмереном и сврсисходном валоризацијом, конкурентност Србије може знатно подићи на виши ниво.

Србија има неповољнији туристичко-географски положај у односу на Словенију и Хрватску, које имају бољу позицију према земљама средње Европе које чине значајније туристичке дисперзиве и земљама западне Европе које дају најмасовнију туристичку клијентелу. С друге стране, положај у односу на Бугарску, Румунију и Грчку је повољнији, због веће близине Србије средњој и западној Европи, мада Грчка има бољу позицију према туристичким поморским путевима јер

се приморски предели и острва ове земље налазе у непосредној вези са њима, а и њена културна баштина је светског значаја.

Положај у односу на Италију је неповољнији са аспекта позиције врло комуникативног централног медитеранског правца и разноврсније понуде ове земље засноване на искоришћавању туристичког потенцијала афирмисаних Алпа, Тиренског и Јадранског приморја и низа културно-историјских вредности светског контрактивног значаја.

У односу на централни правац, Аустрија има повољнији положај него Србија, јер је и просторно ближа најважнијим дисперзивним регијама Европе. Такође, Шпанија има знатно повољнији положај у односу на Западни туристички правац, али је истовремено њен положај у односу на европски континент врло ексцентричан, због чега Србија има боље предиспозиције за остваривање транзитног туризма.

2.4. Функционални положај Србије

Функционални положај је условљен географским положајем Србије и може се дефинисати, како у својим књигама о туристичкој географији наводе Ж. Јовичић и С. Станковић, као: поливалентан; контактан; транзитан и као фактор спајања и прожимања.

Поливалентност положаја тј. разноврсност положаја Србије проистиче из сложености географског простора и поделе на Панонску и Планинску област које су формиране као сложеније географске области са извесним историјским, економским и културним специфичностима које представљају стециште врло различитих туристичких вредности – природног, антропогеног и пејзажног обележја. Сложена структура туристичког потенцијала Србије и њене туристичке понуде омогућава посетиоцима бројне алтернативне туристичке правце, али и дилеме око избора атрактивних, рецептивних, инфраструктурних и других елемената рецептивних простора.

Контактност положаја Србије огледа се у њеном сложенем граничном положају са већим бројем суседних држава, а преко Црне Горе остварује једноставну везу са медитеранским простором.

Транзитност положаја Србије проистиче из географског положаја и постојања низа комуникацијских правца макрорегионалног, континенталног и интерконтиненталног значаја. Нијансираност транзита се огледа у значају различитих видова саобраћаја: друмског, железничког, речно-каналског и авионског. Свакако се најзначајнији транзит кроз нашу земљу одвија друмским саобраћајем. Главни друмски коридор је коридор X који од Суботице преко Новог Сада и Београда иде према Нишу, Лесковцу, Врању и даље према Солуну. Од Ниша се и овог коридора одваја пут према Пироту и Димитровграду који иде према Софији и Истанбулу и Азији. Од поменутих саобраћајница гранају се путеви који воде према граничним прелазима повезујући нашу земљу са суседима. У туристички значајне саобраћајнице спадају и оне које воде од Београда према Петровцу и од Ниша према Косовској Митровици, Беранима и Петровцу итд.

Железнички саобраћај има мањи значај за развој транзитног туризма због стриктне везаности железнице за ред вожње. Већа потрошња путника је могућа у самом возу или на железничким станицама где се возови дуже задржавају, јер се у том случају железница може искористити за угоститељске услуге, пласман пропагандног материјала, сувенира...

Карта 3. Главне саобраћајнице Републике Србије

Функционални положај Србије као фактор спајања и прожимања проистиче из сложености њеног простора и њене природне и саобраћајне повезаности. Отуда су се на територији Србије, мешањем различитих култура, створили испреpletани и сложени системи антропогених вредности, као и више природних комплекса сложене структуре. Границе између њих нису прецизне и јасне, већ оне носе обележје оних простора које одвајају. Отуда граничне зоне имају прелазни карактер, што значи да природно-географски комплекси поседују карактеристике аутохтоних целина, али и специфичности насталих као резултат прожимања.

3. ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА У СРБИЈИ

3.1. Опште карактеристике Србије

Повезујући Запад и Исток вековима, Србија је земља у којој се сусрећу и преплићу цивилизације, културе, вере, али и клима и рељеф. Налази се у централном делу Балканског полуострва, у југоисточној Европи, а њен северни део припада средњој Европи, док је географски и климатски делом и медитеранска земља. Србија је континентална земља, али као земља на Дунаву има везу и са удаљеним морима, раскрсница је Европе и геополитички важна територија. Међународни путеви и железничке пруге, који пролазе долинама њених река, чине најкраћу везу између западне Европе и Блиског истока.

Од пољопривредних предела Панонске низије на северу, преко плодних речних долина и брда под воћњацима у Шумадији, рељеф Србије даље према југу и западу, постепено прелази у планински, богат кањонима, клисурама и пећинама, као и очуваним шумама. Планинске лепотице, национални паркови, реке и језера, пружају одличне локације за активан одмор у природи – од лова и риболова до екстремних спортова.

Србија је много пута у својој вишевековној богатој историји била у средишту светске и европске пажње, потпуно несразмерно својој величини, економској моћи и броју становника. Многе лекције о храбрости, родољубљу и борби за слободу могу да се науче у Србији на сваком кораку, кроз њене градове и пределе. Културно-историјска баштина Србије почиње праисторијским археолошким налазиштима и античким наслеђем, а најбогатија је српским средњовековним црквама и манастирима, од којих су неки увршћени и у светску културну баштину. У Србији се током целе године организују многи културни, забавни, традиционални и спортски догађаји, показујући креативну снагу и духовно здравље ове земље. Данас је Србија савремена европска демократска држава, на путу ка чланству у Европској Унији, у којој свакодневно бораве разнолике групе туриста – од младих бекпекера до пословних људи, учесника конгреса и сајмова. Статистички гледано, најпосећеније туристичке дестинације су градови: Београд и Нови Сад, од планина: Копаоник и Златибор и од бања: Врњачка Бања и Сокобања.

Северни део Србије, Војводина, у пределима Панонске низије, претежно је равничарски. Равнице се налазе и у Мачви, Посавини, Поморављу и Стигу, као и Неготинској крајини у источној Србији. Србија има 55% обрадивих површина, које се највећим делом налазе у Војводини, главном пољопривредном региону земље. Јужно од река Сава и Дунав налази се централни део Србије и побрђе Шумадије. Даље према југу, брда постепено прелази у планине. Долине река Велике, Јужне и Западне Мораве, Нишаве и Ибра пресецају брдско-планинске делове Србије и представљају главне путне правце. Шумовитост Србије износи 27,3%, а разликује се по регионима: Војводина 6,8%, централна Србија са 32,8% и Косово и Метохија са 39,4%. Планински рељеф Србије богат је многим кањонима, клисурама и пећинама, као и

очуваним шумама са мноштвом ендемских врста. Планине Србије деле се на: Родопске планине, које се пружају са десне и леве стране Јужне и Велике Мораве; Карпатско-балканске планине, које се налазе у источном делу Србије испод Дунава и Динарске планине које заузимају највећи простор планинске регије и подељене су на осам целина. Висину преко 2000 м достиже 15 планинских врхова, од којих је највиши Ђеравица на Проклетијама, са 2656 м надморске висине.

Реке Србије припадају сливовима Црног, Јадранског и Егејског мора. Три реке су пловне целим својим током кроз Србију: Дунав, Сава и Тиса, а делимично су пловне Велика Морава и Тамиш. Најдужа река која тече Србијом је Дунав, са највећим вештачким акумулационим језером – Ђердапским. Најдуже реке у Србији су: Дунав 588км, Западна Морава 308км, Јужна Морава 295км, Ибар 272км, Дрина 220км, Сава 206км, Тимок 202км, Велика Морава 185км, Тиса 168км, Нишава 151км, Тамиш 118км, Бегеј 75км.

Највећа језера у Србији су: Ђердапско 253км², Власинско 16км², Перућачко 12,4км², Газиводе 11,9км², Зворничко 8,1км², Златарско 7,2км², Потпећко 7км² и Палићко језеро 5,6км².

На време и климу Србије значајно утичу блиски географски предели као што су Алпи, Средоземно море и Ђеновски залив, Панонска низија и долина Мораве, Карпати и Родопске планине, као и брдовито-планински део са котлинама и висоравнима. Преовлађујући положај котлина река од југа ка равничарским пределима на северу земље, омогућава дубоко продирање поларних ваздушних маса у јужне крајеве. Највећи део територије Србије припада клими умереног појаса, док се југозападни део налази на граници средоземне суптропске и континенталне климе.

Национални и етнички састав становништва Републике Србије је разноврстан, тако да поред већинског становништва које чине Срби, живи још око 40 националности. Сви грађани имају иста права и дужности и уживају пуну националну равноправност. На основу последњег пописа из 2011. Република Србија има 7.565.761 становника (без података са Косова и Метохије). Срби чине 83,32% становништва, Мађари 3,53%, Бошњаци 2,02%, Роми 2,05%, Југословени 0,32%, Хрвати 0,81%, Црногорци 0,54%, Албанци 0,08%, Словаци 0,73%, Власи 0,49%, Румуни 0,41%, Македонци 0,32%, Бугари 0,27%, Буњевци 0,23%, Муслимани 0,31%, Русини 0,20%, Словенци 0,06%, Украјинци по 0,07%, Горанци 0,11%, Немци 0,06% и Русини 0,20%, Чеси 0,03%.⁴

Становништво у Србији је највећим делом православне вероисповести. Српска православна црква, аутокефална од 1219., имала је важну улогу у развоју и очувању српског националног идентитета. Највећи број верника у Србији је православне вероисповести (84,98%), следе римокатолици (5,48%), муслимани (3,2%) и протестанти (1,08%), а присутне су и друге религије. Традиционалне цркве и верске заједнице које у Србији имају вишевековни историјски континуитет и чији је правни субјективитет стечен на основу посебних закона су: Српска православна црква, Римокатоличка црква, Словачка евангеличка црква, Реформатска хришћанска црква, Евангелистичка хришћанска црква, Исламска верска заједница, Јеврејска верска заједница.

Националним мањинама Уставом Републике Србије су загарантована права по највишим међународним стандардима. Колективна права националних мањина омогућавају им да одлучују о питањима везаним за своју културу, образовање, информисање и употребу језика и писма, кроз своје изабране националне савете, које

⁴ Извор: <http://webrzs.stat.gov.rs/>

су конституисали припадници 10 националних мањина: Буњевци, Бугари, Бошњаци, Мађари, Роми, Румуни, Русини, Словаци, Украјинци и Хрвати. У Аутономној покрајини Косово и Метохија, где живи највише припадника албанске националне мањине, последњи попис становништва у коме су и они учествовали обављен је 1981. године, тако да тренутно није познат поуздан број становника.

Највећи градови у Србији (према статистичким подацима РЗС о попису становништва из 2011): Београд, 1.659.440, Нови Сад, 372.999, Ниш, 260.237, Крагујевац, 180.252, Лесковац 144.206, Суботица 141.554, Крушевац 128.752, Краљево 125.488, Зрењанин 123.362, Панчево 123.414, Шабац 115.884, Чачак 115.337, Смедерево 108.209.⁵

3.2. Природне туристичке вредности Србије

Различита природна обележја појединих предела наше земље зависе од њихових природних елемената и то: рељефа, климе, воде и биосфере. У зависности од тога зависи и развој туризма, као и улагања у просторне компоненте појединих подручја. Због тога ће се укратко дати карактеристике и одлике појединих предела наше земље и њихов значај за развој туризма.

3.2.1. Геоморфолошке туристичке вредности

Србија је земља планинског карактера, с обзиром да око 65% њене територије има карактер висине. Ако простор наше земље изделимо на више висинских зона, уочава се највећи удео низијског простора од 0-200 м.н.в. са око 35% укупне територије. Поред надморске висине која директно утиче на опредељеност рељефа тј. планина ка одређеним облицима туризма, значајно место у развоју туризма Србије заузимају и други геоморфолошки облици рељефа (пећине, клисуре, кањони).

Рељеф је у разним крајевима наше земље веома разноврстан, а различити су и остали елементи природе: клима, текуће и стајаће воде, састав и плодност земљишта и биљни свет који опредељују неки крај за развој туризма.

Упркос тој разноликости, постоје географске области у којима су природни услови за развој привреде и живот становништва исти или слични, па се на основу тога у Србији издвајају две велике природно-географске области: **Планинска област и Панонска област**, које су и у усвојеној Стратегији развоја туризма Србије почетна основа за утврђивање кластера и туристичких вредности, као и могућих облика развоја туризма.

Тако је Панонска област цела у кластеру Војводина, док се Планинска област дели на два кластера - југоисточна и југозападна-западна Србија.

3.2.1.1. Панонска област

Панонска област обухвата јужни и југоисточни део Панонске низије и њен јужни и југоисточни обод. Делови Панонске низије налазе се и јужно од Саве и Дунава, где су широким речним долинама повезани, мање или више са Планинском регијом. Најнижи део Панонске низије је Војводина, која заузима 21% територије Србије, а Дунавом и Тисом подељена на три регије: Срем, Банат и Бачку.

⁵ Извор: <http://webrzs.stat.gov.rs/>

Срем се налази између Дунава, Саве, а на запад иде до границе према Хрватској (мањи, западни део Срема и припада Хрватској) и најмања је регија Војводине. **Банат** се простире између Тисе, Дунава и границе према Мађарској и Румунији. **Бачка** заузима просторе између Дунава на западу и југу, Тисе на истоку и Мађарске на северу.

Војводина је наизглед једнолична природна целина, пространа равница. Међутим, између њених делова постоје значајне разлике у природи, што се у знатној мери одражава и на размештај насеља, производње и развој туризма. Највећи део Војводине је равница надморске висине 70-130м. У њеном рељефу истичу се алувијалне равни, лесне заравни, пешчаре и ниске планине: Фрушка гора и Вршачке планине.

Алувијалне равни су широке наносне равнице поред река које се састоје од речних наноса (глине измешане са песком) и леса, које реке одвајају од лесних заравни поткопавањем и обурвавањем својих обала. У њима су речна корита плитко усечена, па се и при малом порасту водостаја реке изливају и плаве приобалне појасеве, што изискује радове на регулацији река, изградњи одбрамбених насипа и прокопавању канала како би се штитило од поплаве. Данас се алувијалне равни знатним делом обрађују, али баре и ритови још увек чине 3% површине Војводине. Највеће *мочваре и ритови* су поред Саве – Обедска бара око Купинова и Обрежа, Тисе – Илинџански рит и Дунава. **Обедска бара** је у ствари мртваја Саве (дуга 13,5км, широка око 750м и дубока до 12м) и велика успутна станица птица селица, па је због свега тога проглашена за резерват.

Лесне заравни обично се дижу стрмим одсецима изнад алувијалних равни, а даље су благо заталасане, са висином одсека који износи 20-30м, ређе до 60м, што обично представља и дебљину лесних наслага. Веће лесне заравни су Телечка и Тителска зараван у Бачкој, Сремска која почиње од Новог Београда и пружа се уз Дунав до Сланкамена и око Фрушке горе до Вуковара и Банатска зараван између Панчева и Кикинде.

Пешчаре су облици рељефа у Панонској низији настали еолском ерозијом и акумулацијом песка или песка и прашине. Банатска или Делиблатска пешчара пружа се од Дунава на југоистоку до Владимироваца на северозападу у дужини око 60км и ширине 15-25км. Састоји се од светложућкастог песка који местимично покрива мрки хумусни песак. Површина јој је заталасана и прекривена бројним динама. Дужина дина износи до 750м, а висина 30-40м. Песак је највећим делом умртвљен вегетацијом, а сад је више од половине под шумом багрема, липе и тополе, као и пашњацима, мада и сада на пешчари има дина са покретним, живим песком, који подсећају на пејсаже Сахаре. Бачка пешчара нагнута је правцем северозапад-југоисток и тим правцем поступно прелази у лесну зараван и на тим прелазима, у удубљењима између пешчаних дина, налазе се *Палићко, Крваво, Слано и Лудошко језеро*. Пешчара је рашчлањена зонама леса, а њен песак је мање више муљевит, пореклом из наноса Дунава и Тисе и старијих језерских наслага. Почевши од половине прошлога века, живи песак је умртвљаван пошумљавањем и затравњивањем. Северни део пешчаре је сада углавном покривен шумом багрема, а јужни део је плоднији и под виноградима је и воћњацима.

Вршачке планине (Гудурички врх 641м) највиши су део Војводине. Оне су према северу и југу засечене стрмим раседним одсецима, а њихови виши делови су под шумом, а по нижим су чувени вршачки виногради.

Карта. 4. Војводина http://sh.wikipedia.org/wiki/Datoteka:Vojvodina_karta.png

Фрушка гора је громадна планина, настала заостајањем дела старог панонског копна при његовом спуштању. Пружа се северним делом Срема, непосредно уз десну обалу Дунава, дуга је 78км, а у просеку широка 10км, са највишим врхом Црвеним чотом (539м). Оивичена је раседима и са свих страна окружена лесним заравнима. Највећим делом састављена је од непропустљивих стена, па има много извора и потока. Од околних лесних терена разликује се по већој количини падавина, па самим тим и по вегетацији. Највећим делом је прекривена шумом. Шумски покривач испрекидан је једино око села која су се развила око крчевина и око фрушкогорских манастира. Фрушка гора је зауставила ток Дунава према југу усмерила га ка истоку и "приморала" га да је заобилази.

Највећи градови Срема су Сремска Митровица, Рума, Шид, Инђија, Сремски Карловци, Стара и Нова Пазова. Бање су *Сланкамен* и *Врдник*.

У Банату су највећи градови Зрењанин, Панчево, Вршац и Кикинда, а бање су *Торда* и *Русанда*.

У Бачкој се налази Нови Сад, највећи и главни град Војводине, а мањи део овог града – Петроварадин налази се у Срему. Други град по величини је Суботица, затим Сомбор, Бечеј, Сента, Врбас, Бачка Паланка, Апатин, Кула, Бачка Топола. У Бачкој има више бања: *Новосадска*, *Бечејска*, *Безданска*, *Кањшика*, *Палићка* и *Бања Јунаковић*.

3.2.1.2. Јужни обод Панонске области

Овој регији припадају западна и део средње Србије. Мање регије у западној Србији су Мачва, Колубара и Подрињска Србија са Подгорином, а у средњој Србији су мање регије Западно и Велико Поморавље, Шумадија, Стиг и Браничево.

Мачва је пространа равница између Дрине, Саве и Поцерине. Састоји се од наноса Дрине и Саве и од ових река заштићена је одбрамбеним насипима. Баре и језерца се налазе у напуштеним меандрима. Мачва има скоро исте природне карактеристике као и доњи Срем, а разликује се од њега по омеђеним земљишним

парцелама багретом, тополом или врбама. Средиште Мачве је Богатић, а највећи град је Шабац.

Колубара обухвата слив реке Колубаре којој припадају и сливови Тамнаве и Уба. Мачва и Доња Колубара делови су Панонске низије јужно од Саве и спадају у најбогатије пољопривредне регије Србије. Градови Колубаре су Обреновац и Лазаревац.

Подрињска Србија са Подгорином простире се између Дрине на западу и Шумадије на истоку, Мачве и Колубаре на северу и линије Бајина башта - Ђетиња на југу. Овој регији припадају ниске и средње планине: *Цер, Соколска планина, Повлен, Маљен, Суворор* и друге. Читав овај крај испресецан је дубоко усеченим долинама. Ваљевска Подгорина обухвата слив горње Колубаре – ваљевске планине *Медведник, Јабланик и Повлен* и Ваљевску котлину.

Микрорегије у овом делу Србије су: **Азбуковица** - уска и издужена регија између Дрине, на једној и Соколске планине и Повлена, на другој страни, а средиште је Љубовија. **Јадар** је котлина кроз коју протиче истоимена река и градско средиште је Лозница. **Рађевина** је део слива реке Јадар око Крупња, Беле Цркве и Пецке.

Највећи град Подрињске Србије и Подгорине је Ваљево, смештено у котлини између ваљевских планина, а познати туристички центри су *Дивчибаре и бање Ковиљача, Врујци и Бадања*.

Западно Поморавље обухвата долину Западне Мораве са рекама Скрапеж, Ђетиња и Расина. Његово средиште је Чачак, а велики градови су Ужице, Пожега, Краљево и Крушевац. Долина Западне Мораве пружа се од Пожеге до Сталаћа и дуга је око 170км. Долина је композитна, састављена од више котлина – Пожешке, Чачанско - Краљевачке, Врњачке и Крушевачке. У Пожешкој котлини стиче се пет већих и више мањих токова, па је она влажна, за разлику од осталих које су делимично сушне и лети је потребно наводњавање.

Велико Поморавље обухвата широку долину Велике Мораве, дугу око 120км и широку до 20км. Долина је испресецана меандрима, мртвајама и старачама, а њен најнижи део изложен је честим поплавама. Већи градови ове регије су Јагодина у горњем и Пожаревац у доњем Поморављу.

Шумадија се простире између Саве и Дунава на северу и Западне Мораве на југу, Колубаре, Љига и Дичине на западу и Велике Мораве на истоку. Географски центар ове области је Крагујевац, а у његовој близини је и геометријско средиште Србије. Северна Шумадија је мањим делом низија, а већим делом благо заталасана језерско-речна површ са које се издижу ниске планине. Средњу и јужну Шумадију чини низ пространих благо нагнутих површи и заобљених брда, између којих су широке долине благих страна. Са површи се издижу као "острва из мора" ниске планине са заобљеним врховима. Највиша планина је *Рудник* (Џвијићев врх 1132м) поред које је уочљива кула *Островица*, остатак некадашњег вулкана. Јужно од Рудника су *вулканска купа Котленик и Гледићке планине*, а северније су *Венчац, Букуља, Космај и Авала (511м)*. Рудник је хидрографски чвор Шумадије јер се од њега водени токови зракасто разилазе према Великој и Западној Морави и Колубари. Назив Шумадија потиче од густих храстових шума које су све до половине 19. века прекривале готово читаву регију. Сада само мали и ретки забрани са понеким старим храстом подсећају на те шуме које су досељеници посекали и искрчили. Највећи градови Шумадије су Београд (истовремено је и панонски град - сремски и банатски) и Крагујевац.

У Шумадији се уочава неколико микрорегија: *Београдска Посавина* (Обреновац), *Београдско и Смедеревско Подунавље*, *Раља и Космај* (Сопот), *Јасеница* (Смедеревска Паланка, Топола, Младеновац и Велика Плана), *Гружа* (Кнић и Гружа), *Качер* (варошица Рудник), *Лепеница* (Крагујевац, Лапово, Рача и Баточина), *Темнић* (Варварин) и *Левач* (Рековац).

Стиг је равничарски и брежуљкасти крај слива доње Млаве. Места већа су Костолац и Петровац на Млави. Велика природна богатства су плодно земљиште и Костолачки басен лигнита чије су резерве процењене на 1,5 милијарди тона.

Браничево обухвата плодне алувијалне равни и побрђа око доњег тока Пека. Средиште ове области је Велико Градиште поред ушћа Пека у Дунав, а у близини је туристички познато Сребрно језеро.

3.2.2. Планинска област

Планинска област има мало обрадиве површине, али зато она располаже изваредно великим природним богатством јер 90% њене површине чине шуме, пашњаци, ливаде и у њој је скоро целокупна водна снага Србије. Највећи део територије Србије заузимају планине, које чине планинску регију протежући се од Панонског побрђа на северу до црногорске, албанске и македонске границе на југу и од запада ка истоку од босанско-херцеговачке до бугарске границе. Планине Србије су туристички врло атрактивне. Деле се на Родопске планине, Карпатско-балканске и Динарске планине.

3.2.2.1. Родопски масив

Родопски масив обухвата југоисточни и средишњи део Србије око Јужне Мораве. У њему се издваја долина Јужне Мораве и са њене десне стране планине: Дукат, Коћура, Бесна Кобила, Варденик, Чемерник, Руј-планина, Селичевица, Сталаћка брда, Буковик, Остроzub и Ресавски хумови, док се са леве стране протежу: Кукавица, Видојевица, Јастребац, Јухор, Црни врх и Азањске планине.

Долина Јужне Мораве почиње на југу Прешевском повијом, која спаја Кумановску котлину у сливу Вардара, у Македонији и Врањску котлину у сливу Јужне Мораве.

Јужна Морава (295км) настаје од Биначке Мораве и Пређејевске Моравице јужно од Бујановца, а код Сталаћа се спаја са Западном Моравом и чини Велику Мораву. Њена долина је композитна и састоји се од котлина које су повезане клисурама. У јужном делу долине пружа се *Врањска котлина* (дуга 30км и широка до 6км). Идући низводно су *Лесковачка и Нишко-алексиначка котлина*, која се простире до уласка Јужне Мораве у Сталаћку клисуру. У Лесковачкој котлини, спада у највеће у Србији, стичу се пет река: Јужна Морава са притокама Власина, Јабланица, Ветерница и Пуста река, па је ово "српско петоречје" најпознатија башта средишње Србије. Међу клисурама које повезују котлине највећа је *Грделичка клисура* (дуга 30км, а дубока до 550м) између Врањске и Лесковачке котлине са местима Владичин Хан, Предејане и Грделица.

Слив Јужне Мораве је са најизраженијом ерозијом у Србији чији су узроци стрме стране Грделичке клисуре, њихово обрађивање и сеча шума. Котлине кроз

које тече Јужна Морава највреднија су пољопривредна подручја Јужног Поморавља, а привредни центри су Врање, Лесковац, Ниш и Алексинац.

Туристички балнеолошки центри су **Врањска, Нишка и Сокобања**.

Регију између Јужне Мораве и бугарске границе највећим делом прекривају планине средње висине: **Дукат, Бесна Кобила, Варденик, Стрешер, Чемерник и Руј планина**. Оне су највећим делом под шумарцима и шибљем, са бујним пашњацима и врло мало голети. Нешто више обрадивих површина има у Сурдуличкој котлини, око Босилеграда и у горњем делу долине Пчиње, око Трговишта. Овде је пар варошица Трговиште, Босилеград, Сурдулица, Црна Трава, Власотинце и Бабушница.

Родопски масив западно од Јужне Мораве обухвата узани појас у коме се истичу планине **Кукавица, Гољак, Мајдан, Радан, Видојевица, Јастребац, бање Пролом, Куришумлијска и Луковска бања**, док су већа места ове регије Лебане, Куршумлија и Прокупље.

3.2.2.2. Карпатско-балкански предео

Карпатско-балкански предео се налазе у источном делу Србије. Простире се између Родопске масе на западу и границе према Бугарској на истоку, од реке Дунав на северу до Запаљско-лужичке котлине и Руј-планине на југу. У њему издвајамо уже регије: планинску – **Карпатску и Балканску** и низије – **Кључ и Неготинску крајину**.

Већи део Карпатско-балканског предела чине кречњаци, па су чести крашки облици рељефа и мања оголена подручја, а услед некадашњих вулканских активности овде има угашених вулканских купа и налазишта руда бакра, пирита и злата. Овај предео чине стене стваране на копну и у мору у свим геолошким раздобљима. У далекој прошлости овде су се у плитком мору таложиле речни наноси са суседних делова копна, стварајући тако пешчаре. На Старој планини њихова дебљина је и до 1300м. Касније су овде у дубљем морском басену наталожене дебеле наслаге кречњака, највеће по пространству код нас, а њихове најдебље наслаге су на **Кучају, Бељаници и Сувој планини**. На кречњачким теренима чести су крашки облици рељефа: шкрапе, вртаче, увале и пећине, а источно од Пирота постоји и *једно крашко поље – Одоровско поље*.

Најпознатије пећине су: **Боговинска и Злотска пећина** код Бора, **Ресавска пећина** или Дивљаковачка у близини Деспотовца, **Рајкова пећина** код Мајданпека, **Раваничка пећина** код Туприје итд. Овде су бројне и јаме дубоке и до 130м. Настанак магматских стена вазан је за некадашњу вулканску активност, нарочито подморских вулкана.

Карпатске планине простиру се према југу до линије Ражањ (код Сталаћа)–Ртањ–Тупижница–Стара планина. Оне су огранци јужних Карпата који се простиру у источној Србији, настављајући се из Румуније. То су ниске и средње планине од којих ниједна не достиже висину од 1.600м. Карпатске планине поред Дунава су **Мироч и Дели Јован**, а даље ка југу пружају се **Хомољске и Мајданпечке планине, Кучај, Ртањ** и друге.

Веће котлине су: **Звишка, Хомољска, Црноречка, Књажевачка и Зајечарска**. Најупадљивија планина Карпатске и читаве источне Србије је усамљени **Ртањ**, стрмо издигнут између Црноречке и Сокобањске котлине, а посебно је стрма његова источна страна. То је у целини масивни кречњачки гребен који се дужином од 7км

пружа правцем запад-исток. На почетку и на крају његовог пружања издижу се купасти врхови. На источном делу гребена је виши, купасти врх Шиљак (1560м).

Поред обале Дунава су места, туристички центри Голубац и Доњи Милановац, у долини реке Тимок су Зајечар и Књажевац, а у унутрашњости регије Бор, Мајданпек, Кучево и Жагубица. У подножју Ртња је Бољевац. Овде су познате бање **Брестовачка** код Бора и **Гамзиградска** код Зајечара, као и **пећине Дубочка, Равништарка и Церемошња**.

Међу **Балканским планинама** висином и пространством истиче се **Стара планина** која се састоји од више лучних венаца. Она је део западног Балкана, који се у Бугарској пружа од реке Искр. Јужно од Нишаве пружају се кречњачки венци Суве планине, највећим делом голи. У јужном делу ове планине је површ **Валожја** висине 1400-1500м, са бројним вртачама, увалама, јамама дубоким и до стотину метара и долинама. На северу од Нишаве су **Сврљишке планине, Тресисаба, Озрен и Девица**. Између Ртња, Озрена и Девице спушта се **Сокобањска котлина**. Делови композитне долине Нишаве су **Пиротска и Белопаланачка котлина**, а **Заплањска котлина** се налази између Суве планине и Бабичке горе. Познатије бање у овом крају су **Сокобања, Нишка и Звоначка бања**.

Кључ и Неготинска крајина су низије између доњег Дунава, доњег Тимока и источне подгорине Мироча и Дели Јована. Низија **Кључ** шири се уз окуку Дунава, у облику је кључа, а простире се између Казана, најдубљег и најужег дела Ђердапске клисуре и Брзе Паланке. Неготинска крајина и Кључ чине западни део Влашко-пантијског басена, који је у геолошкој прошлости био под морем, а затим под језером. Понт (Црно море) је захватало Влашку низију и данашње Црно море и Каспијско и Аралско језеро. Кључ и Неготинска крајина покривени су морским и језерским талозима, преко којих су наталожени наноси од река и ветрова.

Од Рама према Радујевцу простире се 20км дуга **Рамска пешчара**, а састоји се од живог, покретљивог песка. Градско средиште Неготинске крајине је Неготин, а Прахово је велика дунавска лука и центар хемијске индустрије. Највеће ђердапско насеље и градско средиште Кључа је Кладово, а варошице су Текија и Брза Паланка. Већи део источне Србије покривају шуме и пашњаци, нарочито на Старој планини, Сврљишким и Хомољским планинама и око Кривога Вира. Највеће површине обрадивог земљишта су у Неготинској крајини, Кључу и по котлинама, док голог кречњака има највише на Бељаници и Сувој планини.

3.2.2.3. Динарски предео

Динарски предео заузима највећи простор планинске регије, разноврстан је у геолошком и морфолошком погледу. Динарски предео је подељен на Старовлашкоруашку висију и Копаонички крај, у којима се издвајају мање планинске целине: Проклетијске, Шарске, Старовлашко-рашке, Копаоничке, Косовско-Метохијске, Шумадијске, Рудне и Флишне планине.

Старовлашко-рашка висија је планинска регија између Копаоника, Рогозне, североисточног дела Црне Горе и југоисточне Босне до Сарајевске котлине. Њено језгро чини стара Рашка, јужно од Јавора и Голије. **Стари Влах**, његов део у Србији, простире се углавном између Дрине и Лима на западу и изворишних кракова Рашке и Студенице на истоку, у сливу Увца северно од Сјенице и у сливу Моравице. **Рашка** обухвата слив средњег Ибра и сливова његових левих притока Рашке и Студенице.

Старовлашко-рашка висија састоји се углавном од непропустљивих стена, али има доста и кречњака. У рељефу се истичу простране благо нагнуте или заталасане висоравни или површи висине од 800-1200м. Оне су рашчлањене дубоким долинама Лима, Увца, Рзава, Голијске Моравице, горњег Ибра, Рашке и Студенице. Долине ових река негде су клисуре, а негде кањони, док су им неки делови широких и благих страна. Са тих мањих, рекама рашчлањених, висоравни дижу се изоловане и прилично заобљене планине високе 1300–1800м: **Тара, Златибор, Златар, Јавор, Мучањ, Муртеница, Јелица, Чемерно, Голија** и у окуци Ибра **Рогозна**.

Југозападно од Сјенице је **Пеитерска висораван**, висока 1100-1250м која је највећим делом од кречњака и оскудева у води. Око половине укупне територије Старовлашко-рашке висије покривају пашњаци и ливаде, а око 35% је обрасло четинарском и буковом шумом. Обрадиве површине су мале, а голих крашких терена има мало. Веома значајна природна богатства представљају водене снаге река. Највећи град ове регије је Нови Пазар, у долини реке Рашке, у Новопазарској котлини, у чијој се близини налазе остаци старог града Раса. У долини Лима су Пријеполје и Прибој, а у изворишту Бистрице, притоке Лима, налази се Нова Варош, са обе стране Моравице – Ивањица, у подножју Таре покрај Дрине је Бајина Башта, а у долини Ибра су Рашка и Ушће. Манастири светског значаја и на УНЕСКО-вој листи споменика културе налазе се овде: Ђурђеви Ступови, Студеница, Сопоћани и Милешева.

Копаонички крај обухвата простор између Ибра на западу и горњих токова Расине, Топлице и Лаба на истоку, Западне Мораве на северу и Косовске котлине на југу. У овом изразитом планинском крају истиче се по висини и пространству **Копаоник** (Панчићев врх - 2017м), дугачак 75км, а просечне ширине 40км. Средишњи део Копаоника је заталасана површ висине 1700м. Копаоник представља највећу еруптивну масу у Србији. Њиве и воћњаци на Копаонику су до висине око 1200м, а ређе и до 1400м, а изнад овог појаса су високе лишћарске и четинарске шуме и пашњаци. Водом је Копаоник веома богат – на све стране теку потоци поред којих су бујни, а негде и замочварени пашњаци. На Копаонику се, према северозападу, настављају планине средње висине: **Жељин, Гоч, Столови**. И ове планине су богате изворима и потоцима, углавном су покривене шумом и мањим делом пашњацима. У овом крају нема већих насеља. У подножју Столова, поред десне обале Ибра налази се **Матарушка бања**, а близу Рашке је **Јошаничка Бања**. **Богutowачка бања** налази се на левој страни Ибра. Јужно од Куршумлије, на огранцима Копаоника (на обалама Бањске, притоке Топлице), налази се **Куршумлијска бања**. На падини Копаоника, на 700м висине лежи **Луковска бања**, највиша бања у Србији.

Шарски предео обухвата крајњи југозападни део Србије, као и јужне и југозападне ободне Косовске и Метохијске котлине. Планине које делимично окружују ове котлине су **Шара, Коритник и Паитрик**, а у граничном појасу Србије, Македоније и Албаније, налази се **Кораб**. У Србији се простиру само делови ових планина, тако, највећи део Шаре лежи у Македонији. Највиши врхови на Шари, који делом припадају Србији и преко којих је повучена граница између Србије и Македоније, јесу **Црни врх** (2585м) и **Љуботен** (2498м). У грађи Шарских планина учествују старе непропустљиве стене и кречњаци. За време леденог доба на њима је било ледника, који су оставили фосилне облике рељефа – циркове, валовске долине и морене. Планина обилује потоцима и речицама, од којих се неке, у већем делу године пуне отапањем снежаника. Да би се повећала пашњачка површина, на Шари

су у прошлости искрчене велике шумске површине. Сада су Шарске планине највећим делом покривене пашњацима, ливадама и шумама.

Косовку и Метохијску котлину раздвајају ниске **Дреничке планине, Чичавица, Голеш и Црнољева**, између којих се налазе лако проходни превоји, па они чине једну географску целину. Ове котлине заузимају простор између Динарских, Шарских и планина Родопске масе. Настале су на сутоку динарских и шарских бора раседањем и спуштањем копна. Њихова дна чине равнице и делимично брежуљкасто земљиште. После стварања оне су дуго биле под језерима, па су њихова дна покривена и више од 200м дебелим језерским седиментима, преко којих су се наталожили речни наноси.

Косовска котлина простире се између Шаре на југу и Копаоника на северу, пружа се у правцу меридијана 84км, широка је 10-15км, а њено дно лежи на надморској висини од 530м. Косовској котлини припадају и мање ободне котлине и крајеви: Дреница, Сиринићка котлина и Косовско Поморавље. **Дреница** се простире ка Метохији и обухвата планину и котлину Дренице. **Сиринићка котлина** или жупа је у северној подгорини Шаре, у изворишту Лепенца. **Косовско Поморавље** обухвата Гњиланску котлину и њене ободне крајеве. У рељефу Косова истиче се **Качаничка клисура** Лепенца, дугачка 24км, усечена између Шаре и Скопске Црне горе. Кроз клисуру пролазе друм и железничка пруга који повезују Косово и Скопље. Назив јој потиче од турске речи – качак што значи одметник. Међу превојима који повезују Косово и суседне регије најпознатији је превој **Преполоц**, на висини 875м, између Косова и Топлице, а сада преко овог превоја пролази друм Ниш - Приштина. Градови у Косовској котлини су Приштина, Косовска Митровица, Урошевац и Гњилане, које је средиште Косовског Поморавља. У близини Приштине се налази село и **манастир Грачаница**, задужбина краља Милутина, споменик светске баштине.

Метохијска котлина је највећа котлина у Србији која се пружа упоредо са Косовском, али је од ње краћа и знатно шира. Њено дно лежи на висини 350-450м. Назив ове котлине потиче од речи "метох" (на грчком језику – црквено имање), јер су многа села Метохије у средњем веку били метоси бројних манастира и цркава. **Бели Дрим** је једини речни систем Метохије – све друге реке су његове притоке. **Пећка и Дечанска Бистрица** теку валовима које су раније усекли ледници. Пећка Бистрица тече кроз **Руговску клисуру** која је 23км дуга и дубоко 1000м. Највећи град Метохије је Пећ, који лежи на изласку Пећке Бистрице из Руговске клисуре, а име је добио по бројним пећинама које се налазе на страни Проклетија поред града. Испред уласка у Руговску клисуру, налази се **манастир Пећка патријаршија**, а у близини града је и **манастир Дечани** (оба су на листи светске културне баштине). Призрен се налази у Призренској котлини у подножју Шаре, Ђаковица се налази између Пећи и Призрена, а код Ораховца је село Велика Хоча и у њему има 13 цркава.

Проклетијске планине се налазе на граници Србије са Албанијом. Углавном су кречњачког састава. У овој групи се налази највиши врх Србије - Ђеравица (2656 m). Проклетијске планине чине: *Проклетије, Хајла, Комови, Жљеб, Виситор, Мокра планина и Мокра гора*.

Шарске планине се налазе јужно од Косовско-метохијске котлине. У њих спадају: Шар планина, Коритник, Паштрик и Јуничка планина.

Старовлашко-рашке планине се простиру од Дрине на западу до Ибра и Косовске котлине на истоку и од Ђетиње и Западне Мораве на северу до границе са Црном Гором. У Старовлашко-рашке планине спадају: *Звијезда, Тара, Златибор, Чермерно, Гиљева, Златар, Јавор, Голија, Рогозна, Троглав, Јелица, Љубишња и Бјеласица*.

Копеоичке планине леже око Ибра и Западне Мораве. У ове планине спадају: *Копеоик, Жељин, Гоч и Столови.*

Косовско-Метохијске планине су планине на простору Косова и Метохије. Налазе се између Проклетијских, Шарских и Копеоичких.

Шумадијске планине се налазе између Дунава и Саве на северу, Западне Мораве и Ђетиње на југу, Велике Мораве на истоку и Колубаре, Љига и Дичине на западу. У њих спадају: *Авала, Космај, Букуља, Венчац, Рудник, Вујан, Котленик и Гледићке планине.*

Рудне и Флишне планине се протежу јужно од Саве до Ђетиње на југу и од Дрине на западу до Колубаре, Љига и Дичине на истоку. Деле се на:

Рудне су: *Гучево, Борања, Јагодња, Соколске планине, Медведник, Јабланик, Повлен, Маљен и Суворор.*

Флишне су: *Цер, Завојске планине и Влашић.*

3.2.3. Планине Србије као туристичке вредности

Туристичка валоризација наших планина је неадекватна с обзиром на њихову разноврсност и мотивски потенцијал. Са аспекта туристичке валоризације планине Србије се могу поделити на две основне групе: излетничко-рекреативне и спорско-манифестационе планине. У прву групу планина спадају оне које се налазе у близини великих градова, као Авала, Космај, Букуља, Фрушка Гора, Вршачки брег, Златибор, Гоч. Најатрактивније планине Србије за развој туризма су оне које поседују могућности за развој зимских спортова као Копеоик, Златибор, Шара, Дивчибаре, Златар, Стара планина.

3.2.3.1. Планински центри Србије

И сами називи неких српских планина као да асоцирају на богатства природе којима обилују: Златибор, Златар, Рајац... Да би се очувала непроцењива хармонија биљног и животињског света, неке планине су заштићене у оквиру пет националних паркова, проглашене за паркове природе или за пределе изузетних одлика. Аутохтоне врсте биљака на српским планинама су копаоичка љубичица, Панчићева оморика, српски лан, Панчићев вијук. Од птица ту су белоглави суп, сури орао, орао крсташ, сиви соко, шумска сова, планинска шева, крстокљун, сиви пух, буљина, а од животиња дивља мачка, мрки медвед, дивокоза, вук, лисица. Планине су испресецане потоцима и брзим речимама, а многе имају и кристално чиста језера. Неке планине су, због изузетне климе, проглашене ваздушним бањама тј. климатским местима. На планинама Србије ужива се и лети и зими. Од пешачких тура по пропланцима и шумарцима, самостално или уз пратњу водича, до озбиљног планинарења до високих планинских врхова. Они са авантуристичким духом, могу да се упусте у истраживање крашких пећина и речних кањона. Током зиме туристе очекују ски-стазе и ски-лифтови, без обзира да ли су почетници или вешти скијаши. Ловишта у густим шумама богата су ситном и крупном дивљачи, а планинске реке и језера су идеална прилика за риболов. Могуће је и само посматрање птица у бројним ИВА подручјима. Разноврсне су и могућности смештаја, од хотела са 4 звездице до шумских колиба и омладинских домова, а развијен је и сеоски туризам. Храна и пиће на планинама су гарантовано природног порекла, са околних сеоских имања, а шумских плодова, печурака и лековитих биљака има у изобиљу.

Карта 5. Планине Србије

Бесна кобила је на 34 км источно од Врања, планина са идеалним условима за зимске спортове. До Бесне кобиле и планинарског дома стиже се преко Криве Феје макадамским путем дужине око 4км, докле саобраћа редовна аутобуска линија од Врања. Највиши врх налази се на 1922м, одакле може да се види Копаоник, Шара, као и планина Рила у Бугарској. Стручњаци за планинске центре тврде да, осим потенцијално предивних скијашких терена и дуге сезоне под снегом (девет месеци),

ову планинску лепотицу карактерише и клима која највише подсећа на климу познатог аустријског смучарског центра Кицбил. Бесну кобилу карактерише биљно богатство које се заснива на дивљем, самониклом, лековитом биљу и дивљим плодовима, са преко 700 врста дрвенстих, жбунастих и зељастих биљака. Међу најпознатијим врстама лековитог биља које расту на Бесној кобили су: кантарион, дивизма, коприва, кичица, нана, оман, хајдучка трава, боровница, малина, маслачак, матичњак. Такође, планински пашњаци, шуме, незагађено земљиште, вода и ваздух, пружају одличне услове за боравак и одмор на Бесној кобили, као и за лов, јер је богата примерцима дивље свиње, лисице, вука. Планинарски дом „Бесна кобила“, капацитета 80 лежаја, налази се на надморској висини од 1480м.

Брезовица–Шара - Својим горостасним изгледом, висином и пространством има доминантан положај на Балканском полуострву. Шар-планина или како је зову – царска планина по многима је најлепша планина Србије, са 30 врхова вишим од 2500м уздиже се у пространој Косовској котлини дужином од 85км правцем североисток–југозапад и ширином од 30км. Огранци овог венца Ошљак, Островица и Коца Балкан шире се на плодне долине на северозападу Македоније и југозападу Косова и Метохије.

Површина око 39.000 ха заштићена је као ***Национални парк „Шар-планина,*** 1993. (најмлађи у нашој земљи), а планирано је проширење заштите на преко 90.000ха. Парк се простире на северним падинама Шаре и представља највећи центар биодиверзитета на Балкану, са 330 ендемских врста, а за 20 ендемичних врста - природних реткости, Шара је једино станиште на свету. Међу њима су хајдучица краља Александра, шарски каранфилић и шафран. Бројни су и објекти културне баштине, од којих најзначајнији потичу из средњег века.

На Дрманској глави, највишем врху Црнољеве, воде Шар-планине разливају се на три стране. Тај хидрографски чвор Балканског полуострва шаље воде на јадранско, егејско и црноморско сливно подручје. Са Дрманске главе воде преко Црнољеве отичу према северу Рахитском реком у Ситницу и у слив Црног мора. Према западу воде Бужаљском реком теку преко Топлуге у Бели Дрим који прима Призренску Бистрицу и гради слив Јадранског мора. Према југу се слива Дрманска река која се преко Неродимке и Лепенца улива у Вардар и Егејско море.

Слика 1. Шар планина

Призренска Бистрица је најзанимљивија река на Шар-планини. Извире из Големог језера подно врха Коњушка на висини од 2.415м. Кроз провалију Провалац обрушава се ка Дувској клисури и после пада од више од 2000м улива се у Бели Дрим. На путу прихвата притоке и прави бројне слапове и водопаде. Воде с косметске стране планине које реке не однесу задржавају се у 70 глацијалних језера, које народ поетично назива "горске очи". По лепоти се издваја Јажиначко језеро с ендемским заједницама молике и горске руже. Ово језеро је и извориште Суве реке, за коју је везана занимљива легенда. Сува река понире на месту Гине-вода. "Ту је некада чувао овце сиромашни пастир коме случајно у понор упадне свирала. Појавила се на извору, где је пронађе његова сестра. Промоћурни пастир реши да искористи тајну коју му је свирала открила, па поче да краде овце од газде и баца их у понор. На извору их спремно дочекиваше његова сестра. Када газда схвати зашто му се стада смањује и осипа, одсече пастиру главу и баца је у понор. Горе, на извору, главу дочека жалосна сестра и закука " О, љута главо". Тако понор доби име Гине-вода, а извор у подножју Љутоглав"⁶.

Леп приказ чине и речни кањони које су бујичне воде усекле у камену. *Дувска клисура* је заштићено подручје. На њеним кречњачким стенама расте српска рамонда. Део националног парка је и *клисура Русенице*, у чијим је сеновитим деловима уточиште пронашао рис. Водено богатство погодује бујној вегетацији. На Шари је побројано око 2.000 биљних врста и 190 биљних заједница. Поред пашњака, горских очију и небројених потока, Шару чине препознатљивом заједнице горских ружа – рододендрона, као и балканских борова, мунике и молике. Над висовима Шар-планине лете сури орао, сиви соко, белоглави суп и готово ишчезао орао брадан. Бројна стада оваца и мноштво дивљачи њихова су ловина. Све ређи становник европских шума, велики тетреб, на Шари и даље шири своја крила. Од крупнијих сисара ту живе медвед, рис, дивља мачка, дивокоза, срна, дивља свиња, волухарица, видра, више врста куна итд.

Приступ националном парку Шара могућ је од Призрена или Урошевца па преко Штрпца и даље до Брезовице, где се налази хотелски комплекс и познати скијашки центар. На Брезовици је снег уобичајен, а зима је овде и даље нетакнута глобалним отопљавањем. На северозападној страни Шаре налази се *Брезовица, познати скијашки центар*. Удаљена је 12км од истоименог места у општини Штрпце. Климатски услови, дужина трајања снежног покривача од новембра до маја, као и дужина, погодни нагиб и висинске разлике појединих стаза, сврставају је међу најпознатије центре алпског скијања у Србији. Скијалишта се налазе на надморској висини од 2500м и обухватају 11 жичара капацитета 10.000 смучара на сат. Стазе су уређене за све алпске дисциплине, а њихова просечна дужина је око 3000м. У летњем периоду постоји могућност за рекреативне шетње, брање лековитог биља, планинарење и излете.

Кроз историју на Шар-планини је изграђено више од 30 цркава и манастира од којих је најзначајнија задужбина цара Душана, утврђење Вишеград и манастир Свети арханђели у Средачкој жупи, у кањону Призренске Бистрице. Манастирски комплекс чине рушевине Цркве Светих арханђела, Цркве Св. Николе, трпезарије и конака подигнутих између 1343. и 1352. Црква која је требало да буде царска гробница саграђена је од црвеног и белог мермера, а под је украшен белим и плавим плочама. Манастир је разорен у 16. веку. Ковчег са моштима цара Душана данас се

⁶ "Чудесна Србија" треће издање, Младинска књига, Београд, 2010, стр 52

налази у Цркви Св. Марка у Београду, а културна баштина која је сачувана или обновљена после турског периода у великој мери је уништена у периоду 1999-2005. године. Иначе, Шар-планина и све њено природно и културно благо налази се на територији АП Косово и Метохија и под управом је УМНИКа.

Власина је висораван на око 1.265м на југоистоку Србије, окружена планинама Грамада, Варденик и Чемерник. Налази се на 320км од Београда, а од Сурдулице је удаљена 20км и у близини је границе са Бугарском. Због природних лепота и богатства биљног и животињског света, проглашена је за заштићени **предео изузетних одлика**. Централни део Власинске висоравни заузима **Власинско језеро**, највеће и највише вештачко језеро у Србији, на 1230м, површине 16км². Толико је високо да се стиче утисак како облаци излазе директно из језерских дубина. Мештани тврде да Власина има посебну микроклиму због које многи посетиоци после краћег боравка на језеру престају да носе наочаре.

Не тако давно, на простору језера је било велико блатиште. За време српско-бугарског рата српска војска је ту поставила клопку у коју је упала бугарска коњица, а само је неколицина коњаника извукла живу главу. Касније је ту, на рекама Власини и Врли, направљена брана и настало је 9км дуго, 3км широко и до 50м дубоко језеро. Посебну микроклиму Власине, осим планинског окружења и велике надморске висине, чине готово ендемичне биљне врсте које окружују ово језеро. Овде расту букве чије је лишће током целог вегетативног периода жуто. Поред букве, ту су и беличаста, тресавска бреза, црни бор, смрека, трепетљика и јединствена трава росуља или месождерка, која гута инсекте.

Лето на Власини је топло, а језерска вода с температуром од 23⁰С пријатно освежава малобројне туристе. Михољско лето на овом језеру је најлепше доба у години, мада ни мештани не уживају у њему, јер су усредсређени на припрему за предстојећу зиму које су овде изузетно оштре и дуге, па и само језеро залее. Језеро је јединствено по пловећим тресетним острвима, на којима се понекад могу видети и краве како пасу док плове.

Слика 2. Власинско језеро

Клима на Власини је субпланинска, са сувим и свежим летима и сувим зимама. На све стране се пружају ливаде, пашњаци и брезове шуме, а посебно је занимљива трагачима за печуркама. Идеално је место за љубитеље природе којима за одмор није

потребан посебан комфор, јер ово подручје је веома мало туристички експлоатисано. Висораван је окружена планинама заобљених врхова и благо нагнутих падинама, погодним за скијаше рекреативце. На падинама које се са источне стране спуштају ка Бугарској извире река Јерма, која нешто северније прави једну од најлепших речних клисура код нас. У непосредној близини се налази стари манастир Паља. Мештани тврде да је манастирска црква посвећена Ваведењу пресвете Богородице најстарија на свету (из 9. века), а поред манастира се налазе два извора лековите воде. Један извор је добар за испирање очију, а други прија трудницама. Власински крај је богат изворима питке воде, неки су и изнад 1.500м, а најпознатија је вода "Роса".

Гоч - У склопу севернокопаоничких планина, 200км од Београда и 31км од Краљева, налази се планина Гоч, са највишим врхом на 1124м. Гоч је приступачан са разних страна, али два главна пута воде према њему: од Краљева преко Каменице до врха Добре воде и од Врњачке Бање до Станишинаца. Површина ча обрасла је буковом и јеловом шумом, а заступљени су и гочки бор, хрст китњак, племенити лишћари и четинарски егзоти. Простране шуме и пропланци Гоча својом нетакнутом природом и чистим ваздухом повољно утичу на анемичне особе, јачање метаболизма и нервни систем. Гоч обилује шумским јагодама и разноврсним лековитим биљем. Богатство флоре потврђују и пчелари који овде износе кошнице са пчелама на испашу. На месту Гвоздац налази се вештачко језеро које се савршено уклапа у природни амбијент. У туристичком центру „Добре воде“, поред истоименог хотела, налазе се две *ски стазе* дужине 300м за почетнике и децу, са два ски лифта. На 150м од хотела налази се жичара дужине 1150м и ски стазом дужине 1400м. Горњи део ове стазе, чија је висинска разлика 350м, благог је нагиба и погодна је за почетнике, док је доњи део стрмији и на њему скијају скијаше рекреативци. Постоји пет обележених стаза за *смучарско трчање*, различите дужине и нагиба. У понуди је и мања, 30-метарска скакаоница, идеална за обуку и тренинге скијаша скакача. Гости који посете Гоч у зимској сезони имају могућност најма ски опреме, а организује се и школа скијања.

Слика 3. Гоч

Поред одмаралишта „Бели извор“, који се налази на делу планине са стране Врњачке Бање, налазе се терени за мале спортове, стазе за шетњу и трчање, а у зимској сезони ту су две ски стазе дужине од 500 м, идеалне за прве кораке на снегу. Капацитет жичаре је 1200 скијаша на сат, а постоји могућност и *ноћног скијања*. Осим могућности за скијање Гоч пружа услове (терени за кошарку, одбојку, рукомет и тенис), за *припреме спортиста*, организовање *рекреативне наставе и спортских кампова*, за планинарење, параглајдинг, риболов и лов. Гоч је познат и по *културно-историјским*

споменицима, од којих је најинтересантнији Римско гробље, односно место где су сахрањивани Саси, рудари који су овде вадили и топили гвожђе у време Немањића.

Голија је једна од најлепших и шумама најбогатија планина у Србији. Налази се 40км југозападно од Ивањице и пружа велике могућности за одмор и рекреацију у готово нетакнутој природи. Тридесетак километара дугачка Голија чини значајан део Старовлашке висије у западној Србији. По пространству и величини с њом се може мерити само суседни Копаоник, који чини завршни део ове регије. Највиши врх је **Јанков камен**, 1833м, који је име добио по спретнијем од двојице браћа који су за опкладу гурали камен на врх планине. На Голији зна зими да падне тако велики снег да су дивље свиње из прихватилишта прелазиле преко жице више од 2м. За разлику од суседног Копаоника, на Голији нема ветрова, па зими ни проблематичних сметова. У подгорини, пре свега у долини Ибра, Моравице и Студенице, клима је знатно пријатнија због јаког медитеранског утицаја. Због непропусне геолошке подлоге и обилних падавина, на целој планини има водених токова, чак и у вишим пределима.

Слика 4. Голија – поглед на Јанков камен

Нижи делови Голије покривени су храстовим и буковим шумама. У вишим деловима су мешовите шуме букве, јеле и смрче, а ботаничари кажу да је најлепша смрча на Голији, због својих варијетета који подсећају на оморику. Ове шуме изнад Љутих ливада и испод Јанковог камена заштићени су као специјални резервати природе. Највиши делови Голије покривени су пашњацима и повременим шумарцима четинара. Мештани гаје малине, воће и житарице и чувени голијски кромпир који овде успева и на 1.700м високом Ђоновом пољу. У парку природе Голија издваја се по значају *Дажућко језеро*, или, како га неки зову, *Тичар*. Крај њега се лети одржава народни сабор изворне. Изградњом пута Ивањица – Сјеница смањен је доток воде у ово тресетиште и оно је почело полако да се смањује. Језеро је на висини од скоро 1.500м и омиљено је излетиште. Интересантно је и *Округличко језеро* које се налази на врху једног узвишења и воду добија из подземних извора.

Река Студеница извире испод 1.674м високог врха Одвраћеница. Врх је добио име јер одвраћа воде у три слива. О имену врха постоји интересантна прича: "Некада давно житељи Девића и Новог Пазара нису могли да се договоре на коју ће страну тећи Студеница. Свако је вукао на своју страну, па су се договорили да рано ујутру ставе петла на извор, па на коју он страну пође да тамо тече и река. Лукави Девићани су преко ноћи посули кукуруз од извора ка њиховом месту, те је тако петла ујутру пошао трагом кукуруза и Студеница одвраћена ка Девићима".⁷

⁷ "Чудесна Србија", Младинска књига, Београд, 2010, стр 140

Подножје Голије некад је било кичма средњовековне Србије. Ту је престоница Рас, градови Маглич и Брвеник, манастири Сопоћани, Ђурђеви Ступови и Студеница у долини истоимене реке. Голија је једна од првих планина на којима је у Србији заживео сеоски туризам, а села Међуречје, Катићи, Кушићи, Дајићко Село и хотел "Голијска река" познати су центри овог вида туризма, као и многим љубитељима очуване природе, села и здраве хране. У околини има добрих скијашких терена који се користе током зиме, а лети се гостима у сеоском туризму нуде отворени базени, јахање, возња возићима на Мучањ или рафтинг на Увцу

Од 2001. подручје планине Голије стављено је под заштиту државе као **Парк природе „Голија“**, који је сврстан у I категорију заштите као природно добро од изузетног значаја. Због изузетне очуваности изворних природних вредности, али и због културних вредности, МАВ/UNESCO комитет у оквиру Парка природе Голија прогласио је **Резерват биосфере Голија - Студеница**. На надморској висини од 1408м налази се планинарски дом „Голијска река“, у чијем склопу је фудбалско игралиште, терени за мале спортове и тенис. Посебна атракција је пешачење до Јанковог камена, Новића брда, као и обележена „стаза здравља“ дуга 3км. На месту Одвраћеница, 31км од Новог Пазара, уместо некадашњег планинарског дома, отворен је хотел „Голија“. Падине Голије су изузетно погодне за *скијање*, јер зиме обилују снегом, а на располагању су три ски стазе и два ски лифта.

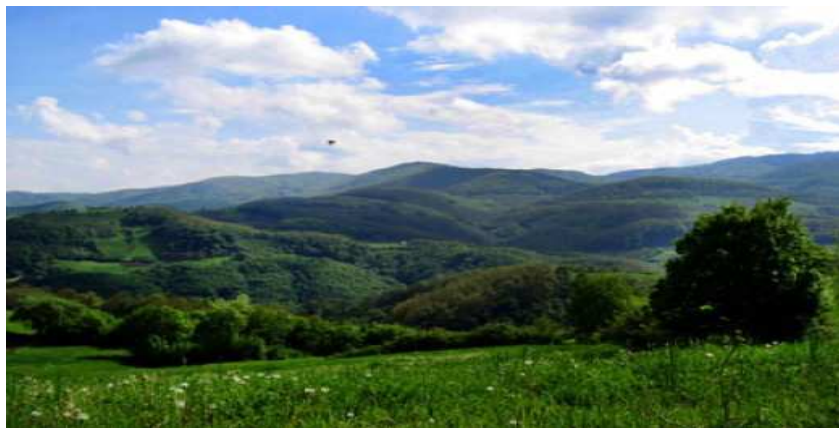
Због присуство скоро 100 врста птица Голија је један од важнијих планинских орнитолошких центара у Европи. Поред шева, камењарки и црвенрепки, важни представници живог света су и алпске ровчице, слепи кучићи, пухови лешњикари, мрки медвед. На Голији се лове срне, дивље свиње и зечеви, док су ласице, вукови, сиви пухови, веверице, мочварне ровке заштићене законом као природна реткост.

Гучево се налази недалеко од Лознице, а изнад **Бање Ковиљаче**. Од Београда и Новог Сада удаљена је 142км, а од Ваљева и Ужица 70 км. Гучево је најзападнији део подрињско-ваљевских планина, дуго 15км, уздиже се из долине реке *Дрине* и пружа ка југоистоку. Највиша тачка на Гучеву је **Црни врх, 799м**. Планина Гучево је настала раседањем терена, пробијањем магматских стена, што је узроковало појаву термоминералних вода, чије благодети могу да се користе у Бањи Ковиљачи. Постоје и бројни извори хладне пијаће воде. Гучево је шумовита планина на којој су најзаступљенији граб, храст, буква, јавор, багрем и црни бор. Планински обронци су местимично испресецани ливадама. Од животињских врста могу се наћи зец, лисица, вук, срна и више врста птица. Гучево је познато по првој рововској бици на свету која је вођена 1914. током ратних операција у Првом светском рату. У част погинулим српским војницима на врху планине подигнута је *Спомен-костурница* у облику пирамиде, висока 15м. На надморској висини од 675м налазе се одмаралишта, спортски терени и трим стазе, погодни за висинске *припреме спортских екипа*. Поред тога, Гучево је познато по *дечијем и омладинском туризму*. *Клима Гучева* је благотворна за особе који имају проблема са *астмом*, јер је богата кисеоником и озоном. Истраживања Хидрометеоролошког завода потврдила су да је ваздух на Гучеву, који производи букова шума, један од најчистијих на нашим просторима. Од осталих садржаја који су туристима на располагању ту је могућност шетње до Спомен-костурнице и излети у природу.

Дивчибаре - У централном делу планине *Маљен*, 38км југоисточно од Ваљева, налазе се Дивчибаре, познато планинско туристичко место друге категорије. Дивчибаре су *планинско поље* које се пружа од Црног врха, Палбе, Голупца до Великог брда. Дивчибаре лежи на *980м.н.в.*. На Дивчибарама постоје **четири строга**

резервата природе: Црна река, Чалачки поток, Забалац и Вражји вир. Дивчибаре имају благу и пријатну климу, јер до Дивчибара допиру ваздушне масе из Медитерана и сукобљавају се са ваздушним масама Карпата и Панонске низије, чиме се може објаснити присуство јода у ваздуху. Дивчибаре имају повољну средњу годишњу температуру од 18⁰С, са топлијом јесени од пролећа. Септембар је најсувљи месец, јер је само 5,4 дана са падавинама. Дивчибаре имају 289 дана без ветра, 126 дана са падавинама, зиме обилују *снегом пуна 4 месеца*. Ово подручје обилује речицама, изворима и потоцима који припадају сливовима Колубаре и Западне Мораве (Буковска река, Црна река, Козлица, Крчмарска река, Црна Каменица). Најинтересантнија је река Манастирица која прави врло леп водопад висок око 20м, мештани га зову **Скакало**.

Дивчибаре су познате по ливадама са лепом меком травом, преовлађују четинари, а у самом центру уздижу се планински борови, који иначе нигде другде не расту на мање од 2000м.н.в. У *четинарским шумама* се најчешће јављају бели, црни бор, јеле, смрча, клека и планинарски бор. Од *листопадног дрвећа* су најзначајнији: буква и бреза, бели јасен, храст, цер... Крајем априла јавља се најлепши цвет планине – *нарцис*, а поред њега могу се наћи и шумска јагода, дивља малина и купина. Постоје многобројни *терени за разне спортове, ски лифтови и стазе* које су идеалне за децу и почетнике у скијању. Тениских терена има два, а кошаркашких и рукометних терена има на више места. Скијашима је на располагању неколико ски стаза. На северној падини Црног врха урађена је најдужа стаза (800 м), са жичаром чији је капацитет 700 скијаша на сат. Стаза је осветљена, па постоји могућност ноћног скијања. Код одмаралишта „Змај“, на Голупцу и на вису „Стражара“ налазе се три мање ски стазе, дужине до 300м и капацитета 200 скијаша на сат. Дивчибарска котлина има одличне терене за трчање на скијама. У хотелима и одмаралиштима постоји могућност најма и сервиса ски опреме, а током зимске сезоне ради и школа скијања. Током целе године на Дивчибарама се одржавају разноврсне *туристичке, културне и спортске манифестације*, од којих је најпознатији "Бели нарцис".

Слика 5. Дивчибаре

Дивчибаре су статус ваздушне бање добиле 1963. а њихова блага клима погодује лечењу плућних болести, анемије, неуровегетативних болести. На Дивчибарама су подигнута 3 хотела, 2 дечја одмаралишта, више вила за одмор, као и кућа које се посетиоцима издају у најам. Постоји неколико обележених стаза за

шетњу, али и кружна стаза око Дивчибара. Једна од најлепших планинарских тура повезује планинарски дом на Рајцу, Сувобор, Равну Гору, превоје Риор, Риорак и највишу тачку Маљена, Краљев сто. У ближој околини налазе се манастири Боговађа, Лелић, Ђелије и Пустиња. Истраживачки центар Петница с лепо уређеном пећином место је на које млади истраживачи редовно долазе, а и туристи. У близини су и бања Врујци, Струганик са спомен-кућом војводе Живојина Мишића и кањон Рибнице са истоименом пећином.

Јабукa је таласаста висораван просечне надморске висине 1200-1300м, богата четинарском шумом и лековитим биљем. Налази се 15км од Пријепоља, на путном правцу према Пљевљима. Простране ливаде, заравни, планински пашњаци, повољни климатски фактори, нарочито ваздушна струјања, пружају могућност за боравак деце и *припреме спортиста*. Смештај је организован у туристичком насељу павиљонског типа „*Бошко Буха*“, које располаже са 180 лежаја, салама за забаву и теренима за мале спортове. У летњим месецима са Јабукe се могу видети врхови Дурмитора, Бјеласице, Златара и Јадовника. Недалеко од Јабукe, на крашком изворишту реке Сељашнице, налази се **Попова пећина**, у коју се улази на 880м надморске висине. Туристи могу да посете оближње **манастире Милешево, Давидовицу и Куманицу, водопаде на реци Сопотници и Камену гору, село које се бави сеоским туризмом.**

Засеоци **Камене горе** разбацани су по пропланцима и шумарцима какви се могу видети само у добрим филмовима. Куће су спојене путевима погодним за пријатне шетње, али најлепше су стазе које воде од старог усамљеног бора који је симбол Камене горе. Мештани су љубазни према туристима, храна је изврсна, а захтевнији гости могу одсести у луксузно уређеној шумској кући "Србијашума". Овде је интересантно и зими, у време слава, Божића, Нове Године, где се дуге зимске ноћи проводе у дружењу уз топлу пећ, кувано вино и ракију и приче из минулих времена. Оближња Јабукa има добре скијашке терене. Пријепоље никад није успело да покаже туристима своју праву лепоту и разноликост свог атара. Камена гора је била омиљено одредиште планинара, а сада развој сеоског туризма активира старе колибе које добијају стару патину и нова купатила, из затурених шкриња ваде се заборављени ћилими, везена постелина, делови покућства којима су многи заборавили намену и поново су занимљиви стари рецепти, јела попут савијача од хељдиног брашна са сиром, зељем и копривом, ћешке и масленица. Сам боравак на Каменој гори је комбинација Златибора и Таре, а туристима жељним узбуђења нуди се рафтинг Лимом, за који туристи кажу да је атрактивнији од оног на Тари. На Јабуци се налази јединствен меморијални комплекс са више **спомен-обележја**, као што су спомен-гробнице у којима је сахрањено 15 младића погинулих у I светском рату, спомен *Бошку Бухи* и Спомен дом у част погинулих омладинаца у II светском рату.

Јастребац - Шумовита планина Јастребац налази се 19км од Крушевца и припада Родопском планинском ланцу. Чине је два планинска масива – Велики и Мали Јастребац. Највиши врхови су **Велика Ђулица** (1492м), **Змајевац** (1313м) и **Бела стена** (1257м). На оближњем врху Поглед, нижем за непуних десет метара од Велике Ђулице, постављене су предајне антене довољно високо да Поглед преузима примат. Легенда каже да је "некада давно на високом и голом планинскоим врху јастреб свио гнездо. С гранчица и растиња које је у кљуну носио испадало је семење

по планини, тако издашно да је густа шума израсла" ⁸, јер је Јастребац данас вероватно најшумовитија планина Србије.

Планина је издужена у правцу запад-исток око 45км и окружена Јужном Моравом, Расином и Топлицом. Водени токови који извиру овде, поред лековитих минерала, извлаче и незанемарљиву количину злата, Ретки испирачи злата у Србији тврде да после Пека, воде с Јастрепца и Копаоника носе највише злата. За становнике Крушевца и Прокупља, који се налазе у подгорини Јастрепца, највеће благо су његове шуме и воде, чију чистоћу гарантују речни ракови и слободне пастрмке.

Слика 6. Планина Јастребац

Крушевац се налази на северним падинама Јастрепца и од њега води неколико путева у планину. Први пут преко Великог Шиљеговца води у Рибарску бању; други пут пролази кроз Велику Ломницу, чије су "киселе воде" у Лондону добиле награду за квалитет, а село је прозвано српски Виши. После земљотреса на Копаонику 1972. вода је изменила квалитет и више се не користи. У близини Ломнице је атрактивно купалиште Кошутин Вир, природни вир с пространим заравњеним каменим плочама. Недалеко је и црквица посвећена Св. Петки и извор. Испод највиших врхова Јастрепца налази се Равниште, омиљено излетиште Крушевљана, са одмаралиштем "Србијашума", а у близини су узгајалишта и прихватилишта крупније дивљачи.

Пут који води од Крушевца ка језеру Златари на Расини прати речни ток и обилази планину. Њиме се долази до манастира Наупара чији је ктитор монах Доротеј, мада се градња приписује и деспоту Стефану, у типичном моравском стилу, а красе га изузетне розете, нарочито розета на западу која се истиче својом лепотом и величином. Црква је посвећена Рођењу Пресвете Богородице и некад је била живописана, али фреске нису сачуване. На јужној страни Јастрепца, ка Прокупљу, налази се манастир Ајдановац, чија је црква посвећена Св. Ђорђу и из времена је краља Милутина. Јастребац је шумовита планина, али без добрих путева који су неопходни за бржи развој туризма и с мало атрактивних видика. Посећују је шумари, ловци, планинари и ретки излетници. Поред језера на Равништу, налазе се још два: језеро Бресница и језеро код Придворице, богата рибом, али како су предвиђена за водоснабдевање, нису приступачна. На Краљевој чесми се окупља народ за време празника, а код Мајорове чесме је зборно место ловаца кад полазе у поход на дивље свиње или ситнију дивљач.

⁸ Чудесна Србија, Младинска књига, Београд, 2010. стр 419

Копаоник, највећи планински масив, заузима 2.758км² централног дела Србије пружа се правцем од северозапада ка југоистоку у дужини око 80км, досежући у средњем делу ширину од 40 км. Оивичен је рекама Лаб, Топлица, Расина, Ибар, Ситница и Јошаница. Карактеристичан је по свом високом, заравњеном делу који се назива Равни Копаоник, са кога се диже Суво Рудиште и на њему се благо издвајају **Гобел** и **Панчићев врх**, 2017м. Иако Панчићев врх није највиши врх Србије, висока и пространа површ Равног Копаоника планину чини визуелно најмаркантнијом у овом делу Балкана, а поред надимка "кров Србије" Копаоник називају и српски Урал.

Копаоник има *субалпску климу*. Због близу 200 *сунчаних дана* годишње Копаоник с правом носи назив „планина сунца“. Хладни и тежи ваздух креће се околним долинама и котлинама, тако да зимске температуре нису много ниске (средња годишња температура Равног Копаоника је 3,7⁰С). Снег пада од краја новембра и задржава се до маја, просечно 159 дана годишње. Копаоник је добио име због рудних богатстава којима располаже и која су се овде од давнина копала. Вулканска атрактивност и пробоји врелих минералних растопа изазвали су промене на околним стенама и тако је настала „Копаоничка рудна област“ са великим бројем рудника, у којима су се копали гвожђе, олово и цинк. Због својих природних вредности, 1981. Копаоник је проглашен за национални парк.

Слика 7. Копаоник

Национални парк „Копаоник“, обухвата површину од 11.810ха и по броју ендемичних врста представља један од најзначајнијих центара биодиверзитета *ендемичне флоре* Србије. Значајни ендеми и реликти на Копаонику су чуваркућа, копаоничка љубичица, Панчићева режуха, српски лан, Панчићев вијук, рунолист. Изузетну пажњу на подручју Копаоника заслужује *богатство животињских врста*, од којих се издвајају сури орао, сиви соко, шумска сова, планинска шева, крстокљун, сиви пух, буљина, дивља мачка, срна и друге. Планину Копаоник нарочито атрактивном чини препознатљив пејзаж са густим *четинарским шумама* (смрча и јела) на вишим деловима и мешовитим буковим и храстовим шумама, по странама Копаоника, пашњаци, ливаде, као и истакнути планински врхови са којих се пружа поглед до Шар-планине, Комова и Старе планине. Копаоник преко целе године нуди идеалне услове за активан одмор и представља највећи и најпознатији српски *скијашки центар*.

На простору Равног Копаоника налази се велики туристички центар, са бројним смештајним капацитетима, системом ски стаза и жичара и осталом туристичком инфраструктуром. Други туристички центар налази се код села **Брзеће**,

на источној падини Копаоника. Скијашки терени налазе се на надморској висини 1650-2017м и сврставају се у *терене прве категорије*. Туристички центар располаже мрежом од *22 жичаре*, повезане у јединствен систем, *4 дечија лифта* и опремљен је за све категорије скијаша. Укупна дужина жичара износи 17.222м, док је дужина ски стаза 44км. Капацитет система је 13.520 скијаша на сат. Гостима је на располагању 20км стаза за нордијско скијање, а на локацији **Црвене баре** уређене и маркиране су стазе од 3,5 и 10км. Постоји могућност изнајмљивања ски опреме и ски сервиса, и као посебне атракције, моторних санки. На Копаонику се организују *пешачки излети* (до извора Метође и Семетешког језера), излети планинским бициклом, школе кошарке, тениса, јахања, енглеског језика. Ту су и *разноврсни програми* за децу, програми за мршављење и стицање кондиције, а бројни спортски терени идеални су за припреме спротских екипа. Због велике разуђености рељефа Копаоник пружа идеалне услове за параглајдинг.

Слика 8. Национални парк Копаоник

У непосредној близини Копаоника налазе се бање **Јошаничка**, **Луковска**, **Куришумлијска** (у самом подножју), односно нешто удаљеније су **Врњачка**, **Матарушка** и **Сијаринска бања**, са богатим термалним изворима. На самом Копаонику постоје **минерални извори**: извор нискорadioактивне воде „Крчмар“ на висини од 1700м и „Марине воде“ (1950м). Историјски значај копаоничке области као средишта српске средњовековне државе обележавају **остаци утврђених градова** на висовима у предгорју централног масива (**Звечан**, **Козник**, **Маглич**), **рударских насеља** (**Стари трг**, **Ново брдо**) и **цркве и манастири** (**Градац**, **Павлица**, **Студеница**, **Жича**, **Сопоћани**), задужбине српских владара, који се налазе у подножју копаоничког масива.

Рајац се налази на планини **Суворор**, 100км јужно од Београда, а 12км од **Љига**. Надморска висина Рајца креће се 600-849м, а **Суворор** је на западу преко Равне Горе спојен са обронцима Маљена, а са источне стране Рајац се благо наслања на Рудник. Стари путописци су ову планину, због пространства протканог *шумарцима и цветним ливадама*, назвали „рајем на земљи“, па је тако и добила име. Рајац пружа услове за различите видове туризма, пре свега *спортско-рекреативни*, *манифестациони* и *сеоски туризам*. Поднебље Суворорског Рајца има одлике блаже субалпске, континенталне климе, због чега долази до изражаја њена здравствено-рекреативна компонента. Стимулативно дејство климе омогућава и погодује лечењу болести плућа и дисајних путева, неуровегетативних поремећаја и опоравак, ревитализацију и јачање читавог организма.

На подручју Рајца постоји више пећина и јама, а најзначајнија је *Рајачка пећина*. Укупна дужина канала Рајачке пећине је 286м, док је главни канал дуг 106м. На појединим местима канали се рачвају или проширују у дворане. Велика дворана има дужину око 30м, ширину 7-10м и максималну висину 15м. Кроз поједине делове пећине тече водоток градећи водопаде и језерца. Преовлађују шуме букве, храста, брезе, јасена, цера, а у највишој зони се налазе четинари, јела и бор, док се од животињских врста може наићи на фазане, срндаће, лисице, дивље свиње, зечева, грлице...

Слика 9. Планина Рајац – Косидба на Рајцу

На Рајцу се налази и Извиђачки центар Савеза извиђача Србије. У Првом светском рату на Сувобору је вођена чувена *Колубарска битка*. Ту се налазе „Споменик 1300 каплара“ и Спомен чесма подигнута палим војницима из Првог светског рата, као и неколико споменика посвећених палим жртвама у Другом светском рату. Од 1965. године, сваке прве недеље после Петровдана, одржава се манифестација „*Косидба на Рајцу*“, која представља симболичан и свечан завршетак кошења планинске траве. Временом је она постала смотра традиционалних изворних садржаја у част косидбе и сеоских моба. На манифестацији се приказује цео обичај почев од окупљања косаца, трубача, здравичара, водоноша, одласка на косидбу, до косачког ручка и завршетка кошења. Косци се такмиче у народној ношњи, са сламеним шеширима и извезеном, шареном торбом на рамену. Најбољи од њих проглашава се победником–ђидијом који добија златну косу. Истовремено се одржавају културно-уметнички програми, такмичења у припремању старих јела, изложба и демонстрација старих и некад коришћених пољопривредних машина за рад у брдско - планинском подручју, а ту су и саветовања о пољопривреди и др.

Рудник - Планина која доминира централном Србијом и Шумадијом, налази се 100км јужно од Београда. Поред највишег **Цвијићевог врха** (1132м), истичу се Средњи и Мали Штурац, Молитве, Паљевине и Маријанац, сви изнад 1000м. Добри путни правци омогућавају лак долазак на Рудник. Захваљујући изванредним климатским условима Рудник је проглашен за **ваздушну бању**. Варошица Рудник била је средиште живе рударске делатности много пре доласка Словена на Балкан у 6. веку. Пре Римљана ове крајеве су насељавали Илири и Келти. Према богатим траговима материјалне културе може се закључити да је на Руднику било велико *римско насеље са ковницом новца*. За Рудник су се борили и српски владари и

феудалци. Динар *краља Драгутина*, кован на Руднику, први је српски динар са ћириличним натписом. У 14. веку овде су своје колоније имали Дубровчани и Саси, а посебан значај Рудник добија после пада Новог Брда, 1441. Са својим рудним благом (сребро, олово, бакар), Рудник није био само извор прихода српских владара, већ је то било и насеље са развијеним занатством и трговином, одакле се ширио културни утицај на читаву Србију.

Слика 10. Планина Рудник

Планинарски дом и Шумска кућа и хотел „Неда“ су главни смештајни објекти на Руднику. Поред *спортских терена и базена*, постоји могућност и за *планинарење* – освајање највећег врха у Шумадији, Цвијићевог врха или стрмог вулканског узвишења **Острвица** који се завршава зидинама **Јерининог града**. Острвица или Острвица је мали средњовековни жупски град, постављен на каменом вису који се усамљен диже на 800м. и доминира околином. Стрми и неприступачни терен био је природна заштита са *свих страна*. *Предности Рудника су и близина историјских места* *Опленца и Такова, манастира Враћевинице, Вољавче, Никоља и Овчарско-кабларских манастира*, пријатна клима, чист ваздух и мноштво стаза за шетњу, а постоји могућност *лова* на високу и ситну дивљач.

Сјеница–Пештер - **Сјеница** се налази у југозападној Србији, у подручју Рашке и старовлашког региона, у котлини Грабовичке реке, на пространој Пештерској висоравни. **Пештер** или Пештерска висорава је кречњачка зараван на надморској висини 900-1200м. Назив региона потиче од речи пештер, која је архаични назив за пећину. Смештена је на путном правцу Нови Пазар-Пријепоље, а до Сјенице се може доћи и путним правцем од Пожеге, преко Голије, односно Ивањице и Кушића. Сјеница је једно од највиших места у Србији (1030м).

Пештерска висорава је заправо пространо Пештерско поље, окружено високим планинама Јадовником (1734м), Златаром (1627м), Озреном (1680м), Гиљевом (1617м), Зилидаром (1616м), Јавором (1520м) и Голијом (1833м). Заузимајући површину око 50 км², највеће је поље у Србији и међу највишима на Балкану. Кроз Пештерску висорава протичу *реке Увац, Вапа, Јабланица и Грабовица*. У геолошкој прошлости, висорава је била велико језеро, од којег је данас једино остало мајушно **Сјеничко језеро**, у близини села Тузиње. Кристално чисте реке и језеро богати су рибом (поточна пастрмка, младица, скобаљ, клен). На самом извору реке Вапа налази се рибњак калифорнијске пастрмке. На Пештеру живи велики број угрожених биљних и животињских врста и стога је уврштен на **Рамсарску листу** водом богатих подручја од међународног значаја. Пештерску висорава и околне планине карактеришу *шумско-травни пејзажи*, специфични

крашки облици рељефа, извори хладне воде, свеж ваздух, богатство дивљачи. Захваљујући пространим пашњацима на Пештерској висоравни развијено је сточарство, а чувени *сјенички сир*, млеко, пршута и јагњад познати су широм Србије. Пештер је познат по *специфичној микро-клими*, посебно оштрој током зимског периода. Овде је измерена званично најнижа температура у Србији, $-39,5^{\circ}\text{C}$. Због тога га неки називају „Балкански Сибир“, а због географског положаја, климе и историјски значајних локалитета и „Српски Тибет“.

Током средњовековног периода овај крај се називао Рашка и био је центар српске средњовековне државе. *Српски средњовековни град Рас* је основан у близини данашњег Новог Пазара. Када је у 15. веку Отоманска империја окупирала и населила овај регион, постао је централно трговачко место између Мале Азије и Босне, главно турско трговачко упориште у Европи. Од тада је остао и турски назив региона–**Санџак**. Конфигурација терена, идеална надморска висина и обиље озона погодују *развоју здравствено-рекреативног туризма, као и припремама спортских клубова*. Туристи могу да посете оближње *Тубичку и Ушаћку пећину*, а бројне шуме богате су високом и ниском дивљачи. Омиљено излетиште Сјеничана су *Борићи*, место удаљено 1,5км од Сјенице, окружено четинарском шумом. Хотел „Бор“ нуди удобан смештај и домаће специјалитете. У околини Сјенице на локацији *Бабињача* налази се уређена стаза за скијашко трчање, а такмичари ски клуба из Сјенице су најуспешнији скијаши тркачи у нашој земљи.

За туристе је интересантна легенда о Пештеру, поготово што је она већ одавно заборављена, али топоними су остали. На североисточном делу Пештера налази се на 1.351м висок врх Тројан са остацима града који је замро у 6. веку. На простору Пештерског поља некада је било језеро које је с временом отекло. По легенди је у језеру живела аждаја коју је убио Свети Ђорђе. Аждаја је била троглава, па се њен самртни ропец развукао од града Тројана до извора Рашке, где се данас налази манастир Сопоћани. Тако је настала прича "да се аждаја праћакнула код села Браћак, опружила код села Пружањ, репом је окрњила шуму у Крњој Јели, а од њеног лета се занинала цела планина Нинаја. Код Живалића је аждаја још била жива, код Вучинића се већ вукла, да би јој код Точилова истекло највише крви, а у Коштан пољу су јој остале кости. Мештани су у Чукотама нашли њену прву главу, па су је моткама чукали, а друга глава је нађена код Баљена, а њен реп, сличан гујином, пронашли су Гујићи. Пре сукоба са аждајом Свети Ђорђе је ударио мачем у камен и из њега је потекла хладна планинска вода. На извору Ђурђевице, који је ту и данас, православци и муслимани за Ђурђевдан приносе жртву Светом Ђорђу (овна)"⁹. На ливадама испод сеоске школе у Баљену уочљиви су правилни тамнозелени кругови у нешто светлијој трави. Причају људи да се појављује прво мали круг, који се с временом шири, да би на крају нестао. Мештани ту необичну игру природе зову Вилино коло, јер ту оне играју своје коло.¹⁰

Стара планина је највећа планина у источној Србији, високопланински масив који се простира као природна граница према Бугарској. Удаљена је 330км од Београда, 70км од Ниша и 50км од Књажевца и Пирота. Највиши врх је **Миџор**, 2.169м. Фасцинантна лепота нетакнуте природе чини Стару планину најлепшом планином источног дела Србије и једним од њених највреднијих туристичких простора. Издужени ланац Старе планине чини природну границу Србије са

⁹ Чудесна Србија, Младинска књига, Београд, 2010, стр 167

¹⁰ Чудесна Србија, Младинска књига, Београд, 2010, стр 168

Бугарском у дужини скоро 100км. Падине ка Бугарској су стрме и тешко проходне, док се западна страна планине благо спушта ка долини Нишавем Трговишког и Белог Тимока, Велика планинска пространства покривена су пашњацима и густим буковим шумама, које расту и на 1.700м високом Бабином зубу. Бујна вегетација и велики снегови задржавају се на висовима од преко 2.000м и током лета и разлог су што планинске реке имају постојан и снажан доток воде целе године, Те реке су с временом у црвеном пешчару усекле дубоке, сликовите кањоне.

Део планине око 120.000 ха на територији општина Зајечар, Пирот, Књажевац и Димитровград заштићен је као парк природе. Бисери заштићеног дела Старе планине су локалитети Бабин зуб, Голема река, Три чуке, Арбиње, Браткова страна, Вражија глава, Копрен, Драганиште, Росомачко грло, водопад Бигар код села Стањинац, као и црни бор у Рсовцима, храст лужњак у Сопоту и групација од 5 храстова лужњака у атару села Осмакова. По лепоти и значају не заостају ни бројни сакрални објекти – манастир Суводол, Богородичина црква и манастир Свете тројице у Доњој Каменици, манастири Темска, Височка Ржана и Свети Илија у Рсовцима.

Слика 11. Стара планина

Заглавак је уклештен између Трговишког Тимока, Јелашничке и Репушничке реке и издигнутог планинског гребена који чину границу са Бугарском. Испресецан је бројним речним кањонима који су и једини путни правци. Део уз Трговишки Тимок је насељен од давнина, о чему говори и пећина Коренатац у близини Габровнице са добро очуваним цртежима коња и јахача из бронзаног доба.

Буџак је део Старе планине омеђен државном границом Србије и Бугарске, општинском границом Пирота и Књажевца, Заглавком и обронцима Тресисабабе, који се спуштају до вода Трговишког Тимока. Становништво је српско, а сточарство је и даље примарна делатност. Реке у свом току ка равници носе значајне количине злата. Ту је настала прича о баби која је Турцима пренела харач и хајдучима који су је ухватили и мучили док им не ода место где је харач сакривен. Тако су је на Тресисабаби претресали, на Мучисабаби мучили, на Бабином зубу јој зуб сломили, а на Бабином носу и нос сломили не би ли признала где је харач. Најпознатији хајдук ових крајева је Старина или Баба Новак, који је узнемиравао Турке све до Румуније. С обзиром да су становници сточари, верују да их Свети Ђорђе чува, па му приносе жртву – најбоље јагње у стаду, што је представљено у традиционалној туристичкој манифестацији "Молитва под Миџором". Традиционално јело овог краја је "белмуж" које се спрема од младог пуномасног сира и пшеничног или кукурузног брашна.

Пре више од две деценије започело се са градњом великог скијашког центра на **Бабином зубу**. Из еколошких и практичних разлога одустало се од градње великих хотела на Бабином зубу. Део смештајних капацитета биће подигнут на прилазима жичара, а рачуна се и на тренутне и будуће капацитете Књажевца, Пирота и Калне, као и сеоских домаћинстава Црног Врха, Балте Бериловца, Вртовца, Топлог Дола и других села која су почела да се баве етно туризмом. Направљене су прве скијашке стазе са успињачама на *Коњарнику*, *Сунчаној долини* и *Марковој ливади* на Бабином зубу. Стаза на Марковој ливади дугачка је 250м и опремљена је беби ски-лифтом, Сунчана долина окренута је ка југу и на њој се налази ски-лифт сидро. Дужина скијалишта износи око 630м и постоји варијанта лаке, средње и тешке стазе. Стаза Коњарник је наставак претходне две. Постоји тешка и средњетешка стаза у дужини од 1.155м. Скијалиште опслужује четвороседна жичара с покретном траком за укрцавање капацитета 1500 скијаша на сат. Бабин зуб је занимљив и лети. Тренутно највиши приступачан врх у Србији, *Миџор*, удаљен је око 7км од хотела и дома. Пут до врха води преко ливада на којима слободно пасу овце, говеда и коњи. Врх Старе планине је заравњен и питом, али на висини од преко 2.000м време се брзо промени, па се шетња која почне јунским сунцем понекад заврши бежањем од фебруарске вејавице. Подручје Бабиног зуба обухваћено је строгим режимом заштите, а исто важи и за оближњу Голему реку, један од најчистијих и најочуванијих водених токова у Србији.

Слика 12. Скијашки центар Бабин зуб

Највиши врх Старе планине, **Миџор**, 2.170м уједно је и вододелница. Од њега на северозапад полази Црновршка река, која је саставница Трговишког Тимока, тј Белог Тимока и, на крају, Великог Тимока, који се улива у Дунав. На јужној падини Миџора извире Топлодолска река и с Височицом ствара Темштицу (Темску) која се улива у Нишаву, а ова преко Јужне и Велике Мораве опет у Дунав. Део планине од Миџора ка југоистоку углавном је под пашњацима и називају га Висок. Речни кањони на Високу су проходни, а украшавају их водопади виши од 50м. Посебно се издвајају **Пиљски**, **Чунгуљски** и **Јеленски скок** и нешто нижи водопад код Арбиња. Пиљски или Писки скок је водопад међу највишима у Србији, док се водопад Прскало обрушава у узани левак са висине од 10м. Вода на половини свог пута удара у глатку стену и жестоко пршти на све стране, те туристи могу да уживају у његовој лепоти са пристојног растојања, што због воде, што због изузетно клизавих стена. Од Владикиних плоча до ушћа у Завојско језеро, река Височица је најбогатија рибом. Ту се у пролеће мрести клен, а с јесени и зими у реку залазе крупне пастрмке из језера.

Завојско језеро је настало 1963. када се брдо урушило и запретило реку. Кањонски ток Темштице (Темске) дугачак је непуних 10км, али је најлепши део Малог Колорада и код централе и одмаралишта "Темац". Ту река прави дуплу кривину у облику осмице и при томе има повелик пад, а на узвишењу које је река окружила са три стране налазе се остаци манастира и старог града Темца. Овај кањон је украшен небројеним пећинама а међу мештанима, па и туристима који дођу у овај крај, раширен је "вирус златне грознице".

Манастир Темска налази се на месту где је река ушла у пространу котлину. Цркву, посвећену Св. Ђорђу подигла су браћа Дејановић у 14. веку, а вредне монахиње претвориле су ову светињу у једну од најлепших оаза Старе планине, на само 1км од Темске, сликовитог насеља каменорезаца, на путу од Пирота ка Књажевцу, што је иначе, најнижи део Старе планине, који мештани зову Буцак. У селу Дојкинцима производи се чувени пиротски качкаваљ по старом каракачанском рецепту. Светско признање добио је у Француској, земљи познатој по врхунским сиревима. Квалитет проистиче из висококвалитетног млека, нарочито у априлу и мају, јер краве и овце на планини пасу траву међу којом расте лековито биље, а пију воду за коју мештани тврде да лечи све болести. За 1 кг пиротског качкаваља употреби се 7,5 литара помешаног крављег, овчијег и козијег млека. На Старој планини специјалит су и овчије кисело млеко и пеглана кобасица направљена од овчијег и магарећег меса. Овде су се још одржале балканске аутохтоне расе домаћих животиња: краве буше, црне каракачанске овце, балканске козе и магарци балканци, нарочито у селу Каменице који су доступни туристима за јахање или ношење терета током организованих излета.

Тара, једна од најлепших планина, налази се на западу Србије, у једној од две највеће окуке које Дрина прави, окружујући је с три стране, пробивши клисуру дубоку до 1.000м. Стрме падине обрасле густим шумама учиниле су Тару готово неприступачном. Југоисточна страна, која се преко превоја Шарган наслања на Златибор, нешто је проходнија. Тара је сачувала богато наслеђе још из палеозоика, из времена појаве првих шума, а њима се придружују формације из тријаса, јуре и креде, из времена диносауруса. На тари се може наћи већи број ендемских врста: Николићева кандилка, Панчићева цицербита, монашки пуцавац, дервентски различак и најпознатија Панчићева оморика. "Живи фосил" европске и балканске флоре, **Панчићева оморика**, ужива посебан статус на Тари. Некада давно (пре неколико десетина милиона година) заузимала је много веће просторе, а пред промену климе, наступањем леденог доба, оморика је једино уточиште нашла у средњем току реке Дрине, у западној Србији и источној Босни, тј. данас у оквиру Националног парка Тара. Оморику је 1875. у Склоповима код села Заовине пронашао др Јосиф Панчић, за коју је од мештана чуо двадесетак година раније, али је није одмах и пронашао. Само име овог четинара се вероватно односи на суморну, тамну боју шуме у којој оморика расте. Све до 1927. била су позната само налазишта која је још Ј. Панчић открио. Године 1934. Карло Мали, кустос Земаљског музеја у Сарајеву, на основу прикупљених података од шумарских инжењера с Таре открива најинтересантније налазиште оморике на Митровцу, на тресетним наслагама мочваре означене као Црвени поток или Црвене баре. Од тада је о оморици објављено много научних радова. Оморика је веома цењена и као декоративна врста и због свог лепог изгледа, права је и витка, с пирамидалном крошњом, на чијем се врху у јесен јављају љубичасте шишарке и сматра се најлепшим четинаром Европе. Настањује различите заједнице, обично са јелом, бором, смрчом или лишћарским

врстама. Станишта оморике су плитка скелетна, хумусом богата земљишта, претежно на кречњаку, али и на серпентинама као матичној стени, а ређе на тресетном киселом земљишту.

Слика 13. Тара

Биљни и животињски свет на Тари бројнији је и разноврснији него на другим планинама. Сури орао је чест украс неба, мрки медвед, најкрупнија звер Балкана безбрижно се купа у Заовинском језеру, а у дубини шуме шепури се велики тетреб. Ту је и **Панчићев скакавац**, кога је 1881. пронашао Ј.Панчић, препознатљив по закржљалим крилима, јер не лети, већ скакуће по шумама црног бора и црњуше, а јавља се у зеленој, мркој, сивкастој и риђој боји. Од 1981. површина од 19.200ха Таре је заштићена као национални парк, тј, 2/3 су под шумом, мешовитим заједницама јеле, букве и смрче.

Тара је последњи огранак Динарида или завршни део Старовлашке висије. Њену једноличност нарушавају висови до 1600м, кањони који се дубоко усецају у планину, а поред Дрине, која заобилази западну страну Таре, овде протичу Рача, Бели Рзав, Брусница и Дервента, с кањонима дубоким до 700м. Ту је и најкраћа европска река, дуга као година - 365м. Настаје од најатрактивнијег и најиздашнијег крашког врела, Перућац, на 265м висине, где се леденохладна вода 300л/сек сјури низ стене као права планинска река. Воде Врела пред ушћем постају мирне, да би се десетметарским водопадом препустиле ћудима криве Дрине. Заступљене су и пећине, Перућачка и Топла пећ на Звезди, увале, вртаче, звекаре и теснаци. На зарављеном врху Таре зборовали су хајдуци, па је назван Збориште, а испод врха је село Заовине и велико вештачко језеро. Воде језера покрећу турбине реверзибилне хидроцентралне Бајина Башта. Кремна се налази на супротној страни Таре, на превоју Шарган, а засеок чувених Тарабића са кућом ушушкао се у ували поред пута који од Кремне вијуга ка Тари. У планину воде четири пута - три од Бајине Баште ка Предовом крсту, Митровцу и Калуђерским барама, а један од Шаргана до Калуђерских бара. Путовање зими од Бајине Баште до Митровца права је авантура. Пут иначе води поред модрозелене воде Дрине до бране на Перућцу, који бројним серпентинама савлађује успон од 900м.

На **Митровцу** се налази неколико павиљона и колиба Центра дечијег летовалишта из Београда, Ловачки дом и управна зграда НП Тара. Велика осунчаност, пријатна клима и ваздух испуњен мирисом четинара чине Митровац идеалним местом за одмор здраве и опоравак болесне деце и свих других посетилаца (погодна је лечењу бронхијалне астме, хроничног бронхитиса, анемије и јачању

имунолошког система). Туристима су на располагању уређене пешачке стазе (10км), а за спортисте и рекреативце ту је трим стаза (1,6км), фудбалски терен, отворени терени за мале спортове и други садржаји. На надморској висини од 1000м постоје ски стазе и два ски лифта, и то један за децу и почетнике дужине 150м и други за скијаше рекреативце, дужине 450м.

Калуђерске баре као туристички центар Таре располажу хотелима Бели бор, Јавор и Оморика. Пут од Перућца кањоном реке Дервенте води до Предовог крста, где се налазе планинарска кућа и ловачки дом. Биљешка стена је један од најлепших делова Таре, а с тог видиковца обраслог оморикама пружа се импресиван поглед на језеро Перућац. У делу Таре који није под заштитом НП развијен је зимски, здравствено-рекреативни и ловно-риболовни туризам У околини Митровца и Калуђерских бара има добрих скијашких терена, а управа НП Тара организује лов на дивље свиње, дивокозе и срндаће. Риболов се организује у језерима Спајићи, Заовине и Перућац. Планинарима су обезбеђени водичи, мапе, маркиране стазе и смештај у планинарском дому Предев крст. Шуме, кањони и обале река чувају трагове праисторијске, античке, римске и византијске културе. Манастир Рача из 13. века, некрополе стећака у Перућцу и Растишту део су српске средњовековне баштине. Јединствену народну уметност представљају динарске брвнаре, које се простиру поред обала Дрине. Дрина са језером код Перућца обилује свим врстама рибе, нарочито трофејним примерцима младице и сома. У летњој сезони туристима су на располагању уређене плаже на језеру, чамци за излете и отворени базени.

Слика 14. Туристички центар Митровац на Тари

Златар се налази у југозападној Србији, изнад Нове Вароши, удаљена око 270км од Београда. Окружена је **рекама Лим, Увац, Милешевка и Бистрица**, а највиши врх је **Голо брдо (1627м)**. У имену планине Златар сажета су сва њена својства: мирисне ливаде и бистра језера окружена оморикама и брезама, **сној медитеранске и планинске климе**, максималан број сунчаних дана, 285, благотворни ваздух обогаћен терпентином и озоном, бескрајни видици. Зато је и проглашен за **ваздушну бању**. Боравак на планини утиче на побољшање здравља и кондиције и на повећање броја црвених крвних зрнаца. Стазе здравља осмишљене су и намењене свим узрастима, а на табли поред здравственог центра показано је којом брзином треба прећи стазу за одређену старосну доб, те свако може опробати свој организам. Планина Златар по морфологији, клими и биљном покривачу, сврстава се у значајне туристичке регије, у којој се могу развијати **ловни, спортско-рекреативни, излетнички, здравствено-лечилишни, конгресни, екскурзивни и туризам на селу**. У

зимском периоду гостима је на располагању *ски-стаза* дужине 800м, са ски-лифтом дужине 420м, који се налази 200м од хотела „Панорама“. Постоји могућност изнајмљивања ски опреме.

Недалеко од планине Златар може се посетити *кањон реке Увац*, насељен реликтном птичијом врстом на Балкану – *белоглави сун*. Овај *природни резерват*, као еколошко подручје због интересантности пејзажа, бистре воде богате рибом и могућности сплаварења и фото-туризма привлачи пажњу многим туристима. *Златарско језеро* је највећим делом пловно, а возња чамцем и спортови на води на њему представљају јединствен доживљај. Ово језеро у долини Увца, између Златара и Муртенице, треће је по величини у Србији, после Ђердапског и Перућца на дрини. Језеро је богато рибом, а брана електране, висока 83м, једна је од највећих у Европи, помера ниво језера и до 45м. *Радошњско језеро* највећим делом лежи у клисурастом делу долине Увца, а његова обалска линија дуга је 25км. Вода у језеру има зелене тонове, провидна је 3-4м. На Сјеничком и Потпећком језеру подигнуте су хидроцентралне, а језера су подједнако лепа и погодна за одмор и рекреацију. За туристе је интересантан обилазак: цркве брвнаре у Радијевићима из 1808. који је под заштитом државе као споменик културе од изузетног значаја, манастира Дубница у Божетићима и етносела у Штиткову, који датира из доба Немањића. Ни гастрономска понуда златарског краја није за потцењивање, јер су златарски сир и хељда надалеко чувени по квалитету. У селу Вранешу, пре пар година, Словенац заљубљен у лепоту Златара саградио је етносело за себе и пријатеље, са кућама поред Златарског језера направљеним од камена и црног бора премазаног пчелињим воском и покривеним шиндром. Смештај и пратећи садржаји највишег су стандарда, испоштована је традиција златарског краја, а амбијент није нарушен.

Слика 15.. Планина Златар

Златибор - Пространа заталасана висораван Златибор налази се у југозападном делу Србије, на надморској висини од 700-1500м, 238км од Београда, у близини Ужица и Чајетине. Највиши планински врхови су ***Торник (1496м)*** и ***Чигота (1422м)***. Захваљујући специфичној клими и карактеристичним ваздушним струјањима, ***континенталним и медитеранским***, који се могу наћи само овде, хармоничном односу између пошумљених предела јела, бора и смрче и пространих ливада, прекривених живописним биљем, рекама и потоцима, незагађеном ваздуху, здравој и чистој води, великом броју сунчаних дана у години, срдачности домаћина, прелепим скијашким теренима, Златибор се развио у чувени ***летњи и зимски туристички центар***, са најдужом туристичком традицијом међу планинама у

Србији. За званични почетак туризма на Златибору сматра се долазак **краља Александра Обреновића на Кулашевац 1893. године, када је крај и добио име – „Краљеве воде“**. Клима Златибора је погодна за одржавање здравља и кондиције здравих људи, као и за лечење различитих плућних болести, анемије, мањих поремећаја срца и крвних судова, а нарочито поремећаја штитасте жлезде, па је и проглашен за **климатско лечилиште**.

Златибор је испресецан **рекама** (Црни Рзав, Велики Рзав, Сушица) и **потоцима**, који су богати разним врстама рибе: кленом, кркушом, пастрмком, младицом и липљаном. На Златибору постоје **два вештачка језера**. Веће језеро је у Рибници, на реци Црни Рзав. У самом центру туристичког насеља Златибор налази се мање језеро, направљено за туристичке потребе. Окружено је пријатним стазама за шетање, клупицама за одмор гостију, који лети могу да се купају, сунчају, а зими да се клизају по залеђеној површини језера. Златибор је познат као **смучарски центар**. Скијаши почетници и деца уживаће на благим падинама **Обудовице** (мањи ски лифт дужине 250м), а бољи скијаши ће се одлучити за одлазак на Торник и неку од његових стаза. **Спортски центар „Торник“** налази се на надморској висини од 1110-1490м, 9км од центра Златибора. Стазе, којих има четири (Чигота, Торник,

Слика 16. Златибор

Рибница, Змајевац), погодне су за такмичења у слалому, велеслалому и супервелеслалому. Повезују их три ски-лифта. У централном делу Златибора налазе се уређене **стазе за смучарско трчање и биатлон**, које се због своје прегледности и конфигурације терена, убрајају међу најлепше у Европи. Током целе године Златибор је место за **припреме врхунских спортиста**, али и за кошаркашке кампове, школе параглајдинга, тениса, скијања, пливања.

Златибор је један од наших највећих центара **конгресног туризма**. Велики број конгреса семинара и симпозијума одржава се овде током целе године. Најзаступљенији је **рекреативни туризам**, тако да се на Златибору редовно виђају групе или појединци на бројним **шетачким стазама** (до Чиготе, кањона Рзава, Градине, Ока, Црног врха, Рибничког језера) или на неки други начин истражују лепоте Златибора. **Музеј народног градитељства под отвореним небом „Старо село“ у Сирогојну** приказује типичну златиборску окућницу из 19. века. Сирогојно је познато по чувеним плетилима, које су прво стекле светску славу па су тек онда постале поштоване и код нас. На путу од Сирогојна ка 30км удаљеном Златибору, тј.

Краљевим водама, налази се Стопића пећина са атрактивним кадицама и подземном реком која је уређена за посетиоце.

Слика 17. Музеј "Старо село" Сирогојно

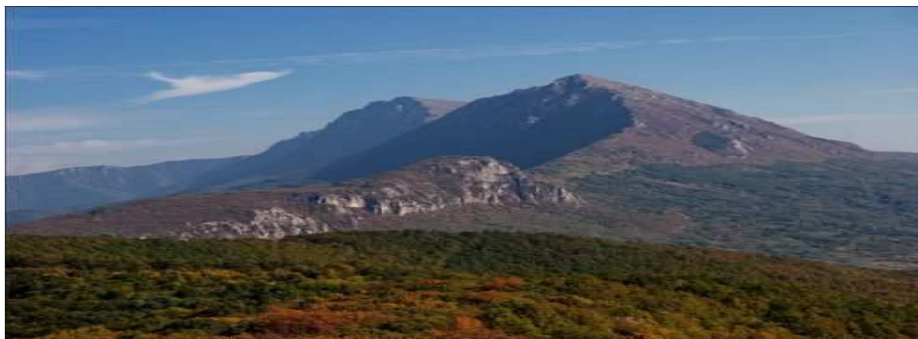
Сеоски туризам је развијен у Рожанству, Гостиљу, Рибници, Трипкови, Мачкату и Шљивовици. Гостиље има 20м висок водопад, Рожанство је познато по извору минералне воде, Мачкат по доброј јагњетини и пушницама у којима се припрема чувена пршута, а златиборски кајмак је одавно чувен. Ски центар на Торнику је обновљен после бомбардовања и нуди гостима добру забаву за време зимских месеци, У летњем периоду освежење нуде отворени базени, два језера и купалишта у Љубишу, Чајетини и Семегњеви. Омиљена летња дестинација је Јокино врело код Шљивовице, на путу за Тару. А Златибор и Тару повезује превој Шарган познат по туристичкој железници. Колико год Златибор био занимљив људима који желе да се ослободе вишка килограма по програму Чиготе, толико је примамљив гурманима који воле врућу лепињу с кајмаком (комплет лепињу) с мочом и запеченим јајетом, уз пршуту као незаобилазним додатком. Обавезан сувенир са Златибора за све туристе који једном дођу на ову златну планину јесу кајмак, пршута, џемпер из Сирогојна, слатко од шумских јагода и боровница и жеља да поново дођу.

3. 2.4. Остале планине Србије

Планина Јелица представља природну границу између Драгачева и Чачанске котлине. Пружа се у правцу северозапад – југоисток, низ Западну Мораву у дужини око 30км, наткриљује питомо Драгачево са севера. Највиши врх је Црна стена (929м), Вериње (874м), Градина са познатим археолошким налазиштем (849м), Рајачки вис (818м) и Стјеник (789м). Недалеко од пута који од Чачка прелази планину и води ка Гучи налазе се рушевине утврђеног града Градине са остацима 5 богомоља. Не зна се ни ко га је ни кад основао, а ни ко га је разрушио. Стари причају да је Свети Сава походио Јелицу на коњу и да су и он и коњ оставили трагове у тврдом камену, Из задњег камена с траговима избила је вода, па ју је народ прозвао Светиња. Ове и многе друге тајне остале су скривене у густим буковим шумама Јелице, незанимљиве људима који су увек ишли за чаролијом манастира Овчарско-кабларске клисуре и неодољивим звуком труба с пропланака Драгачева.

Повлен је планина у Западној Србији која се налази на 30км југозападно од Ваљева. Чине је више врхова, од којих су три најважнија: Мали Повлен (1347м), Средњи Повлен (1301м) и Велики Повлен (1271м). Припада венцу ваљевских планина које су продужетак старовлашке висије и пружају се западно од Ваљева ка равnoj Мачви. Ланац планина започиње Маљен, на који се надовезују Повлен, Јабланик па упоредо Бобија и Медведник, а потом Соколска планина, Јагодња, Борања и на крају се Гучево стрмо спушта ка Лозници. Планине нису много високе – највиша тачка ланца, Мали Повлен, достиже до 1.347м, али су тешко проходне. Густе шуме и дубоки речни кањони невољно пропуштају узане и кривудае путеве који воде до малих и под шумом прикривених засеока. Код *кањона Трешњице* под Повленом настанио се белоглави суп којем је то, уз кањон реке Увац, једини поуздан азил на овим просторима.

Сува Планина је планина у југоисточној Србији дуга 45км, а широка 15км. Почиње источно од Ниша, а завршава се југозападно од Бабушнице у Лужничкој котлини где протиче река Лужница. Највиши врх Суве Планине је Трем, висок 1810м, а остали врхови су Ђорђина чука (1.734м), Големо Стражиште (1.714м), затим Литица (1.683м) и Соколов камен (1.623м). Најатрактивнији врх за алпинисте је тешко приступачни Мосор на 984м. Северозападни део планине је ланац од врха Трем до врха Мосор док је јужни део планине висораван са пуно нижих врхова на висини од 1000-1600м., претежно обрасла мешовитом шумом са мешавином клекове шуме. Већи врхови у јужном делу планине су Глогов врх (1.206м), Големи врх (1.535м), Литица (1.683м) и Дивна Горица (1.389м).

Слика 18. Сува планина

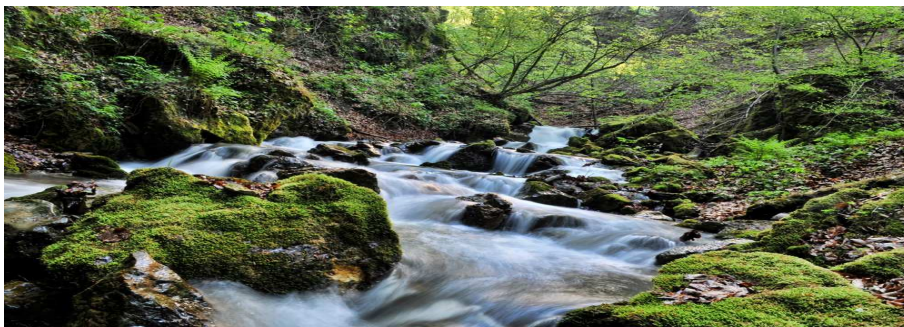
Сува планина спада у кречњачке планине са обиљем изузетних облика и појава крашког рељефа, седиментима богатих фосилном флором и фауном, с мноштвом ендемореликтних биљних врста, разноврсној вегетацијом и животињским светом. Западни део планине прекривен пашњацима благо се спушта према Заплањској долини, а источни део је готово вертикално одсечен и обрастао је густом шумом. Северозападни ветар, који најчешће дува, лети је пријатан, али у зимским месецима достиже орканску брзину. Обилне падавине се не задржавају дуго на крашном тлу, већ продиру дубоко у унутрашњост планине, па је подгорина богата изворима (посебно су издашна врела у селу Студена, Горњем Душнику, Белој Паланци и у селу Мокра), а сама планина је без водених токова. Отуд и њено име – Сува планина.

У непосредној близини врела у селу Мокра налази се камење на којем је регистровано појачано зрачење из дубине земљине коре – познато као Најданови кругови (по мештанину који је то први уочио). Исти кругови, али јачег интензитета,

налазе се и у близини Смедерева, у селу Мала Крсна, где народ долази на десетоминутну терапију стајањем на месту најјачег зрачења, што је познато као сува бања. Сува планина била је занимљива и Римљанима, па су насељима и летовалиштима окружили планину са свих страна: Наисус, Медијана, остаци у Нишкој бањи, Белој Паланци.

Ту је и **Јелашничка клисура** које је због лепоте и природних реткости заштићена као специјални резерват природе. Ту на стенама расте ендемска биљка - **Наталијина рамонда**, наизглед нежна биљка, посвећена краљици Наталији, која поседује моћ да, и кад се осуши, са повољним спољним температурама поново процвета и буде украс стена. Кроз клисуру протиче река Студена, са истоименим селом, где се на 5км и на 860м налази планинарски дом Студенац, на локалитету Бојанине воде. Мештани причају да је извор Бојанине воде настао када је девојка Бојана пала на земљу од умора и бежања да не би скончала у харему турског спахије. Поред планинарског дома налази се 300м дуга скијашка стаза, а испод Соколовог камена је друга стаза, дуга 2км. Обе стазе су опремљене жичаром. Кад је спољна температура веома ниска, а снег сув и игличаст, успон до врха Суве планине прави је подвиг, па су је планинари уврстили у календар зимских успона.

Бељаница је једна од највећих кречњачких планина источне Србије. Налази се између слива реке Млаве и Жагубичке котлине на северу и слива реке Ресаве на југу. Пружа се од запада ка истоку у дужини од 24км, са просечном ширином од око 12км. Захвата површину од 309км², од чега 246км² изразит крашки рељеф у кречњацима. Северни део је висораван са многим вртачама, увалама и слепим долинама (Бусовата, Речке са понором дубоким 150м). Јужни део је стеновит, кречњачки гребен Бељаница висок 1336м, који стрмим одсеком пада у клисуру реке Чемернице, десне притоке реке Ресаве. У гребену су многобројне пећине, од којих је највећа *Велика Атула* (560м). У подножју гребена налазе се Мало и Велико врело, а у подножју северног обода *Врело Млаве* код Жагубице.

Слика 19. Планина Бељаница

Бељаница је планина богата водом, подземним и површинским токовима. Нарочито су интересантни површински токови са великим бројем река и потока понорница. Вода у свим токовима је чиста и може се пити из водотока. Бељаница је позната као изузетно богата спелеолошким објектима. Најпознатија пећина је *Ресавска пећина*, која је уређена за појединачне или колективне посете и отворена је током целе године. Поред Ресавске пећине постоји велики број пећина богатих свим врстама пећинског накита. Пећине изузетне лепоте су Јеларче, Пионирска пећина, Влашка пећина и Ивков понор, а нарочито се издвајају Извиђачка пећина, која по

времену настанка и богатству накитом, не заостаје за Ресавском пећином и Велика Атула, као спелеолошки објекат посебне важности. Заправо *Велика Атула* није до краја истражена, а најновија истраживања су дозволила постојање продужетка западног канала. У последњим истраживањима пећинске фауне, откривене су посебне врсте непигментисаних стонога, које су за науку непозната врста. Лепоту планине Бељанице допуњују *кањони реке Ресаве и Клочанице*. На висинама преко 700м постоји велики број колиба у којима живе мештани околних села, који праве сир изузетног квалитета. Микроклима Бељанице је чиста континентална, тако да је зими неопходна зимска опрема за моторна возила.

Букуља је планина у Шумадији, у чијем подножју се налазе Аранђеловац и Буковичка бања, а њен највиши врх је висок 696м. Она је вулканског порекла, што доказује присуство гранитних стена које у себи садрже специфичну комбинацију минерала. Обрасла је буковом, грабовом и храстовом шумом, а назив планине потиче од речи *букуљ* – деминутива словенске речи *бук*. Погодна је за припреме спортских екипа, а обележене пешачке стазе воде од парка Буковичке бање до врха планине. Штити град од јаких ветрова. На врху се налази хидрометеоролошка станица, а на њеним ободима је *Гарашко језеро*. Представља омиљено излетиште Аранђеловчана и бањских гостију, а поседује више угоститељских објеката као што су *Ловачки дом, Качара и Код Цоке*. У подножју Букуље налазе се 4 минерална извора алкално-киселе воде и позната флаширана вода "Књаз Милош". Још је Милош Обреновић волео бању под Букуљом и у њој подигао цркву коју је посветио Св.арх. Михаилу, а од 1859. се кнежевим декретом, насеље Врбице и део Буковика називају Аранђеловац.

Венчац је планина која се налази у близини Аранђеловца. Богата је познатим венчачким мермером од кога су сачињене многобројне скулптуре које красе парк Буковичке бање, чесма у Кнез Михаиловој у Београду, фасада цркве на Опленцу, део зграде Беле куће у Вашингтону итд. Планина је вулканског порекла и има надморску висину од 658м. И Букуља и Венчац припадају тзв. шумадијској греди, у северном делу Шумадије, сачињене од мермера и гранита. На Венчацу се налази велики мајдан украсног камена, а остатак планине покривен је виноградима и шумом. Некада је цео крај био покривен горостасним стаблима храста, по којима је Шумадија и добила име, а данас су остали само култни примерци и име. На овом простору је и пећина *Рисовача* из мустеријенске епохе са остацима камених алатки, коштаних шила, глачала и бобежа које су правили неандерталци и најстарије је станиште палеолитског човека на Балкану. Рисовача није пећина богата накитом, ни претерано дуга, 159м, али је много значајнија као музеј палеолита.

Влашка планина се налази у југоисточној Србији, недалеко од Пирота и пружа се правцем северозапад-југоисток у дужини од 6км. Припада Балканским планинама, по структури је кречњачка, а њен највиши врх *Паница* (1443м) је смештен у њеном северозападном делу. Сам врх формирају два заравњена врха спојена благим превојем, приближно истих висина. На њеним југоисточним обронцима, смештена је *Звоначка Бања*, а недалеко је и атрактивни *кањон реке Јерме* који формирају оштри стењаци Влашке и Гребен планине. Од вегетације на њој преовлађују ливаде са ретким шумама (махом ниског и закржљалог граба и храста), осим у северозападном делу у коме се јавља јака букова шума. Планина је назив добила по селу Власи, које је назив добило по множини речи *влах* која може означавати сточара, али и етничку заједницу романских староседелца на Балканском полуострву. Недалеко од села се налази пећина *Ветрена дупка*, дугачка

4км, од чега је 2км доступно посетиоцима. Најзанимљивија пећинска дворана се налази у њеном средишњем делу, а пећина је повезана са понором дубоким 160 м.

Вршачке планине често зване **Вршачки брег**, се уздижу усред Панонске равнице у југозападном делу Баната. Пружају се у правцу исток-запад, у дужини од 19км, са највећом ширином од 8км. Површина им је 170км² од чега је у Србији 122, а у Румунији 48км². Гудурички врх, са 641м. највиша је тачка ових планина и целе Војводине. Од осталих врхова познати су Лисичија глава (590м), Таков врх (449м) и Вршачка кула (399м). Северна падина је стрма, док се јужна постепено спушта у побрђе, где се налазе вршачки виногради. Вршачке планине спадају, заједно с Фрушком гором, у острвске планине, јер су некада биле острво у Панонском мору. Са планина се пружа поглед на Вршац, Војводину и Румунију. Вршачки брег је главна туристичко и излетничко одређиште у непосредној близини града Вршца. На првом врху одмах до Вршца доминира стара Црквица, омиљено излетиште, а у близини се налази и нова црква Светог Теодора, подигнута у част градског свеца Теодора Великог мученика. На другом врху налази се симбол града — *Вршачка кула*. Поред куле, до које води асфалтни пут, налази се писта за параглајдеристе. На простору названом Широко било, на 10км од центра града налази се планинарски дом са бунгаловима за смештај гостију и викенд насеље. Са јужне стране планина налази се село *Месић са манастиром* чије прво постојање датира из 1225. и фабриком за флаширање здраве изворске воде. Са друге стране брда налази се још један манастир у селу Мало Средиште. Због јединственог положаја Вршачких планина у Банату, разноврсности флоре и вегетације, богатих шумских екосистема, лепих пејзажа и видиковаца, већи део шумског подручја ове планине у Србији, површине 4.177ха, заштићен је 1982. као Парк природе. На северним падинама Вршачких планина леже насеља Велико и Мало Средиште и Гудурица, познати по добром грожђу и још бољем вину, што се и туристима представља у манифестацији "Дани бербе грожђа" и "Грожђенбал" .

Слика 20. Вршачке планине

Гледићке планине добиле су име по селу Гледићу, а по народном предању што се са њих далеко гледа. Простиру се у правцу северозапад-југоисток у дужини од 35км између Лепенице на северу, Груже на западу и Левча на истоку, до Западне Мораве на југу. Оне су, после Рудника, највише шумадијске планине. На њима је највиши врх Самар (922м). На подручју града Крагујевца Гледићке планине рашчлањене су речним долинама: Лепенице, Грошничке реке, Ждраљице, Пчеличке и Дуленске реке. Ове планине богате су шумом, речним токовима, пашњацима, природним лепотама и рудним благом (гипс, барит, пирит, гвожђе, бакар, угаљ).

Преко Гледићких планина, питомих и релативно ниских, благо заталасана Шумадија се полако спушта до Западне Мораве, те ту престаје претпанонска и почиње планинска Србија, са својим претходницама: Јастрепцем, Гочем и Копаоником. На ободима Гледићких планина сместила су се четири велика српска града: Крагујевац, Јагодинам Трстеник и Краљево, а центар планине је Рековац, градић познат по воћарству и виноградарству који раздваја Левач од Груже, што је и повод организовања етно манифестације "Прођох Левач, прођох Шумадију".

Највеће богатство Гледићких планина су манастири. На северном делу планине, код насеља Велике Пчелице, налазе се 3 манастира из 15. века, чији су ктитори, по предању, биле 3 сестре: Ралетинка, Дена и Сара, па се и њихове задужбине зову *манастир Ралетинац, Денковац и Саринац*. На јужним падинама планине налазе се два бисера моравске школе, *манастири Каленић и Љубостиња*. У Љубостињи се чувају два саркофага: с моштима кнегиње Милице, као монахиње Евгеније и Јелене, жене деспота Угљеша, као монахиње Јефимије. Ту је Јефимија у свили и злату везла своју "Похвалу кнезу Лазару" за покров кнежевим моштима и молила се за спас српског народа, а остала је запамћена као прва српска песникиња и једна од првих жена писаца на европском тлу.

Гребен је крашка планина која се налази у југоисточној Србији, недалеко од Пирота, крај Звоначке Бање. Простире се у дужини од 10км, од планине Руј на југоистоку, до Влашке планине, са којом формира атрактивни кањон Јерме, на северозападу. Највиши врх јој је *Бежениште* (1338м.н.в), а сама планина је безводна и огољена са ретким шумама. На њеним обронцима, налазе се манастири из 14 века: Поганово (задужбина Константина Дејановића и његове ћерке, византијске царице, Јелене Драгаш) и Муштар.

Дебело брдо је превој на планини Повлен, на путу Рогачица-Ваљево. Постоји неколико стално насељених домаћинстава и више викенд кућа уз макадамски пут који води од Дебелог брда према селу Мравињци.

Дели Јован је планина на југоистоку Србије, 250км од Београда, а у близини Неготина и Бора. Планина се углавном протеже правцем север-југ. Припада планинама карпатско-балканског планинског система, формираног током алпске орогенезе. Планина је дугачка око 19км и њене границе су од места Плавне на северу, до брда Тилва Њагра на југу. На планини влада субконтинентална клима. Највиши врх ове планине је Црни врх (1.141 м).

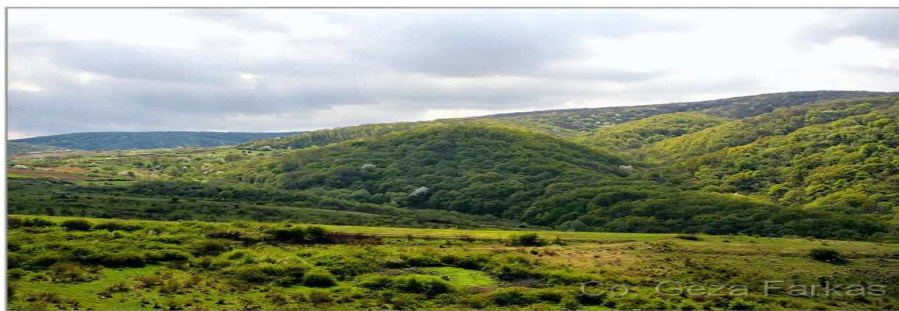
Жељин је планина у централној Србији између доњег Ибра, средњег тока Западне Мораве, Копаоника, Столова и Гоча. Спада у групу Копаоничких планина. Развође је изворишног дела Расине, притоке Западне Мораве и Јошанице и Гокчанице, притока Ибра. Навиши врх се налази на 1.785 м. У прошлости се на Жељину вадила оловна руда. Обилује радиоактивним минералним изворима и има богат шумски прекривач. Познат је термални минерални извор у *Јошаничкој бањи* са температуром воде од 48° до 80° С.

Звијезда је планина у западној Србији и источној Босни и висока је 1675м. Налази се са десне стране кањонске долине Дрине (у њеној окуци) и чини заправо наставак планине Таре. Под шумом је и пашњацима. Становништво се претежно бави сточарством.

Иришки Венац је врх планине **Фрушке горе** висок 451м. Најближе насеље врху је градић Ириг. На Иришком венцу се налази споменик „Слобода“, подугнут 1951., у знак сећања на борце Народноослободилачке борбе. Аутор споменика је вајар Сретен Стојановић. **Фрушка гора** је острвска планина у Срему. Највећи део

Фрушке горе се налази у Србији, Војводини, док мали део залази у источну Хрватску, у Вуковарско-сријемску жупанију. Простире се на дужини од 75км, ширине је од 12-15км и захвата површину од 25.525 км².

Фрушка гора је 1960. проглашена националним парком и тиме је постала први национални парк у Србији. Највиши врх је Црвени Чот (539м), а остали значајни врхови су Стражилово (321м), Иришки Венац (451м), Велики Градац (471м). Фрушка гора је острвска, стара громадна планина. Долине и падине Фрушке горе су прекривене ливадама, пашњацима и житним пољима, на падинама су воћњаци и виногради са чувеним винским подрумима, а делови виши од 300м су обрасли густом листопадном шумом. На Фрушкој гори је највећа концентрација липове шуме у Европи. Око 700 врста лековитог биља расте на овој планини. Неке од бројних животињских врста су: срна, јелен, муфлон, ласица, дивља свиња, куна, дивља мачка, шакал, зец, итд.

Слика 21. Фрушка Гора

Најзначајнији споменик културе представљају 16 манастира Српске православне цркве распоређених по целој планини. Подигнути су као задужбине српских владарских породица, након што је, у касном средњем веку под притиском Турака, тежиште српске духовне и културне баштине померено на север. Два манастира која имају блиску историјску везу са фрушкогорским манастирима су: Ковиљ и Фенек. Фрушка гора је била инспирација многим великанима поезије, од Бранка Радичевића, Јована Јовановића Змаја, Милице Стојадиновић Српкиње; у манастирима су боравили Вук Стефановић Караџић, Доситеј Обрадовић, Филип Вишњић, Карађорђе и многи други. На планини се налазе неколико утврђења, међу којима су Петроварадинска тврђава и Врдничка кула која је у рушевинама.

Данас велики проблем представљају прометни регионални путеви који повезују Срем, Банат и Бачку. Њима саобраћа велики број возила, посебно камиона, који загађују и уништавају најлепше делове планине. Некада је на Фрушкој гори била развијена и рударска производња угља у Врднику, али је рудник напуштен пре више деценија. На Фрушкој гори постоје више излетишта и одмаралишта. Летенка је познато излетиште и дечје одмаралиште, на Бранковцу се налази одмаралиште Поште. Тестера је дечје одмаралиште, а недалеко од ње на Андрељу се налази одмаралиште у државном власништву. Код ТВ торња се налази хотел, као и на Иришком венцу који је уједно и познато излетиште. На Стражилову, излетишту изнад Сремских Карловаца, се налази гроб Бранка Радичевића. У Врднику се налази бања „Термал“ са термалном водом и Врдничка кула саграђена на месту утврђења из римског доба.

Космај (628м) је планина у Србији, у околини Сопота. После Авале (506м) је најнижа планина у Шумадији тј. припада громадним планинама Шумадије насталим вулканским радом, што се и данас види по купастим брдима која га окружују. Планина је изразито шумовита, "космата", како је некад било уобичајено да се каже. На њему се истичу врхови: Мали, Голи и Рутави и највиши Велики Вис са 628м висине, што је и највиша тачка Београдског округа. Преко планине је ишао стари пут за Крагујевац, а места дуж овог пута народно предање везује за изненадну смрт у лову деспота Стефана Лазаревића, сина кнеза Лазара. Главни гребен Космаја полумесечастог је облика и пружа се у правцу југозапад-североисток. Иако је Космај ниска планина, ипак својим узгледом у виду острва доминира у овом делу ниске Шумадије, изнад валовитог неогеног побрђа, рашчлањеног благим речним долинама. Читав пејзаж је под вегетацијом. Наиме, стрмије стране обрасле су шумом (претежно буковом и храстовом, а местимично и четинарском). Благе падине су под травнатом вегетацијом, а подножје под воћњацима и њивама, док су заравни претежно са пропланцима. На Космају има и разне дивљачи од значаја за ловни туризам (зечеви, срне, фазани, јаребице, лисице и препелице).

Космај је познат и по историјским догађајима, јер се подно самог врха планине налази импозантни споменик "Космајска искра", видљив са свих страна, који симболизује искру устанка запаљену на Космају 1941. када је основан Први партизански одред у Србији, али и искру устанка из 1804. када је Карађорђе са устаницима на Сретење кренуо ка Београду успут бунећи рају. Ту је и манастир посвећен Сабору св. Арханђела, познат у народу под именом Тресија, изнад кога се издиже врх Малован 546м. До њега се стиже узбрдо кроз шуму, поред два извора. Некада је, кажу, на Маловану седела девојка Мара, а два просца су се тркала ко ће први до ње стићи и запросити је. Толико су се уморили од трчања, да су пали испред ње и умрли. Видевши зло које је учинила и сама је пала поред њих и умрла. Као Марини просци и 1914. су Космајем јуришали Аустријанци да пробију српски фронт и зађу Мишићевој армији за леђа. Прошли су као и Марини просци, док је Мишић газио према Дрини, а у знак сећања подигнута је спомен-костурница код Малована. У селу Неменикуће је црква Св. Апостола Петра и Павла, а судбина је хтела да се ту догоде два опречна догађаја. Прво су Срби бежали пред Турцима у време Сеобе и ту је патријарх Арсеније Чарнојевић последњи пут преноћио пред прелазак у Аустроугарску. После су Турци бежали пред Србима, јер је ту Карађорђе причестио устанике пред напад на Београд и дахије.

Кукавица се простире на југоистоку Србије на левој обали Јужне Мораве у Пчињском и Јабланичком округу. Према западу је ограничена реком Ветерницом. Спада у родопске планине. Кукавица је велика планина која се налази северно од Врања и јужно од Лесковца и падине јој се протежу до ових градова.

Највиши врх је Влајна (1442м), а следе га Ваљовска чука (1207м), Тумба (1192м), Фурниште (1370м), Тиква (1405м), Буковска чука (1386м) и Орлова чука (1306м). Венац ових врхова, са долином Големе реке, дели планину на два дела – северни, стрмији, део је без насеља док се на јужном, блажем, делу јављају села. На јужном делу планине, изнад Врања, уздижу се два врха Облик (1310м) и Грот (1327м). Због својих правилних, купастих, облика ова два врха планине Кукавице се понекад наводе као засебне планине.

Кукавица је у потпуности покривена густом листопадном шумом, буковом, а јављају се и четинарске шуме, док су се пашњаци задржали само у близини насеља. Богат биљни свет условљен је и богатством воде које на Кукавици има на претек.

Мноштво извора, потока и речица се спушта са свих страна планине. Планина Кукавица је погранична зона и војно упориште.

Слика 22. Планина Кукавица

Кучај је планина у источној Србији између река Ресаве, Злотске реке и Црног Тимока. Припада групи *Карпатско-балканских планина*. Има правац пружања североисток-југозапад на дужини од 40км. Планина је претежно изграђена од шкриљаца и кречњака. На Кучају се налази пространа **Брезовичка површ** са бројним крашким увалама (*Игриште, Торовиште, Велика и Мала Брезовица*). Поред увала срећу се и јаме (*Гаура Фрнђефунд*) и неке од најпознатијих пећина у Србији (*Боговинска, Злотска, Преконошка и Раваничка*). Највиши врх Кучаја је *В. Треста* 1.284м. Кучај се састоји од следећих висова *Копривно брдо, Јавориште и Малиник*. То је најпространији крашки простор Србије ван динарског краса, богат водама које су погодне за обликовање у најлепше пећине, невероватне кањоне, маштовите водопаде, понорнице, јаме и вртаче.

Слика 23. Кучајске планине – водопад Прскало

Воде *Прскала* некада су се само преливале низ падину, а онда су својом снагом разложиле планински кречњак и обликовале сигу у леп водопад који пршти и с пуним правом носи своје име. Ту је и *Лазарев кањон, клисуре и кањони Ресаве, Клочанице, Црнице, Радованске реке, извори Грзе, Црног Тимока и Црнице*. За туристичке посете уређене су Лазарева или Злотска пећина, Ресавска и Раваничка, а приводи се крају и уређење Боговинске пећине. У свом изворишном делу река Ресава протиче кроз *прашуму Винатовачу*, густу шуму високих букових стабала проглашену за резерват природе. *Кањонски део Ресаве* дуг је 25км, а недалеко од ушћа Клочанице у Ресаву налази се насеље Лисина где се улива кратка река Велико

Врело, богата водом, која је у крашком терену издубила 20м дубок кратер и направила један од најатрактивнијих водопада у источној Србији – *Велики бук*.

Кучајске планине су биле омиљено ловиште цара Лазара и његовог сина деспота Стефана, а ту подигоше и своје задужбине: Лазар *Раваницу*, а Стефан Ресаву, данас манастир *Манасију*, последњу монументалну грађевину српске државе која се осипала пред налетом Турака. Ту је радила чувена ресавска преписивачка школа, а поред Константина Филозофа, писца житија Стефана Лазаревића и Григорија Цамблака, писца житија Стефана Дечанског, у манастиру је стварао и сам деспот Стефан, написавши "Слово љубве". Од првобитних фресака остала је само једна четвртина, а Свети ратници и Успење Богородице најбољи су доказ уметничке вредности ресавске ренесансе.

Малич је планина у околини Ивањице, на територији Прилика, висока 1110м. На Маличу је 2001. основана школа падобранства и сваког августа се ту одржава такмичење у спуштању падобранима.

Маљен је планина у Србији која се налази јужно од Ваљева. Пружа се правцем исток-запад у дужини од 25км. Најпознатије туристичко место на планини Маљен су Дивчибаре које се налазе на висини од 980м. Највиши врхови су: Краљев сто (1.104м), Црни врх (1.096м) и Велика плећа (1.037м).

Миџор се налази на граници Србије и Бугарске, на Старој планини, на висини од 2.169м. Недалеко од њега је и извор Трговишког Тимока и Лома. Геолошку основу Миџора чине пермски црвени пешчари.

Мокра Гора, се налази на југозападу Србије, на самој административној граници покрајине Косово и Метохија између Ибра и Белог Дрима. Највиши врхови су Жљеб (2.532м) и Поглед (2155м). Уз саму планину се пружа и *језеро Газиводе* које је настало преграђивањем реке Ибар. Одликује је готово нетакнута природа. Ипак од доласка међународних снага, не постоји контрола сече шума тако да су велике површине потпуно оголеле од бесправне сече.

Овчар је планина у Западној Србији, а врх се налази 10,5км западно од центра Чачка. Највиши врх је висок 958м, а заједно са планином Каблар прави Овчарско-кабларску клисуру, кроз коју протиче Западна Морава.

Острозуб је планина у Србији, огранак Чемерника, према Власотинцу, кога поједини географи третирају као посебну планину. Највиши врх Острозуба је Острозупска чука 1.546м. На изворишту Острозупске реке, десне притоке Рупске реке (Козарачка река) је заштићена *зона ловорвишње "Зеленичје"* тј. природни резерват ретке и специфичне реликтне заједнице букве и ловорвишње - зеленичје. Поред ове, на Острозубу су присутне ретке биљне врсте: *расцепкани месечинац* и *ребрача* - врста папрати, *пречица* и *росуља*. Острозуб је обрастао боровницом, богат пашњацима, буковом шумом и здравом водом.

Равна Гора се налази на крајњем југозападу Сувобора у Србији на 997м. Најпознатија је по томе што је на њој био смештен штаб Драгољуба Михаиловића у току Другог светског рата, тј. ту се налазило средиште четничког покрета. У данашње време Равна гора је позната као место на којем се у периоду од 8.-12. маја одржавају *Дани Равне горе*, својеврсно поклоњење генералу Михаиловићу, када ово место посети преко 100.000 људи.

Радан планина се налази на југу Србије и припада Родопским планинама са највишим врхом Шопотом од 1409м. Смештена је југозападно од Прокупља тј. западно од Лебана, а на њеним обронцима се налазе Пролом Бања и археолошки локалитет Царичин Град. Њену геолошку основу чине силикатне стене из

палеозоику са кристалистим шкриљцима. Окружена је венцем планина који чине: Пасјача, Видојевица, Рајска планина и Соколовица које је штите од хладних и влажних струја са северне и западне стране.

На истоку и југу се отвара у Пусторечку котлину и са те стране је изложена јаком сунчевом загревању, што за последицу има топлију и блажу климу. То је произвело својеврстан феномен, јер се тзв. *храстов вегетациони појас* са класичних 700м подигао на 800-900м. Захваљујући топлијој клими на Радан планини је опстало неколико ендемских и реликтних биљних врста, међу којима су најзначајнији остаци прашуме из доба терцијара. Посебно су лепа побрђа Радана која се простиру на некадашњим језерским тересамa Лесковачке котлине и прелазе до удолина. Поред највишег врха Шопота, врх Беговића гроб је један од виших и налази се близу превоја који се спушта до Гајтанских врата. Планински венац Ђаке са Соколовим висом од 1370м веома је лепо излетиште са благим успоном, одакле пуца поглед на цео предео.

Слика 24. Радан планина - Ђавоља Варош

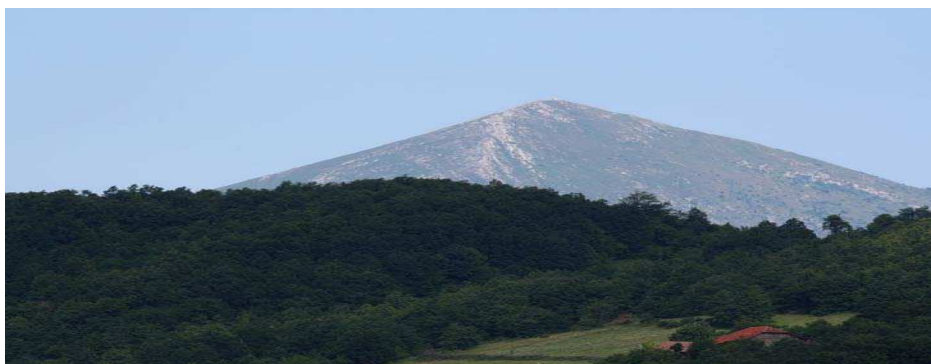
У близини је и Ђавоља варош, Пролом бања, потом на 23км удаљености и Куршумлија. Радан припада и општинама Прокупље, Бојник и Медвеђа. Медвеђа обилује водом и позната је по Сијеринској бањи. Даље на путу, око планине, је Лебане и антички локалитет Царичин град – родно место Јустинијана Првог, где су пронађене базилике с подним мозаицима, јавне грађевине, занатски центри, водовод. Бојник је градић одакле води пут до спомен-дома на Радан планини, који пружа смештај и исхрану, а због лепе природе идеално је место за излетнике. Ту је на делу необична природна појава – осећа се магнетно деловање из утробе Земље које се огледа у обрнутом смеру деловања силе Земљине теже: поточић тече нагоре; ауто без утицаја човека сам убрзава и враћа се нагоре уместо да настави пут надоле; растиње и дрвеће је другачије и изгледа мистично, што код мештана буди страхопоштовање према моћима планине. Постоји прича да су "каменчићи поред путева на планини честице Земљиног светог тела, да су благословени и да их треба држати у кући или негде уз тело. Верује се и да су неки делови планине, па чак и читава брда, од самог драгог камена".¹¹

Радочело је планина у Србији, на левој страни реке Ибара, око 12км западно од варошице Ушћа. Планински ланац правца североисток-југозапад, извијен је према југоистоку. Са западне и северне стране планина је обухваћена долином реке Студенице, леве притоке Ибра. Долинама десних притока Студенице и изворишних

¹¹ Чудесна Србија, Младинска књига, Београд, 2010

кракова Брвенице, леве притоке Ибра рашчлањена је на дугачке и високе косе и већа узвишења: Кривачу (1.643м) на северозападу и Врхове (1.533м) на југозападу. Претежно је обрасла шумом, местимично знатно проређеном. Постоји пут који води од Ушћа до северисточне подгорине Радочела, до манастира Студеница.

Ртањ је планина која се налази у источној Србији, око 200км југоисточно од Београда, надомак Бољевца. Припада Карпатским планинама, а највиши врх Шиљак (1565м) представља природни феномен крашког рељефа. Северна страна планине прекривена је шумама и пашњацима, обрасла аутохтоним биљним врстама и обилује изворима питке воде. Ловиште се простире на 6.368ха, а најчешћа ловна дивљач су срне и дивље свиње. Поред прелепих предела (према географу Јовану Цвијићу Ртањ је једна од најлепших планина у Србији) и разноврсних биљних врста, од којих се припрема и чувени „Ртањски чај“, у близини се налази и Сокобања, која се убраја у ред најзначајнијих бањских центара у нашој земљи. Ртањ и суседни Јужни Кучај чине највећу крашку област ван Динарског система на Балкану, што подразумева бројне пећине, вртаче, увале, понорнице, клисуре и ретко насељен простор у ком живе обично сточари.

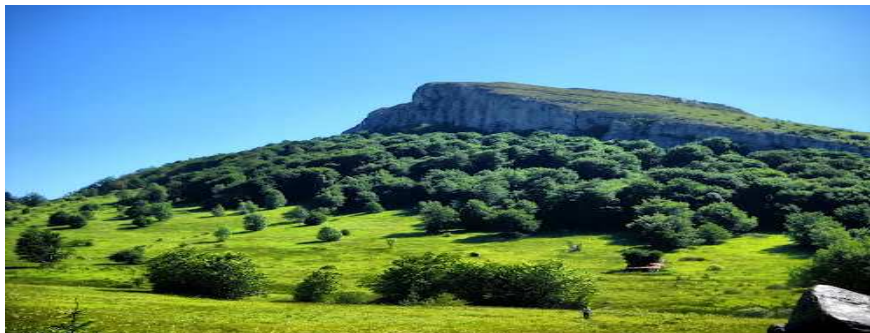

Слика 25. Планина Ртањ

На простору од Сокобање до Ртња, код села Шарбановац, 1877. пао је први званично регистровани метеорит у Србији. Удар је био јак, а потом је уследио низ слабијих удара са гомилом ужареног камења, од по 50кг, које је падало с неба. Престрављени мештани су нашем чувеном научнику Јосифу Панчићу причали о јахачима који су летели на пламеним коњима и сејали смрт свуда око себе. Прича се да је један део ртањског метеорита у Београду, а један у Вашингтону. Под Ртњем нема више небеског камења, али прича и данданас кружи о ванземаљцима и лоптастим муњама што крстаре планином. Прошетати Ртњем за време пуног месеца, нарочито лети, је незабораван доживљај, јер месец сија тако јако да је могуће читати новине или направити фотографију без блица.

Рџ је планина смештена на крајњем југоистоку Србије, уз границу са Бугарском недалеко од Пирота, поред Звоначке Бање. Она припада Родопским планинама и представља најзападнију тачку тог планинског венца. Највиша тачка на Рџу износи 1706м, а поред ње, на планини се налази још 7 врхова виших од 1400м. Недалеко од села Ракита, које се налази у северозападном делу планине, смештена је погранична караула војске Србије са пратећим објектима, а за евентуалне туристичке посете потребно је унапред обавестити војне власти (планинарење или друге сродне активности).

Стол је планина у источној Србији удаљена 16км од Бора. Врх планине Стол налази се на висини од 1156м. Планина обилује атрактивним алпинистичким теренима и лепим пространим ливадама богатим лековитим травама. Планина је погодна за: рекреативне шетње, возњу бициклом, планинарење, алпинистичко и спортско пењање, параглајдинг, лов, проучавање геолошке историје Србије, а зими за разне смучарске дисциплине. Захваљујући погодном струјању ваздуха то је идеално место за летење змајем. Северно од Стола је планински гребен Визак, у чијем се подножју налазе камене форме издужених облика које је народ назвао "гробље брадатих". На планини постоје: планинарски дом, уређене смучарске стазе и ски лифт. Поред планинарског дома налази се језерце.

Слика 26. Планина Стол

Столови су планина у Србији, југозападно од Краљева, између Ибра, Рибнице и Брезанске реке. Са ње се у свим правцима разилазе притоке поменутих река, које су дубоким долинама рашчланиле планину на дугачке гребене и косе и дале јој звездаст облик. Главни планински гребен је на правцу север-северозапад-југ-југоисток, са највишим врхом Усовицом са 1375м у северозападном делу. Већим делом је под густом шумом. Западни обронци Столова формирају источни део Ибарске клисуре, а на њима се налази и тврђава Маглич.

Суворор се налази 120км јужно од Београда, са највишим врхом од 864м, између Рајца и Маљена. Представља хидрографско чвориште између притока Западне Мораве и Колубаре. Прекривен је младим храстовим шумама (у увалама) и шумским културама четинара које покривају његов највећи део. На локалитету Равна гора је букова шума која је опасана водотоком Граб. Унутар ње се налази Мокра пећина која је једно од изворишта Граба. На Суворору има доста дивљачи (срна, зец, фазан) и терен је врло атрактиван за ловце. Суворор је богат изворима и водним токовима. Испод његових врхова су изворишта Дичине, Чемернице и њихових притока. *Бања Врујци* се налази у подножју планина Суворор и Маљен и у долини реке Топлице. У Струганику, на обронцима Суворора и Маљена налази се *родна кућа војводе Живојина Мишића* која представља меморијални комплекс историјско-етнографског карактера. Суворорски крај има дугу традицију у сеоском туризму. Села Ба, Славковица, Планиница, Горњи Бањани и Прислоница у суворорском крају, уз голијска села ивањичког краја и села околине Косјерића и Ариља, већ више деценија представљају окосницу сеоског туризма Србије и афирмисана су и ван граница наше земље. Бројне већ афирмисане манифестације (Косидба на Рајцу, Видовдан у Коштунићима, Дани шљива, Цвет ливада у Леушићу)

представљају идеалну и добро смишљену основу интегралног развоја региона са еко-туризмом као круном развоја.

Соколска планина између Љубовије и Крупња, ретко питома и лепа планина, дуга је 25км, а висока непуних 1000м. Од Медведника је одваја превој Прослоп, а од планине Јагодње Вукова река. Планински врхови су зарављени, неупадљиви и покривени ливадама. Такав је и *Рожан*, највиши врх Соколских планина, висок 973м. У дубинама планине има рудног блага: олова, бакара, сребра, цинка, за које су знали још стари Римљани. На Соколској планини се налазе темељи некад моћног града *Сокола*, чије име се везује за бројна гнезда сокола која су била на стенама где је град подигнут. Настанак града се везује за средњовековну Србију и деспотицу Јерину, која је била толико поносна на свој град и веровала у његову неосвојивост да је имала обичај да каже: "Мој град је сигуран к'о соко на грани". И Турци су веровали да је Соко-град неосвојив, па су га звали Султанова невеста. Стена на којој се налази наосвојива Соко тврђава је с три стране опасана неприлазним литицама високим преко 100м, док је четврта страна окренута врху Рожан била заштићена двоструким бредом, а релативно узан пролаз у град омогућавао је лаку одбрану. Град се водом снабдевао с високог Рожња, имао је цистерне за чување воде, па му опсада нису правиле велике проблеме. Зато је град мењао господаре само мировним путем, јер ниједна војска није освојила његове зидине. Када је 1862. кнез Михаило добио кључеве и тог града, Срби су га спалили и срушили до темеља. Град који је био центар нахије, важна тачка на караванским путевима, пао је у заборав и остао ван свих путева. Постоји план да се Соко-град рашчисти од корова и за почетак конзервира. У подножју *Соко-града*, на чијим темељима је постављен велики крст, налази се *манастир* посвећен владици Николају Велимировићу. Уз колски пут од манастира до крста подигнуто је 10 камених капела које су осликане и у којима је исписана по једна Божија заповест. Поред манастира с репрезентативним конаком налази се лепо језеро које водом пуни врело испод Соко-града, а ту је и неколико обновљених воденица и споменик владици Николају. Соколска планина је релативно непозната и ван туристичких токова, али се наша у жижи интересовања осамдесетих година прошлог века, када је представљен план њеног претварања у депонију нуклеарног отпада. После жестоке реакције домаће јавности одустало се од овог плана и покушаја да се уништи овај изузетан природни и историјски простор.

Слика 27. Соколске планине

Тупижница је планина у источној Србији, позната је под именом *Ласовачка планина*. Налази се северозападно од књажевачке и југозападно од зајечарске котлине, са леве стране Белог Тимока. Припада источној зони млађих кречњачких

планина и има меридијански правац пружања. На западу завршава високим стеновитим одсеком (Ласовачки камен 1160м), а на истоку има изглед благо нагнутог платоа. Највиши истоимени врх достиже висину од 1162м. Највећи део планине изграђен је од кречњака, па се на њој срећу многи површински и подземни крашки облици рељефа. Шумски прекривач Тупижнице је доста уништен. На планинске пашњаке изгони се стока. На највишем делу Тупижнице је телевизијски релеј, до којег води аутомобилски пут.

Хомоље је мања географска област у Источној Србији јасно ограничена планинским венцима са свих страна. Од Звижда на северу одвајају се **Хомољске планине** (940м), од Ресаве на југу венац **Бељанице** (1339м), од равничарске доње Млаве на западу ниске **Горњачке планине** (825м). Овако уоквирена геоморфолошка целина састоји се из два дела: **Жагубичке котлине** на истоку и **Крепољинско-крупајске котлине** на западу, између којих је бељаничко-хомољска пречага. Због велике одвојености и неприступачности, Хомоље је у стара времена служило као „збег“. За разлику од несигурних старих времена када је у Хомољу владала хајдучија и када се морало далеко заобилазити, централно место ове области у регионалном комплексу Источне Србије, предодредило јој је, у садашњем времену, веома повољан географски положај. Долином Млаве повезано је са плодном доњом Млавом и Стигом, преко превоја на Црном Врху са Црноречком котлином и Тимочким басеном, преко нижих делова Хомољских планина и долине Пека са Звиждом и Поречом, а преко обронка западне Бељанице са Ресавом. Међутим, овако погодне природне погодности не само да су недовољно искоришћене, већ је евидентно и губљење постојећих саобраћајних функција. Основни разлог оваквог стања је недостатак квалитетних путева, као и лоше одржавање постојећих. Због тога Хомољу прети опасност да постане саобраћајно „острво“ које ће се туристички заобилазити као и раније.

Слика 28. Хомољске планине

Територија Хомоља има изглед неправилног правоугаоника постављеног у правцу исток-југоисток-запад-северозапад дужине око 35км, и највеће ширине 26км. Релеф Хомоља одликује се заступљеношћу разноврсних облика насталих као резултат сложеног деловања ендогених и егзогених фактора. Ово подручје одликује се разноврсношћу облика, јер се ради о брдско-планинском подручју углавном кречњачког састава. Због тога има доста пећина и других крашких појава (јама, понорница). Најпознатија јама на територији ове области је *Ивков понор на Бељаници*. Спада у ред понорских јама јер у њој нестају воде понорнице Речке.

Према досадашњим испитивањима једна од најлепших пећина у Источној Србији је **Погана пећина** која се налази на северној страни Горњачких планина, тј. у пределу Врања – у Крепољинском атару. Ту су и две **клисуре – Горњачка и Рибарска**, по својим лепотама сврставају се међу најатрактивније клисуре у Србији.

Хидрографску артерију ове области представља **Млава**. Ово је једна од најдужих река у Источној Србији, чију укупну површину слива у Хомољу можемо поделити на део који припада Жагубичкој и део који припада Крепољинско-крупајској котлини. Млава настаје од отоке Жагубичког врела и Тиснице. У хидролошком погледу Хомоље је веома интересантно. Речни токови у Крепољинско-крупајској котлини, која се у народу назива и Доња река, су Млава, Крупајска река, Брезничка река, Медвеђичка река, Дубочица и бројни потоци. Извори и врела се могу поделити у три групе: нормалне, крашке и термалне. Нормални извори су најбројнији у овој области. Јављају се у теренима изграђеним од вододржљивих геолошких формација. Крашки извори и врела избијају на површину из кречњачких пукотина и пећинских канала. Једини интермитентни извор у Источној Србији – **Хомољска потајница**, је на северном ободу Жагубичке котлине. Идући од истока према западу врела су: *Жагубичко врело, Белосавац, Суводолско и Изваричко врело*. Постоје и *врела: Мале Тиснице, Лопушња, врело Комненске реке и Крупајско врело*. **Крупајско врело** се налази испод западног кречњачког одсека Бељанице на надморској висини од 220м. Смештено је у атару села Милановца. Ово врело спада у групу крашких врела, а температура воде креће се од 9-11°C. **Жагубичко врело** или **Врело Млаве**, како се у народу још назива, избија у крајњем југоисточном делу Жагубичке котлине, на висини 312м. Само врело има изглед мањег језера, а унутрашња површина врела је 655м². Жагубичко врело има зелену до тамнозелену боју воде, а температура воде је 9,3⁰С- 11°C.

Цер налази се у северозападном делу Србије. Од Шапца је удаљен 35км, а од Београда 100км. Цер лежи на 687м. а дуг је око 15км. Планина је име добила по бројним стаблима дрвета цер, прилично је шумовита, није насељена, поседује највише буквиног, храстовог и грабовог дрвећа, а сви они су заслужни за свеж и чист ваздух. Цер је богат боровницама, шумским јагодама, печуркама и лековитим биљкама, а туристи могу да пешаче и планинаре, као и да обилазе манастире. На планини Цер је потекла легенда о цару Тројану и његових пет кћери Косани, Ковиљки, Види и Соки, по њима су градови и добили имена Соко-град, Ковиљача, Видин град и Косанин град (на Церу). Петој кћери се не зна име, те се не зна ни који је њен град. На Церу постоје четири врло значајна манастира: Чокешина, Криваја, Радовашница и Петковица. На Церу се одиграла Церска битка из Првог светског рата, вођена од 12-24.8.; започела у ноћи 15-16.8., јер је претходно аустроугарска војска прешла Дрину у намери да пређе у Србију; разбуктала се 20.8., а од 21-24.8. је ослобођен Шабац, чиме је аустро-угарска војска дефинитивно напустила Србију.

Црни врх (707м) планина између Крагујевца и Јагодине, добио је назив по црном изгледу који су му давале простране шуме. Спада у Родопске планине. Оивичен је рекама Белицом, Ждраљицом, Лепеницом и Великом Моравом. Спада у ниже планине у Шумадији. У односу на остале шумадијске планине најбогатији је пећинама и слаповима. Ово подручје је са највишом количином падавина у Шумадији и на њему се налази најиздашнији извор у Шумадији (Врело у Горњем Штипљу са око 50 л/сек).

Црни врх је планина у југозападној Србији, између Увца и Лима. Припада средње високим планинама Динарида (највиши врх 1155м). Пружа се у облику

гребена правцем севезозапад—југоисток, залазећи у велики лакат Увца. Стране су стрме, нарочито североисточна која прелази у кањон Увца. Под шумом је, ненасељен и изван саобраћајница

Црни врх је планина у источној Србији, на развођу између сливова Мораве и Црног Тимока (Црне река). Састоји се од две палеовулканске купе, од којих се виша диже до 1027м. Планина је изграђена од андезита, пошумљена и слабо насељена. Североисточним подножјем води пут Бор—Жагубица.

Црнољева (Царалева) је планина у средњем делу Косова и Метохије, дугачка 14км. Према северозападу наставља се на венац Дренице, а према југоистоку оштро је ограничена долином Топила. Највиши врхови су Градина 1055м и Топила 1177м, налазе се на крајњим тачкама коритастог била. Најнижи део (859м) познат је као Ђафа Дуље (Дуљски превој преко којег води најкраћи пут од Призрена за Урошевац и Приштину). У рељефу преовлађују денудациони и крашки облици, али је развијена и долинска морфологија. Црнољева је шумовита са многим пропланцима, становници се баве сточарством, а насеља су ретка и развијеног типа.

Чемерник је планина у југоисточној Србији, на десној страни Јужне Мораве, према Грделичкој клисури. Припада планинама средње висине. Навиши врх је Велики Чемерник 1.638м. Састављен је од кристаличних шкриљаца прве групе и припада Родопском систему. Било је оголићено, а падине су делом под шумом. У источном подножју су највећа насеља Власина Рид и Црна Трава, а на западном Млациште, Мачкатица, Мањак и Љутеж. Поред Великог Чемерника, његови врхови су: Кула 1.622м, Мали Чемерник 1.596м, Острозуб 1.546м и Павлова грамада 1.469м и сви су заобљеног типа. Чемерник је добио име по отровној биљци чемерици, које, уз остало планинско биље, има у изобиљу на овој планини. Доминира бела чемерика, али последњих година почиње да се суши и ишчезава са његових пашњака. Захваљујући буковим шумама којима је обрастао, Чемерник је богат водама. Велики извори су: Бела вода, готово на самом врху Великог Чемерника, на 1.585м, затим Игњатова чесма, Попов кладанац, Кијевска чесма, Павлов извор испод Павлове грамаде, Хајдучки кладанац изнад Качара, Николин кладанац, као и низ извора, око 80, у шумовитој ували званој Валмиште, испод Малог Чемерника. Занимљиво је да и изнад Беле воде постоји изданак лековите воде – Орловац (1.610м), чија вода после пет-шест метара тока понире. Постојан је и у најтоплијим месецима. Отуда је речна мрежа на Чемернику врло разграната. Потоци, речице и реке теку у разним правцима и углавном се уливају у Власину и Јужну Мораву.

Слика 29. Планина Чемерник

Пре петнаестак година испод Малог Чемерника, у шумовитој и водом богатој ували Валмиште, на 400ха ограђено је ловиште дивљих свиња и европског јелена, са

ловачком кућом и чекама. Поред „Валмишта“, постоји и отворен ловиште „Качар – Зеленичје“. Планинске реке су настањене поточном пастрмком и поточном мреном. Чемерник је познат по пространим настанима боровнице, а од заштићених биљних врста постоји: *станиште зеленичја, ретке врсте ловорвишње, маљава бреза, медвеђе грозђе, гороцвет и росуља, клека и јагорчевина*, а од печурака: летњи и јесењи вргањ, смрчци, лисичарка и млечница. Има и хајдучке траве жуте цвасти, петровога крста, кантариона. Шумама доминира врста беле и црвене букве.

Чемерно је планина у југозападној Србији, на левој страни Ибра, северно од Студенице. Припада Динаридима. То је планина средње висине са највишим врхом Смрдљуге (1579м). Издужена је у правцу северозапад-југоисток око 18км. Стране су рашчлањене притокама Ибра и Студенице. Покривена је мешовитом шумом у којој су пропланци са пашњацима и сточарске колибе. На јужној падини су разбијена насеља усамљеног типа.

Чичавица је планина у централном делу Косова и Метохије, дуга око 8км, а широка око 5км. Њен највиши врх висок је 1091м. Чичавица је граница између региона Дренице и косовске котлине. Река Ситница протиче близу планине. Већи градови у близини су Приштина, Вучитрн и Обилић. Током рата на Косову на планини се скривао велики број избеглица.

3.2.5. Климатски туристички центри

Планине Србије због свог положаја, утицаја климатских елемената и струјања ваздушних маса са медитерана и севера имају специфична својства која позитивно утичу на здравље људи, те их чини не само планинским, већ и климатским туристичким местима. Најпознатија у Србији су:

Дивчибаре на планини **Маљен**, 38км југоисточно од **Ваљева**, на надморској висини од 980м. Као последица повољног географског положаја до Дивчибара допиру утицаји приморске климе, која се ту сусреће са карпатском и панонском, чиме се може *објаснити повећано присуство јода у ваздуху*. Дивчибаре имају *благу климу*, просечно 239 дана без ветра и 280 дана без падавина. Зиме обилују снегом, а

Слика 30. Дивчибаре

просечна температуре ваздуха лети не прелази 22⁰С. Клима Дивчибара погодује лечењу: *обољења са неуровегетативним поремећајима; хроничног бронхитиса; бронхијалне астме; анемије*. Блага клима, повољан географски положај, богат биљни и животињски свет, обиље извора и текућих вода сврставају Дивчибаре у најатрактивнија туристичка места у Србији, подједнако привлачним и лети и зими. Природни резервати на Дивчибарама су *стара шума на Великој плећи, Вражји вир*

на реци Црна Каменица и кањон Црне Реке. Посебна атракција је 20м висок водопад Скакало на реци Манастирици. На Дивчибарама постоје терени за мале спортове, тенис, мини голф, трим стаза и обележене стазе за шетњу. Школа јахања је отворена током целе године. Скијашима је на располагању неколико ски стаза и школа скијања. Током целе године на Дивчибарама се одржавају разноврсне туристичке, културне и спортске манифестације, као што су Бели нарцис, Дани гљива, Зимски фестивал дечије рекреације...

Ивањица у живописној долини реке Јавора, Мучња, Муртенице и Чемернице, на надморској висини од 468м. Од Београда је удаљена 224км. До Ивањице воде два магистрална пута – један из Чачка преко Гуче, а други из Ужица преко Пожеге. Клима је умерено-континентална, са благим снежним зимама и свежим сунчаним летима. Обиље зеленила и шума, потпуно одсуство магле и аерозагађења, допринели су да Ивањица буде проглашена **ваздушном бањом**. Такође, планина **Голија** проглашена је парком природе и под заштитом је UNESCO-а, као резерват биосфере. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију Ивањица. Медицински део Болнице чине интеристичко-хематолошки блок и блок физикалне медицине и рехабилитације.

Слика 31. Ваздушна бања Ивањица

Клима Ивањице погодује лечењу: *анемије разне етиологије; малигне хемопатије у потпуној и непотпуној ремисији; тромбоцитопатије и леукопеније; хроничних респираторних обољења (bronхитис, астма, емфизем)*. Завод пружа могућности и за *припреме спортиста и рекреативну наставу*.

У Ивањици се налази црква саграђена 1836. посвећена цару Константину и царици Јелени. Недалеко од Ивањице, у месту Куманица, налази се Римски мост, а у самом граду, на реци Моравици, налази се највећи једнолучни мост на Балкану. Туристичку понуду Ивањице употпуњују бројни културно-историјски споменици: Споменик-мозаик, дело Ђорђа Андрејевића-Куна, Црква на Палибрчком гробу, сазида на гробу Косовског јунака Бошка Југовића. На просторима око реке Моравице налази се 40 сакралних споменика, од којих су најзначајнији манастир Ковиле (из прве половине 13. века), цркве Св. Козме и Дамјана у Остатији (17. век), црква Св. Преображења у Придворици (12. век), црква Св. Николе у Брезови, црква Св. Архангела Михајла у Приликама, црква Св. Цара Константина и Царице Јелене у Ивањици. Посебну атракцију чини Сателитска станица у Приликама и водопад на реци Моравици. Брзе планинске реке богате су рибом, посебно пастрмком и кленом. На подручју општине Ивањице налази се неколико извора минералне воде, као и голијска језера Тичар и Небеска суза.

Планина Рудник, која доминира Шумадијом, налази се око 100км јужно од Београда, односно 15км од Горњег Милановца. На Руднику има осам врхова изнад 1000м, а највиши је Цвијићев врх 1132м. Због својих изванредних климатских услова (велика осунчаност током године, ваздушна струјања, висока јонизација ваздуха, незагађена природна средина) још 1922. Рудник је био проглашен за *ваздушну бању*. Варошица и планина су повезане асфалтним путем и великим бројем „стаза здравља“, а постоје и терени за мале спортове. Захваљујући изузетној шумовитости, природним стазама здравља и близини великих градова, Рудник је погодан за развој летњег и зимског здравственог, школског, спортског и ловног туризма. Гости могу да планинаре до Цвијићевог врха и стрмог вулканског узвишења Острвице, на коме се налазе остаци Јерениног града, остатака турске вароши и тврђаве, а недалеко су и рушевине муслиманске богомоље Мисе. Туристи могу да посете оближња историјска места *Опленац и Таково, манастире Враћевиницу, Вољавцу и Никоље*, а околина Рудника пружа могућност за лов на високу и ситну дивљач.

Слика 32. Ваздушна бања Рудник

Планина Златар се налази између река Лима, Уваца, Милешевке и Бистрице. Златар је познат по клими коју одликује мешање утицаја медитеранске и планинске климе, разређен ваздух, низак ваздушни притисак, велики број сунчаних дана у години (преко 280 дана - 1951 часова). Просечна годишња температура на Златару је 17⁰С. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију „Златар“. Програм рехабилитационих поступака састоји се од клиничко-медикаментозног и физиотерапијског третмана, низа дијагностичких поступака и других процедура које се одређују индивидуално, према природи и тежини болести. Рехабилитациони поступци у првој фази обухватају индивидуалну активност у виду шетњи са тачно одређеном дужином и нагибом стазе, као и брзином ходања, ергометријско тренирање интервалног типа, кинези терапију, пливање и ходање у базену. У следећој фази уводе се групни облици физичке активности (стони тенис, модификована кошарка, одбојка, куглање), уз посебне рехабилитационе процедуре (хидротерапија, електротерапија и термотерапија). Током рехабилитационог третмана спровode се периодична контролна испитивања постигнутог ефекта. Климатски фактори на Златару су погодни за лечење: *кардиоваскуларних болести; поремећеног артеријског притиска; поремећаја у функцији периферног артеријског крвотока; психосоматских стања код кардиоваскуларних обољења; повишене масти и шећера у крви; слабог општег стања и малокрвности*. Гости могу да посете кањон реке Увац, стедиште реликтне птичије врсте на Балкану – белоглавог супа.

Овај природни резерват и еколошко подручје, због интересантности пејзажа, бистре воде богате рибом и могућности сплаварења и фото-туризма, привлачи пажњу многим туристима. Три вештачка језера Златарско, Сјеничко и Радоињско, као и манастир Милешева и Бања Прибојска, цркве брвнаре у Кућанима и Радијевићима, етно-село Штитково, употпуњују туристичку понуду планине Златар. Лети постоје добри услови за параглајдинг, а традиционално се организује и међународни омладински кошаркашки камп. У зимском периоду гостима је на располагању ски-стаза.

Слика 33. Ваздушна бања Златар

Златибор је заталасана планинска висораван у југозападној Србији, на надморској висини од 700-1500м где се преплићу континентална и медитеранска ваздушна струјања, па је због умерене климе познат као планина погодна за опоравак и лечење. У **природне лековите чиниоце** убрајају се: веома чист и сув ваздух, низак ваздушни притисак и богато ултравиолетно зрачење. Лечење се спроводи боравком у специфичним климатским условима Златибора, под контролом стручњака и уз најсавременију опрему за дијагностику, лечење и рехабилитацију Специјалне болнице за болести штитасте жлезде и болести метаболизма „Златибор“. Клима Златибора погодује лечењу: *обољења тироидне жлезде; болести метаболизма, нарочито гојазности; повреда локомоторног апарата; кардиоваскуларних поремећаја; поремећаја дигестивног тракта; исцрпљености и нервне пренапрегнутости; малокрвности и астме.*

Слика 34. Ваздушна бања Златибор

У Специјалној болници спроводи се и посебан *дијететски програм* „*Чигота*“, који обухвата програм физичких активности, стварање групне позитивне атмосфере и основно информисање о значају правилне исхране и рекреације. Поред здравственог туризма, на Златибору се током целе године одржавају и припреме врхунских спортиста и спортски кампови и школе спортова. Такође је развијен и рекреативни туризам на многобројним шетним стазама по пропланцима и шумарцима Златибора. И велики број конгреса и семинара одржава се овде током целе године, а познат је и као скијашки центар Србије, како за почетнике, тако и за боље скијаше. Од мноштва занимљивих локација за обилазак у близини Златибора, издвајају се: Музеј народног градитељства у Сирогојну, Мокра гора са Шарганском осмицом, Стопића пећина и манастир Увац.

3. 2. 6. Клисуре и кањони – туристичка вредност Србије

Клисуре и кањони су посебна атракција у туристичкој понуди наше земље. Најатрактивније клисуре су:

Ђердапска клисура - најдужа и највећа клисура у Европи, композитна, чине је наизменично 4 котлине и 4 клисуре: Голубачка клисура, Љупковска котлина, Клисура Госпођин вир, Доњомилановачка котлина, Клисура Казан, Оршавска котлина, Сипска клисура и Влашко-понијска низија. У клисури има археолошких налаза и културно-историјских споменика, као што су насеље Лепенски Вир, Голубачки град, остаци Трајановог моста и табле, као и разни очувани примери народне словенске архитектуре. Након изградње хидроелектране Ђердап, дошло је до подизања нивоа воде и тако је настало акумулационо Ђердапско језеро. Ђердапска клисура је заштићена као национални парк 1974., две године након подизање ХЕ Ђердап 2, с површином око 63.000ха и представља највеће заштићено подручје у Србији.

Слика 35. Ђердапска клисура

Клисуре и котлине се наизменично смењују, сужавају и шире реку на дужини од 100км. Код Голупца је Дунав већ толико широк (до 2км) да се његова супротна обала не може ни видети. Одатле почиње и национални парк Ђердап. Стена Бабакај и Голубачка тврђава Дунав уводе у Голубачку клисуру, у којој је ширина Дунава једва 200м. Потом следи Љупковска котлина, па сужење Госпођин Вир. У Доњомилановачкој котлини Дунав постаје шири од 2км, па га с правом зову "српско

море", да би опет између Великог и Малог Казана био стишњен на 170м. Ту је измерена једна од највећих речних дубина у свету – 90м. Оршавска котлина и Сипски канал дуго су били Сцила и Харибда за бродаре док вода није браном уклоњена, те су опасне стене и остеоњаци потопљени, а направљене су и преводнице.

На стеновитим обалама Бољетинске реке може се видети геолошка грађа овог дела Србије, од палеозоица до кенозоика, а у околини има много пећина, од којих је најзначајнија Рајкова пећина код Мајданпека, као и велики камени мост – прераст назван Шупља стена на реци Ваља Прераст. Сличних прерасти има и на реци Замни и Вратни. Биљни и животињски свет је разноврстан и специфичан, са 1.100 биљних врста, од којих су најинтересантнији јоргован (преживео ледено доба на овим просторима), сребрна липа, орах, ђердапска лала којој је овде једино станиште на свету. На неприступачне стене клисуре слеће сури орао и његови рођаци – орао змијар и белорепан, а покрај реке се гнезде црна рода, сива чапља и јата 150 различитих врста птица.

У тешко проходним шумама своје уточиште имају рис, шакал, дивља свиња, јелен, срна, дивокоза, медвед и многе друге. Риболовни ревири су пребогати свим врстама беле рибе, шараном, сомом, смуђом, кечигом, а од моруне и јесетре које се сваког пролећа овде мресте, прави се чувени кавијар. Најзападнији део Ђердапског планинског масива, Мироч, обрастао је шумом, с једне стране су вертикалне литице Малог и Великог Штрпца са видицима од којих застаје дах, а с друге Штрбачко корито – крашка висораван пуна пећина, вртача и понора.

Ђердапска клисура је била сигурно уточиште за бројне цивилизације: праисторијског човека у неолитском насељу Лепенски Вир са настамбама и необичним риболиким каменим фигурама; Римљане са бројним остацима градова, утврђења, Трајановим мостом и путем, делимично потопљеним и видљивим само са реке; касније Византинце који су дуго остали на овом простору остављајући за собом данашње навике и обичаје становништва. Римски цар Трајан се често задржавао у клисури водећи тешке борбе са Дачанима и тек кад је кроз планину пробио пут и саградио мост на Дунаву, 5км низводно од данашњег Кладова, успео је да их потчини. Мост дугачак 1.133м прављен је две године и био грађевински подухват тог времена. Делови моста, пута и утврђења одржали су се на Дунаву све до подизање бране, а онда су од надолазеће воде сачувана само 4 реда Трајановог завештања на табли: "Савладавши планинско и дунавско стење, саградих овај пут", а све остало је нестало под водом.

Слика 36. Децебал – краљ Дачана на стени на румунској обали Дунава

На другој обали Дунава, на румунској страни, последњих година прошлог века, Румуни уклесаше 40м високу статуу Децебала, краља Дачана и љутог Трајановог противника, да на оку и данас држи свог највећег непријатеља. Подручје се везује и за српског средњовековног јунака Милоша Обилића који је често ловио по Мирочу, као и за деспота Ђурђа Бранковића. Почиње Голубачком тврђавом, а завршава се Фетисламом код Кладова коју је градио прво Трајан, потом Јустинијан. Стари град Пореч на Поречкој реци је често плављен, па је пресељен коначно на обалу и добио име Доњи Милановац, да би и он изградњом ХЕ Ђердап био поплављен и измештен на ново место, по трећи пут. Данас је познати туристички центар на Дунаву, поред Голупца, Текије и Кладова.

Јелашничка клисура се налази у подножју Суве Планине, у селу Јелашница, 15км југоисточно од Ниша. Од села почиње једна од најлепших клисура у Србији – Јелашничка, а река Студена која протиче клисуром, често се зове и Јелашничка река. Много народа и војски је пролазило овом клисуром, краљеви су ловили у богатим шумама и застајали да се освеже код водопада Рипаљка, усред клисуре, а Јосиф Панчић је овим пределима прокрстарио и увео на светску листу нове биљне врсте – српску ружу са Суве планине, српску рамонду с Ртња, али му је најдража била Наталијина рамонда (име добила по краљици Наталији), коју је први пут видео у Јелашничкој клисури.

Слика 37. Јелашничка клисура

Клисура је дуга само 2км, али обилује богатим и ендемичним биљним светом, а према археолошким ископинама овде има трагова неолита, Римљана, а уз важан пут *Виа милитарис*, клисура је била идеално место за утврђења, па се и данас могу видети тачке уклесане у стенама. Са прозорца Свети Илија се све види и ништа неопажено не може да прође. Забележено је да је Стефан Немања 1189. хришћанској војсци из 3. крсташког похода са Фридрихом Барбаросом овде омогућио безбедан пролаз. Клисура је позната и по највећим прозорцима у Србији – Јелашничком (Св. Илија) и Чуљеничком прозорцу. Природна стена за пењање и идеална конфигурација клисуре данас су изазов за туристе, љубитеље екстремног спорта, а обележене су стазе, места за камповање и пикник, те је Јелашничка клисура познато излетиште Нишлија. Кроз клисуру води пут ка Сувој планини и скијашком центру Бојанине воде. На језеру термалне воде сместила се Нишка бања, једна од најстаријих бања у Европи, цењена по лековитим изворима, минералном блату и

гасу радону, позната као лечилиште и центар за рехабилитацију, али и по антистрес, велнес и спа програмима.

Багрданска клисура представља сужење речне долине Велике Мораве близу села Багрдан. Клисура дели Поморавље на: Горњоморавску и Доњоморавску котлину, дугачка је 14,5км и широка 1,2-3км. Кроз Багрданску клисуру пролазе железничка пруга и аутопут Београд-Ниш, Е-75.

Бованска клисура је сужени део долине Сокобањска Моравице, десне притоке Јужне Мораве. Повезује Сокобањску котлину са горњим и средњим делом слива Моравице и Алексиначку котлину, у којој је доњи ток Моравице и Јужну Мораву. Клисура је уска, дубока до 400м и дугачка 10км. Епигенетског је карактера, усечена у земљиште од отпорнијих стена (шкриљци). У клисури, Моравица лактасто скреће према југу. У мањем проширењу клисуре налази се село Бован и истоимени стари град. Вештачка акумулација у клисури, једна је у низу планираних за регулацију слива Велике Мораве. Бованско језеро штити од поплава 3.200ха плодног тла, а омогућује наводњавање 5.600ха. Кроз клисуру води асфалтни пут од Алексинца у Сокобању и Књажевац, повезујуће долине Јужне Мораве и Белог Тимока.

Грделичка клисура или **Момина клисура** је клисура у долини Јужне Мораве у југоисточној Србији. Ту се Јужна Морава провлачи између падина Кукавице с леве и Варденика и Чемернице с десне стране. Клисура је дугачка око 50км, а поред хировите реке, чије су стране дубоке 550м, сместили су се у узаном теснацу и железничка пруга и пут који повезују централну и јужну Европу. Име носи по вароши Грделица на улазу у клисуру. Спаја Врањску и Лесковачку котлину. Варошице које се налазе у клисури су: Владичин Хан, Предејане и Грделица. Слив Јужне Мораве је подручје Србије са најизраженијом ерозијом. Узроци су планински рељеф, стрме стране Грделичке клисуре, као и неконтролисана сеча шума на Чемернику и Кукавици.

Слика 38. Грделичка - Момина клисура

На другој обали Јужне Мораве налази се насеље Џеп, а у његовој близини мајдан Момин камен са необичним каменим облицима и манастиром Мртвица на стенама клисуре. Легенда каже да је Момин камен настао због мајчине клетве кад је своју кћерку на извору воде видела у разговору са младим спахијом. "Мајка је у бесу рекла: "Дабогда се у камен претворила" што се и десило, те тако лепа мома и Турчин осташе окамењени на падини изнад реке"¹². Окамењеном Турчину је отпала лула, а младу мому ни најстарији мештани не препознају, али остало је казивање и име

¹² "Чудесна Србија", Младинска књига, Београд, 2010, стр 446

Момина Клисура. Делови оближње планине Кукавице проглашени су за резерват природе.

Качаничка клисура се налази на крајњем југу Србије (АП Косово и Метохија) и кроз њу протиче река Лепенац. Простире се у дужини од 24км од самог Качаника до пограничног места Ђенерал Јанковић, између Шар планине и Скопске Црне Горе. Њене стрме падине су прекривене шумом и састављене су од кречњака и шкриљаца. Сама клисура представља некадашњу језероузину тј. везу језера која су некада постојала у Косовском басену. Данас кроз клисуру пролазе магистрални пут и пруга који, преко Косова и Рашке, повезују Западноморавску (Краљево) долину са Вардарском (Скопље), као и алтернативну везу Јужноморавске долине (Ниш) са Вардарском.

Овчарско-кабларска клисура представља јединствену морфолошку целину. Удаљена је 18км од Чачка и усечена између планинских масива Овчара и Каблара. Дугачка је 15 км што је сврстава у најдуже клисуре у Србији. Одликује се стрмим странама и укљештеним меандрима Западне Мораве, а планине које је формирају, иако нису више од 1000м, чине је најимпресивнијом клисуром. Сматра се, у туристичком смислу, да је један од најлепших погледа у Србији онај који се пружа с Каблара на суседни Овчар и дугачке меандре које Западна Морава прави по изласку из узане клисуре.

Слика 39. Овчарско-кабларска клисура

Цео крај је густо насељен, јер се поред планинских усека налазе и бања, хотели, преноћишта, одмаралишта и манастири. Морава је преграђена бранама па су формирана два вештачка језера око којих су подигнуте бројне викендице, ресторани и хотели. Река је богата рибом, па се овде бројни риболовци окупљају, као и планинари који одседају у мотелу Дом у подножју Каблара. Највећа дубина клисуре је 710м. Клисура је под заштитом државе као предео изузетних одлика I категорије. О клисури се стара *Туристичка организација Чачка*.

У клисури се налазе две бране које праве вештачка језера и заустављају брз ток Западне Мораве. Изградњом бране „Овчар Бања“ 1951. је створено мање вештачко језеро на уласку у клисуру, а 1954. је изградњом бране „Међувршје“ висине 30м и дужине 190м, код истоименог села, на изласку из клисуре створено велико вештачко језеро. Оно је потопило велики део брзака у клисури, а при великом водостају је дубоко до 23м и дуго до 11км. Клисура представља предео изванредне пејзажне разноликости, лепоте и атрактивности.

Овчарско-кабларска клисура је значајна културно-историјска целина са средњовековним манастирима, подручје разноврсне флоре и фауне и особени споменик геонаслеђа, тј. значајан пример међудејства геолошких, геоморфолошких и хидролошких процеса. У клисури се налази позната Овчар Бања и културно

значајни Овчарско-кабларски манастири. Најзначајнији манастир је Благовештење, а током Карађорђевог устанка 1805. у њему је основана прва српска влада тј. Совјет. У манастирском дворишту извиру термалне воде, па су бањске зграде смештене непосредно испод манастира. Манастир Сретење је испод самог врха Овчара и кад се посматра са Каблара изгледа као тибетанско светилиште. Поред саме реке налази се Никоље, у којем је некада било и до 300 монаха.

Клисура Трешњице – Азбуковица је планински крај смештен између Дрине и Ваљевских планина, са Љубовијом као средиштем регије. Река Трешњица извиру на висини од 1.100м испод једног врха Повлена, на путу Ваљево-Бајина Башта, на превоју Дебело брдо. На почетку река тече лагано, кроз ливаде, да би у свом средњем току, дугом 8км, ушла у кањон и направилка пад од 600м. По изласку из кањона мирно тече до Дрине где се улива, на 20км од Љубовије. На свом 25км дугом путу река има пад од 900м. Велику снагу реке мештани су донедавно користили за покретање многобројних воденица (20).

Слика 40. Клисура реке Трешњице

У клисури, на средишњем делу реке, гнезде се белоглави супови, њих 12-16 парова. Од села Горња Трешњица могућ је обилазак кањона Трешњице и њене притоке Трибуће, најбоље лети и после дужег сушног периода, кад је вода ниска, јер током високог водостаја пролаз кањоном и није могућ, нарочито кањоном Трибуће где се сва вода слије и направи бујицу у узаном и до 500м дубоком кањону. Река Трибућа све препреке у свом кањону прескаче у три бућа – водопада. Кањон је дубок, узан, мрачан и хладан, чак и током највећих летњих жега. Помало подсећа на кањон Невидио у Црној Гори, али је знатно краћи и атрактивнији. Био је потпуно недостопан до пре пар година, када су београдски алпинисти поставили клинове на влажним и тешко проходним стенама, па је сада олакшан приступ спретнијим планинарима који једини могу да уживају на месту где Трибућа три пута буће.

Клисура Милешевке - Река Милешевка пробија крашке стене Старовлашке висије и на свом путу заобилази моћни бедем Њетанице, пролази поред села Гвозда и тек код Мршаве стене пробија крашку планину. Клисурасти део реке дугачак је 10км и заштићен је законом. На тешко приступачним стенама, на самом уласку у кањон, своје уточиште су пронашли мања колонија белоглавих супова и орлова, као и двадесетак стабала Панчићеве оморике, а ту се и Међанска река спушта са висова Златара чинећи саставницу Милешевки. Излаз из кањона краси висока стена на којој се налазе остаци града Милешевца или Хисарцика, како га мештани зову. Главна намена овог града је било надзирање важног караванског пута Котор- Пријеполје-

Скопље и заштита оближњег манастира Милешеве. Крај је познат по рибањацима, воћњацима и јединственим стаблима кестена.

Слика 41. Клисура Милешевке

Сићевачка клисура је узак део долине Нишаве између села Просек и Равни До, 14км узводно од Ниша. Дуга је око 17км и саставља Нишку долину са долином Беле Паланке. Клисура је оивичена Сврљишким планинама са севера и обронцима Суве планине с југа. Интересантне приче о настанку ове клисуре потичу из старих времена, још од Келта који су овде боравили, па и граду дадоше име Наисус – Вилин град, а река Нишава је вилинска река. Углавном, виле су се тако разиграле да су у свом плесу на реци пробиле пут међу планинама, те је тако настала Сићевачка клисура. Друга прича каже да је "клисуру направио човек коме је на планини испао новчић и запао у пукотину у стени, па је копао и копао док га није пронашао. Упорни копач био је Пироћанац".¹³

Кроз кречњачки предео Нишава је усекла 400м дубок пролаз који чине Просечка клисура, Островичка котлина и Градиштански кањон. Биљни и животињски свет је разноврстан, предео насељава више од 100 различитих врста птица, а на узвишењу Облик, који је лако доступан само сурим орловима, заједно расту ретке биљке из терцијера – српска и Наталијина рамонда. На обронцима Сврљишких планина ка Сићеву простиру се читава поља жалфије или кадуље, која је овде изузетног квалитета и рода.

Кроз Сићевачку клисуру одвајкада пролазе важни путни правци, од римског Виа милитариса са видљивим остацима пута и данас. Трагови Византинаца се и данас проналазе, а бројни су остаци средњовековних цркава и манастира, неки још увек активни, који говоре о животу овог краја. Две хидроцентрале с почетка 20. века говоре о значају овог краја и потреби човека да га насељава.

Погодна микроклима у клисури, скоро медитеранска, као и топлота Нишке котлине погодују развоју виноградарства, воћарства, чак успевају стабла банане и лимуна. Место Сићево и само личи на медитеранска места, са збијеним кућама на високим каменим темељима, који је неопходан јер је испод басен слатке воде која се појави чим се дубље закопа. Овде постоје и изузетни терени за екстремне спортове и стазе за параглајдинг, а река има одличне могућности за риболов и рафтинг. Надежда Петровић је 1805. овде основала прву ликовну колонију, која се непрекидно

¹³ "Чудесна Србија", Младинска књига, Београд, 2010, стр 181

одржава и најстарија је на Балкану. Постоје планови да се старе сеоске куће обнове и цело насеље претвори у живо етно село, што би допринело и туристичком активирању.

Слика 42. Сићевачка Клисура

Клисура Сврљишког Тимока се простира на доњем току Сврљишког Тимока, између варошице Сврљига и Књажевца. Клисура је веома атрактивна и кроз њу пролази пруга Ниш-Зајечар. Пруга се од Сврљига до Књажевца пробија клисуром Сврљишког Тимока, али не прати његов изувјани ток, већ пут скраћује кроз 32 тунела и исто толико мостова. У клисури, на импозантној стени, налази се и утврђење Сврљиг град који мештани зову Куле. Некада је пространу Сврљишку котлину испуњавало велико језеро. Оивичено Сврљишким планинама и Тресибабом, језеро се намерило на западни обод Тресибаве, неколико стотина метара високу стену која се пружа правцем исток-запад. Вода је заобилазила тврде стене, а дробила сипљиве, па је путања пробоја невероватно дуга и кривудава. Тај део се зове *Сврљишко ждрело* и једно је од најсликовитијих у клисури. Овде се бере квалитетан ртањски чај, а риболовци уживају у количини и квалитету рибе. Познато је сврљишко јагње, а кобасице и вешалице се продају на метар.

Клисура реке Градац, налази се на територији Општине Ваљево, маркантних је димензија, са честим вертикалним одсецима и динамичном морфологијом, са већим бројем подземних и површинских облика крашке ерозије и бројним меандрима. Спада у ред најживописнијих клисура у Србији. Због изузетне лепоте и специфичне флоре и фауне проглашена је за предео изузетних одлика и заштићена је 1984. на површини од 1.268ха. У Перуђи је 1989. европски конгрес еколога доделио Градцу "Зелени лист" сврставши тако овај изузетни водени ток у најчистије реке Европе. Најзанимљивији део реке Градац је онај од манастира Ћелије до Ваљева. У чистим водама Градца има пастрмке, клена, мрене, ракова, а ту живе и видре, највише код воденице на самом улазу у Ваљево. Неколико километара уз реку и мало више у планини налази се нов манастир Лелић, задужбина владике Николаја Велимировића чије су мошти 1991. пренете из Америке и укопане поред цркве посвећене Св. Николи. У манастиру је и музеј.

Кањон Таре је највећа кањонска долина Европе, дугачак је 60км и други по величини у свету после кањона реке Колорадо у САД, а први у Европи. Његова просечна дубина је 1073м, а највећа 1333м. Најдубљи је код Обзира (1250-1300м), а дугачак је 90км. Ово је једна од ретких оаза нетакнуте природе, резерват за многе ендемске врсте биљака и животиња због чега је 1977. године уписан у програм

УНЕСКО-а „Човек и биосфера“ као изузетна геоморфолошка и еколошка целина. Посебна атракција је сплаварење Таром.

Слика 43. Кањон реке Таре

Кањон Дрине је трећи по величини у свету. Највише је познат по сплаварењу кроз стрме и мрачне литице Таре и Сушице, низ валовите и хучне слапове Дрине, што представља изузетан доживљај у шетњи бродом од Перућца. Кањон Дрине је мање познат јавности по научним знаменитостима које представљају природњачки

Слика 44. Кањон реке Дрине

феномен биљног и животињског света, јединствен у свету. Разноврстан геоморфолошки састав, правац пружања кањонских притока Раче, Дервенте, Невенског потока, Црног Потока, Бруснице, Жепе, Рзава и сам положај планине Таре обезбеђује посебна микроклиматска станишта, са малим климатским варијацијама, где је омогућен опстанак исконских прашумских састојина ендемских и реликтних биљних и животињских врста, па су кањони ових притока заклоњена места и представљају збегове (рефугионе) живог света на малим стаништима. У њима су минимална климатска колебања током године, тако да су опстале животне форме у екстремним условима само у овим локалитетима и представљају реликте, живе фосиле и ендеме. Од биљног света најпознатија је *Панчићева оморика*, *Дерветански* и *Добрунски различак*, *кандилица*, *дивљи чубор*, *Панчићева млечика*, *млечика камењарка*, *кохеја*, *стамата* и друге.

Данас кањон Дрине са притокама има локалитете пелидемичних биљних заједница где су налазишта са преко 30 дрвенастих и преко 100 зељастих биљака на површини од свега 4 ара и то представља европски феномен. У осталим шумама

Европе су доминантне шумске биоценозе где преовлађују једна или две биљне врсте. Постоје реткости као што је чиста састојина *ораха* у *Алушком потоку*. За орах се сматрало да је донесен са Блиског истока. Пеленовом анализом установљено је да је орах живео на нашем тлу пре 6000 година, а остаци чистих састојина нађени су на Ђердапу и сматрало се да је то јединствена дивља састојина у свету. Међутим, таква шума постоји и у Алушком потоку и то на кречњачкој подлози. Шуме прашумског типа једино су се у Европи задржале на Балкану, а позната је *прашума* у *Перућици*, а мање је позната да такве шуме постоје *на рубовима кањона Дрине*, као што је *Топли до* или *букова шума у кањону Раче* на површини од 5,5ха. Кањон Дрине није познат само по посебној флори и фауни. Рефугијална биљна станишта Дрине и притока су стално боравиште *мрког медведа* карактеристичног за источну Босну и западну Србију који има стална боравишта и зимовнике у кањонским пећинама, има тамнију боју и достиже тежину преко 350кг.

У врлетима кањона стално место боравка има и *дивокоза* која се спушта и до висине од 300м, што представља јединствени случај у свету. Разликује се од осталих облика ове врсте и анатомски. У осталим крајевима света дивокозе живе само на преко 1000м. Кањон Дрине са планином Таром има веома богату фауну птица, гмизаваца, водоземаца и инсеката. Истински љубитељи природе и дивљине могу да виде биљне и животињске врсте, већ нестале и истребљене у осталим деловима Европе, које још увек живе у зеленим ритовима и густим шумама Србије. Природа Србије обилује заштићеним подручјима која имају изражену геолошку, биолошку, екосистемску разноврсност у складу са међународним критеријумима и индикаторима.

Кањон Замне, као и чувени прерасте реке Вратне налазе се у источној Србији. Тунелска пећина на Замни с вилдима и каменим луковима на улазу и излазу и великим тунелом на средини, јединствен је облик крашког рељефа, почетна фаза прерастања

Слика 45. Кањон реке Замне

тунелске пећине у прераст. Захваљујући вилдима, пећина је целом дужином осветљена дневном светлошћу. Прерасте су иначе камени мостови преко реке, прилично ретки у свету. Поред Србије, у Европи их има једино у Словенији и Француској.

У **кањону реке Вратне** постоје три природна камена моста: ***Мала прераст***, дужине 15м. Ширина отвора износи 33м, висина 34м, док је дебљина свода изнад отвора 10м. ***Велика прераст*** је удаљена 100м од Мале прерасте и њена дужина је 45м. Ширина отвора износи 23м, висина 26м, док је дебљина свода изнад отвора 30м. ***Сува прераст*** се налази 2км узводно од Мале и Велике прерасте и дужина је 34м. Ширина њеног отвора износи 15м, висина 20м, дебљина свода изнад отвора 10м. Изузетно је акустична, па се чак и лаки корак небројено пута умножава, што

малобројне туристе фасцинира, па уживају у понављању својих изговорених речи. Прерасти се настављају једна на другу и по њиховим димензијама и положају уочљиво је да је то некада била пећина којој се урушио свод. Прерасти чине неуобичајени приказ и делују тако нестварно, као да нису део природе. Народ овог краја их се мало плаши, па им придаје митско својство и испреда приче. Познати по својим обичајима, сачуваним још из претхришћанског периода, верују да кроз те велике камене капије зли демони желе да потопе Србију, али их русаље, жене које се боре против нечастивих, спречавају у томе.

Слика 46. Кањон реке Вратне

Лазарев кањон - Предели Источног Кучаја се завршавају планином Малиник, која се издиже над селом Злот, на 21км од Бора. На том простору налази се најимпресивнији и најмонументалнији облик рељефа Кучаја, Лазарев кањон, један од најдубљих и најнепроходнијих кањона у Србији. Познаваоци кажу да по својим карактеристикама надмашује познатији словеначки Винтгар. Систем Лазаревог

Слика 47. Лазарев кањон

кањона има 3 улазна крака, Демижлок, Микуљ и Веј и један излазни крак, Лазарев. Усечен у дебеле кречњачке стене с јужне стране Малиника, а са северне у дубашничке крашке површи, окомитих, дивљих литица, с бројним сипарима, процепима, пећинама и издвојеним велелепним стенама (Кулу, вишу од 140м могу да освоје само алпинисти), представља најдужи и најдубљи кањон у источној Србији. У најужим деловима, испод Ковеја, северног огранка Малиника, ширина Лазаревог кањона је тек 3-4м, а дубина је и до 500м, док је дужина система кањона и његових саставница преко 9км.

Лазарев кањон је скоро непроходан, а најнепроходнији део је 2,5км од улаза из правца Лазареве пећине, код тзв. лонаца, где је неколико огромних стена препречило пролаз. Кањон је један од најзначајнијих биодиверзитета на Балкану, заштићени је споменик природе и станиште бројних заштићених биљних и животињских врста, Ту

се налазе дивокозе, мрки медвед, рис, видра, дивља мачка, У пећинама тог краја станује 24 врсте слепих мишева од познатих 27, као и две врсте рачића. Између бројних осоликих мува, једна са овог простора је позната као јединствена у Европи. И водоземци су овде заштићени, а издвајају се 3 врсте мрмољака-тритона од 4 регистроване на Балкану, док су од гмизаваца најчешће заступљени смук и поскок.

Овде цвета и српска рамонда, а друштво јој праве црни бор, тиса и многобројне врсте печурака, као и редак кримски бор. Крашка висораван Дубашница чини источни део Кучаја и обилује бројним спелеолошким објектима, специфичним хидролошким појавама, врлетним обронцима, непрегледним пашњацима и шумским комплексима, флором и фауном. Понорнице Дубашница, Демизлока, Војала, Микуљска и Појенска река имају кањонске долине, а испод дебелих кречних наслага и до 200м сакупљају се обилне подземне воде.

На Дубашници се налазе *водопад на реци Тисници* и *слапови потока Прераст*, који се улива у реку; *камена капија* на потоку Прераст, велика као на реци Вратни; *Мандина*, *Бурчи* и *Велика пећина* у кањону реке Бељевине; *јама Дубашница (Будића јама)* и *Стојкова леденица*, позната по леду који се задржава током целе године и из које сточари лети ваде комаде леда да би напојили стоку. Како је висораван Дубашнице ретко насељена, овде се слободно шетају јелени лопатари, муфлони, дивокозе, срне и дивље свиње, па је занимљива ловцима, планинарима, спелеолозима и ретким туристима (бициклисти, рекреативци и други заљубљеници у недирнуту природу).

Кањон реке Пчиње – Река Пчиња извире испод планине Дукат на крајњем југоистоку Србије тј. настаје од Трипушнице, Козједолске и Лесничке реке које се спајају код Трговишта. Непуна 2км низводно издижу се моћне купасте стене, високе 50м, које мештани зову *Вражји камен*. Вражји камен није ништа мање леп ни загонетан од познатије Ђаволје вароши под Раданом. Од Вражјег камена тече Пчиња

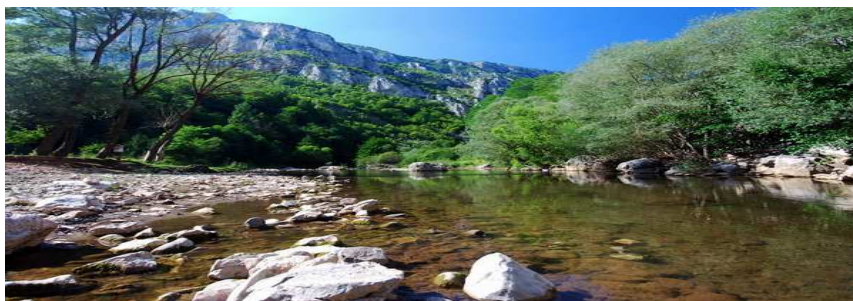

Слика 48 Кањон реке Пчиње

која од села Барбаце има кањонске стране, па поглед са Козјака одузима дах. После 5км кривудаваог тока долина се полако шири у вештачко језеро поред манастира Прохор Пчињски. Кањон Пчиње отворен је ка Вардарској котлини па се кроз њу осећа утицај медитеранске климе, а високе планине Бесна кобила, Козјак и Старац излажу га неповољним утицајима планинско-континенталне климе, што овај крај, заштићен као предео изузетних одлика, обележава разноврсношћу флоре и фауне. Преовлађују ливаде и листопадне шуме, а животињски свет представљен је лешинаром – бела кања, покојим орлом, а господари неба су јастреб и кобац.

На Вражјем камену је Богородичина црква, а код манастира Прохор Пчињски кањон реке Пчиње се завршава. Стара легенда о настанку манастира говори да је ту некада богати византијски властелин у лову ранио срну која је нашла уточиште код испосника Прохора. Монах је замолио властелина да јој поштеди живот јер ће га она заузврат учинити царем. Кад је дошао на престо, Диоген IV је на месту на којем је срео Прохора подигао цркву, у којој је испосник и сахрањен. Манастир је више пута паљен, али део у коме се налазе његове мошти увек је био поштеђен. Приликом последње обнове у црквеном звонику је пронађено велико благо, које је употребљено за обнову и проширење цркве. Испосница на падинама изнад манастира у којој је боравио Прохор и данас постоји и до ње води стаза. Туристи често свраћају у манастир и кањон, делимично и због близине граничног прелаза према Македонији који је неколико стотина метара низводно.

Кањон реке Јерме је један од најживописнијих кањона у Србији, 30км удаљен од Пирота. Кањон је дугачак око 15км, а на његовим литицама гнезде се сури орлови. Река Јерма извире код села Клисуре, неколико километара источно од Власинског језера, прелази у Бугарску, пробија Трновско ждрело и поново се враћа у

Слика 49. Кањон Јерме

Србију. Ту раздваја масив Гребен и Влашке планине. Кањон је толико узак да се чини да се стење колеба, да ли да се над реком склопи или да јој попусти. У Пиротском пољу се Јерма улива у Нишаву. Јерма и њене притоке богате су пастрмком, кркушом, скобаљем и кленом. Јерма од *Звоначке бање* тече поред манастира *Муштар*, а на месту где се отргнула од разгоропађеног камена сместио се манастир *Поганово*, задужбина сестрића цара Душана, Константина Дејановића Драгаша и његове кћери Јелене, жене византијског цара Манојла II Палеолога. На вратима цркве је записано да је 1499. осликана, али зографи нису оставили свој потпис, тако да није познато ко је урадио изузетне фреске овог манастира. Иза манастира Поганово, Јерма наставља свој ток кроз клисуру, чији су излаз уобличиле две огромне стене. У њима се налази пећина *Ветрена Дупка*, са 4км дугим пећинским ходницима који су спојени са 160м дубоким понором Пештерица. За туристичке посете је доступно само 2км ходника с малом двораном и лепим пећинским накитом.

Кањон Великог Рзава – Старовлашку висију пресеца 5 Рзава, чије су воде чисте и снабдевају водом градове западног Поморавља. Бели Рзав има реску, хладну воду која протиче сеновитим кањоном кроз беспуће Таре. Црни Рзав весело скакуће по тамном камену на размеђи Муртенице и Чиготе и упија сваки зрак сунца што обасјава Златибор. Велики Рзав се крије по кањонима, али у једном од њих подгрева га стотинак извора топле воде. По речима нашег песника Љубивоја Ршумовића "река

рза преко камења чинећи непоновљиву мелодију планинске реке". Река Велики Рзав настаје у подножју планине Мучањ, највише тачке златиборског масива. Код села Мочиоца састају се Јамчица и Пресечка река чинећи Велики Рзав коме се успут придружује и Љубишница, па тако "ојачане" улазе у кањон, прилично непролазан, где само страствени риболовци зађу у потрази за поточном пастрмком. Река напушта кањон код села Високе, чији су мештани направили два мања базена које испуњава топла вода што избија из песка на дну. Ова бањска вода користи се од давнина, а многе легенде о њеном коришћењу то потврђују. Асфалтни пут од Ариља до реке тј. бање треба да је премости и споји се са путем који води до Сирогојна. Бањске воде су добре за лечење кожних болести и реуме, а нарочито за очне болести. Низводно од села Високе, Рзав прихвата своју најзанимљивију притоку, Катушницу, која долази са Златибора и код Гостиља прави прелепи водопад. Део Рзава између бања у Високој и Рогама посеђују само риболовци, који пецају поточне пастрмке, кркушу и липљан. Иначе, ти делови ариљског и златиборског краја су због неколико километара лошег пута потпуно скрајнути од погледа и већих туристичких посета.

Слика 50. Кањон Рзава

Кањон Ђетиње – Испод врха Вијогор извире лепа и тешко проходна река Камешина која се код излетишта Јатарике извлачи из бројних меандара и тече лагано ка Рзаву. Највећа препрека, али и најлепши приказ на реци Камешници је 15м висок водопад Велики скакавац. Четири речице на Креманској висоравни сложиле су

Слика 51. Кањон Ђетиње

реку Ђетињу која је код места Врутци преграђена и створено је лепо, хладно, планинско језеро. *Језеро Врутци* је на једној страни преграђено браном, на другој се улива речица. Од језера Врутци до Ужица пешачи се 3-4 сата и пролази кроз 12

тунела, а пролазак кроз кањон причињава задовољство туристима који уживају у необичним стенама које се издижу изнад воде и подсећају на старца који размишља, жену са дететом или двоје младих који су тако чежњиво гледали преко реке да су се на крају скаменили. Ћетиња је изузетно чиста река све до Ужица. То потврђују видре, пастрмке, кленови и кркуше који живе у њеној води. Велика заслуга припада и добровољном друштву "Рајски отоци" које има еколошку патролу.

Ђавоља Варош се налази испод планине Радан, на висини око 600м где се пружа врло необичан приказ земљаних фигура (врло ретко се срећу на свету), насталих вишевековним ерозивним процесима, јер тешке андезитне плоче притискају сипљиво земљиште испод себе не дозвољавајући ерозији да га спере. Процес креирања ових земљаних фигура је непресталан, неке нестају под екстремним временским условима, али се зато друге стално рађају и полако расту тј. "капе" остају на истом нивоу, а подлога се спушта. Тако је настала групација од више од 200 земљаних купа са андезитним капама високих 2-15м. Земљане купе у Ђавољој Вароши су стабилне, распоређене у 2 колоне, од којих једна долази из *Ђавоље јаруге*, а друга из *Паклене јаруге*. Колоне се полако померају, што је тачно, јер кад андезитна плоча падне са земљаног стуба на земљу, претходни стуб се од ерозије временом изгуби, а испод плоче почиње формирање новог стуба, и тако стално и без прекида већ вековима, а сам процес нестајања и настајања новог стуба је предугачак за један људски век.

Слика 52. Ђавоља Варош

Ерозију успоравају и високоминерализоване воде које у комбинацији са сипљивим стенама благо цементирају земљане стубове. Овде се налазе и два извора воде високе минерализације: један извор је *Ђавоља вода*, а други *Црвено врело*. С обзиром на висок степен минерала у њима, воде нису употребљиве за пиће, а мештани их користе за лечење кожних болести, испирање очију, а у малим количинама и за лечење чира на желуцу. На само 10км северније воде су прошле кроз благотворније слојеве и избиле код села Пролом, где се формирало чувено бањско и климатско место Пролом бања.

Чудно извајане и распоређене земљане фигуре, суров амбијент, вода чудног мириса, упредена стабла дрвећа и језиви звиждук ветра око кула одувек су плашила становништво околних места, па није ни чудо што постоје *бројне легенде* о настанку овог природног феномена. Једна каже да је "ђаво узјахао човека који га је носио цео дан и није знао како да га се реши. Сам ђаво је предложио да оду на шупљу планину

и тамо преноће. Кад је сишао са леђа човека, овај га је целу ноћ замајавао до зоре, а када су запевали први петли, ђаво у паници не стиже да се попне човеку на леђа, већ уз планину потрча. Где је згазио земљу ту се она обрушили, а сакрио се испод камена на врху брда, те од његових суза тече Ђавоља вода. Захвални човек подиже цркву у коју и дананас долазе људи који желе да се ослободе "ђавољег" терета. Део ритуала је да се на гранчицу поред цркве веже бела марамица којом се, после 7 дана ношења, обрисало ознојено чело. И после 7 дана марамица се скида и закопава".¹⁴

Друга легенда каже да су ђаволи варош направили од разрушених цркава, и стварно се у непосредној близини налазе темељи цркве којој мештани не знају порекло. *Трећа легенда* прича о окамењеним сватовима јер су ђаволи хтели да венчају брата и сестру, а вила их је окаменила да би спречила грех. *Четврта легенда* каже да су две колоне сватова кренуле по исту младу, па их је иста вила окаменила. И кад се гледа с брда, заиста две колоне земљаних стубова изгледају као да су се управо среле. Поред Ђавоље Вароши, у близини је и црква брвнара, посвећена кнезу Лазару, тзв. Лазарица крај које расту шљиве са упреденим стаблима, чак и нове када никну имају такво стабло. *Легенда* каже да су се овде топлички јунаци причестили и шест пута обишли цркву и кренули на бој на Косово. Мајке, сестре и жене су остале испред цркве да их чекају из боја, "увртале су вратове", ишчекујући њихов повратак, али с Косова се нико није вратио. Од тог времена шљиве поред цркве расту увијајући стабла у смеру у којем је војска обилазила цркву, а жене увртале вратове. Мало даље од цркве, шљиве расту сасвим нормално, као и свуда у Србији.

Смиловско поље или **Одоровско поље** је највеће крашко поље у Србији. Налази се на планини Видлич (1.413м), на крајњем истоку Србије, испод Старе планине, Оивичен је рекама Нишавом, Темском и Височицом. Југозападна и северозападна страна Видлича су благе, прошаране пашњацима и шумама, док су североисточне стрме и стеновите. Благе северозападне падине Видлича на висини око 700м потпуно се заравњују и стварају јединствено крашко поље у Србији –

Слика 53. Смиловско поље или Одоровско поље

Смиловско поље. Име је добило по смиљу, а лековите траве красе цело поље: босиље, ковиље, мајчина душица, пелин, шумске јагоде, ртањски чај, враниловка, хајдучка трава. У селу Одоровци се налази погон за производњу чувеног пиротског качкаваља, пуномасног сира, вурде (сир с павлаком) и маслаца. Некада су овде

¹⁴ "Чудесна Србија", Младинска књига, Београд, 2010, стр 383

мирисне траве Смиловског поља пасле црне каракачанске овце, блиски сродници муфлона, овце Балкана, издржљиве, снажне и жилаве, отпорне на зиму и болести, живахне, али их сада има све мање. Око Смиловског поља су нанизана села и два језера, а са Видлича се пружају добри видици ка долини Височице и обронцима Старе планине. Ваздух је чист и опојно мирише на смиље и лековите траве. У језерима има шарана, гречка и црвенперке. Цео крај још увек није туристички активиран.

3. 2.7. Пећине - туристичка вредност Србије

Посебан сегмент туристичке понуде Србије чине њене пећине које су због богатог пећинског накита и лепоте природних појава интересантне за туристе. У нашој земљи има око 500 спелеолошких објеката, а пећине поседују куриозитетне (реткост и вредност) и естетске (хармонија боја, облика, величине и тонова) атрибуте који им омогућавају туристичку валоризацију. Вредност пећина чине атрактивни елементи који су привлачни за туристе, а то су:

Пећински накит – који је најатрактивнији елемент сваке пећине са сталактитима, сталагмитима, стубовима, слаповима, саливима, пећинским каналима, травертинским кадама, што богатством, разним формама, облицима, величином и бојама чине да неке пећине буду изузетно атрактивне, као Рајкова, Ресавска, Мермерна, Церемошња, Верњикица...

Морфолошка структура пећина – огледа се у лавиринту пећинских канала, њиховој оријентацији, дужини, међусобним односом, дворанама различитих облика и димензија које достижу огромне размере. По својој величини дворана "Арена" у пећини Церемошња је (пречника 40-50м и висине 20-24м) једна од највећих, а по богатству и квалитету накита и најлепших дворана у красу Србије.

Пећинска хидрографија – је са честим појавама река понорница са низом каскадних водопада или обрушавањем воде са велике висине праћене хучањем воде, постојање пећинских језера и меандрирање подземног тока, што све ствара посебну чар и динамику у пећини. Интересантну хидрографију има Рајкова пећина, као и део Ресавске пећине који није за туристичке посете, а ту су и Буковичка пећина, Ушачко-ледена, Радавачка, Провалија, Рћанска, Раваничка пећина и др.

Живи свет пећина - пећинска фауна је карактеристична по мноштву станишта слепих мишева, а посебна привлачност је ако имају и ендемичне представнике попут човечије рибице.

Археолошке збирке у пећинама су честа појава и у њима се могу пратити трагови и налазишта праисторијских животиња или предмети материјалне и духовне културе човека из млађег каменог доба. У 18 наших пећина могу се пратити станишта ловаца из леденог доба, а најбоље проучено пребивалиште човека за време дилувијалног периода су у Шумадији. Најпознатије пећине као археолошка налазишта су Лазарева пећина и Рисовача код Аранђеловца.

Специфична атрактивност пећина се огледа у споју и мистичној комбинацији светлосних и звучних ефеката, појачана пећинском акустиком, што изазива код туриста разна психолошка дејства. Специфичност пећина је и њихова уједначена температура ваздуха током целе године

Историјска збивања су везана за пећине, јер су у њима, због повољне морфолошке структуре, своје склониште и уточиште нашли хајдуци, народ који се крио у збегу или штабови устаника. Као такве познате су Рајкова и Хаџи-Проданова пећина. Неке од пећина се заштићују као меморијални споменици природе.

Спелеолошко - туристички локалитет подразумева атрактивност и живописност непосредне околине пећине изражену кроз естетско-декоративну вредност, ширину хоризонта, постојање микро-климатских или хидролошких карактеристика, што је све важно за постављање неопходних пратећих туристичких објеката и садржаја за одмор.

Највећа концентрација пећина је у **Источној Србији**, што је последица распрострањености и развијености крашког рељефа, те су овде најлепше, најинтересантније и најдуже пећине Србије. За туристичке посете тренутно је уређено седам пећина, с тим да је за Мермерну пећину која се налази у АП Косово и Метохија непознато у каквом се стању тренутно налази. Пећине и јаме су спелеолошки споменици природе.

Најпознатије **туристички уређене пећине** су: *Ресавска, Лазарева, Златске пећине, Верњикица, Рајкова, Церемошња, Равништарка, Потпећка, Боговинска и Стопића пећина*. Од пећина које су делимично уређене или су некада биле отворене за туристе, али су у међувремену девастиране, издвајају се: Потпећка, Преконошка и Петничка пећина. У ове пећине улаз није дозвољен без стручног водича и одговарајуће опреме.

Боговинска пећина налази се у источној Србији, на југоисточном ободу масива Јужног Кучаја, који је део великог регионалног Кучајског-бељаничког масива. Смештена је на територији Општине Бољевац и у атару села Боговина, које се налази поред пута Бољевац-Зајечар. Улаз у пећину налази се на 360м. Једна је од најдужих пећина у Србији, а дужина истражених канала је око 6км. Боговинска пећина је, по морфологији, хоризонтални подземни облик карстног рељефа са каналима у три етаже.

Слика 54. Боговинска пећина

Велики део канала Боговинске пећине репрезентативни су примери ерозивних канала. Доња етажа, *Понорски канал*, има стални ток. Горња етажа, *Високи канал* је сув. Средња етажа, *Главни канал*, који чини највећи део пећине, повремено је хидролошки активан. Разлог томе је чињеница да кроз пећину тече повремено ток који истиче на улазу. То пећини даје карактер речне изворске пећине, односно пећина представља повремено врело. Дубљи делови пећине обилују *пећинским накитом*. У Боговинској пећини живи веома интересантна фауна каверниколних зглавकारа. По значају се издваја псеудошкорпија, копнени ендемски рачић и суптроглофилни инсект.

Пећина Церемошња се налази на североисточним обронцима Хомољских планина, на надморској висини од 533м, у подножју њиховог највишег врха, Великог Штубеја

(940м). Удаљена је од Кучева 15км, а до пећине води асфалтни пут. У близини пећине је село Церемошња, по коме је и добила име. За туристичке посете је уређена 1980. Укупна дужина до сада истражених пећинских канала је 775,5м, док је дужина туристичке стазе 431м. Од 2007. је заштићени *споменик природе*. По богатству накита, пећина Церемошња је једна од најлепших пећина у Србији. Позната је по великим дворанама које краси разноврсан пећински накит – сталактити, сталагмити, пећински стубови, драперије, окамењени водопади, галерије. С обзиром да је пећина

Слика 55. Пећина Церемошња

Церемошња пећина понорског типа и да је отворена, она трпи спољашње утицаје. У зимском периоду температура је 6⁰С, а релативна влажност ваздуха се креће од 72-78%. У Церемошњи нема струјања ваздуха. У морфоспелеолошком погледу у пећини Церемошња издвајају се 5 природних целина:

- *Улазни канал* је дугачак 87м и обухвата део од улаза у пећину до дворане Арена. Сиромашан је накитом.

- *Арена* је највећа и најатрактивнија дворана у Церемошњи. Дворана је неправилно кружног обима и веома подсећа на амфитеатре старог Рима, због чега је и добила име. Укупна дужина система Арене износи 105м. Ширина Арене креће се од 40-50м, а висина од 20-24м. Пећински накит у Арени је врхунског квалитета. Посебно се издвајају монументални облици: „На вечној стражи“ – динамичан пећински стуб који је и амблем Церемошње; „Водопад“ – масивни калцитни каскадни стуб висок преко 10м; „Лепа Влајна“ – лепршави снежно бели стуб од кристалног искричавог белог калцита који симболизује жену овог поднебља. У близини је и сталагмит „Младожења“, и чудно срасла два пећинска стуба „Другови“.

- У *Понорску дворану* се улази из Арене кроз отвор у високом преградном драперијском зиду. Отвор је назван „Двери“, јер подсећа на олтарске двери. Понорска дворана је добила име по левкастом понору који се у њој налази. Дужина система Понорске дворане износи 99м. Дворана је дугачка 36м, а широка 18м. У мноштву накита, као раритет издваја се „Распукла сфера“, огромна полулопта од тракастог бигра, различито обојеног, испуцала и са одвојеним сферним комадима. Полупречник ове лопте креће се од 3,5-4м.

- У *Андезитску дворану* се улази из Арене широким ходником. Име је добила по Андезиту, који је у основи читаве дворане. Дворана је елиптичног облика, дугачка 60м, а широка 15-20м. Укупна дужина њеног система је 76м. Од неколико

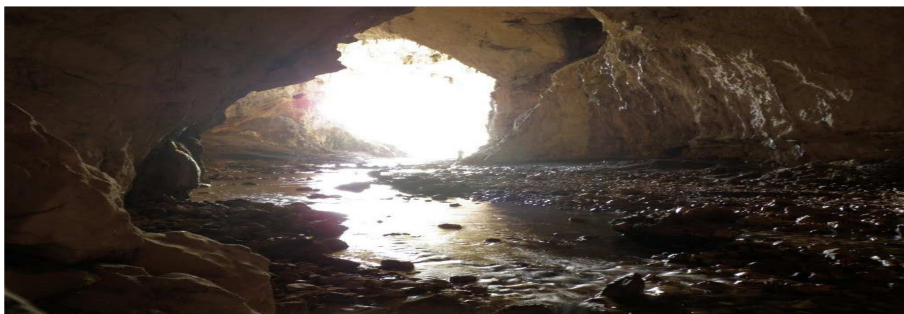
атрактивних група накита, посебно се издвајају „Крајпуташи“—група необичних сталагмита. Посебно је привлачан снежно бели таванични накит.

- *Јужни канал* је последњи део Церемошње, на чијем је крају и излаз из пећине. Он почиње на месту код „Лепа Влајне“ у Арени. Јужни канал је дугачак 107,7м, а са кратким слепим каналима 172м. Сиромашан је накитом, али постоји изванредан број интересантних облика. На јужни канал се настављају два дугачка нешто ужа источна канала. На крају првог, од ова два канала, је и излазни отвор из пећине.

Туристичка стаза у Церемошњи је једносмерна, кружна, што пружа најповољније услове за туристичко коришћење пећине. У пећини су пронађени остаци пећинског медведа који је живео пре 100.000 година. У пећину увире *Стругарски поток*, који се после 1км подземног тока поново јавља као јако врело из оближње Бигар пећине. Претпоставља се да је између ове две пећине пећински систем који може бити дугачак неколико километара. Овде се мисли на старији систем пећинских канала који је у прошлости излазио испод крашког облук на око 20-30м изнад Бигар пећине, а не на данашњи, млађи речни хоризонт којим тече Стругарски поток. Уосталом, зна се да је на овом месту у прошлости постојао пећински улаз кога су сељаци затрпали. Околина пећине је веома лепа.

На растојању од само неколико километара туристи могу видети више занимљивих локалитета. На падинама Великог Штубеја су *Бигар пећина* и *Голубањска пећина*, *водопад Сига*, као и остаци келтског утврђења *Арсин град*. Од пећине Церемошња до Великог Штубеја изграђен је пут, тако да је овај врх одличан видиковац са кога се пружа незабораван поглед на равно Поморавље, таласасту Шумадију и стрме обронке Јужних Карпата у суседној Румунији.¹⁵

Дубочка пећина смештена је на северу Звишке котлине, у подножју Звишких планина. Налази се у атару села Дубока, по коме је и добила име, 20км од Кучева, у близини пута Дубока–Раденка, 8км од магистралног пута Кучево–Мајданпек.

Слика 56. Дубочка пећина

Дубочка пећина је са својих 2275м, једна од најдужих пећина у Србији. Иако пећина још увек није комплетно уређена за туристичке посете, прилаз до ње је лако доступан. Посебно је импресиван улаз, широк 30м и висок 25м. Главни пећински канал у свом почетном делу, гигантских је размера, широк до 40м и висок до 31м. Проходан је у дужини од 132м, докле допире и дневно светло, али је сиромашан накитом. Пећински накит се налази у удаљеним каналима, до којих се може доћи само уз адекватну спелеолошку опрему. Дубочка пећина је речна, тунелска пећина

¹⁵ Туристички проспект, ТОО Кучево, 2010

кроз коју периодично протиче *Понорска река*. У краткој, живописној клисури у подножју пећине, може се видети неколико лепих, малих водопада. Спелеосистем Дубочке пећине састоји се од три целине: *Главни канал*, *Глиновити канал* и *Русалкин канал*. Укупна дужина Главног канала је 1010м, Глиновитог канала 480м и Русалкиног канала 380м, што укупно износи 1870м. Са споредним каналима дугачким 405м, укупна дужина пећинског система Дубочке пећине износи 2275м.

Главни канал има 4 дела. Први део је дугачак 132м, широк до 40м и висок до 31м. Ово је дворана у облику циновског хангара. Зидови и таваница су стеновити, местимично са саливима и бигреним облогама, а дно дворане је каменито. Улазна дворана има дневно светло. У другом делу, Главни канал је дугачак 458м, а са споредним каналима 516м. Овде је таваница богатија накитом и то сталагмитима. Вир унутар главног канала назван је Биљанин вир. Трећи део дугачак је 265м. У овом делу има мало пећинског накита. Пажњу привлачи „Балдахин“, необичан салив у облику надстрешнице. Дужина четвртог дела Главног канала је 155м, а са споредним каналима, 172м. Осим кратких сталактита овај део Главног канала нема пећински накит.

Глиновити канал обухвата најстарију фазу у развоју спелеосистема Дубочке пећине. У овом каналу разликују се 4 целине: *Глиновити канал* до Бунара дугачак је 430м, од чега на споредне канале отпада 100м. Таваница и зидови су обложени белим калцитом, сталагмитима и сталактитима. Пећински под је глиновит. Пажњу посебно привлачи „Царски престо“, бела калцитна драперија која на једном месту потпуно преграђује канал. *Сталагмитски* канал је дугачак 80м, а са споредним каналом 90м. Карактеристичан је по многобројним сталагмитима по коме је канал и добио име. Интересантно је да сви сталагмити имају исту дебљину од 10цм, од подлоге па до врха. *Дворана „Паклена гора“* је дугачка 33м, широка 11м и висока 20м. Завршава се омањим отвором препуним белих кристалних стубова, сталактита и сталагмита, који је због своје лепоте назван „Царске двери“. Овај отвор представља улаз у дворану „Царска ризница“. *Дворана „Царска ризница“* дугачка је 37м, широка до 22м и висока 10м. Ово је најлепши део Дубочке пећине. Дворана је крцата разноврсним пећинским накитом од снежно-белог искрицавог калцита, са таваницом начичканом са хиљадама сталактита.

Русалкин канал је дугачак 380м, а са споредним каналима 472м. Представља другу, млађу фазу спелеосистема Дубочке пећине. Овај канал је врло узан и низак, а његова ширина износи 2-3м. На једном месту, по средини канала налази се зид од спојених белих сталактита и сталагмита испред кога је постоље висине 1м на којем се налази фигура, која личи на лице жене са смеђом косом. Фигура је названа Русалка, по женама–Русалкама, које су део једног чудног, митског обичаја по којем је село Дубока надалеко познато. Дубочка пећина је била *станиште неолитског човека*. У пећини су пронађене кости пећинског медведа, зуби динотеријума, коштане игле и друга људска оруђа.¹⁶

Пећина Равништарка се налази у непосредној близини пећине Церемошња, у атару села Равниште. За туристичке посете је потпуно уређена 2007. када је и проглашена за *споменик природе*. До пећине се стиже асфалтним путем за Церемошњу, с тим што се на 9км од Кучева скреће према селу Равниште и путује још 3км. Равништарка спада у ред великих пећина у Србије. Главни пећински канал је дугачак 501,5м, док је укупна дужина свих пећинских канала 589м. Дужина

¹⁶ Туристички проспект, ТОО Кучево, 2010

туристичке стазе кроз пећину износи 560м. Кроз Равништарку протиче *поток Понорац*, који извире 2км узводно у мањој, Бисиној пећини. Равништарка је откривена 1980. Мештани Равништа су знали да пећина постоји, али су познавали само улазни део (60-80м). Неколико одважних сеоских младића прешли су пећину од почетка до краја, а спелеолози су касније само кренули њиховим трагом. Пећински накит Равништарке је по лепоти раван оном у Церемошњи. За разлику од Церемошње, која је у суштини скуп неколико великих дворана, Равништарка има само једну пећинску дворану – „*Црни двораци*„. Печат Равништарке даје њен главни канал, који личи на гигантски тунел, богато украшен најразноврснијим пећинским накитом. Од *фигура*, посебно се издвајају „*Шарац краљевића Марка*“, „*Главоња*“ и „*Лена Равништарка*“, која је уједно и амблем пећине.

Слика 57. Пећина Равништарка

Као речна пећина, Равништарка је сиромашна подним накитом, али зато врло богата таваничним и зидним накитом. Улаз у пећину се налази на надморској висини од 406,6м. У пећини је температура 8-10⁰С. У морфоспелеолошком погледу, у Равништарки је издвојено 9 целина:

- *Савин канал* почиње од улаза у пећину, дугачак је 88м и сиромашан је пећинским накитом;

- *Омладински канал* је дугачак 72,5м, а од пећинског накита посебно се издвајају: „*Рудоња*“ – масивна бигрена полулопта, „*Оцаклија*“ – простран салив који личи на отворено огњиште у старим кућама, „*Шлингерај*“ – богато набрани саливи, налик на ситне завесице;

- *Лабудово језеро*, дужине 126,5м, добило је име по малом језеру и фигури на њему, која личи на лабуда. Посебно лепа је колона стубова, названа „*Виле језеркиње*“. Лепотом се издваја и „*Харфа*“ – склоп драперија и сталагмита, који подсеће на овај инструмент, „*Ђаво*“ – масивни сталагмит, рђасте боје с рогом на глави, а посебно се издваја амблем пећине, „*Лена Равништарка*“ – ванредно обликован систем зидних украса од белог кристалног калцита;

- *Бели двораци* је дугачак 37м, а са споредним каналом 44м. Добио је име јер подсећа на двораци из бајке. Снежнобела таваница са које виси шума масивних сталактита, од којих многи прелазе дужину од 6м, оставља врло снажан утисак. Посебно је леп „*Снежанин балкон*“ – снежнобела шкољка која почиње на висини од 3,5м. У другом делу Белог дворца налази се „*Шарац краљевића Марка*“ – велика фигура коња који лебди под таваницом.

- *Леопардов канал* је дугачак 16,5м и наставља се на Бели двораци. Име је добио по чудним шарима на таваници и зидовима, које личе на леопардово крзно. Овде се налази Девичански кладенац, необична морфолошко-хидрографска појава. У питању

је извор из кога кроз узану пукотину, под притиском избија вода вертикално и шишти, распрскавајући се о стену изнад себе;

- *Црни дворац*, дугачак 43м, представља класичну пећинску дворану просечне ширине око 20м и висине 12м. Добио је име по црним стенама, које су на појединим правцима прошаране белим калцитним облицима. Дворана делује тајанствено. Као да је управо овде живела зла вила, која је зачарала Бели дворац и лепог принца – његовог господара. У Црном дворцу се налази једна врло лепа композиција названа „Иконостас“ – снежнобели накит свих врста на црној подлози. У дверима стоји „Игуман“. Испод Иконостаса виде се чудни облици, који су добили назив „Птице“.

- *Изворски канал* је дугачак 72м. Пажњу привлаче „Главоње“ – група сталагмита необичног облика и „Бела капија“ – бели украс на црној подлози.

- *Мали бели дворац* је слепи канал, дугачак 17м, који има облик мање дворане. Посебна је лепа група сталагмита и сталактита названа „Збег“.

- *Душанове галерије* су последња целина Равништарке. Добила је име по Душану Недељковићу, човеку заслужном за изградњу инфраструктуре, која је пећине Церемошњу и Равништарку приближила посетиоцима. Представља старији, суви пећински систем који се додирује са главним пећинским каналом. Првих 15м представља јединствен канал, који се затим раздваја на два канала, од којих се левим, дужим каналом од 40м стиже до излаза из пећине. На платоу изнад пећине изграђен је Информативни центар, у коме је гостима на располагању билетарница, сувенирница и ресторан са летњом баштом.

Хаџи-Проданова пећина се налази у долини Рашћанске реке, па је због тога зову и „Рашћанска пећина“. Ранији назив пећине био је *Шљенаја*. Смештена је на надморској висини од 600м. Удаљена је 7км од Ивањице, на путу за Гучу. Добила је име по Карађорђевој војводи Хаџи-Продану, који је у пећину склањао збегове од Турака. Испитана дужина пећине је око 400м и састоји се од два спрата. *Доњи спрат*, поред главног, има и два споредна канала. Улазни део пећине ширине је око 3м и завршава се сужењем иза кога се налазе пространа дворана, дужине 50м и широка око 15м. Десна страна дворане је покривена бигреним саливом и низом плитких базена. У централном делу дворане налазе се дебели сталактити и сталагмити, а на странама моћни саливи који имају изглед окамењених водопада. Дворана се завршава са два мања продора-процепа. *Горњи спрат* почиње из дворане главног канала и испуњен је разнобојним и разноврсним накитом. У Хаџи-Продановој пећини је пронађено 25 врста пећинских животиња (инсеката) које у свету нису довољно проучене. Приликом археолошких ископавања у површинском слоју и рецентном укопу на самом улазу у пећину пронађени су фрагменти керамике из старијег гвозденог доба. У геолошком слоју 2 нађени су окресани камени артефакти који припадају времену између 20. и 10. миленијума п.н.е (млађи хоризонт), а у геолошком слоју 5 откривени су налази из средњег палеолита (старији хоризонт), као и велика количина костију плеистоценских животиња, чија старост прелази 13-15.000 година. У пећини је пронађен зуб дугачак 12цм, као и делови лобање пећинског медведа. Те животиње су биле дугачке до 3м и тешке око 1 тоне. У пећини су пронађени и трагови боравка човека који је живео у овом периоду. Сви ови налази су веома значајни, јер припадају периодима који у нашој земљи нису довољно истражени, а типични су за периоде којима припадају (мустеријен, граветијен/епиграветијен). Налази од кристала кварца нису карактеристични, како за средњи, тако и за горњи палеолит, па би Хаџи-Проданова пећина могла да представља једно од најстаријих налазишта у свету у коме се јављају артефакти од овог материјала. Хаџи-Проданова пећина улази у малобројна вишеслојна палеолитска налазишта на централном Балкану и пружа велики потенцијал за будућа

истраживања. У току је уређење пећине за посетиоце, као и обнова порушене цркве код улаза у пећину, тако да ће Хаџи-Проданова пећина имати функцију туристичког, спелеолошког и археолошког локалитета.¹⁷

Мермерна пећина се налази на Косову и Метохији, у селу Гадимље, Општина Липљан. Удаљена је 20км јужно од Приштине и 360км од Београда. Укупна дужина истражених канала износи 1260м, а део који је приступачан за туристе дугачак је 440м. Велики део пећине је још увек неистражен, јер су током њене еволуције многи пролази и дворане запушени блатом (муљем) и шљунком. Температура ваздуха у пећини се креће од 12-15°C, релативна влажност ваздуха је нешто мања од 100%, а струјања ваздуха износе од 5-10м/секунди. Пећина је сачињена од мермерних литица насталих метаморфозом кречњака, што представља редак природни феномен. Особеност ове пећине је, поред јединственог пећинског накита који је формиран у мермеру, велика концентрација различитих облика пећинског накита на малом простору. У Мермерној пећини разликујемо Улазну, Западну, Северну и Источну галерију. *Улазна галерија* је потпуно запушена и није доступна спелеолошком истраживањима. *Западна галерија* је у облику лавиринта сачињеног од бројних „слепих“ ходника. *Северна галерија* садржи бројне пећинске украсе са врло ретким арагонитским накитом. *Источна галерија* води до „Дугог“ и „Плавог канала“, који је повезан са „Долином суза“. „Плави канал“ је добио име по пећинском накиту плаве боје. Канали (ходници) су испуњени масивним стубовима, док је таваница прекривена сталактитима. Неки стубови достижу висину до 5м и прекривени су шилцима, што такође представља специфичност Мермерне пећине. Пећински украси су различитих боја, од бело-кристалне до црвене, са многобројним нијансама између ове две боје. Мермерна пећина је за туристе отворена 1976.

Слика 58. Мермерна пећина

Да би била приступачна за туристе из пећине је уклоњена велика количина наноса и рушевина, што је утицало на промену микро-климе, а последице се још увек истражују. Заштићена је законом као *споменик природе*. Мермерна пећина се налази у АП Косово и Метохија која је под управом УНМИК-а.

Рајкова пећина се налази се у источној Србији, 2км од Мајданпека. До ње води асфалтни пут поред обале реке Мали Пек и вештачког језера Велики затон. Читава околина изворишта малог Пека је богата мешовитом шумом букве, јавора и храста и представља јединствено природно и спелеолошко богатство. Рајкова пећина је добила име по чувеном Рајку Војводи, за кога се претпоставља да је живео у 19. веку. Он је, по предању, дању био механџија, ноћу је пљачкао турске караване, а благо сакривао у овој пећини. Пећину је први истражио географ Јован Цвијић 1894. а

¹⁷ Туристичка публикација "Пећине Србије", ТО Србије, 2010

истраживање је настављено тек седамдесетих година 20. века, под руководством др Раденка Лазаревића. За туристе је отворена 1975.

Слика 59. Рајкова пећина

Улазни део пећине из правца села Рајкова био је настањен још у праисторији, о чему сведочи камени чекић који се чува у археолошкој збирци Музеја у Мајданпеку. Рајкова пећина је проточна пећина, кроз коју протиче *Рајкова река*. Након изласка из пећине она се спаја са Пасковом реком, која такође истиче из пећине и тако настаје Мали Пек. По својим спелеолошким карактеристикама и морфогенетској еволуцији, једна је од најинтересантнијих пећина у нашој земљи. Пећина се састоји од два хоризонта, односно понорског и изворског дела и у оба се разликују нижи – хидролошки активни и виши – суви хоризонт.

Са дужином од 2304м до сада истражених канала најдужа је пећина у Србији. Спајањем речног и сувог канала добијена је кружна стаза дужине 1410м, а туристи за сада обилазе делове речног и сувог хоризонта дужине 633м. Температура у пећини је +8°C, релативна влажност ваздуха је близу 100%. Рајкова пећина је богата пећинским накитом различитих облика, од снежно белог кристалног калцита, најквалитетнијег у Србији. Хођајући пећинском стазом посетилац има јединствен доживљај жуборења бистре Рајкове реке која одјекује пећинским просторима „Јежеве дворане“, са хиљадама калцитних цевчица на плафону. Затим следи прелазак преко румених бигрених када, поред „Зимске бајке“ са „Белим медведом“ и улазак у „Кристалну шуму“ у којој се налази „Трепераво језерце“. Најпознатијих фигура су „Египатска богиња“, „Пуж“, „Пањ са гљивама“.

Ресавска пећина се налази у источној Србији, на подручју Горње Ресаве, 20км од Деспотовца. Смештена је у кречњачком брду Бабина глава на ободу крашког поља Дивљаковац и на надморској висини од 485м. Убраја се у ред најстаријих пећина у нашој земљи, јер је стара 80 милиона година, а старији накит се процењује на око 45 милиона година. Њено стварање је почело пре великог леденог доба хемијским и механичким радом реке понорнице у кречњачкој геолошкој подлози. Ресавска пећина је откривена 1962., иако су за њу и раније знали чобани који су се у пећину склањали са овцама да би се заштитили од невремена. За посетиоце је отворена 1972. Пећина је дуга 4,5км, детаљно је истражено 2830м, а за посетиоце је уређено око 800м. Температура у Ресавској пећини је константна током целе године и износи +7°C, док влажност ваздуха варира од 80-100%. Унутрашњост пећине обилује бројним и разноврсним дворанама, каналима, галеријама, стубовима, сталактитима, сталагмитима, драперијама и окамењеним водопадима. Пећински накит присутан је већ на самом улазу, који се налази на 485м. Накит је настао растварањем калцијум карбоната, а боја зависи од минерала кроз који је прошла

вода. Појављује се у три боје, црвеној (од оксида гвожђа), белој (од кристалног калцијума) и жутој (од примеса глине). Приликом проласка кроз пећину посетиоци се крећу спиралном бетонском стазом, правац обиласка је у једном смеру, односно повратак није истом стазом. Стаза пролази кроз различите дворане на два нивоа (горња и доња галерија). Најнижа тачка до које долазе посетиоци налази се на 405м.н.в. У горњој галерији обилазе се четири дворане.

Слика 60. Ресавска пећина

Прва је „Дворана сраслих стубова или колонада“, која је име добила по стубовима који су срасли од пода до таванице, а састоје се од калцита жућкасте боје. У другој, „Дворани кошница“, таваница је прекривена сталактитима који се још увек формирају. Другу и трећу дворану спаја канал црвених бреча кога у нашој земљи има само у Ресавској пећини. Кањонски канал је најсувљи део пећине и не садржи пећински накит. По средини канала налази се *понор* „Слепи тунел“, дуг 25м, који је испитан, али није уређен за разгледање. Кањонским каналом стиже се до треће дворане – „Предворја историје“. Име је добила по томе што је у њој нађен алат (камена секира, врхови копаља), лобања поларне лисице и огњиште праисторијског човека. Краћим тунелима, који су накнадно пробијени, долази се до „Стазе окамењених водопада“, са „Оргуљама“. Дворана је веома акустична, а могу се видети два кристално бела кипа, „Баба“ и „Деда“. Дужим вештачким тунелом долазимо до четврте – „Кристалне дворане“, у којој се налази пећински накит познатији као „Обешена овца“ и „Стопало слона“. Удубљење у зиду пећине настало спајањем сталактита и сталагмите зове се „Звоно“ или „Кавез“. Ресавска пећина има статус *заштићеног споменика природе*, укључујући и непосредну околину површине 11ха.

Пећина Рисовача се налази на истоименом брду на улазу у Аранђеловац, 76км од Београда. За посетиоце је отворена у дужини од 150м. Представља археолошки, палеонтолошки и спелеолошки локалитет. Истраживања у Рисовачи су почела педесетих година 20. века, а откривена је изузетно велика количина **костију** животиња из леденог доба, а поред тога и алатке од камена и костију. Остаци људских скелета нису откривени, с обзиром да се пећина налазила у оквиру старог каменолома, па је приликом експлоатације камена дошло до уништења улазног дела пећине са најбогатијим културним слојевима. Трагови животиња потичу из последњег, четвртог леденог доба и њихова старост се процењује на око 100.000 година. У том периоду десиле су се велике климатске промене услед којих је дошло до миграције животињских стада из ледом покривене средње Европе ка јужној Европи и даље, ка северној Африци. У то време територију данашње Србије насељавају фаунске заједнице азијских степа, тако да пронађене кости животиња у Рисовачи претежно припадају степским животињама, које су се кретале из Панонске низије у унутрашњост Србије. По броју пронађених остатака најзаступљенији је пећински

медвед, а затим следе дивљи коњ, дивљи магарац, пећинска хијена, лисица, пећински лав. У Рисовачи су откривене и друге врсте сисара из леденог доба, са мањим бројем остеолошких остатака, као што су јазавац, дивља свиња, зец, рунасти носорог, мамут и др. Старије камено доба или палеолит је најстарија епоха људског постојања.

Слика 61. Пећина Рисовача

Пећина Рисовача је уређена као својеврсни *подземни музеј палеолита*. У пећини се могу видети фигуре које представљају породицу окупљену око ватре, чији се чланови баве уобичајеним пословима у то време. Један човек се враћа из лова, други глача камен, односно израђује неко оруђе, жена доноси дрва за огњиште, а једна мушка фигура руком разбија кост да би од ње направио оруђе. Сачувана артефакта од камена (камени шиљак – „ручни клип“, камена секира, камени стругачи за обраду коже и крзна, длето) и костију (бутон за повезивање кожних делова одеће, шило и бодаж) указују на то да их је израђивао праисторијски човек неандерталског типа, који се бавио ловом као основним занимањем, односно да је то било интелигентно биће које је правило оруђе са одређеном сврхом. Археолошки материјал откривен у Рисовачи по први пут у археолошкој науци потврдио је постојање праисторијских култура јужно од линије Сава – Дунав. Због значаја пећине као налазишта праисторијске културе у коме су сачувани трагови настаријег станишта палеолитског човека на Балкану пећина Рисовача је заштићена као *споменик природе*.

Стопића пећина се налази на североисточној страни Златибора. Удаљена је 30км од Ужица, 250км од Београда и 19км од магистралног правца Београд – Подгорица. Пут Ужице – Сирогојно иде изнад саме пећине. Стопића пећина је речна пећина, пошто кроз њу протиче *Трнавски поток*. Састоји се од три спелеолошка и хидролошка хоризонта: периодично поплављеног, речног хоризонта и најмлађег хоризонта, пукотине. Без најмлађег хоризонта Стопића пећина је дуга 1691,5м, покрива површину од 7911,5м² и има запремину од преко 120.000м³. Улаз у пећину се налази на 711м. Кречњачки слој у пећини датира из периода триаса и дебело је преко 100м. Улаз у пећину је импресиван, висок је 30-40м, а широк 18м. Клима у пећини је под утицајем спољашње климе, зими је хладно, а лети топло. Вода Трнавског потока такође доприноси микроклими пећине. Пећина се састоји од пет целина: „Светла дворана“, „Тамна дворана“, „Велика сала са кадама“, „Канал са кадама“ и „Речни канал“. Туристички део пећине није богат пећинским украсима, али има неколико атрактивних елемената, као што су: пространи улаз, дугуре-отвори на таваници, сипарска купа „Псеће гробље“, водопад „Извор живота“ и, пре свих, низ бигрених када које се убрајају у највеће и најдубље (преко 7м) од свих пећина у Србији. Каде су периодично поплављене, а неке од њих су постале језера.

Слика 62. Стопића пећина

Потпећка пећина налази се у селу Потпеће, 14км југоисточно од Ужица. Јединствена је по монументалном улазу у облику потковице. Висина улаза износи 50м, ширина је у основи 12м, а под сводом 22м. То је највећи пећински улаз у Србији. Издубљен је на кречњачкој литици, чији је вертикални део висок 72м. Истражена и уређена дужина за посетиоце је 555м. Улазно-силазна стаза има преко 700 степеника. Потпећка пећина се убраја у пећине изворског типа. Њу су саградиле воде река понорница које пониру у Дрежничкој котлини и после подземног тока избијају из пећине или из врела испред пећине градећи *пећинску реку Петницу*. Потпећка пећина, по свом геолошком саставу, изграђена је у средњетријарском кречњаку, који је беличасте боје, фине мозаичне структуре и карактерише је пукотинска порозност. У Потпећкој пећини разликују се два главна спрата пећинских канала: старији – *Горња пећина* и млађи – *Доња пећина*. Улазни канал је настао разарањем међуспратне конструкције и њиховим спајањем и заједнички је за оба хоризонта. Богатство пећинског накита спада у ред веома ретких у крашким пећинама.

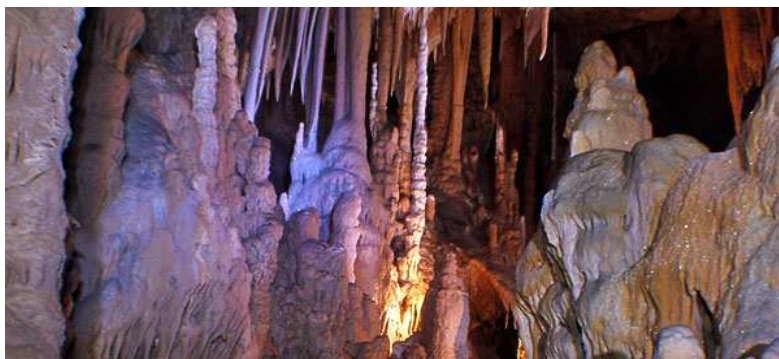

Слика 63. Потпећка пећина

Према морфолошко-хидрографској еволуцији у Потпећкој пећини се разликују 3 групе канала: *фосилни* (Горња пећина), *периодски активни* (дужи део Доње пећине) и *стално активни* (најновији подземни ток). Средња годишња температура ваздуха износи 9,5°C. Максимална температура је у јулу, а минимална у јануару. Претпоставља се да је пећина била човеково станиште још за време *неолита*. У пећини су пронађени археолошки остаци: керамика, обрађени јеленски рогови и кремено оруђе. Потпећка пећина је заштићена као *споменик природе*.

Злотске пећине - Источна подгорина Кучаја у источној Србији, нарочито околина села Злот, веома је богата спелеолошким лолалитетима. Истичу се пећине Лазарева, Водена, Мандина, Верњикица и Хајдучица. Испитана је и крашка јама Стојкова леденица. Сви ови објекти познати су под заједничким називом Злотске пећине. **Хајдучица** је дугачка 723м и богата је накитом, **Мандина пећина** је дугачка 410м и садржи обиље сталактита и сталагмита. **Водена пећина** је дужине 180м, а **Стојкова леденица** садржи хоринзонталне и вертикалне делове канала. Све оне за сада су доступне само спелеолозима. За туристичке посете уређене су Лазарева пећина и Верњикица.

Лазарева пећина је позната и као Злотска пећина. Од Злота је удаљена 3км, од Брестовачке Бање 14км и од Бора 21км. Улаз у пећину се налази на левој обали Лазареве реке, на надморској висини од 291м. За време своје владавине Турци су били зазидали улаз, како би спречили скривање хајдука и збегова. Прве археолошке податке о пећини дао је Феликс Хофман 1882., а седам година касније и Јован Цвијић. Од 1953. туристичким уређењем пећине бавио се Раденко Лазаревић. Лазарева пећина се убраја у групу изворских спелеолошких објеката. Има два канала, од који је старији сув (фосилан), а млађи речни (активан). Пећинске канале изградила је пећинска река. Укупна дужина испитаних канала је 1592м. Од тога на „Главни канал“ са „Улазном двораном“ отпада 623м. Дужина сувих канала и дворана је 1225м, а периодично плавлених 367м. Укупна површина подземних просторија је 9907м², а запремина преко 52.000м². За посетиоце је уређено око половине истражених канала, а занимљива је „Улазна дворана“, као први сусрет са необичним светом подземне тишине и вечног мрака. „Главни канал“ је попречног пресека, на неким местима је широк 10м, а висок 18м. Пећинским накитом су богате „Концертна дворана“ и „Дворана слепих мишева“. Сталактити и сталагмити, пећински стубови, драперије, бигрене и калцитне кадице свих облика и величина запажају се свуда унаоколо, чинећи простор лепим и романтичним. Најлепши и највећи примерци пећинског накита имају и своја имена: „Стогови“, „Фонтана“, „Пласт“, „Бизон“, „Царска ложа“, „Диригент“, „Оркестар“, „Слапови“, „Кула кнеза Лазара“ и др.

Слика 64. Злотска или Лазарева пећина

Верњикица се налази 1,5км од Лазареве пећине, у кањону Лазареве реке, на надморској висини од 454м, недалеко од Бора. Повезана је са Лазаревом пећином уређеном пешачком стазом. Назив пећине потиче од влашке речи вар, што значи кречњак. Прва истраживања Верњикице датирају из 1960., а прилазна пешачка стаза је уређена 1976. када је и завршен пројекат туристичког уређења пећине. Верњикица

Слика 65. Пећина Верњикица

је сува пећина, настала у сувим кречњацима, што је од значаја за изглед пећинског накита. Састоји се из више дворана и сужења. Укупна дужина канала и дворана је 1015м, укупна површина је 13.000 м² и практично је цела уређена за посетиоце. Од улаза у пећину смењују се дворане „Пријемна“, „Каскадна“, „Вилинград“, „Понор“, „Колосеум“, „Мраморје“, „Сала оружја“, „Мермерна“ и „Сипарска“, а све су доступне туристима. Права знаменитост ове пећине је дворана „Колосеум“, једна од највећих и највиших дворана у пећинама Србије. Има облик круга, пречника је 60м и висине 59м. Дворана „Вилинград“ има најлепши накит, а спелеолози су најинтересантнијим облицима дали сликовита имена: „Пећински човек“, „Баба“, „Обелиск“, „Кошница“ и др. За Верњикицу је карактеристичан велики број сталактита и сталагмита необичних облика и боја. Масивни стуб црвене боје на улазу у „Вилинград“ висок је 8м, а у дворани „Колосеум“ истиче се сталагмит „Колос“, висине 11,5м, који представља заштитни знак Верњикице. По необичности облика истиче се сталагмитска група „Годзила“, висока 10м. Постоји и пећински накит коралне структуре. У „Мермерној дворани“ накит је изграђен од кристаластог калцита. Пажњу посетилаца привлаче осветљени сталагмити „Венера“ и „Сребрна јела“. „Сала оружја“ је добила име по сталактитима који су у облику копаља, стрела, бодеза и мачева. Пећина Верњикица је заједно са Лазаревом пећином и кањоном Лазареве реке заштићена као *споменик природе*.

Тубића пећина и Ушачки пећински систем су у близини Сјенице на кратком растојању једна од друге, од неколико километара. *Тубића пећина* има разгранату мрежу уских бочних канала, богата је пећинским накитом са великим сталактитима дугих више метара. Главни канал прохадан је од понора до извора, који се налази на левој страни кањона Увца и њиме тече повремени ток понорнице Маљевински поток. *Ушачки пећински систем* састоји се из 3 целине- *Ушачке* и *Ледене пећине* и *Бездане јаме* и са

Слика 66. Ледена пећина

својих 6200м најдужи је у Србији. Ушачка пећина је нижа и млађа, са излазом на нивоу Сјеничког језера, док је излаз из ледене пећине виши за око 50м и са њега се пружа поглед на кањон Увца. Оба главна канала богата су накитом. У једном делу ледене пећине у дужини од 1км развијена је права шума белих стубова са кристалима арагонита. Повољан распоред канала и постојање 6 улаза-излаза у ове две пећине омогућава и атрактивно туристичко коришћење прилазом чамцима са Сјеничког језера.

Церјанска пећина се налази у селу Церје, 12км северно од Ниша и има статус законом заштићеног природног добра. Још увек није у потпуности истражена, нити је подобна за туристичку посету, а до сада је њена дужина 6025м, што је чини једном од најдужих пећина у Србији. Интересовање грађана Ниша за ову пећину постоји и размишља се о алтернативном спелеолошком туризму за мање групе туриста који би уједно и спелеолошки истраживали пећину уз посебну опрему, надзор и вођења стручних водича.

Раваничка пећина се налази код Ћуприје, у селу Сење, непосредно испред улаза у средњевековни манастир Раваница, на 235м. са 1049м истражених канала. Пећина је једноставна и сиромашна накитом, али је посебна због свог кањонског изгледа и подземне реке са мањим језерима.

Рћанска пећина налази се недалеко од Гуче, у селу Рти, на 406м. и са 375м испитаних канала. Пећински накит је интересантног облика, разноврстан и разнобојан.

Радовачка пећина код Пећи, на живописном пределу Проклетија, лежи на 578м. са дужином испитаних канала око 1420м. У горњим галеријама ове пећине налази се богат накит, док је у доњим деловима подземни кањон са реком и језерима.

Остале пећине које су делимично уређене или су некада биле отворене за туристе, али су у међувремену девастиране, издвајају се: Петничка, Преконошка и Боговинска пећина. У ове пећине улаз није дозвољен без стручног водича и одговарајуће спелеолошке опреме.

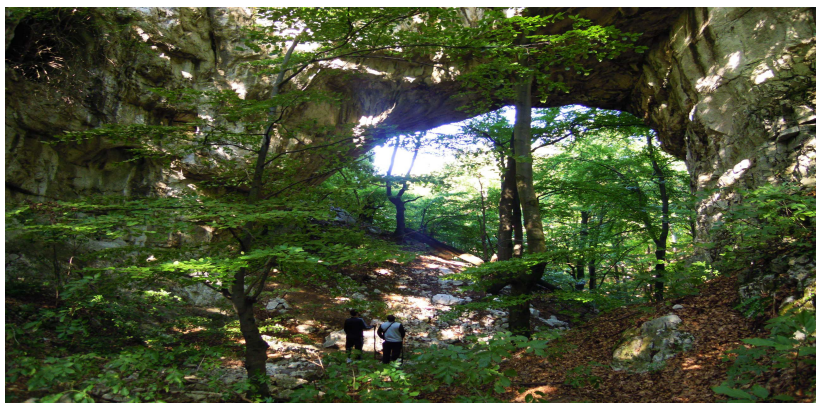
Петничка пећина налази се у западној Србији, у околини села Петница, које је удаљено 8км од Ваљева. Петничка пећина је била насељена још у доба палеолита и садржи бројне археолошке налазе из тог периода, као и остатке фауне из леденог доба. Прва ископавања у пећини спроведена су пре једног века. Приликом ископавања из 1997. на вишеслојном преисторијском локалитету Петница–Насеље, испред „Мале пећине“ археолошки је истражен хоризонт каснонеолитског насеља, у коме су пронађени потпуно очувани хлебна пећ и вертикални ткачки разбој, као и више од 20.000 покретних налаза. Ископавањима унутар Петничке пећине на касноантичком локалитету „Дворана с вигледима“ закључено је да се ради о култном месту из 4. века. Откривено је погребно место са траговима ритуала карактеристичним за варварске народе, што је први доказ о њиховом присуству у Ваљевском крају. Испитана дужина пећине је 580м, а посетиоцима је приступачно 414м канала. Улазни део пећине је могуће разгледати без употребе вештачког осветљења. Пећина се састоји од 11 дворана, од којих је највећа „Концертна дворана“. Дневна светлост пролази кроз два отвора на крову дворане. „Змајева дворана“ садржи базен који је дуг 20м, широк 10м, а дубок 8м. Пећина је заштићена као *споменик природе*.

Преконошка пећина налази се у источној Србији, недалеко од Сврљига. Пре него што је девастирана била је најстарија уређена пећина у Србији. Позната је по томе што ју је истраживао наш познати научник Јован Цвијић, који је у њој нашао палеолитске археолошке налазе. Преконошка пећина је заштићена као *споменик природе*.

Ваља Прераст је споменик природе надомак Мајданпека. Преко реке Прераст наткрилио се највећи и најлепши природни камени мост – Ваља Прераст, чији је званични назив Шупља стена. Најмања висина свода прераста је 30м, а максимална

34м. Максимална висина лука над реком је 42м, а дужина речног тока кроз капију је 22м. Кроз Шупљу стену може се проћи само кад ниво воде у речици опадне.

Прераст и пећина Самар представљају читав систем понора и врела и споменик је природе. Налази се на планини Калафат, огранку Сврљишких планина који је између Ниша и Сврљига. Систем Самар-Велики пештер је истражен у дужини од 3,5км и простира се у три нивоа. Пећина има лепе украсе од сиге и налази се на самом ободу села Копајкошара. Испод ње извире вода у јаком млазу тј. практично избијају три излазна врела: Језава, Топлик и најзанимљивије, 4м високо висеће врело Рипало. Занимљиво је место на којем река понире пред пећином, јер ту стоји трокрака прераст Самар. Прераст је некада била саставни део пећине у коју река понире. За реком је могуће кренути у понор под Самаром неких 50м, а онда стене постају клизавае и опасне за посетиоце, а дневно светло се сведе на једва приметну тачку. У непосредној близини пећинског система Самар-Велики пештер налазе се Церјанска и Преконошка пећина које су спелеолошки занимљиве, али не и приступачне за туристичке посете. Ту су и бања Топило, Каменички вис, кањон Сврљишког Тимока.

Слика 67. Прераст Самар

3.2.8. Оцена геоморфолошких туристичких вредности

Планине су најзначајнији геоморфолошки ресурс погодан за развој туристичке делатности. Надморска висина директно утиче на одређеност планине ка одређеним облицима туризма, као што и нагиб рељефа утиче на избор видова рекреације. Висоравни, површи и благо заталасане површине омогућавају заступљеност пешачења и нордијског скијања, док су стрмији терени погодни за планинарење, алпинизам и алпско скијање. Крајња минимална тачка скијашких стаза на осојним странама требало би да буде око 1000м, а на присојним око 1500м. Нагиб терена треба да износи 20-40%, а површина смучарског простора око 500ха. Нагиби терена до 3⁰ добри су за рекреацију и изградњу објеката туристичке инфраструктуре, од 3-15⁰ за пешачење и зими за скијање и санкање, а нагиби од 15-35⁰ погодни су за алпско скијање. Најбоље ски-стазе су кад имају: минималну денивелацију од 500м, нагиб терена између 20-40⁰, кад је терен грађен од шкриљаца, кад је дебљина снега на стазама преко пашњака 15цм, преко траве и камења минимум 50цм, а ако је терен са остенацима и стеновит, снег треба да је дебео преко 200цм, а ако је местимично стеновит, снег треба да је више од 50цм тј. да потпуно покрије стене. Осојне стране (северне) погодније су од присојних (јужних) страна за формирање ски стаза.

Климатске особености наших планина су важан елемент њихове туристичке валоризације, а зависе од географске ширине и надморске висине. Током летњих жега, у нижим пределима и градовима, температура ваздуха током јула и августа достиже 35 подеок, на планинама је пријатно свеже са темературом од 12⁰С на Копаонику, 13,5⁰С на Шари, 14⁰С на Тари и Бесној Кобили, 16,5⁰С на Дивчибарама и 17,3⁰С на Златибору, што погодује одмору и излетничко-рекреативној потреби туристе, као и побољшању општег здравственог стања. Зими су пак ниске температуре ваздуха јако важне за развој спортско-манifestационог туризма на планинама, јер што су ниже и дуже трају, погодују формирању и задржавању снежног покривача. На већини наших планина негативне температуре трају у децембру, јануару и фебруару, крећу се просечне минималне од -10 до -2⁰С, а знају да буду и ниже, што је добро, јер зимска туристичка сезона са пуно снега дуже траје. Али, с друге стране, велики снег праћен невременом ствара завејане путеве, којима не могу да се крећу ни туристи, нити возила за редовно снабдавање туристичких центара намирницима и другом робом, понекад дође и до хаварија, нестанка струје и одсечености центра, што је озбиљан проблем на који треба да су спремни и туристи и туристички радници.

Јесени су на свим нашим планинама топлије од пролећа, па је и то време погодно за одмор и рекреацију, брање лековитог биља, шумских плодова, гљива, мада и буђење природе, шарене ливаде и пашњаци у пролеће имају своје туристичке чари. Инсолација тј. дужина трајања сунчевог сјаја је на планинама изражена, нарочито високим, изнад линије облака, где су, и кад у нижим деловима пада киша, врхови обасјани сунцем и ведрим, плавим небом. Иста ситуација је и у зимском периоду године. Погодује на повећање естетске и даљинске компоненте природне средине, пружају се широки и јасни видици са врхова планина, безбедан је саобраћај и лети и зими. Најмање падавина на планинама има лети (јун, јул, август), а највише зими (децембар-фебруар). Ветар колико год да је пријатан лети, зими на планинама прави проблеме, изазива вејавице и мећаве, отежава и успорава рад жичара, ствара већи осећај хладноће код туриста. Кошава зими има фенски карактер јер отапа снег, доводи до поледице и навејавања снега на путевима, чиме потпуно блокира саобраћај, а с пролећа и јесени има највећи интензитет.

Пећине – како су пећине, после планина, најатрактивнији мотиви у групи геоморфолошких мотива и како су концентрисане у континенталном подручју наше земље, планинској области, иако не поседују рекреативне, већ куриозитетне и естетске асрибуте, а кроз туризам се могу валоризовати као самостални мотиви, представљају значајан елемент атрактивне понуде наше земље. И као комплементарни мотиви повећавају квалитет постојеће атрактивне понуде, те је потребно њихово даље уређивање и туристичко активирање. Такође, у развоју туристичке делатности посебна пожња мора бити усмерена ка њиховој заштити, без уништавања пећинског накита, морфологије канала, микроклиматских услова, флоре и фауне, археолошких и палеонтолошких налаза и трагова, без загађења воде и остављање отпадака, јер су пећине изузетно осетљиви екосистеми. То потврђује и начин коришћење Ресавске пећине која је осветљавањем стаза снажним рефлекторима повећала температуру ваздуха за 2⁰С и влажност за 20-25% што се негативно одразило на пећински накит који је изгубио своју кристалну боју, а и спорије расте, а поред рефлектора су се појавиле модрозелене алге које разарају накит. Прокопане воде које су раније биле честе и дуготрајне, сада брже испаравају, па је и цела пећина сувља, што је изазвало пресушивање језера у травертинским кадама. Приликом туристичких посета пећинама потребно је да се строго води рачуна да се накит не дира и ломи, не прави бука како се слепи мишеви не би

узнемирили. Поред очувања пећинске микроклиме употребом хладних халогених и флуоросцентних лампи и бриге о унутрашњем стању пећине, потребно је бринути и о ближем и ширем окружењу пећине, јер су чести каменоломи (Мермерна и Хаџи-Проданова пећина), изградња саобраћајница и других објеката, где машине својим вибрацијама и буком растресају и ломе пећински накит. Загађење површинских вода одражава се и на подземне воде које теку пећинским каналима, а изградњом хидроакумалиције "Сјенице" потопљен је излазни отвор Ушачке пећине итд.

Клисуре, кањони, крашка поља, прерасти и други геоморфолошки објекти, иако су изузетне природне лепоте још увек нису туристички адекватно уређени, а самим тим ни искоришћени. Врло често нису ни саобраћајно лако доступни, обележени сигнализацијом, нити увек има могућности за смештај туриста. За сада их упознају само планинари, ловци, људи изузетно заинтересовани за упознавање очуваних делова Србије, заљубљеници, који су понекад спремни и на дуготрајно и напорно пешачење, ненадане временске прилике и неприлике, да би освојили неки врх, попели се на неприступачну стену да би видели кањон, водопад, пећину.

3. 2. 9. Функционална подела планина

Функционална подела планина подразумева њихову опредељеност за развој одређеног облика туристичких кретања, па и вида туризма. Ж. Јовичић (1967), С.Станковић (1988) и Ј. Ромелић (2007) класификује наше планине на:

1. *излетничко-рекреативне планине*
2. *спортско-манифестационе планине*
3. *културно-манифестационе планине*
4. *планине - национални паркови*
5. *здравствено-лечилишне планине*
6. *планине ловишта*
7. *планине секундарна боравишта*

1. Излетничко-рекреативне планине се налазе у близини великих градских насеља и са њима су добро повезани, са разгранатом мрежом прилазних саобраћајница и унутар саме планине, са добрим распоредом и квалитетом рецептивних објеката. Туристи овакве планине посећују током викенда, недељно или празником. Ниже планине су посећеније у летњем периоду, а ако су више и имају услове за зимске спортске активности, онда је њихова посећеност скоро током целе године. Због близине већим градовима, честа је и изградња викенд насеља, која нису увек под контролом и често нарушавају изглед и лепоту саме планине, а понекад и сврсисходније осмишљавање изградње и боравка туриста. У ову групу планина спадају *Фрушка Гора* коју посећују туристи и излетници из Београда, Новог Сада и других насеља, *Авалу* и *Космај* посећују Београђани, *Вршачке планине* посећују излетници из Вршца, Зрењанина, Беле Цркве, а *Златибор* излетници из Ужица, Пожеге и других градова.

2. Спортско-манифестационе планине су опредељене за спортске активности туриста лети (планинарење, алпинизам, пешачење, вожња бициклом) и зими (скијање, санкање) због дужег задржавања снега, што подразумева и њихову добру туристичку изграђеност и опремљеност, почев од прилазних саобраћајница, паркиралишта, квалитетног смештаја, ресторана, продавница и других туристима потребних садржаја. Спортски терени треба да су изграђени и обележени, шетне стазе, планинарске стазе, планинарски домови, одморишта и видиковци, ски стазе, жичаре итд. Овој категорији припадају скоро све наше познатије планине: *Копаник*, *Шара*, *Златибор*, *Тара*, *Маљен* итд.

3. Културно-манифестационе планине су са локалитетима који су познати по културним или историјским догађајима. Највећи прилив туриста је у време обележавања одређеног историјског догађаја, мада су ка њима усмерене и екскурзије ученика основних и средњих школа, факултета, чланова партијских организација, стручно-научних и струковних друштава и удружења, културно-уметничких друштава и сл. У групу ових планина спадају *Фрушка Гора (Иришки венац, Бранко Радичевић), Космај, Јастребац*.

4. Планине - национални паркови у нашој земљи су *Тара, Кopaоник, Шар-планина и Фрушка Гора* у којима су поједини делови због природне разноврсности, богатства и раритетности стављени под заштиту државе, различитих нивоа и режима заштите, а други део је намењен туристичкој изградњи у функцији одмора и рекреације туриста. У заштићеним целинама није дозвољена никаква туристичка изградња, а често су и туристичке посете забрањене. Посећеност ових планина је солидна, а обим посета зависи од удаљености ових центара од већих градова, саобраћајне повезаности и степена атрактивности присутних туристичких атрибута на планини.

5. Здравствено-лечилишне планине се одликују постојањем термоминералних извора и бања и климатских елемената који позитивно утичу на здравље и психу туриста. Такoзвана климатска туристичка места у нашој земљи су *Златибор, Тара, Златар, Голија, Јастребац, Озрен, Маљен* и њихови климатски елементи и надморска висина позитивно утичу на рад штитасте и тироидне жлезде, плућне и очне болести, повећање црвених крвних зрнаца и сл.

6. Планине ловишта су богате ниском, средњом или високом дивљачи, па самим тим и постоји специфично интересовање туриста за њих. Поред могућности лова одређене дивљачи у сезони лова, за сваки одстрел се плаћа одређена тарифа, прилично висока, организују се хајке на вукове, а смештај туриста-ловаца је у ловачким или планинарским домовима. За ловни туризам је потребно имати обучене, поуздане и ефикасне водиче, снабдевеност специфичним ловним потрепштинама, а основна брига свих ловишта на планинама је о узгоју и одстрелу дивљачи, као и прехрањивању у критичним временским периодима. Наше најпознатије планине ловишта су *Шар-планина, Стара планина, Проклетије, Златибор* и др.

7. Планине секундарна боравишта су скоро све наше планине у близини великих градова, чији становници своје дневне, недељне, празничне или годишње одморе проводе на викендици. Обично су урбанистичким плановима одређене зоне у којима је могуће градити викенд насеље, што се и поштује, мада има и дивље изграђених објеката који својим положајем нарушавају склад и лепоту планина. Највећа викенд насеља на нашим планинама су на *Фрушкој Гори, Златибору, Тари, Руднику, Космају, Маљену* итд.

4. КЛИМА КАО ФАКТОР РАЗВОЈА ТУРИЗМА СРБИЈЕ

На климу наше земље утиче рељеф *правцима пружања планина и надморском висином*. Кретање топлих ваздушних маса са Јадранског и Егејског мора према унутрашњости наше земље умногоме спречавају планински венци и да није њих имали бисмо знатно топлију климу. Истовремено, преко Панонске низије у нашу земљу зими продиру хладне ваздушне масе са севера и северо-истока. Са порастом надморске висине температура опада, а количина и учесталост падавина се повећава. На климу наше земље утичу и велике, удаљене географске области попут Сахаре, Средоземног мора, Атлантског океана, Сибира и Арктика изнад којих се формирају ваздушне масе различитих особина – топле или хладне, влажне или суве. На климу утиче и *биљни покривач*. Голи терени се у току дана брже и више загревају него терени обрасли шумом и травом. Шуме повећавају испаравање, као и трајање снежног покривача и смањује брзину ветрова. Умерено топлој области припадају равничарски и нижи планински крајеви од 600-800м, а хладну област чине виши крајеви планинских предела. На високим планинама негативне температуре, испод 0⁰С трају и више од шест месеци, док су лета прохладна, са најтоплијим месецом августом.

Кошава је ветар који дува најчешће у источном делу Панонске низије, у зимском периоду године и то на махове: 2-3 дана или 2-3 недеље, изузетно и 27 дана. Овај ветар допире до Суботице на северу, Ниша на југу и Шида на западу, сув је и хладан ветар, доноси суво време и убрзава испаравање. Планинска област има велику *облачност* – годишње просечно небо је покривено облацима близу 6/10. У Панонској области преовлађује сунчано време, око 2400 сати годишње, а у планинској регији 1900 сати годишње. Падавине нашој земљи доносе углавном западни ветрови са Атлантског океана, а највећи део прима мање од 800мм, док северни део Бачке и Баната, долина Велике и делом Јужне Мораве и Зајечарска котлина прима мање од 600мм воденог талога. Само планински крајеви Србије примају више падавина, 800-1200мм.

У Панонској области заступљена је *панонско-континентална клима*, нешто блажа од праве континенталне климе која влада у источној Европи. Одлике ове климе су топла сува лета и хладне, оштре зиме са јаким мразевима, а прелазна годишња доба су кратка. Крајем зиме, после једног ветровитог и кишовитог периода, снег се нагло топи и убрзо, после кратког пролећа, стиже лето са врућинама које не заостају много за жегама у Приморју. Врућине су највеће у Банату и Бачкој, где има пешчара. У току друге половине лета ваздух се доста загреје, а земљиште осуши и испуца, а температура с пење преко 35⁰С. Највиша температура од 44,9⁰С измерена је 2007. у Смедеревској Паланци. Највише падавина излучује се крајем пролећа и почетком лета, у мају и јуну, када је влага усевима најпотребнија, мада има и сушних година у којима Војводина страда. Најмање падавина има фебруар, а највише у јесен. Град је ретка појава, а када пада наноси доста штете. Због оштрих зима,

топлих лета, мале количине падавина, клима Бачке и Баната има обележје континенталне степске климе.

Планинска клима заступљена је изнад 800м висине. Њене одлике су кратка и свежа лета, која већ у августу прекидају хладне магле и дуге, врло хладне зиме са много снега. Најнижа температура од $-39,5^{\circ}\text{C}$ измерена је 1985. на Пештерској висоравни. Дебео снежни прекиривач задржава се више од 150 дана, што у многим крајевима онемогућава саобраћај, али је погодан за развој зимског туризма. У Планинској области заступљена су три климатска типа: умерено континентални, планински и жупни.

Жупна клима заступљена је у крајевима нижих планинских предела који су добро заклоњени од хладних ветрова. То су обично котлине и делови речних долина, нпр: басен Жупе између северног Копаника и Јастрепца, Пожешка и Метохијска котлина, Сиринићка жупа, котлине у долини Лима. Жупни крајеви су топлији од околних крајева и у њима успева винова лоза, воће и орах.

На жалост, у нашој земљи се ваздух чист, без аерозагађења, смога, разних честица, може удахнути на високим и пошумљеним планинама, ван главних друмских саобраћајница, што је све чешћа потреба урбаног човека, па су зато и туристичка кретања усмерена према планинским зонама Србије.

Загађење ваздуха врши се на три начина: физичким, хемијским и радиоактивним путем. Физички загађивачи ваздуха су природна и индустријска пашина и прах од полена. Природне прашине могу бити: земаљског (ерупције вулкана, песак из пустиња, кристали соли из мора) и космичког порекла настала од распаднутих метеора. Индустријска прашина је последица човекових активности и ствара се у топионицама руда и метала, кречанама, фабрикама цемента, порцулана, а оловна и цинкова прашина отровне су за цео органски свет. Хемијска загађења ваздуха настају при сагоревању фосилних горива, а ту су и топионице метала, коксаре, стакларе, фабрике хемијске индустрије. Наши најзагађенији градови су Панчево, Смедерево, Бор и Косовска Митровица. Угљен-диоксид, сумпор-диоксид, азотови оксиди и други гасови растварају се у кишници и тако се стварају угљена, сумпорна и азотна киселина, које као "киселе кише" падају на земљу, реке и језера и изазивају њихову киселост. Киселе кише трују воду и живот у њој, суше дрвеће и другу вегетацију, а од ње се распадају мермер и бетон, кородирају метали и оштећују се грађевине и споменици културе. Болест дрвећа од ових киша хара и нашим шумама, где четинари добијају боју рђе на Златибору, али и у Шумадији. Радиоактивно загађење ваздуха је последица рада нуклеарних електрана, дејства радиоактивног отпада и испробавања атомског наоружања.

5. ХИДРОЛОШКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ СРБИЈЕ

Наша земља је богата разноврсним копненим водама, површинским и подземним, термалним и минералним изворима.

Реке представљају значајан хидрографски туристички потенцијал и њихов атрактивни атрибут је садржан у њиховом рекреативном својству које се манифестује кроз могућност купања, спортског риболова и лова, спортова на води, мада и сами токови река кроз равницу или планинске пределе дају рекама комплексне естетске и куриозитетне атрибуте. С обзиром да се поједине реке Србије могу туристички активирати као независне вредности, а неке искључиво у заједници са туристичким вредностима околине, можемо их сврстати у две групе: самосталне или комплементарне туристичке вредности. Наравно, ово се мења у зависности од улагања у заштиту реке од отпадних вода, уређењем њених обала, изградњом рецептивних капацитета, пристаништа, марина, спортско-рекреативних садржаја. Уколико се реке више загађују њена туристичка и рекреативна вредност опада. Израженост туристичке функције река као самосталних вредности испољава се преко температуре воде и степена њене провидности, водостаја и протицаја, поплавних таласа, као и од особина приобаља, богатства и разноврсности живог света, услова за спортски риболов, изграђености објеката за развој спортско-рекреативног и наутичког туризма, опремљености путничких пристаништа, богатства и разноврсности културно-историјских садржаја у непосредној околини. Масовност рекреативне посете рекама условљена је и близином великих градских насеља, нарочито у летњем периоду, када највећи број становника мањих платежних могућности користи овај вид одмора и рекреације на рекама.

Иначе, реке Србије припадају сливовима Црног, Јадранског и Егејског мора. Три реке су пловне целим својим током кроз Србију: Дунав, Сава и Тиса. Делимично су пловне Велика Морава и Тамиш. Најдужа река која тече Србијом је Дунав, са 588км од укупно 2783км свог тока и њој припада преко 90% речног слива. Највеће у Србији је вештачко акумулационо језеро на Дунаву – Ђердапско језеро, са 253км² површине, а за њим следе Власинско језеро са 16км² и Перућачко језеро са 12,4км². Туристички су посебно занимљива: Лудашко, Палићко, Сребрно и Белоцркванска језера.

5.1. Реке – самосталне туристичке вредности

Реке као самосталне туристичке вредности посебан значај имају за развој туризма у Србији, а најатрактивније су Дунав, Тиса, Сава и Дрина.

Дунав је најзначајнија европска река и представља *европски саобраћајни коридор 7*. Саставни је део трансевропског пловидбеног система *Рајна – Мајна – Дунав*, који својом дужином од 3505км пловног пута спаја Атлантик и Медитеран, повезује запад и исток Европе. Дунав је и кроз историју увек био важан *међународни*

пловни пут. Дуго времена био је североисточна граница римске империје. Данас тече кроз (или чини границу) десет земаља: Немачку, Аустрију, Словачку, Мађарску, Хрватску, Србију, Румунију, Бугарску, Молдавију и Украјину. Дунав настаје од реке Бреге и Бригаха које извиру на планини Шварцвалд у Немачкој и улива се у Црно море на простору Румуније. Током дугим 2.783км представља другу по величини европску реку (после Волге дуге 3.692 km), а 27. је река по величини на свету, а 32. по свом речном сливу. На ушћу у Црно море Дунав ствара делту површине 5.500км², са три већа рукавца.

На свом току кроз Србију, дугом 588км, Дунав се протеже од тремеђе Србије, Мађарске и Хрватске до ушћа Тимока, на тремеђи Србије, Бугарске и Румуније. Пролази кроз живописну војвођанску равницу и националне паркове „Фрушка гора“ и „Ђердап“. Поред природног блага, бројне су културно-историјске вредности које се нижу дуж његових обала. Главне притоке у Србији су му реке *Туса*, *Сава*, *Тамиш*, *Велика Морава*, *Нера* и *Тимок*. Дунав је најпопуларнија река на свету за речна крстарења, те представља велики туристички потенцијал Србије, са два највећа градска центра у Србији на својој обали – Београд и Нови Сад.

Са аспекта туристичког коришћења важно је знати да Дунав има уједначан средњи месечни водостај, а да протикај претежно прати променљивост водостаја. Повећани протикај воде позитивно утиче на смањење загађености реке, али негативност је плављење приобалног дела и снижавање температуре воде, које током летњих месеци износе око 20⁰С код Бездана, па до 23⁰С код Панчева и Смедерева, што са високим температурама ваздуха (од јуна до септембра) погодује дужини купалишне сезоне, спортским активностима, туристичким крстарењима. Најнижа температура воде Дунава је у јануару и фебруару, а честе су појаве леда и јаких ветрова – кошава. Са туристичког становишта Дунав може да се подели на 3 сектора:

1. Панонски сектор – од Бездана до Рама
2. Ђердапски сектор – од Рама до Прахова и
3. Влашко-пантијски сектор – од Прахова до границе

Карта 6. Ток реке Дунав кроз Европу

1. Панонски сектор Дунава од Бездана до Рама има особености које омогућавају упражњавање више туристичких активности:

- Меандре који доприносе атрактивности пејзажа,
- Речне аде погодне за викенд насеља, често са рибарским кућама-сојеницама, са одличним условима за риболов, излетничка кретања, одмор и рекреацију,
- Речне рукавце, ритови и мртваје који су одлични риболовни ревири,
- Добро опремљена ловишта, где се посебно истиче Карађорђево
- Више градских центара са културно-историјским споменицима, археолошким налазиштима, амбијенталним целинама, средњевековним тврђавама
- Атрактивно Сребрно језеро са добрим природним и све више рецептивним предиспозицијама за развој стационарног туризма.

Горње Подунавље је специјални резерват природе на Дунаву са обиљем дивљачи и заштићених животињских врста. Војводином као највећом равницом Србије кривудају многобројне реке, које су повезане мрежом канала, па је занимљива наутичарима, риболовцима и свима онима који воле воду. Најмоћнија река је Дунав којим, ако се крене узводно, може да се доплови до Будимпеште, Беча, Рајне и западних обала Европе. Мађарску границу Дунав прелази у непосредној близини Бездана, где се одваја *канал Дунав-Тиса-Дунав* (ДТД). Касније су копани канали Стапар-Нови Сад и Бездан-Баја. **Канал Дунав – Тиса – Дунав** је јединствени систем канала против поплава, за наводњавање земљишта, као пловни пут, за туризам, лов и риболов. Систем канала се протеже на око 12.700км², између река

Карта 7. Ток Дунава од Бездана до Рама

Дунав и Тиса, у Бачкој и Банату, на територије Војводине. Укупна дужина канала је 929км, а могућа пловидба каналом је 664км. У систему канала налази се 14 лука за утовар-истовар терета. Резерват Горње Подунавље покрива леву обалу Дунава од мађарске границе до Богојева, 64км са површином већом од 20.000ха. Ту су *Моношторски рит*, *Апатински рит*, подручје *Штрпца*, *Козаре* и *Карпанце*, а на хрватској страни је *Копачки рит*. Дунав код Апатина преваљује свој 1400км на 2880км дугом путу до Црног мора. Апатин је познат по "јелен" пиву, а пивара је основана још 1756. и једина је пивара која нема складиште, јер се сва роба одмах прода. У непосредној близини Апатина је *Бања Јунаковић*, а нешто северније и *Безданска бања*. Бездан и Бачки Моноштор окружени су бројним каналима који

обилују рибом, а на обали има много чарди где се туристима нуде рибљи специјалитети, гулаши и паприкаши. Код Богојева Дунав нагло скреће на запад према Даљу, а потом на југ. Између Бача и Бачке Паланке налази се специјални резерват природе *Карађорђево*, познато резиденцијално ловиште са ергелом које је приступачно и за туристе. У густим шумама Карађорђево лове се европски јелен, јелен лопатар, муфлон, срна, дивља свиња, зец, дивља гуска, а трајно заштићене врсте су чапља кашикара, орао белорепан, соко, сова, лабуд, црна рода, хермелин, лисица итд. Сам резерват се састоји од две целине: *Мостонге* и *Букинског рита*. Мостонга је некад била значајна река и текла је упоредо са Дунавом, а служила је и као опкоп око Бача, плавила је поља и носила много муља, па се временом и сама затрпала. У близини Бача је *језеро Провала*, настало после поплаве 1926. и са дубином од 19м је најдубље војвођанско језеро. Треће заштићено подручје Дунава на овом делу је парк природе *Тиквара* код Бачке Паланке. Налази се на левој обали Дунава, од 1.297-1.305км тока и има површину 508ха. Тиквара је највећи зимовник рибе на Дунаву и природно спојено језеро са реком, које је истовремено градско купалиште и најлепши парк Паланке. Посебан шарм му даје јато лабудова који су се одомаћили и саживели са многобројним шетачима. Од Бачке Паланке Дунав раздваја Војводину на Срем и Бачку, а обронци Фрушке горе се спуштају до реке, обрасли виноградима, воћњацима и шумом, али и градовима и тврђавама, од којих је најрепрезентативнија Петроварадинска тврђава. У специјалном резервату природе Горње Подунавље уређена је *едукативна пешачка стаза Штрбац*, дуга 5км, обележена информативно-едукативним таблама са столовима и клупама за одмарање. На *бари Шаркањош* се налази осматрачка платформа за посматрање птица. У Сомбору, шумско газдинство организује за групе туриста излет до стазе Штрбац, нуди возњу бродићем по Апатинском риту или еколошку учионицу Барачка с предавањем и обиласком резервата Горње Подунавље.

Ковиљско-петроварадински рит у селу Ковиљу, на тридесетом километру аутопута Нови Сад-Београд, краше бели локвањи, плава линцура и мочварни каћунак. У старим шумама у околини уточиште су нашле бројне птичје врсте, а од сисара се најчешће срећу видра и дивља мачка. Многобројни риболовци су доказ да овде рибе има у изобилу, а највише штуре, шарана и кечиге. Ковиљ је познат по истоименом манастиру и ракијади која се сваког лета одржава. Мештани ову туристичку манифестацију зову "Опело за дуд".

Општина *Инђија* у Срему је у циљу популаризације туризма на Дунаву организовала једнодневни излет, рафтинг чамцима од *Чортановаца* до Старог Сланкамена, познате бање и винородног краја. Део реке има узане рукавце око Гардиновачке аде, где љубитељи фото-сафарија могу да уживају у паткама, галебима, гускама и стоци која слободно пасе на овој пространој ади. Дунав овде прима Тису, скреће на југ, и све до Земуне обала Дунава је стрмо одсечена, местимично висока и по стотинак метара. *Сланкамен* је као бања познат био још Римљанима који су пронашли изворе са сланом и јодном водом, температуре 28⁰С. На путу ка Земуну је село *Сурдук*, где се већи део обале "сурдукнуо" у Дунав, па је место добило природно лепу луку и име. Због свог атрактивног амбијента у њему су се снимали филмови "Црна мачка-бели мачор", "Подземље" и серије "Бабино унуче" и "Сеобе".

Велико ратно острво – предео изузетних одлика је јединствен парк недирнуте природе удаљен 1км од центра Београда. На ушћу Саве у Дунав, подно Калемегдана, гнезде се многе птице мочварице. Пре градње бране на Ђердапу острво је било веће, а ниво воде је варирао, па је пешчани шпиц плаже Лидо крајем лета био

дугачак и неколико стотина метара, да би га пролећне воде потпуно покриле. Обреновачка термоцентрала је променила микроклиму, па је острво откако се Сава не леди постало зимовник многих птица. Поред Великог ратног острва постоји и *Мало ратно острво*, настало од малог спруда који је изронио на том делу Дунава у 16. веку. То је део тока где водена струја скреће на исток па велике количине песка таложи на десној обали, што су грађевинци искористили за насипање и градњу Новог Београда. На острву преовлађују шумске, водене и мочварне заједнице. Ту су бела, бадемаста и крга врба, црна топола, зелени јасен. У Великом и Малом Галијашу (две депресије), јавља се барска вегетација, а током високих вода постају канали.

Неогени спруд на Калемегдану је споменик природе с богатом историјом јер је на њему и од њега сазидана Калемегданска тврђава. Захваљујући њој Београд има јединствени положај изнад равнице и ушћа двеју река, што га сврстава у десет светских градова с најлепшим положајем. За Београд кажу и да је град који се налази испод планине, а две велике реке га деле на три дела, четири велике плаже, пет речних острва, а шест мостова чине реке посебно занимљивим, иако град стидљиво силази на њихове обале. Шуме су увек биле склониште Београђанима, па је зато градско подручје покривено са седам већих шума и осам паркова. Символ Београда је мала птица – врабац, а прича се да је за време аустријско-турских ратова избачено толико стрела да је небо било црно. После битке кад су ратници тражили своје мртве и рањене саборце, пронашли су и мртвог врапца прободеног стрелом. И он је делио судбину свога града. Зато су га Београђани прогласили симболом града.

Смедеревско подунавље се наставља на Београдско, а многи познаваоци Дунава кажу да је овај потез од Београда преко Гроцке до Смедерева један од најлепших, јер се с јесени злате виногради и воћњаци са брежуљака Златног брда, а начичкале су се и аде. Још су Римљани препознали овај простор као погодан за гајење винове лозе, па су је у 3. веку засадили истовремено кад и на Фрушкој Гори. Заправо, Дунав је скоро свим градовима подарио по једну аду. Код Панчева, на месту где се улива Тамиш има две аде. Она ближе граду има лепу плажу и излетиште Бела стена. Своје аде имају и Гроцка и Смедерево. Са Дунава се пружа поглед на највећу равничарску тврђаву у Европи – Смедеревску тврђаву, последњу српску престоницу деспота Ђурђа Бранковића и проклете Јерине, чији импресивни бедеми са 25 кула, високих и до 25м, стамено стоје на обали, а усамљена бела вила "Златни брег" усред зелених винограда је летњиковач династије Обреновић, једини очувани резиденцијални објект ове династије код нас. Изградња малог града Смедеревске тврђаве трајала је 2 године, од 1428-1430. и била је прави грађевински подвиг. Кажу да су људи, у непрекидном низу, материјал пребацивали из руке у руку са удаљених места, Калишта и Ждрела у долини Млаве и Виминацијума код Костолца. Ниједно јаје се није смело појести 12 година док се градила тврђава, јер је коришћено као везивно средство. У том времену ниједна мушка глава од 7-77 година није била својој кући, него на градњи тврђаве. Зато је народ деспотицу Јерину назвао Проклетом Јерином.

На десетак километара низводно налази се ушће Велике Мораве у Дунав. Са леве стране, ка Смедереву, су остаци античког и средњовековног града Кулича, а са десне стране је Маргум, ка Пожаревцу. Лађари, наши и европски, већ два века сањају регулисање тока Велике и Јужне Мораве и канал са уставама који би их спојио с Вардаром, уздуж пресекао европски континент и направио пловну пречицу од северних мора до Средоземља. На банатској, левој обали Дунава је Ковин који је са Смедеревом спојен мостом и то је последњи мост до бране ХЕ Ђердап II. На ушћу Млаве сместио се Костолац где моћни копачи ваде угљак из земље и из Дунава, а

понекад "копају по историји", јер је на подручју угљенокопа велико римско насеље - импресивни Виминацијум. Виминацијум је имао несрећу да буде један од ретких римских насеља у које нико није хтео да се насели, па се његови остаци већ два миленијума развлаче. Дobar део Смедеревске тврђаве је озидан његовим каменом, а лепши комади су стављени са спољне стране, па и данас чине камени украс тврђави.

2. Бердапски сектор од Рама до Прахова има повољан положај и саобраћајно је повезан од Београда, преко Смедерева, Пожаревца, Великог Градишта, Доњег Милановца и Кладова са Неготином, тзв. "Бердапска магистрала" – 254км. Ова саобраћајница има и међународни значај јер повезује нашу земљу са суседном Румунијом, што омогућава и фаворизује излетничка и викенд кретања, која су основни вид туризма на Ђердапу. Такође, користи се и речни саобраћај којим све више долазе страни туристи. Овај сектор Дунава је туристички најатрактивнији, не само у Србији, већ и у Европи, тј. на целом току Дунава, јер садржи природне и културно-историјске вредности светског значаја. Цео простор је због изузетних вредности проглашен националним парком. Код Банатске Паланке у Дунав се улива Нера и канал ДТД. Наспрам ушћа на десној обали Дунава се издиже *средњевековна тврђава Рама*, а у њеној непосредној близини био је и караван-сарај чији су остаци још видљиви. Од Рама до Банатске Паланке свакодневно кружи скела и лети, и зими када кошава итекако заталаса Дунав. Дунав се на подручју од Костолца до Голупца разлио широко по пољима Баната и Браничева. Потопио је многе аде, међу којима и *Аду Чибуклију*, од које су видљиве само крошње врба које наутичари заобилазе у широком луку, а риболовци обожавају, јер се ту мресте сомови. Због честих поплава, рукавац Дунава код Рама је преграђен на оба краја, па су мештани уместо великог острва добили језеро, у коме се на заласку Сунце огледа у води, треперећи и стварајући сребрни одсјај.

Карта 8. Бердапски сектор Дунава

Тако је запречени рукавац постао **Сребрно језеро**, једно од најпознатијих туристичких излетишта на Дунаву у Србији. Има пешчане плаже, хотел и камп поред језера. Језеро је заправо речни рукавац Дунава на 2км од Великог Градишта. Захваљујући близини Београда (129км) и осталих градова широм Србије постало је веома популарно за туристе и риболовце. Туристи из Војводине до овог језера стижу и скелом преко Дунава (Банатска Паланка-Рама) што је својеврсна атракција. Језеро је дугачко 14км, ширине од 500-1000м, дубине и до 3м, укупне површине око 700ха.

Богато је свим врстама слатководне рибе: сом, смуђ, шаран, амур, толстолоби. Услови за спортове на води су одлични. Захваљујући снажним пумпама, у језеру је ниво воде стално нижи од Дунава и обезбеђује доток свеже воде. На свом подземном путу вода се филтрира кроз бројне пешчане дине, што омогућава да вода буде беспрекорно чиста и бистра. Поред доње бране на језеру је направљена и марина. Хладовина багремове шуме и добра клима, чине да боравак на језеру остане за памћење. Језеро има одличне услове за развој купалишног, излетничког, риболовног, спортско-манифестационог, културног и других облика туризма. *Велико Градиште* је погранична лука и ту се Дунав мало сужава. У време Римљана овде је било насеље Пинкум. На 10км узводно од Великог Градишта налази се *Лабудово окно*, заштићено природно добро где су птице нашле свој рај. Дунав код викенд-насеља Винци опет постаје широк и "српско море". Ту је и ада Молдава која припада Румунији и речни транспорт се углавном обавља румунском страном, док је на нашој десној обали доста ветровито, што погодује развоју спортова, нарочито једриличарства. Током лета на подручју *Голуца* честа су такмичења једриличара, наутичара, аласа. Голубац има лепо уређену обалу Дунава, хотел "Голубачки град", спортску салу, пар добрих ресторана. Ту је и *тврђава Голубачки град* подигнута на тешко приступачним стенама уз сам Дунав. Данас кроз њу пролази Ђердапска магистрала којом не путују само туристи, већ и тешки камиони који растресају саму тврђаву. Уз помоћ европских фондација обезбеђена су средства да се уради обилазница око Голубачког града, а он сам конзервира и ревитализује и поврати свој некадашњи средњевековни изглед. Од Голубачке тврђаве почиње НП Ђердап.

Ђердапска клисура, композитна, јер се састоји од 4 клисуре и 3 котлине. **Голубачка клисура** је дуга 13,5км, има изразито стрме стране које се издижу и до 300м изнад Дунава, са пећинама и крашким врелима. Код села Брњице се Дунав нагло шири до 1600м и постаје плитак, а корито је пуно подводних гранитних стена кроз које је прокопан подводни канал Стенка, а већ низводно од њега се поново сужава на 400-800м. Овде се у Дунав улива неколико притока, река Брњица и Велика Чезава. **Љупковска котлина** је дуга 12км, а у благим долинским странама, до 150м изнад воде, усечене су три дунавске терасе и овде се улива неколико потока. **Госпођин вир** је друга сутеска у Ђердапу, са коритом Дунава пуним подводних стена кроз које су, због лакше пловидбе прокопана 3 подводна канала. Дунав је овде најужи, само 260м, али са највећом речном дубином око 90м (била је 82м све док се није изградила ХЕ Ђердап и створило Ђердапско језеро). **Дољомилановачка котлина** је дуга 19км и највећа је котлина у Ђердапу. Дунав је овде широк 2000м, прима притоку Поречку реку, на чијем је ушћу образован један од највећих залива чијом долином води асфалтни пут према Мајданпеку и Бору. **Казан** је треће сужење, дуго 20км, сачињено од Великог и Малог казана који су одвојени малим ерозивним проширењем код румунског села Дубова. У стрним падинама које се дижу изнад реке и преко 500м, налазе се при дну, поред реке, јака крашка врела Бела вода, Хајдучки извор итд. На самом дну сутеске има и неколико пећина (Путникова и Ветерани). **Оршавска котлина** је последња котлина у Ђердапској клисури, дуга 16км и овде се улива река Черна. **Сипска клисура** је кратка, само 6,5км, а корито Дунава је овде преграђено остеоњацима који сачињавају пречагу Приграда. Због потребе безбедне пловидбе Дунавом овде су прокопана 3 канала: Ђеврински, Сипски и Мали Ђердап, на чијем крају је саграђена брана Ђердапске хидроелектране. Изградњом ХЕ формирало се **Ђердапско језеро** које се простире скоро до Београда, дуго 264км за време високог водостаја, а при нижим водостајима је 132км. Због веће

количине ујезерене воде Дунава се загревају и на њима купалишна сезона траје 3,5 месеци, од јуна до септембра, боја воде је сиво-зелена и провидност је 3-4м. Позната туристичка места су Голубац, Доњи Милановац и Кладово у којима се развија спортско-рекреативни, излетнички, манифестациони и риболовни туризам.

Национални парк Ђердап због повољне климе има очуване изворне еко-системе са 35 шумских и жбунастих реликтних заједница, као и велики број животињских врста. На подручју парка постоје 11 специјално заштићених објеката; средњевековна тврђава Голубачки град, Јеленске стене, Босман-Госпођин вир, Чока Њалта са Песачом, неолитско археолошко налазиште светског реномеа Лепенски Вир, Гребен-Бољетинска река, Велики Штрбац (Казан), Шоурда, Камени поток и Просторни меморијални природни споменик Трајанова табла. Све ове области су не само туристички значајне, него и педагошки и са аспекта науке. У Ђердапском парку налази се 12 различитих типова шума, мада највеће површине заузима чиста брдска букова шума, на висини од 500-800м, а испод су мешовите шуме цера. Интересантни су простори обрасли јоргованом који дају посебан колорит клисури, у априлу и мају, у којима туристи уживају путујући друмом или реком. Бригом шумских газдинстава увећан је број племените дивљачи, па је ова област значајно ловиште срна, јелена и дивљих свиња, као и зечева, јаребица, шљука и фазана. Ђердапски сектор Дунава је познат по крупној риби (моруна, јесетра, сом, бела риба) и развијеном риболову који је некада био главно занимања људи овог краја, а сада је претежно спортско-рекреативног карактера. Организују се познате туристичке манифестације, лов на сома бућком, аласке вечери, такмичења у спремању рибље чорбе и паприкаша итд.

Ђердап није само место где се с неизмерном разноликошћу смеђују живописни пејзажи, већ је то велики музеј на отвореном простору са најразноврснијим споменицима културе, од праисторијског периода, преко античког, средњевековог, до данашњих дана. који се наизменично смеђују са природним лепотама, што оставља дубок утисак на све туристе. Споменик културе светског значаја је неолитско налазиште Лепенски Вир, потом следе Виминацијум, Пинктум, Чезава, Ледерата, Трајанов пут и табла из римског периода, рановизантијски логор Диана у Караташу, средњевековне тврђаве Рам и Голубачки град, бројне цркве и манастири Тумане и Вратна, руралне етно целине везане за виноградарство - Неготинске пимнице у Рогљеву, Штубику и Рајцу.

Слика 68. Ђердапска клисура

Дунав и Ђердап својим природним, антропогеним и рецептивним туристичким вредностима, као и постојећом повезаношћу са туристичком тражњом, пружају

повољне услове за развој више врста туристичких кретања током целе године тј. наутичког, излетничког, екскурзионог, стационарног, манифестационог, омладинског, ловног и риболовног, сеоског и транзитног туризма. Ови видови туризма бележе раст туристичког промета, а треба рећи да је перспектива у наутичком туризму, у крстарењу Дунавом, који је као понуда врло интересантна страним туристима, али је још увек евидентан недостатак "беле флоте", адекватних већих и мањих пловних објеката, могућност њиховог изнајмљивања, изграђених туристичких пристаништа, марина, могућност снабдевања горивом, поправка или сервисирање пловних објеката, обезбеђена чуварска служба и др. Пројекат шетних и бициклических стаза обалом Дунава кроз нашу земљу тек сада почиње да се реализује и повезује нас са целим током Дунава кроз Европу. Ово је такође и могућност развоја циклотуризма врло популарног у Европи.

После Дунава најатрактивнија наша река за развој туристичке делатности је Дрина - дуга 346км, настала спајењем река Таре и Пиве код Шћепан Поља у Црној Гори. Протиче кроз Црну Гору, Републику Српску и Србију. *Дрина је највећа притока реке Саве*, у коју се улива близу Сремске Раче. Дужина тока Дрине кроз Србију је 220км. *Веће притоке Дрине са леве стране су: Сутјеска, Бистрица, Прача, Дрињача и Јања, а са десне: Ђехотина, Лим, Рзав, Љубовија и Јадар.* Већи градови кроз које протиче Дрина су Фоча, Горажде, Вишеград, Бајина Башта и Зворник. Дивља снага Дрине је укроћена бранама и језерима (Вишеградско, Перућац, Зворничко) чиме је нарушена, али не и уништена лепота дринских кањона. На Дрини су изграђене три хидроелектране: Вишеград, Бајина Башта и Зворник. Од свих мостова најпознатији је *стари мост у Вишеграду*, задужбина Мехмед паше Соколовића, изграђен 1571. Мост је, у роману „На Дрини ћуприја“, описао нобеловац Иво Андрић. Река Дрина била је граница између Западног и Источног Римског царства. Дуж Дрине, тада границе Аустро-Угарске и Србије, 1914-15. вођене су велике ратне операције. Њен вијугави ток у народном предању забележен је речима „ко ће криву да исправи Дрину“, што је народна изрека везана за бескористан посао. У летњим месецима организује се сплаварење на Дрини, туристичко-рекреативна манифестација „**Дринска регата**“ и „**Спуст низ Дрину**“ свим врстама чамаца. Дрина је река са низом атрибута привлачности, међу којима се истиче чиста вода, богатство рибом, композитна долина, вештачка језера уз хидроелектране, могућност сплаварења, кајакарења, рафтинга, а није занемарљиво ни богатство културно-историјских споменика у непосредној близини реке. Температура воде је ниска у горњем и средњем делу току, од 14-17⁰С, а у доњем делу је нешто топлија 19-20⁰С, током јула и августа. Туристички атрактивна су језера Зворничко, Вишеградско и Перућачко. Дрина још увек није туристички искористила свој потенцијал делимично због граничних проблема, теже приступачности атрактивнијим клисурастим деловима реке и услед недостатка потребних рецептивних садржаја.

Слика 69. Дрина

Сава је 945км дуга река која настаје спајањем река Сава Долинка (извире на Крањској гори) и Сава Бохињка (извире јужно од Триглава) код Радовљице у Словенији. У Дунав се улива код Београда. За речне бродове, Сава је пловна од Сиска до Београда. Протиче кроз четири земље: Словенију, Хрватску, Босну и Херцеговину и Србију у дужини од 206,5км. Највеће притоке у Србији су *Дрина* и *Колубара*. Значајни градови на току Саве кроз Србију су Сремска Митровица, Шабац и Београд. Површина слива Саве је 97.713км², по дужини је трећа, а по протоку највећа притока Дунава. Сава је од великог значаја за дунавски слив и због своје изузетне биолошке и геолошке разноликости. У сливу Саве проглашена су четири **рамсарска подручја**: Церкнишко језеро (Словенија), Лоњско поље (Хрватска), Бардача (БиХ) и Обедска бара (Србија).

Обедска бара је типична мртваја, старо корито реке Саве, која је сама скратила ток, али редовно допуњава и стари, па се сматра да је то највеће поплављено подручје у Србији (14км дуга, 300-750м широка, максимална дубина 12м) уз чији се главни део, остатак меандра, налази десетак мањих, изолованих водених површина са бројним стаништима птица, риба, других животиња и хидрофилном вегетацијом. Бара потковичастог облика пружа се од Купинова до Обрежа. Пре више од 150 година за бару се заинтересовао Едвард Ходек из бечког Природњачког музеја одушевљен "птичјим елдорадом". Двадесет година касније, 1874. је царска породица Хабсбурга декретом заштитила ово подручје, те Обедска бара постаје прво заштићено подручје у Европи и друго у свету (после америчког НП Јелоустоун).

Слика 70. Река Сава и Обедска бара

Захваљујући несвакидашњим природним вредностима, сплету мртваја, бара, окана, мочварне вегетације, влажних ливада и столетних шума, ово место је идеално за фото-сафари. На њој борави више од 200 врста птица, од којих 140 има статус природне реткости. На бари се појављују: ибис, света птица египатских фараона, које није било задњих 40 година, црна чапља, бела и црна рода, беле, сиве и чапље кашикаре, мали гњурац, гак, еја мочварица, орлови белорепани, орао крсташ, двадесетак врста риба и десетак врста водоземаца. Лов је забрањен на овом подручју, а риболов је строго контролисан. Највећи број туриста долази из Београда. Низводно од Обедске баре налазе се аде: Баричка, Бежанијска, Међица и Циганлија, погодне за излетничка и спортско-рекреативна туристичка кретања, риболов и наутику. Ада Циганлија је најзначајнији спортско рекреативни центар Београда, најпосећенији током лета, са низом спортских такмичења веслача, кајакаша и риболоваца од регионалног до светског значаја. Температура воде износи 23-24⁰ C и купалишна сезона траје од јуна до септембра.

Тиса представља *најдужу притоку Дунава*, са укупном дужином од 966км. Настаје у Украјини, у западним Карпатима, спајањем Црне Тисе и Беле Тисе. Протиче кроз Украјину, Словачку, Румунију, Мађарску и Србију. *Улива се у Дунав код Старог Сланкамена*. При повољном водостају, пловидба Тисом је могућа у дужини од 690км, од ушћа у Дунав до Вашарошнамеја у Мађарској. У Србији, ток Тисе износи 168км, од ушћа у Дунав до српско-мађарске границе, што обухвата око 17% њеног укупног тока. *Највећа притока Тисе је Муреш, а затим следе Бегеј, Бодрог, Златица, Кереш, Самош и Шајо*. Бачки канал повезује Тису са Дунавом, а Бегејски канал са Тамишем. Значајнији градови на Тиси су Токај, Солнок, Чонград, Сегедин, Сента и Бечеј. Тиса представља природну границу између *Бачке*, на десној, и *Баната* на левој обали, а пошто додирује и Срем на ушћу код Старог Сланкамена, представља праву војвођанску реку. Због њене ширине и немирног тока, у прошлости се често причало о Тиси са страхопоштовањем и дивљењем. Помиње се у многобројним причама и песмама, а према легенди крије и мистерију гроба великог хунског вође, *Атиле „Бича Божјег“*. Са аспекта туристичког коришћења Тиса је погодна за развој купалишног туризма и спортове на води, јер је температура воде у јуну, јулу и августу чак и до 28-29⁰C, а због близине мочварних подручја и за риболовни (мрестилиште риба) и ловни туризам. Сметња бољем развоју туризма је загађеност воде II класе, јер Тиса прима воду од 50 загађивача, а у бачком каналу и Бегеју зна да буде и III и IV класа загађености.

5.2. Реке - комплементарне туристичке вредности

Остале реке Србије припадају овој групи, јер сам ток реке са туристичким вредностима непосредне околине ствара нову, јединствену вредност, а њихова атрактивност је сведена на оближње веће градове као туристичко тржиште. Квалитет реке се огледа у чистоћи воде, повољном термичком режиму, морфометријским особинама тока које одговарају купању и спортовима на води. Планинске реке су хладније и мање погодне за купање, али зато атрактивније за спортски риболов, сплаварење, кајакарење, рафтинг, а томе доприносе клисурасте или кањонске долине, водопади, слапови, као и атрактивност биљног света и пејзажа саме околине. Равничарске реке су веће, топлије, имају песковите и шљунковите обале погодне за

купање и сунчање и лакше спортске активности: веслање, једрење. У ову групу река комплементарне туристичке вредности можемо да сврстамо следеће токове:

Слика 71. Река Тиса и Тителски брег

Велика Морава - настаје спајањем Западне Мораве и Јужне Мораве код Сталаћа. Улива се у Дунав на простору између Смедерева (10км од центра града) и Костолца. Морава је заједно са Западном Моравом, највећа српска река. Дужина Велике Мораве је 185км, са Западном Моравом је 493км. Некада је ова река била вишеструко дужа, али је због регулације речног корита и мелиорационих радова данас учињена краћом. Најудаљенији извор воде за моравски слив је река Ибар, десне и највећа притока Западне Мораве. Заједно као систем Ибар – Западна Морава –В елика Морава дужине су 550км, најдужи на Балкану. Површина слива Велике Мораве је 6126км², а целог моравског система 37.444км², што је 42,38% од површине Србије. Велика Морава протиче најплоднијим и најгушће насељеним подручјем централне Србије, званим **Поморавље**, насталим на месту залива некадашњег Панонског мора које се исушило пре око 200.000 година. Негде на половини дужине

Слика 72. Велика Морава

долине налази се **Багрданска клисура**. Притоке Велике Мораве су: *Јовановачка река, Црница, Раваница, Ресава и Ресавица, Каленићка река, Лугомир, Белица, Осаоница, Лепеница, Рача и Јасеница*. Пре уливања у Дунав, Велика Морава се рачва, чинећи 47км дуг рукавац под називом Језава, који се улива у Дунав код Смедерева, одвојено, пошто се претходно споји са реком Раљом. Велика Морава је пример реке која меандрира и уобичајена је појава да Морава после поплаве промени ток остављајући на месту претходног корита језера - мртваје. Данас је Велика Морава пловна свега

3км од ушћа, а у историји је била пловна све до Туприје. У српској историји, њена долина је постала колевка савремене српске државе на почетку 19. века тзв. Моравска Србија. Многе су песме испеване у славу Мораве и њене плодности, али и зле ћуди и водоплавности. У непосредној близини тока Велике Мораве налазе се манастири Манасија, Раваница, археолошка налазишта, пећине, јаме, врело Грзе.

Вредност Јужне Мораве представљена је Грделичком клисуром, Корвинградском сутеском, планинама, археолошким налазиштима, културно-историјским споменицима и бројним градовима.

Западна Морава настаје од Моравице и Ћетиње, код села Лепосавића. Одатле па до ставе са Јужном Моравом дугачка је 210км. Има 85 притока, претежно малих токова који пресушују током лета, са асиметричним је сливом, знатно развијенијим на десној страни, те су јој и највеће десне притоке Ибар и Расина, док су јој највеће леве једино Чемерница са Дичином и Гружа. То је атрактивна река због морфолошких карактеристика своје композитне долине, која се састоји од четири котлине: Пожешке, Чачанске, Врњачке котлине настале у олигоцену и Крушевачке котлине, Овчарско-кабларске клисуре и три сутеске, околних планина Овчара и Каблара, споменика културе и овчарско-кабларских манастира, вештачких језера: Овчарско-кабларског, Међувршја и Парменца, Овчар бање, неколико пећина, извора питке воде.

Нишава је највећа притока Јужне Мораве и најзначајнији ток југоисточне Србије. На Нишави може да се купа лети, на потезу од Пирота до Ниша због повољних температура воде, а атрактивност тока појачавају Сићевачка клисура, Нишка бања, вештачка језера, градови, прометне саобраћајнице које воде ка Грчкој и Бугарској.

Тамиш, 118км, који уласком у Банат постаје спора, равничарска река која је тек у задњих 60км пловна. Најважнија лука на Тамишу се налази у Панчеву, док узводно постоје многи рибњаци, а највећи су у Банатском Деспотовцу, Уздину, Сакулама и Слатини. Троугао омеђан Дунавом, старим ушћем Тамиша и данашњим Тамишем је данас познат као Панчевачки Рит, површине од 400 км².

Бегеј је река у Румунији и Србији. Извире у планинама Појана Руска, које су део Карпата. Тече кроз Србију 75км, неколико села и Зрењанин, а улива се у Тису код Титела.

Бели Дрим (156км тока у Србији) извире са планине Жљеб у Метохији, северно од Пећи. Бели Дрим је река понорница, која се појављује као снажан извор и водопад висине 25м близу села Радовац, тече на исток, поред Пећке бање. Највеће место уз Бели Дрим је Клина. Бели Дрим има пуно значајних притока: Пећка Бистрица, Дечанска Бистрица, Ереник су десне, а Источка река, река Клина, Мируша, Римник, Топлуга и Призренска Бистрица су леве притоке.

Ибар је река у јужном делу Србије и источном делу Црне Горе, укупне дужине 276км. Површина слива износи 8.059км². Припада Црноморском сливу. Извире јаким врелом испод планине Хајла у источној Црној Гори, 10км узводно од Рожаја. На 24км узводно од Косовске Митровице на Ибру је изграђена брана висине 110м, која је направила *вештачко језеро Газиводе*. У Косовској Митровици се у Ибар улива река Ситница, и одатле се окреће на север, иде углавном уским клисурама са изузетком нешто ширих котлина у околини Звечана, Лепосавића, Рашке и Баљевца. Ту је Ибар ископао природни пут између Косовске низије и остатка Србије. Ту пролази железничка пруга, као и магистрала која је по овој реци и добила име. Долину реке Ибар називају Долина историје, Долина краљева и Долина јоргована, по цветним стаблима која је садила Јелена Анжујска, супруга Уроша I. Али је исто тако и Долина бања, јер су ту налазе наше познате и туристички посећене бање:

Матарушка, Богutowачка, Јошаничка, Новопазарска и још неколико мање-више познатих бања. Долина Ибра се сужава код Рашке, где јој се придружује истоимена река, а код старог града Брвеника полако улази у клисуру. Код Ушћа Ибар вода застаје да би прихватила реку Студеницу која долази из правца нашег најпознатијег манастира. Од Маглича ка Краљевоу се сваког јуна низ Ибар креће весела регата "Весели спуст", када се окупе сви љубитељи ове реке и најразноврснијим, понекад и смешним, пловним објектима крећу у необичну авантуру. Коначно, код Краљевоа се Ибар улива у Западну Мораву и њена је највећа притока. Важније притоке Ибра су: Рашка и Студеница са леве, а Ситница и Јошаница са десне стране. Већа насеља кроз која Ибар протиче су: Косовска Митровица, Звечан, Лепосавић, Рашка, Матарушка Бања и Краљево. У долини Ибра налазе се средњовековно утврђење Маглич и манастир Жича са црквом посвећеном Вазнесењу Господњем чији је ктитор био први српски краљ – Стеван Првовенчани, који се први крунисао у овој цркви 1217. Уњој се касније крунисало још седам владара.

Слика 73. Река Ибар

Тимок је река у Источној Србији. Заправо Тимок је скуп река са истим именом и придевом испред (Црни Тимок, Бели Тимок, Сврљишки Тимок, Трговишки Тимок). Од извора Тимока (Сврљишког Тимока) до ушћа (Великог Тимока) у Дунав има 203км. Река тече кроз Србију, а последњих 15км представља границу Србије и Бугарске. Ушће се налази на надморској висини од 28м, што представља и најнижу тачку у Србији и део је Црноморског слива. Тимок је дао име области кроз коју протиче (Тимочка Крајина), буни против Милана Обреновића 1883. (Тимочка буна), једном словенском племену које се ту настанило у VI веку (Тимочани) и једном трачком племену из античког доба (Тимахи). Код села Чокоњар у Источној Србији између 1947/51. изграђена је хидроцентрала *Соколовица*. Целокупан хидроенергетски потенцијал није искоришћен. Последњих деценија река је знатно загађивана отпадним водама из Борског басена што је последично изазвало загађење Дунава оловом, бавром и кадмијумом. Кроз долину реке пролази магистрални пут и пруга Ниш-Прахово.

Босут је река у Славонији и Срему, извире у Хрватској, а улива се у Саву, у Србији.

Млава је река у Србији. Дугачка је 158км и лева је притока Дунава. Млава настаје као Тисница у Кучајским планинама у источној Србији, под врхом Велики Крш. Река тече на север и протиче поред источних падина планине Бељаница, кроз скоро ненасељено подручје. Након што стигне до Хомоља, у Тисницу се на висини од 320м улива јако *Жагубичко врело* и од те тачке река је надаље позната као Млава. Мерећи од Жагубичког врела, река је дугачка 122км. Млава на почетку тече ка североистоку, али се брзо окреће ка северу. Протиче поред Жагубице. У овом делу, Млава је пробила дугу *Горњачко-рибарску клисуру*, која потиче од Рибара, затим се

шири у Крепољинско проширење (где се налази село Крепољин) и опет се сужава. Избивши на крају клисуре код села Ждрело, близу *манастира Горњак*, Млава напушта Хомољски регион. У овом делу долина Млаве се шири, река наставља на север и улази у равничарски регион *Стиг*. У доњем току Млава се дели у много паралелних токова и изазива честе поплаве. Један рукавац Млаве протиче неколико километара од Пожаревца. Млава не утиче у главно корито Дунава, већ у његов јужни рукавац Дунавац на висини од 65м, који окружује мочварна *ада Острво*, највеће острво у Србији. У кишовитим годинама Млава се пробије кроз средину острва и подели га на два дела. Неки географи називају овај систем Могила, док се Дунавац сматра финалним делом тока Млаве, све док се он не врати назад у Дунав, источно од туристичког одмаралишта Рам.

Топлица је река у Србији, највећа лева притока Јужне Мораве. Извире на источној страни Копаоника испод Панчићева врха, а улива се у Јужну Мораву код Дољевца. Дуга је 130км. Низводно од Куршумлије протиче кроз *Топличку котлину*. Долина јој је широка и плитка. Код Прокупља тече кратким сужењем *Хисарски теснац*, а затим улази у *равницу Добрича* и до ушћа има изглед равничарске реке са изразито вијугавим током. Најзначајнија притока је Косаница. У сливу Косанице има око стотину замљаних стубова главутака јединствених микрооблика рељефа у земљи. Тај део се назива ***Ђавоља варош***. Долином Топлице и Косанице води железничка пруга која преко Мердарског превоја повезује Поморавље са Косовом.

Нера је река у Банату и Румунији, лева притока Дунава дуга 124км. Површина слива је 1.240км² и припада црноморском сливу. Од Најдаша река постаје гранична река између Србије и Румуније. Тако тече наредних 27км до ушћа у Дунав код Банатске Паланке.

Колубара је река у западној Србији, десна притока Саве, дуга око 123км. Настаје од Обнице и Јабланице у Ваљеву. Са леве стране притоке су: Рабас, Кладница и Тамнава, са десне: Градац, Бања, Лепеница, Рибница, Топлица, Љиг, Пештан, Турија и Бељаница. Улива се у Саву код Обреновца. Поприште је велике битке у Првом светском рату.

Увац је снажна златиборска река дубоког корита и прелепих кањона. Он представља јужну границу Златибора. Извире југоисточно од Јадовика, а на Златибор долази код села Ојковице, где прима притоку Тисовицу. Одатле тече поред села Негбине, Бурађе, Сјеништа, Доброселице и Јабланице, примајући многе притоке.

Слика 74. Река Увац

Веће су: Шупљлица (улива се у Увац у Негбини), Раснички поток (улива се у Расници) и Доброселички и Шарански поток (уливају се у Доброселици). Због својих углавном неприступачних кањона, у селу Увцу се налазе многи манастири. Ту су недавно „васкрсли“ *манастири Увац и Дубрава*, али било је и многих других, којих данас нема, као што је легендарни манастир Јања, опеван у народној песми „Милош у Латинима“ као једна од најважнијих немањихких задужбина. Верује се да се данашњи манастир Увац налази на Јањином месту. Увац је главна притока реке Лим и од свог извора на Пештеру, на 1150м до ушћа у Лим има велики пад, што је искоришћено за подизање три бране којима су створена три језера. Прво у низу је Сјеничко или Увачко језеро, друго је Златарско, а потом Радоињско. Неколико задњих километара, река Увац представља границу између Србије и БиХ односно Републике Српске, тј. границу општина Прибој и Рудо. Део пруге Београд-Бар пролази реком Увац.

Расина је десна притока Западне Мораве, дуга 92км и има слив од 981км². Извире на падинама Гоча и Жељина, под Црним Врхом на надморској висини од 1340м од изворишних кракова Велике и Бурманске реке, а утиче у Западну Мораву 5км низводно од Крушевца, на 134м висине. Има просечан пад корита од 13‰. Тече дубоком долином која се ка доњем току постепено проширује достижући и до 3км ширине. До села Разбојне тече клисурастом долином са малим ерозионим проширењима, какво је код Бруса. Између Разбојне и Златара протиче плитким и широким коритом кроз *Доброљубачку котлину*, да би потом ушла у *Златарску клисуру* у којој гради неколико укљештених меандара. Низводно од Мајдева, Расина улази у долину која је широка и извијугана, а у близини ушћа река је широка 35-40м и дубока 0,5-1м. Слив Расине има изразито асиметричан облик. Осим речице Загриже, која Расини притиче са планине Гоча с леве стране у изворишном делу, све остале притоке дотичу са десне стране. Највећа међу њима је Грашевачка река. Блаташница се пробија кроз *Јанкову клисуру* и улива се у Расину код Разбојне. Расина даје Западној Морави просечно 9м³/сек воде. Она има карактер праве бујице јер су јој амплитуде протицаја врло изразите. У априлу располаже готово 5,5 пута већом количином воде него у августу. Да би се ублажиле овако велике разлике протицаја и зауставио нанос који река приноси, у Златарској клисури је 1979. подигнута брана висока 55м и формирано је *језеро Ђелије*. Међу природним реткостима мора се истаћи златоносна река Расина на чијим се обалама деценијама појединци успешно баве испирањем златног праха (у околини манастира Велућа).

Ситница је највећа река на Косову. Извире у југоисточном делу Косова на планини Жегавац, испод коте 996 звана Маја Фрисит. Тече средином Косова и код Косовске Митровиве улива се у Ибар. Слив јој је 2861км² и обухвата Косово поље и његов руб. У изворишту Ситнице налази се позната **бифуркација Неродимке**. У кориту Неродимка, на месту званом Балићско планиште, подигнута је брана и део њених вода прокопаном каналом одведен до места Теразије. На Теразијама вода Неродимке се дели и једном краком одлази на север у Ситницу, а другим на југ поново у Неродимку. Ова вештачка бифуркација је врло стара творевина (помиње се у Грачаничкој повељи краља Милутина), па је често сматрана за природну. Дужина Ситнице износи 90км, а њен средњи проток на ушћу 9,5м³/сек. Иако јој просечна надморска висина слива износи 1.000м, Ситница протичући дном Косова поља има све особине равничарских река: мали пад (0,76‰) и плитко вијугаво корито из којег се при вишим водостајима редовно излива, мењајући корито. Тако је најлепши камени мост на Косову са девет стубова код Вучитрна, звани *Војновића мост*, остао

на сувом. У сливу Ситнице подигнута су и два вештачка језера: на Батлави притоци Лаба, код села Орлана са запремином 30 милиона кубика воде и на Грачанки, код манастира Грачанице, са запремином од 50 милиона кубика воде.

Тамнава је највећа притока Колубаре у коју се улива код села Дражевца. Извири на југоисточним падинама планине Влашића. Укупна дужина њеног тока износи 78,5км, а површина слива који на западу захвата ниске планине и побрђе, а на истоку брежуљке и равнице износи 929км². Тамнава улази код Коцељеве у равницу, коју плави крајем пролећа и почетком лета. Просечан проток воде на ушћу износи 3,45м³/сек. Тамнава понекад пресуши крајем лета и почетком јесени када воде има само по вировима. У долини Тамнаве и њене притоке Уба највећа насеља су Каменица, Коцељево и Уб.

Црни Тимок је река у Источној Србији извири испод планине Велики Маљеник у области Кучајских планина. Одатле тече поред села Криви Вир ка североистоку и после 84км улива се у Бели Тимок код Зајечара и заједно чине Велики Тимок или само Тимок. Ова река је позната и под називима Црна река и Кривовирски Тимок.

Јасеница је река у истоименој области у Србији. Она је најдужа притока Велике Мораве. Извири на североисточној падини планине Рудник, а улива се у Велику Мораву 1,5км североисточно од села Великог Орашја на висини од 87м. Дужина тока је 84,7км, а слив јој захвата 1.356км² централне Шумадије, са просечним протицајем од око 4,7м³/сек. Јасеница је водом најбогатија река у Шумадији. Лева притока је Велики Луг. Главно место области Јасеница је Смедеревска Паланка.

После Дрине најзначајнија река у општини Лозница је **Јадар**. Његов главни изворишни крак Мали Јадар почиње извором испод Дебелог Прева на висини од 470м на територији општине Осечина. Преко територије општине Лозница протиче на дужини од 35км. Укупна дужина Јадра износи 79км, а површина слива је 878км². Целокупан пад извора, на висини 470м, до ушћа у Дрину, на висини од 103м, износи 367м. Слив Јадра је асиметричног облика, са развијеном пространијом левом од десне стране. Зато и највеће притоке прима са леве стране као што су Ликодра (27км), Пецка (24км) и Коренита (23км), док је од десних притока са својих 20км тока најдужа и најзначајнија Церница. У долини ове реке, у руднику Јадар, пронађен је минерал Јадарит.

Ђетиња или **Ђетина** је река која тече кроз Ужице. Извири на северозападним обронцима Златибора, код села Мокре Горе, а улива се у Западну Мораву. Ђетиња се зове тим именом од ушћа својих саставница Коњске реке и Сушице, којима су

Слика 75. Река Ђетиња

изворишта под планином Таром. По легенди, река је добила име по деци (на локалном говору *ђеца*) коју су Турци убијали бацајући их у реку. По другој означава криву реку, с обзиром да река кривуда у свом току, па се не зна "ђе тиња" тј. где извире. То је река која се изразито прилагодила планинском терену кроз који протиче. На реци је 1984. изграђена брана „Вруци“ за опслуживање потреба за водом града Ужица. Крајем 19. века у Ужицу је изграђена хидроелектрана, једна од првих на свету, само 5 година после оне на Нијагариним водопадима.

Рзав је река у Републици Српској, БиХ, са много клисура и кањона, настаје на подручју националног парка Тара спајањем Белог и Црног Рзава код села Доње Вардиште, на свом путу до коначног одредишта - ушћа у Дрину које се налази у Вишеграду. Пролази кроз изузетне пејзаже које карактеришу високе и стрме хридине сиво-белих тонова по којима расте четинарско растиње. Читавим током Рзава ишла је некада стара пруга коју су градили Аустријанци и која је, када је саграђена, била ремек-дело инжењерства. Сматра се да су стотине радника, углавном странаца, аустријских заробљеника, оставили своје животе у рзавским стенама бушећи тунеле. Пре 2 године је покренута иницијатива за обновом чувеног "ћире" који би ишао од Мокре Горе преко Котромана, Вардишта, Добруна и Вишеграда. Радови на обнови шина и целокупне пруге су завршени, а ускоро се очекује и пролазак ћире продуженом маршрутом уз Рзав. Пре изградње ХЕ Перућац, Рзав је био једна од најбогатијих река рибом које су долазиле с пролећем да се мресте у њему. Река Рзав тече и поред *Добруна*, старог средњовековног утврђеног града, који је био веома значајан трговачки центар на овом најзначајнијем караванском путу од Медитерана до централног Балкана. У другој половини 14. века саграђен је *манастир Добрун* који и данас постоји. Специфичан је по фрескама из 14. века на којима су приказани српски владари и чланови ктиторске породице, као и по изузетно вредној збирци икона и црквеног мобилијара, а неки примерци датирају још из 13. века.

Слика 76. Река Рзав

Лим и његова плодна долина су зелене боје: река, што доноси живот и што прави лепе зелене оазе и зелене падине околних планина. Лим обилује разноврсном рибом, пастрмком, младицом, липљаном, а на њему се налази и Потпечко језеро. Око реке су живописна села, трасвнати предели с лековитим биљем, шумовите падине и висоравни у којима живи разноврстан животињски свет. У Прибоју се сваке године одржавају традиционалне Лимске песничке вечери и сплаварење Лимом које је много динамичније од спуштања низ брзакр Таре. Лим је најбујнија и најбржа река у мају, док је у августу водостај нижи, па је и река спорија. Спуст почиње код манастира Куманица, а завршава се код Пријепоља. У долини Лима се

налазе Прибој и Прибојска бања. Поред топлх бањских извора је манастир Св. Николе из 12 века, један од најрепрезентативнијих примера средњевековне архитектуре и Сликарства који је међу првима постао седиште епископије приликом осамостаљења Српске православне цркве.

Власина је река у југоисточној Србији. Извор је испод бране *Власинског језера*. Најважније притоке су: Лужница, Тегошница и Пуста река. Остале притоке су Градска река и Бистрица. Дужина Власине је око 70км после којих се она као десна притока улива у Јужну Мораву, 10км низводно од Власотинца. Због свог планинског окружења, а и због мањка индустријских загађивача Власина се рачуна у једну од најчистијих река Србије. На пролеће, услед отапања снега у планинском пределу, који окружује корито реке Власине, долази чешће до повећаног водостаја.

Ресава је река у источној Србији, која извире на планини Бељаници и најдужа је десна притока Велике Мораве. Настаје спајањем Бобовачке и Злотске реке, на висини од 663м, док се највиши извор Бобовачке реке налази на висини од 1.120м. Дужина њеног тока је 65км, а слив обухвата површину од 685км². Њен горњи део представља композитну долину у којој се кратке клисуре смењују са малим котлинама, да би у свом доњем делу (после Манасије), она ушла у пространу долину. У реци живе поточна пастрмка, кркуша и кленови, а дуж њеног тока подигнут је низ рибака у којима се узгајају калифорнијске и жуте пастрмке. Ресава протиче кроз Деспотовац и Свилајнац, а у њеној непосредној близини се налазе *Ресавска (Дивљаковачка) пећина, водопад Велики бук (Лисине) и манастир Манасија (Ресава)*, као и велика налазишта мрког угља, која се експлоатишу у склопу РЕМБАСа.

Студеница је река која извире на планини Голији, на месту званом Одвраћеница, на висини од 1615м. Код Ушћа утиче у реку Ибар, као његова лева притока. Дуга је 57,6км, а њен слив има површину 582 км. Долина јој је врло узана и дубока.

Рашка је лева притока Ибра у Рашкој области. Дуга је 60км. Извире, јужно од манастира Сопоћани, јаким врелом из мале пећине у близини контакта тријаских кречњака и палеозојских шкриљаца. Врело је каптирано за хидроцентралу Рас, која је пуштена у рад 1953. Од већих притока прима Људску реку. Највеће место на реци је Нови Пазар.

Сокобањска Моравица је река на истоку Србије, десна притока Јужне Мораве дужине 60,4км, површине слива 625км². Извире у селу Врело, и пролази кроз Сокобању. Притоке са десне стране су Сеселачка, Блендијска и Трговишка река, а са леве река Градашница. Надомак Сокобање у *Бованској клисури* Моравица пуни *Бованско језеро* које преко постројења за пречишћавање воде водом снабдева Алексинац. Река Моравица као отока 12км низводно улива се у Јужну Мораву.

Трговишки Тимок - Стрма река извире на западним падинама Старе планине испод највишег врха ове планине у Србији, Миџора, мање од 1км од бугарске границе под именом Стрма река. Од села Кална добија име Трговишки Тимок по Трговишту, месту код Књажевца, затим се спаја са Сврљишким Тимоком и заједно чине Бели Тимок.

Бели Тимок је река у источној Србији која настаје код Књажевца спајањем Сврљишког и Трговишког Тимока, одатле тече на север паралелно са границом Србије и Бугарске на истоку и планином Тупијжницом на западу. Код града Зајечара Бели Тимок спаја се са Црним Тимоком са којим чини Велики Тимок или само Тимок. Бели Тимок има дужину од 51км (са Сврљишким 115 км). Слив Белог Тимока захвата површину 2.190км² и познат је под називом *Књажевачки Тимок*.

Сврљишки Тимок извире у подножју Сврљишких планина са северне стране близу села Шести Габар и тече до места Сврљиг по коме је добио име. После 64км свог тока код Књажевца се спаја са Трговишким Тимоком чинећи Бели Тимок

5. 3. Врела, водопади, слапови, букови

Водопади или "место где вода слеће" представља по дефиницијама аутора (Петковић, 1965; Лазаревић 1975; Милојевић 1975; Анђелић 1990; Николић 1990) место на уздужном речном профилу где се вода стропоштава низ вертикални одсек. Појављивање водопада у Србији није униформно и нема га на сваком речном току, јер су за њихово настајање потребни специфични геолошки, геоморфолошки, тектонски, хидролошки, акумулативни и други предуслови праћени процесима физичко-хемијског и термичког распадања стенских маса и ерозија. По генетском типу постанка, најопштија подела водопада је на: тектонске, ерозионе и акумулативне водопаде.

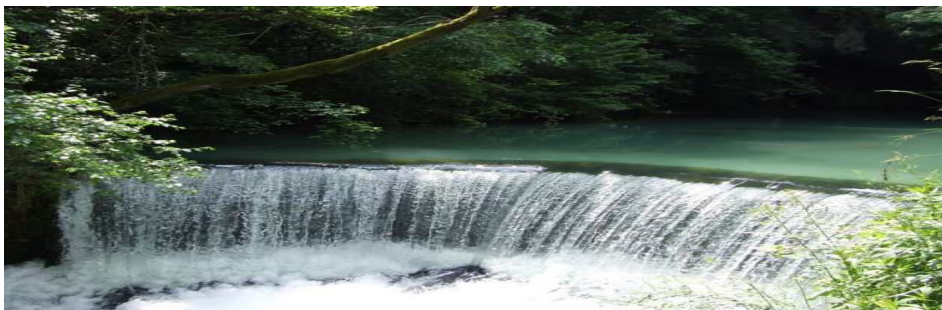
Тектонски водопади су настали на раседном одсеку у уздужном речном профилу водотока. Појављивање водопада "тектонског типа" и њихова манифестација на терену везана је за дејство једне маркантне руптуре или за пресециште више разлома из система различитих оријентација.

Ерозиони водопади су настали дејством ерозионих процеса који условљавају промену отпорности стена у зони речног тока што доводи до формирања специфичних облика и појава спирања и јаружања, развој клизишта и одрона, повећањем нагиба и настанком прелома на уздужним и попречним профилима водотока. Акумулативни водопади су настали на теренима изграђеним од кречњачко-доломитских стена (растворљивих). У таквим теренима речни токови њихових изворишта-врела носе са собом знатне количине раствореног калцијум.карбоната (CaCO_3) и на местима где има брзака, где се вода разбија и ломи преко постојећих прагова и стена, из воде се ослобађа поменути карбонат и таложи у облику бигра (сига, травертин) што има за последицу повећање првобитних прагова и стварање бигрених слапова и водопада. Велики утицај физичко-механичког и термичког распадања стенских маса је у зони појављивања водопада огледа се у физичком распадању стена на комаде различите величине и облика, а врши се под утицајем температурних промена – термичко распадање, затим замрзавање воде и рашићење биљног корена који уситњава све, па и чврсте компактне стене. Процеси хемијског распадања настају кад основни минерали у стени губе свој кристални облик и прелазе у дисперзно-кристалу масу или аморфне стене, а затим се претварају у растреситу земљишну масу подложну ерозији и транспорту. Геолошки, тектонски, геоморфолошки, хидролошки и други процеси у садејству једни са другима омогућили су на уздужном профилу речног тока стварање погодног места за формирање и обликовање водопада.¹⁸ У Србији постоји 74 евидентирана водопада, највише на простору источне Србије тј Старе планине и западне Србије. Међу најинтересантнија врела и слапове убрајају се:

Крупајско врело - Претпоставља се да је под Бељаницом велико језеро из којег истичу Ресава, Млава, Тисница и Крупајска река која настаје од Крупајског врела и Црвене реке и лева је притока Млаве. Река прати друмски пут који повезује Крепољин с Деспотовцем и ту на пола пута, из тамних дубина Бељанице избија

¹⁸ www.vodopadisrbije.com

Крупајско врело које је, поред врела Рашке код Сопоћана и извора Белог Дрима на Космету, сврстано у ред најснажнијих извора у Србији. Мерењем је утврђено да је то сифонско карстно врело у пећини у којој се сакупљају воде из северозападног дела планине. Последња измерена дубина је 103м, максимална издашност је $6,43\text{м}^3$ у секунди, а температура воде варира од $9-11^{\circ}\text{C}$, зависно од годишњег доба. Вода се пробија кроз мањи отвор, пуни мању акумулацију и прелива се преко бране којом је ниво воде подигнут, извор потопљен, па вода лагано истиче из пећине. Уједно је створен мањи водопад који омогућава рад млину и ваљарицама сукна који су све мање у употреби.

Слика 77. Крупајско врело

Извориште је окружено густом вегетацијом, што води даје зелену боју која је иста у целом току Крупајске реке, а због издашности и незагађене околине важи за једну од најчистијих у Србији. Поред Крупајског врела у околини Жагубице и Крепољина је бања Ждрело, а пут кроз Горњачку клисуру је туристима занимљив јер су с леве стране остаци манастира Благовештење, а с десне манастир Горњак. Од Крепољина ка Хомољу туристе очекују Тршка црква из 13. века, манастир Витовница на истоименој реци на којој се још могу видети старе воденице и ваљарице, као и врело Млаве.

Врело Млаве се налази окружено ланцима Хомољских планина, Бељаницом и проблематичним Црним врхом, скоро у недођији. Посећивали су овај крај само хајдуци и вуци, а сад и понеки радознали туриста или заљубљеник природе. Овде извире и *Хомољска потајница*, једини интермитентни извор у кршу источне Србије, удаљен 12км од Жагубице. Вода овог повремениг извора избија у неједнаким размацима, јер се резервоар сифонски пуни водом. Кад је пун, чује се из унутрашњости земље крклање и потом вода избија на површину у јаком млазу, што траје неких 10 минута. Потом још пола сата води цури и онда пресахне потпуно. Овом ћудљивом извору народ је дао име Стојање и верују да је ова вода лековита, нарочито ако се узима у време великих верских празника. У Жагубици је извориште Млаве у вртачи пречника 30м и дубине 24м, на 314м висине. То је само први део сифонског извора дубоког више од 70м. Врело има издашност од $0,3-15\text{м}^3/\text{сек}$ и температуру у распону $9-11^{\circ}\text{C}$, а потом формира отоку која се после 160м спаја с Тисницом. Врело Млаве је ограђено и око њега је направљена пешачка стаза, а поред отоке је и мотел "Врело" намењен туристима, ловцима, риболовцима, ђацима рекреативне наставе. Из Жагубице туристи могу да обиђу манастир Горњак и Тршку цркву, има уређених пешачких стаза по Бељаници, на реци Тисници је и природни камени мост Самар и Осаничка прераст, још један камени мост који премошћује

Осаничку реку, као и **водопад Бељанички Бук** и висораван Здравче. Поред све природне лепоте овај крај туристички није много активиран, због лоших друмских саобраћајница и теже доступности.

Таорско врело се налази код села Горњи и Доњи Таор, на изворишту једне од саставница реке Скрапеж, испод Повлена. Весели жубор овог врела чује се у рано пролеће, кад је доток воде повећан или после обимних киша, јер су врела каптирана за потребе косјеричког водовода. Мештани причају да су врела некад била тако јака да је вода која се преливала преко бигрених каскада прскала и по 2м у висину. Тада је на њима, у низу, било десетак воденица, а данас су остале још само две трошне.

Слика 78. Таорско врело

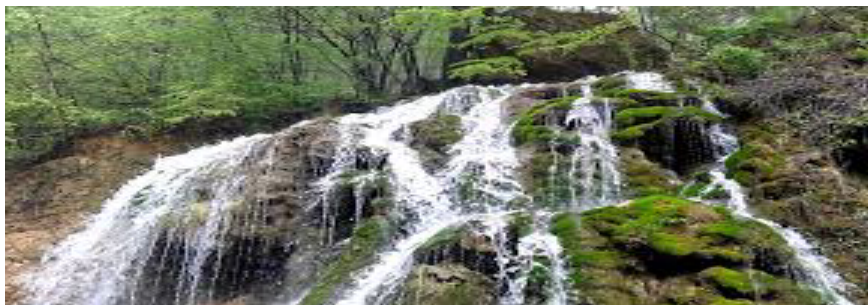
Врело реке Рашке крај манастира Сопоћани једно је од најатрактивнијих у Србији. Његове воде великом снагом избијају из пећине, а притичу подземним каналима с крашког Коштан поља. Вода с висине од 8м обрушава се у велики паклени лонац и даље отиче долином испод манастира.

Водопад Скакало се налази на 20км пута из Мионице ка Дивчибарама, на реци Манастирици која извире између висова Великог брда и Орловца, с једне стране и масива Краљевог стола, највећег врха Маљена с друге стране. Висок је 30м и богат водом само у пролеће и кишном периоду.

Водопад Скакавци се налази на 11км пута од Косјерића према Дивчибарама, на јужној страни Маљена, у подножју Дивчибара, на 600м висине, у селу Скакавци који се иначе баве сеоским туризмом. Водопад се састоје од 2 мања водопада. Први је висок 5-6м и вода у два издубљена канала у стени завршава у округлом веома бистром виру. Други водопад је мало даље, неких 100м. Вода у широком луку клизи низ стене и оставља утисак праве водене лепезе.

Водопад Велики Бук се налази на планини Бељаница, на истоку Србије. Испод белих врхова Бељанице налази се прашума Винатовача, која је због изузетног значаја и лепоте проглашена резерватом природе. На североисточној страни планине кроз сифонско врело избија река Млава, а 15км јужније, на супротној страни планине, извире река Ресава која се пробија кроз густе шуме, па је по бројним ресама које се надвијају над водом и име добила. Споменик природе је и кањон који је пробила њена лева притока, Клочаница. Река Клочаница пролазећи узаним кањоном, има велики пад, а стрме стене узаног кањона умножавају жубор запенушене воде која звучи као клокотање. Недалеко од њеног ушћа у Ресаву, код места Лисине, крај којег се у Ресаву улива и река толико кратка да ни име није успела да добије, па је једноставно зову Велико Врело. Воде Великог Врела су у крашком терену издубиле 20м дубок кратер и формирале водопад Велики Бук који по висини, обиљу воде и лепоти спада у ред најпознатијих акумулативних бигрених водопада у Србији. Водопад Велики Бук заједно са својим кратким водотоком и извором проглашен је за

споменик природе под заједничким именом Лисине, са жељом да се сачува предеони лик некаптираног крашког врела. У близини водопада је направљено неколико ресторана и бунгалова, а чести посетиоци ове природне лепоте, поред малобројних туриста, су ловци који у густим шумама Ресаве лове дивљу свињу, јелена, срну, зечева, фазане и препелице. У чистој води Ресаве има пастрмки поточарки, кркуша и кленова.

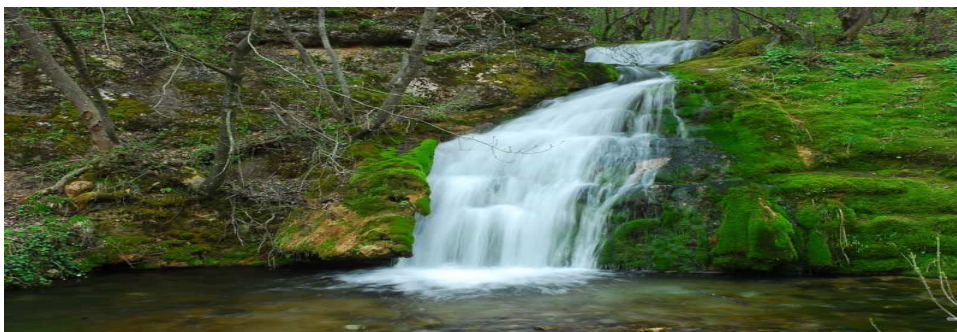

Слика 79. Водопад Велики Бук

Водопад Сиколске реке се налази на истоименој реци, мањем воденом току који извире под Дели Јованом, недалеко од села Сиколе и протиче 10км јужно од Неготина. Ток Сиколске реке је дуг 40км и улива се у Велики Тимок. Пре ушћа у Тимок, на неких 10км, код села Мокрања, Сиколска река прелази преко кречњачке преграде и прави 9м висок водопад. Под стеном је издубила повећи лонац, напунила га водом и заокружила леп пејзаж. Стена се по селу зове Мокрањска, па се и водопад често зове Мокрањски водопад. Сиколска река зна често лети и да пресуши па и овај лепи водопад повремено нестане. У околини Неготина су манастири Буково и Короглаш, крај кога је преминуо Марко Краљевић, по предању, а мало даље, на левој обали Тимока, подигнути су познати виногради и Рајачке, Рогљевске и Штубичке пимнице. Велико археолошко налазиште Шаркамен удаљено је 15км према Дели Јовану. На падинама Дели Јована налазе се Стеванске ливаде, на висини од 480м, имају статус ваздушне бање и омиљено су излетиште Неготинаца. Ту је подигнуто одмаралиште са спортским теренима.

Изузетно леп, али мало познат, **водопад Бледерија** сакрио се на шумовитим падинама Мироча, 5км од пута Кладово-Неготин. Водопаду је најближе село Река, које припада општини Брза Паланка. Висок је неколико метара и врло атрактиван, али још није уређен за туристичке посете.

Водопад Рипаљка је највиши водопад у источној Србији и омиљено је излетиште гостију Сокобање. Током лета и у рану јесен водопад често остане без воде. Недалеко је и излетиште Лептерија, језера на Озрену и ливаде

Слика 80. Водопад Ринаљка

Слапови Сопотнице – Причају стари да је "некада давно бог с планине понудио пастирима да изабере између воде и среће. Вредни пастири су без размишљања изабрали воду. Бог је испунио обећање и на висовима Јадовника направио небројене отворе из којих је вода покуљала на све стране, прелила се преко стена, обрушила у дубоке провалије и смирила тек у водама Лима"¹⁹. Извори Сопотнице налазе се на висини око 1000м, изнад истоименог села. У изворишном делу река прави небројене мање водопаде с којих се вода сакупља у три већа тока. Водопади који од њих настају виши су од 20м и најатрактивнији су. На следећем нивоу налазе се два водопада с више воде, али их крије густа вегетација. На четвртном нивоу је водопад који је сакупио сву воду. Некад је био најлепши, али је уништен неконтролисаним вађењем сиге. Иначе, од сиге са Сопотничких водопада направљена су многа здања као ћуприја на Дрини и Вазнесењска црква манастира Милешево. Водопади Сопотнице су данас заштићени и забрањено је вађење сиге из

Слика 81. Слапови Сопотнице

њих на било какав начин и у било којој количини. Водопади су најлепши у пролеће, после обилних киша које топе снегове. Тада се огромна количина воде обрушава ка Лиму уз буку која искључује могућност било каквог разговора. Њихова лепота је посебно атрактивна зими, кад температура на Јадовнику падне испод -20°C и кад се они потпуно заледе. Тад се сунце игра слеђеним водопадима бојећи их у нијансе плаве и зелене. Одважнији посетиоци се провлаче испод залеђених стубова воде, а понеки смелији се усуди и на успон. Зима је идеално време за обилазак пећине испод воденог млаза. У самом селу Сопотници уз водопаде је било 11 воденица и 10

¹⁹ "Чудесна Србија", Младинска књига, Београд, 2010, стр 317

ваљарица, а сада су обновљене само две ваљарице на стрмој падини испод водопада и најлепши су примери народног градитељства у земљи. У селу постоји планинарски дом и неколико домаћинстава се баве сеоским туризмом. Планинари из Пријеполја већ неколико година организују екокамп у Сопотници, крајем јула. Током десетодневног камповања организују се пешачке туре по Јадовнику и кањону Милешевке, сплаварење Лимом, возња планинским бициклима, слободно пењање на природној стени, уз водопад, планинско трчање и обука у параглајдингу.

Водопади Старе планине су међу најлепшима у Србији, јер је Стара планина као морфолошка целина омеђена долинама Белог и Трговишког Тимока и Височице, а испресечена је воденим токовима мањих и већих река и потока. Познати су долина потока Бигар, меандри Темштице, најјачи извор Јеловичко врело, Дојкиначка река са долином Арбиња, Топлодолски слив са Јаворском, Ракитском, Студеничком реком и Лисевским потоком. Воденичка река, Каменичка река и Росомачка река са већ познатим росомачким лонцима, као и многи други мањи потоци су места где настају највећи водопади Србије за које веома мали број становника Србије зна, а још мање су са њима упознати туристи. Водопади на Старој планини су: Буковачки До, Пиљски Горњи, Пиљски Доњи, Чунгуљски мали, Чунгуљски, Крмољски, Куртулски, Вурња, Црвени Брег, Ивков Вир, Три Кладенца, Тупавица, Бела, Слапови Арбиња, Јаришор, Крајинци, Орлов Камен, Водопади Јеловице и Копрен.

Водопад Бигрени Поток – Код села Кална, на пола пута од Књажевца ка Пироту, на делу Старе планине који се зове Буцак, протиче Стањанска река, притока Трговишког Тимока. На 7км тог пута у реку се улива Бигрени поток. Атрактивности ушћа доприноси леп водопад јер се поток с 20м високе бигрене стене директно обрушава у Стањанску реку. Епитет најпознатијег акумулативног бигреног водопада у Србији водопад Бигреног потока стекао је захваљујући својој висини, особености, лепоти, савршеној уклопљености у живописни пејзаж Старе планине.

Водопад Тупавица, на Старој планини, налази се у непосредној близини пута који од Дојкинаца води ка Топлом Долу. Тупавица није највећи, али је зато један од најлепших водовода који прави Дојкиначка река. Иако је од пута удаљен само стотинак метара, без искусног водича није га лако пронаћи.

Слика 82. Бигрени поток

5.4.Језера

Основни елементи сваког језеру су језерски басен и вода. По начину настанка басена, језера се деле на природна и вештачка. Басени природних језера настају радом унутрашњих (тектонски покрети-набирања и раседања копна) и спољашњих

сила (реке, ледници, ветрови). Језерски басени обично настају удруженим деловањем више сила, од којих је једна доминантна – полигентска језера, мада има и моногенетских језера настала деловањем само једне силе. У нашој земљи је највећи број полигенетских језера.

Крашка језера су настала у крашким удубљењима: вртачама, увалама и крашким пољима (Жагубичко врело у Хомољској котлини, Савино језеро на Проклетијама).

Пећинско језеро је у Раваничкој прећини код Ћуприје

Ледничка језера се налазе у планинским областима (Шар планина) и настају радом и кретањем ледника

Речна језера представљају делове напуштених речних корита и има их око Дунава, Тисе, Саве, Велике Мораве. У њима се вода језера обнавља за време изливања реке, мада су се нека претворила у мочваре обрасле биљем. Код ушћа Бегеја у Тису настала је Царска бара, стециште птица мочварица и познато ловиште, а поред Тисе су и језера Окањ, Бело језеро (искоришћено за рибањак Ечка), Ченђанско језеро код Ченте и Алибунарски рит. Речна језера у којима се вода не обнавља су полуслана и лековита, а најпознатије је Русанда код Меленаца, уједно и бања чијим се лековитим блатом лече бројне болести.

Еолска језера леже у удубљењима или утолеглицама између дина насталим радом ветрова. У близини Суботице их има 8, мада су она обрасла барским биљем и постала мочваре. Палићко језеро је настало издувавањем песка и леса и стварањем једног улегнућа које се испунило водом. Између њега и Тисе прокопан је канал којим се стално обнавља устајала језерска вода. Овом типу језера припада и Лудошко језеро

Веитачка језера се стварају при изградњи хидроелектрана, регулацији река и сливова, а ради снабдевања градова водом, наводњавања поља, вештачких рибањака и њихов привредни значај је вишеструк. Језера настала регулацијом речних сливова задржавају велике количине воде у периоду отапања снега и пролећних киша, па чак и јаким киша, регулишу отицање воде и спречавају поплаве, а туристички се све више активирају.

Проблемима туристичког коришћења и валоризације језера у Србији највише се бавио С.Станковић користећи опште прихваћене критеријуме валоризације: положај према саобраћајницама, градским насељима и областима гушће насељености, другим туристичким вредностима – комплементарним и конкурентским, као и самим својствима језера: физичке и хемијске особине воде, особине приобалног појаса, изграђеност туристичких капацитета – рецептивних и инфраструктурних итд.

Према туристичком значају језера у нашој земљи могу да се поделе у две групе:

- језера која имају самосталну туристичку вредност и
- језера комплементарне туристичке вредности.

5.4.1. Језера самосталне туристичке вредности

Овај тип језера карактерише се већим пространством и површином воде, приобаље им је туристички изграђено и пружају могућност богатог и садржајног боравка, а и непосредна околина својим туристичким вредностима доприноси атрактивности самог језера. Оваква језера код нас су Ђердапско и Палићко језеро, а приближавају се том степену туристичког развоја Лудашко, Сребрно и Белоцркванска језера.

Ђердапско језеро је вештачко акумулационо језеро на Дунаву у источној Србији на граници са Румунијом. Настало је 1972. када су Југославија и Румунија

изградиле хидроцентралу „Ђердап I“. Језеро лежи у Ђердапској клисури. На обали језера се налази Национални парк Ђердап. Језеро је дугачко од 135-265км, а на најширем месту широко је 8км, зависно од водостаја. Највећа дубина достиже до 100м. Површина језера се мења у распону од 170-253км², од чега је 163км² на српској, а 90км² на румунској страни. Температура воде погодна је за купање и разноврсне спортско-рекреативне активности у периоду јун-септембар. Обале језера у котлинама: Љупковска, Дољомилановачка и Оршавска су природно благе и самим тим добре природне плаже. По величини, Ђердапско језеро је четврто на Балкану и највеће у Србији.

Слика 83. Ђердапско језеро

Културно-историјске и туристичке знаменитости Ђердапског језера почиње од Голупца и Голубачке клисуре, уласком у Национални пар са средњевековном тврђавом Голубачки град која доминира околином, путујући друмом или пловећи Дунавом. У Љубковској котлини налазе се антички остаци—римска и рановизантијска утврђења и некрополе, као и резерват Босман-Соколовац (181ха). У клисури Госпођин вир су остаци римске, византијске и средњевековне културе, а најпознатија туристичка вредност су Домицијанова и Тиберијева табла, од културних и резерват Бољетинска-Гребен са бројним геолошко-геоморфолошким реткостима и фосилима од природних вредности. У овом подручју је и археолошко, неолитско налазиште - Лепенски Вир, локалитет светског значаја, које је за потребе развоја туризма покривено куполом са визиторским центром, а изградњом пристана омогућен је долазак туриста и бродом. И у Доњомилановачкој и Оршавској котлини се сусрећемо са остацима римске, византијске и средњевековне културе, црквама, манастирима и некрополама. Остаци римског пута - Трајанов пут и табла су у Великом и Малом казану и за туристе видљиви само ако плове Дунавом. Сипска клисура има ХЕ "Ђердап" која је добро посећена од стране ђачких екскурзија и туриста. На подручју Ђердапа, језера и националног парка развијени су екскурзиони, излетнички, спортско - рекреативни, риболовни, ловни, транзитни и наутички туризам. Највећи туристички комплекс је туристичко насеље "Караташ", као и хотели у Кладову и Дољем Милановцу

Палићко језеро се налази 8км од Суботице, поред места Палић, и значајан је туристички центар Војводине. Језеро захвата површину од 5,76км². Просечна дубина језера је 1,9м, највећа је 3,5м, а туристички сектор захвата 3,8км² са три посебне плаже. Језеро је иначе, подељено на четири сектора и богато је рибом. У току туристичке сезоне, температура воде се креће између 18 и 25°С и просечно има око 2100 сунчаних сати годишње. Још се крајем 18. века знало да језерска вода и муљ

имају лековита својства. Према идеји лекара из Суботице, 1845. је најпре изграђена гостионица „Доња тршчара“, што је био темељ касније изградње Купалишта и Бање. Свој процват као купалишта и одмаралишта Палић доживљава након отварања пруге Суботица-Сегедин 1869. и Будимпешта – Земун 1883. и трамвајске линије до Суботице 1897. Већ је од 1886. започела изградња грађевина које су, данас, битан фактор препознатљивости овог туристичког места (*Водоторањ* у форми китњасте сеоске капије у стилу сецесија, *Велика тераса* са кафанама и кибиц фенстерима одакле се пружа поглед на *Шеталиште*, *Женско купалиште* које по својој конструкцији подсећа на сојенице са колибама које су купачице штитиле од знатижељних погледа.

Индустријски развој Суботице и испуштање отпадних вода у језеро, довеле су до његовог загађења и ослобађања сумпор водоника из муља што је довело да помора риба 1971. и хидролошке смрти језера. У периоду од 1971/77. језеро је исушено, муљ извађен и поново напуњено водом, уз обавезу привреде да своје отпадне воде испуштају посредством система за пречишћавање. Језеро, поред спортско-рекреативног, излетничког и екскурзионог туризма, има могућност развоја здравственог и балнеолошко-лечилишног туризма на основу коришћења пелоида и термоминералних вода – сумпоровитих, температуре и до 48⁰С, чије се бушотине налазе у непосредној околини, а лече кожне болести и реуму. Језерско блато - минерализовани муљ је богато минералима натријум – карбонат -бикарбонатног састава. Овај вид туризма захтева постојање затвореног базена и савременије медицинске опреме, што су, за сада, ограничавајући фактори. Развијени су транзитни и манифестациони туризам (спортске и културне манифестације и фестивали), а трећину промета чине скупови и семинари као вид пословног туризма. Језеро је атрактивно пре свега купачима, али сам центар нуди и друге видове забаве, спортске активности и обилазак резервата природе, посматрање птица, пешачке туре и фото-сафари. Обала је веома привлачна због својих пешчаних спрудова, стаза за бицикliste, као и полигона за учење вожње. Језеро је богато рибом и ово даје прилику заљубљеницима у пецање за активан одмор. Обала језера је дуга око 17км и целом својом дужином је уређена. У северо-западном делу су објекти у функцији спортова на води и веслачког клуба, а на источној обали су терени за колективне спортове, тениски терени, атлетске стазе. На Палићу је и Зоолошки врт формиран 1950. Овде је лоцирано и више хотела: "Парк", "Патриа", "Језеро", Омладинско насеље, ауто-камп и Ловачка кућа у функцији ловног туризма, као и десетак ресторана богате гастрономске понуде.

Слика 84. Палићко језеро

Због своје геолошко-еколошке вредности Палићко језеро је заштићено подручје и има ранг *парка природе*. Флору језера карактеришу акватичне врсте, а

пронађена је ретка врста орхидеја мочварни кацун. У палићком језеру живи 19 врста риба, међу којима су: штука, чиков, смуђ, шаран, сиви и бели толстолобик. На подручју Палићког језера забележено је 207 врста птица, од којих се 101 врста гнезди. Пет врста се налази на листи угрожених птица у свету, 48 врста је угрожено у Европи, 4 имају мали ареал у свету, 86 је угрожено и ретко у Србији, док 63 врста има еколошки или неки други значај.

Лудашко језеро - *Лудаш*, површине 387ха и дужина 4км, друго је највеће језеро Северне Бачке, налази се на додиру две природно-географске целине: Суботичко-хоргошке пешчаре и Средње бачке лесне заравни, на 12км источно од Суботице. Језерско окно настало је пре око милион година, тако што га је издубио ветар, а спречио је и даље отицање воде, заустављајући је међу пешчаним динама. Од искона, разноврсност животног простора језера и његове околине пружала је дом изузетно богатом биљном и животињском свету. Негдашњу лепоту обалског растиња чува *ушће Киреша*, где шашеви обрубљују језеро, у пролеће блиставо жута перуника, а лети шарене врбичице и конопљуше. Овде цвета заштићени велики каћунак, док је највећа вредност приобалних слатина ненаметљиви *зелени морски трозубац*, уписан у Црвену књигу флоре Србије. Влажне поплављене ливаде и само језеро на пролеће су место размножавања бројних водоземаца, као што су: мали и велики мрмољак, барска жаба, обична чешљарка, зелене жабе и заштићена барска корњача. Најпознатија риба Лудашког језера била је златни караш, кога је данас скоро потпуно потиснуо са истока донесен блиски рођак сребрни караш, најпопуларнији плен међу спортским риболовцима. Овде живи 20 врста риба од којих и заштићени чиков. Најпознатији представници птичјег света Лудаша су птице мочварице, због чијег присуства се од 1989. третира као *ИВА подручје од међународног значаја за птице*, површине 539ха. Спада у обједињено подручје под називом „Суботичка језера и пустаре“ са листом од 11 врста које задовољавају међународне критеријуме. Међу њима се издвајају: риђа и жута чапља, букавац, барски петлован, мали барски петлић, водомар, модроволка, бела и брката сеница, шеварски цврчић, који се гнезди само овде у нашој земљи у тршћацима језера и друге. Најпознатији сисари су зец, срна, дивља свиња и видра. Лудашко језеро је 1994. проглашено *Специјалним резерватом природе*, са површином од 846,33ха. Археолошка истраживања показују да је на обали Лудашког језера било најстарије насеље у овом крају. Архаичне сеоске куће Лудаша, најстаријег салашарског насеља околине језера, припадају најјужнијој варијанти мађарског равничарског типа куће. Због свог значаја и заштите, пре свега станишта птица мочварица, Лудашко језеро је заштићено као специјални резерват природе.

Сребрно језеро је једно од најпознатијих туристичких излетишта у Србији. Има пешчане плаже, хотел и камп поред језера. Језеро је заправо речни рукавац Дунава на 2км од Великог Градишта. Захваљујући близини Београда -129км и осталих градова широм Србије постало је веома популарно за туристе и риболовце. Дугачко је 14км, просечне ширине око 300м. Некада је било рукавац Дунава, а сада је затворено двема бранама. Богато је рибом (сом, смуђ, шаран, амур), а туризму вични домаћини причају како је из овог језера извађен највећи шаран, тежак око 44кг. Услови за спортове на води су одлични. Од 2000. на Сребрном језеру је почело одржавање првенства Југославије у скијању на води. Пројекат Silver Lake Resort је визија развоја туризма на овом делу Дунава са 50.000м² објеката на површини преко 315ха, што би Србији обезбедило јединствену туристичку понуду. Silver Lake Resort у свом садржају предвиђа хотеле високе категорије, као што су Danubia Parkhotel са

4* i Luxury Hotel са 5*, луксузне апартмане и виле, спортско-рекреативне објекте са тематски саграђеним теренима, марину на обали Дунава, комерцијалну зону на језеру, шеталиште, уређену обалу, рибњаке, а посебан се акценат ставља на голф терен који ће се простирати на више дестина хектара и у потпуности задовољити професионалне играче голфа. Пројекат је радио наш тим са тимом међународних стручњака, архитеката и планера из Немачке који имају широко светско искуство у области развоја туристичке понуде. Они су анализирали мотиве провођења годишњих одмора на тржишту Србије и Европе, посетили сличне дестинације и на основу тога дали закључке у вези пројекта Сребрно језеро.

Белоцркванска језера - Недалеко од Беле Цркве, у југоисточном делу Војводине, у Банату, смештено је 7 *вештачких језера*: *Главно, Врачевгајско, Шаранско, Шљункара* настала вађењем шљунка са дна Панонског мора. Шљунковита обала и пешчане обале водама језера дају прозирну боју и са околином су погодна за рекреацију и излете. Изузетно су богата рибом (амур, смуђ, шаран, сом), те су за љубитеље спортског риболова прави изазов. Најпознатије је *Главно или Градско језеро*, које располаже ватерполо игралиштем, скакаоницама, тушевима, као и аутокампом. Плажа је делом бетонирана, док је на осталим језерима потпуно природна. На овом језеру организују се и летње школе пливања, рођења и једрења. Поред језера, купање је могуће и на рекама Нери и Карашу, док токови Дунава и канала Дунав–Тиса–Дунав употпуњују доживљај јединственим природним амбијентом.

5.4.2. Језера комплементарне туристичка вредност

Власинско језеро је вештачко акумулационо језеро које се налази на југоистоку Србије, на Власинској висоравни, на 1213м. Окружено је планинама Грамада, Варденик и Чемерник. Изградња бране 50-их година 20. века је на положају некадашњег **Власинског блата** створила језеро, са површином од 16км² и дубином до 35м. У језеро сваког минута притиче 2м³ воде првог квалитета. Власина, Врла, Јерма, Божичка река, Лисинска река, Љуботенска река, Стрвна, Чемерчица са својим притоцима (око 110 укупно) чине слив језера. Такозвана **плутајућа острва**, која настају при дизању водостаја, су специфичност Власинског језера. Острва су од тресета, продукта вековног распадања маховина тресетница. Власинско језеро оивичава заталасана висораван у виду пространог зеленог ћилима ишараног ливадама, пашњацима и шумама које крију разноврстан биљни и животињски свет, док језеро надвисују планински масиви, на чијим падинама је груписано неколико

Слика 85. Власинско језеро

власинских насеља између којих теку бистри потоци и речице са шумовитим клисурама. Од планина које окружују језеро посебно се издвајају Чемерник и Варденик. Власинско језеро је богато гргечом, кленом, сомовима, шаранима, белим амурима и пастрмком.

Језеро Газиводе, је вештачко језеро настало преграђивањем реке Ибра у његовом горњем току. Налази се у општини Зубин Поток, на северу Косова и Метохије, дуго 24км, а висина бране је 107м. Брана је изграђена од природних материјала (камења, земље и глине) и као таква једна је од највећих у Европи. Основна намена ове бране је наводњавање Косовске низије, али има и мању хидроцентралну која се налази у истоименом месту. Иако поред језера нема угоститељских објеката, велики број људи обилази ово језеро. Током целе године присутан је велики број рибара, пошто је језеро изузетно богато рибом. Лети долазе и купачи из оближњих села, Зубиног Потока, Косовске Митровице и из удаљених места Косова и Метохије. Изнад језера се простире планина Мокра Гора, а у подножју ове планине се налази и Манастир Црна Река.

Језеро Ћелије је вештачко акумулационо језеро на реци Расини. Да би се ублажиле велике разлике протицаја воде реке Расине и зауставио нанос који река носи, у Златарској клисури је 1979. подигнута брана висока 55м и формирано је језеро **Ћелије**. Назив је добило по селу Ћелије. Површина слива вештачког језера Ћелије је 598км². Средњи годишњи протицај Расине на месту бране је 6,13м³/сек. У језерском басену акумулирано је 51,5 милиона м³ воде која се користи за наводњавање земљишта и водоснабдевање Крушевца. Дубина воде је 45м, а њена провидност за време лета износи 4м. Амплитуде водостаја језера Ћелије зависе од количине падавина и обима воде које се користи. Највиши водостаји су крајем пролећа, а најнижи крајем лета и почетком јесени. Појединих година ниским водостајима се одликују и зимски месеци јер се протицање воде у језеро сведе на минимум. Током летњих дана температура површинског слоја воде износи 25-27°C, те је она погодна за купање и спортове на води. Зимом се успоставља индиректна термичка стратификација воде, али је лед изузетна појава само за време хладнијих зима. Језеро Ћелије посећују спортски риболовци, а организују се и разноврсне манифестације.

Бованско језеро је језеро које се налази на Сокобањској Моравици код села Бован између Сокобање и Алексинца. Језеро је вештачка акумулација настало градњом бране 1978., у систему регулације слива Мораве и хидроцентрале „Ђердап“ са задатком да задржи наносе брдских и планинских река, а истовремено да акумулира велике количине воде. Језеро је удаљено 20км од Алексинца, а 12км од Сокобање и налази се на регионалном путу Алексинац-Сокобања-Књажевац. Језеро је дуго 8км, највећа ширина му је 500м, а дубина 50м. Бованско језеро преко постројења за пречишћавање воде водом снабдева град Алексинац. Током лета се туристи баве спортом, рекреацијом и риболовом.

Борско језеро је вештачко језеро, настало 1959. када су завршени радови на изградњи бране на Брестовачкој реци, тако да је отпочела акумулација језера. Језеро се налази 2км узводно од Брестовачке бање. Језерска вода је намењена је рударско-индустријским постројењима у Бору. Обала језера је ситно разуђена. На језеру је развијен спортски риболов. Део језерске обале је бетонан и претворен у плажу. Код језера постоје и стазе за шетњу, спортски терени, паркинг простор, камп кућице и хотел „Језеро“. У близини језера је и викенд насеље.

Гарашко језеро се налази у срцу Шумадије, на ободима Букуље 10км од Аранђеловца на путу Аранђеловац-Белановица-Љиг на висини око 400 м, а настало

је 1976. преграђивањем реке Букуље и неколико њених притока за потребе водоснабдевања Аранђеловца и околине. Површина варира од водостаја, али се најчешће креће око 65ха. Састоји се од три крака Милићевићи, Лекићи и Врбе, који су добили називе по потопљеним засецима села Гараша и Јеловик. Карактеришу га стрме обале са једне и приступачне са друге стране. Дно је тврдо (иловача) са благим кањонима дуж некадашњих речних токова. Највећа дубина је преко 20м. Рибљи свет је разнолик па су од беле рибе присутни клен, црвенперка, бодорка, крупатица, бабушка а од племените шаран, смуђ, сом, амур, а штука држи незванични државни рекорд са највећим примерком од 19,6кг. Недалеко од језера налази се базен са угоститељским објектом и спортским теренима за одбојку на песку и мали фудбал.

Гружанско језеро је вештачко језеро, које се налази западно од Кнића. Гружанско језеро је акумулационо и користи се за водозахват пијаће воде за општину и град Крагујевац. Запремина језера је 64,5 милиона м³. Обим језера је око 42км, а ширина је од 300-2.800м. Дужине је око 10км, површине око 900ха, а дубине 3-30м. Од рибе у гружанском језеру живе шаран, штука, сом, бабушка, беовица, бандар, језерска пастрмка. Захваљујући својој близини Книћу и Крагујевцу, као и својој пространости, на Гружанском језеру су честа такмичања риболоваца.

Завојско језеро је вештачко језеро, које се налази у југоисточној Србији, 17км северно од Пирота, на Старој планини, у делу званом Висок, на средњем делу тока реке Височице. Садашња вештачка брана налази се око 1км низводно од некадашњег села Завој, које је настанком језера потопљено, и по коме је језеро и добило назив. Притоке Завојског језера су реке: Височица, Гостушка река, Белска река, док је једина отока језера Височица. Знатна количина воде језера се тунелом одводи до хидроелектране „Пирот“, која је користи за покретање генератора. Завојско језеро је урвинско језеро и једино је језеро на територији Србије настало колумбијалним процесом. Природна брана настала је после обилних падавина у пролеће 1963. Падине Старе планине почеле су да клизе и приликом тога су велике количине земље преградиле реку. Природна брана је била висока преко 50м, а њена нестабилност претила је да доведе до преливања реке, чиме би била потопљена сва насеља која се налазе низводно, а постојале су тврдње да би био угрожен чак и град Ниш. Релативно брзом реакцијом војске, природна брана је пробијена, чиме је омогућено њено надвишење и изградња вештачке бране, која и данас постоји. Завојско језеро је омиљено излетиште Пироћанаца и Нишлија. Вода језера је богата белом рибом, а у Височици и Белској реци има и поточне пастрмке.

Слика 86. Завојско језеро

Језеро Заовине се налази на планини Тари. По свом настанку је вештачко, тј. настало је изградњом бране у засеку Ђурићи, села Заовине 1980. Горња површина

језера је на висини око 900м. Највећа дубина је 110м. Језеро допуњавају два потока Коњска река и Бели Рзав. Језеро је акумулација реверзибилне хидроелектране „Бајина Башта“ у Перућцу са којом је повезано вертикалним цевоводом. У случају ниског водостаја реке Дрине језеро се празни и покреће турбине хидроелектране, док у случају вишка воде и поплавних таласа, вода се пумпа вертикално у Заовинско језеро. Због тога ниво језера доста осцилује. Вода је веома чиста те се уз малу прераду у постројењима за прераду воде користи за пиће. Језеро се користи и за узгој пастрмки. Лети има купача на неуређеним плажама. У близини насуте бране је и место где је Јосиф Панчић открио Панчићеву оморику.

Слика 87. Заовинско језеро

Златарско језеро или **језеро Кокин Брод** је вештачко језеро у долини Увца. Налази се између планина Златара на југозападу и Муртенице на североистоку, 10-15км од Нове Вароши. Језеро има површину од 7,25км², а дугачко је од 15-23км. Настало је 60-их година изградњом хидроелектране која је преградила реку Увац код Кокиног Брода. Брана електране је висока 83м и највећа је земљана брана изграђена у Европи, а ниво језера због ње варира и до 45м. Златарско језеро је треће по величини у Србији после Ђердапског и језера Перућац на Дрини. Преграђивањем реке Увац на 810м, низводно од Златарског језера налази се **Радоињско језеро**, дуго 11км и широко око 100-400м, са максималном дубином од 30м. Има уређену плажу, а купање је могуће у јулу и августу. На оба језера се развија стационарни и излетнички туризам, риболовни и спортско-рекреативни.

Облачинско језеро је природно језеро, 20км западно од Ниша, у близини Малог Јастребца. Језеро је приближно округлог облика и пречника око 1км, надомак села Облацина (општина Мерошина). Видљиво је чак и са висине од око 10.000м. Шездесетих година 20. века, покрај језера изграђен је јавни базен ширине и дужине скоро 100м, кошаркашки терен и фудбалско игралиште, као и мотел с бунгаловима на обали језера. На обалама језера тада је изграђено и викенд насеље. Небригом власти објекти су запуштени средином осамдесетих година. Међутим, почетком 21.века околина језера је поново уређена тако да је прочишћена обала језера и направљена висока земљана обала. Базен је предат приватном лицу на управљање и сада је то уређени рибњак за шаране. У пролеће се на језеру одвијају акције извиђача међународних размера, тако да се језеро очисти, вода и обала, те је сада омиљено излетиште Нишлија и Прокупчана. На језеру се сваке године одржавају и такмичења младих спортских риболоваца. Језеро редовно порибљава риболовачко удружење из Ниша које и газдује тренутно овим језером. Језеро са околином пружа изванредне могућности за одмор, забаву и туризам. У околини је раније био велики број воћњака

(плантажа) са чуеном Облачинском вишњом, док их је сада много мање, углавном због отежаних услова привређивања.

Перућачко језеро је вештачко језеро на подручју општине Сребреница, Република Српска, БиХ, и подручју општине Бајина Башта, Република Србија. Језеро је настало преграђивањем тока реке Дрине, за потребе хидроелектране "Бајина Башта". Перућачко језеро је површине 12,4км², запремине 340.000.000м³ воде, а дубоко је до 60м. Дужина језера износи око 54км, најмања ширина од 150м, а највећа ширина око 1000м. Перућачко језеро се налази на 290м висине. Највећи део језера се налази у кањону реке Дрине који почиње 7км од бране хидроелектране "Бајина Башта". Најдужи, односно кањонски део језера окружује изразито стрма обала оивичена стрмим каменим литицама и каменим блоковима који вертикално понире у воду. Због стрмине обале, дубина језера на само пар метара од саме обале достиже просечну дубину од 3-8м. Средиња језера представља границу између Републике Српске, БиХ и Република Србије. Језеро се налази у природном завоју кањона реке Дрине између Бајине Баште и Вишеграда и обавија планину Тару на којој се налази Национални парк Тара.

Слика 88. Перућачко језеро

Ово подрињско језеро у кањону Дрине је окружено планимама Јавор, Деветак, Звијезда и Тара. У Перућцу, у непосредној близини језера се налази средњовековна некропола стећака "Мраморје", која је под заштитом Републике Србије, као споменик културе од изузетног значај. У време Југославије, мали бродови су редовно саобраћали језером од Перућца до Вишеграда. У близини језера се поред Националног парка Тара, налазе Мокра Гора, манастир Рача, Вишеградска ћуприја и Шарганска осмица. Језеро је погодно за риболов и сплаварење. Перућачко језеро је станиште мрене, клена, плотице, шарана, шкобаља, сома и лињка. На 4км од бране хидроелектране "Бајина Башта" почиње Национални парк Тара, на страни језера које се налази у Републици Србији. Област средњег тока Дрине, односно околина Перућачког језера је позната по открићу Панчићеве оморике.

Радоњићко језеро се налази у Метохијској котлини, северно од Ђаковице. Представља вештачко акумулационо језеро изграђено на притоци Белог Дрима. Његова дужина је око 5км и обухвата површину од 5.96км², што га чини другим по величини језером на КиМ, после Газивода 9.2км².

На **Шар планини** се налази 27 глацијалних језера. Ова језера се налазе у БЈР Македонији и у Србији (на Косову и Метохији). Ова језера су позната и као **Шарске очи**. Према досадашњим истраживањима, сматра се да укупна количина језерске воде на Шар планини износи 250.000м³. Међутим због наноса који доспевају у језеро

количина воде у њима се смањује. Сем ових језера на Шар планини постоји и неколико безимених језера, која и поред малих димензија не пресушују.

Слика 89. Језера Шар-планине

Такође на Шар планини се налазе и бројне локве (Шарске локве) које се не могу уврстити у језера. Постоји и око 14 повремених језера која у току лета пресушују. **Горње Блатешичко језеро** смештено је у *Блатешичком цирку* на надморској висини од 2.215м, а од Доњег Блатешичког језера удаљено је 180м. Налази се на око 6км југоисточно од Штрпца. Дужина језера је 50м, а ширина 23м, са дубином од 1м. Обим износи 140м. Занимљиво је да у њему локално становништво купа овце. Језеро прима воду од две притоке и од неколико снежаника, због чега је вода изузетно бистра. **Скакаличко језеро** (или **Црни ђол**) смештено је на надморској висини од 2.340м, крај врха *Скакала*. Удаљено је око 20км јужно од Призрена. Дужина језера је 90м, широко је 70м, а дубоко око 0,5 м. Бистро је и провидно до дна. Језеро храни подземним путем Скакаличку реку, леву притоку Пене, а воду добије од снежаника и од падавина. **Штрбачко језеро** (Ливадичко језеро) смештено је у дубоком цирку, подно врха *Ливадице* на надморској висини од 2.173м. Удаљено је око 6км југоисточно од Штрпца. Дужина језера износи 220м, а ширина 124м, док је обим језера 683м. Дубина језера варира у распону од 6,50-8,60м, у зависности од доба године. Провидно је до самог дна. Језеро има своју подземну отоку, која представља изворишни крак Калуђерске реке. Воду добија од падавина, топљења снежаника и бројних површинских и подземних извора. Најлепша природна језера су ледничка, али су она најмање туристички валоризована због лоше приступачности и климатских особености, изузетно хладне воде и немогућности пливања и купања у језерској води.

Дашко језеро ("**Тичар**" језеро) се налази на планини Голији, 33км од Ивањице. Језеро је троугластог облика, на висини од 1492м, образовано од атмосферских падавина, које су временом образовале удубљење које је досегло до издана које и данас одржава језеро. Величина му је између 10-15м, мада се мења, тј. нема сталну величину. Зими је покривено дебелом слојем леда и снега, а лети, као место за излете, привлачи многобројне туристе из разних крајева.

5.5. Минерални и термални извори Србије

Велика заступљеност минералних и термалних извора на територији Србије условљено је сложеним геотектонским стањем терена, тј. појавом већег броја

испрепетаних дубинских разлома и пукотина секундарног карактера, као и појавама везаних за постојање некадашњег вулканизма. Минерални извори су извори воде којој растворене соли и гасови дају посебан укус и мирис. Минералне воде садрже више од 1г растворених минерала у литру воде: сумпор, јод, гвожђе, натријум, калијум, магнезијум, бром и могу бити топле – термалне, ако им је температура виша од 20⁰С, а ако је нижа, онда су хладне. Минерални и термални извори имају велики здравствени значај и многи су уређени као бање, али постоје и многи лековити извори који се још не користе. Проучавањем састава и дејства минералних вода у лечењу бави се наука балнеологија. Минералне воде деле се по температури воде, хемијском саставу, геолошким условима стварања, по издашности, а самим тим и по начину терапијског деловања на организам човека, који је давно уочен и примењиван још од доба Римљана. По свом саставу и садржају минералних растворених материја лековите воде се деле на:

1. *алкалне воде*
2. *алкално-муријатичне воде*
3. *муријатичне воде*
4. *муријатично-карбонатне воде*
5. *гвожђевите воде*
6. *сумпоровите воде*
7. *јодне воде*
8. *радиоактивне воде*

Алкалној групи вода припадају извори у бањама: Буковичка, Богутовачка, Стара Кањижа, Сијеринска и др.

Алкално-муријатичној групи вода припадају извори у Врњачкој бањи и Бањи Ковиљачи. Извори сличног састава, али са повећаном кличином горке соли јављају се у Селтерс бањи у Младеновцу, Приличком Кисељаку, Обреновачкој бањи итд.

Муријатичној групи вода припадају извори у бањи Сланкамен.

Земно-алкалне воде су карактеристичне за изворе који припадају Паланачком Кисељаку, Врњачкој бањи и бањи Илица код Пећи.

Муријатично-карбонатној групи вода припадају извори у бањама Стари Бечеј, Нови Сад и Русанда.

Гвожђевитој групи вода припадају извори у нашим познатијим и посећенијим бањама: Врњачка Бања, Бања Ковиљача, Брестовачка Бања, Буковичка Бања и Сијеринска Бања.

Сумпоровитој групи вода припадају извори у Матарушкој Бањи, Бањи Ковиљачи, Врњачкој Бањи, Куршумлијској Бањи и Рибарској бањи.

Јодној групи вода припадају извори који су својствени војвођанским бањама и то су Сланкамен, Новосадска бања и бање код Бездана и Бечеја.

Радиоактивној групи вода припадају извори који се налазе у Нишкој, Прибојској и Звоначкој бањи. (Марковић, 1979)

Битну компоненту потенцијала воде термоминералних извора представља њихово топлотно стање, па се према температури воде извора у бањама деле на:

- **хладне минералне воде** – одговара **температури воде за пиће**
- **хипотермалне воде** – температура воде је од **20-34⁰С**
- **хомеотермалне воде** – температура воде је од **34-38⁰С**
- **хипертермалне воде** – температура воде је **виша од 38⁰С**

Хладни извори су најзаступљенији у следећим бањама: Врњачкој, Бујановачкој, Клокот бањи, Паланачком и Приличком Кисељаку, Селтерс бањи у Младеновцу.

Највећу раширеност показују воде *хипотермалног карактера* које се налазе у Бањи Ковиљачи, Сокобањи, Звоначкој, Буковичкој, Клокот и Обреновачкој бањи.

Извори *хомеотермалне воде* постоје у Врњачкој и Овчар Бањи, Нишкој, Брестовачкој, Прибојској и Луковској Бањи.

Хипертермалне воде као најтоплије, налазе се у Гамзиградској Бањи и Бањи Ждрело (40⁰С), Брестовачкој Бањи (42⁰С), Куршумлијској Бањи (45-55⁰С), Новопазарској Бањи (50⁰С), Сијеринској Бањи (78⁰С), Јошаничка Бања (78⁰С), а најтоплија вода у нашој земљи је од 92⁰С у Врањској Бањи.

Како у Србији постоји више од 1000 изворишта хладне и топле минералне воде, као и велико богатство природног минералног гаса и лековитог блата, могуће их је по територијалној припадности поделети на зоне. Према степену искоришћавања ових вода, изграђености туристичких и рецептивних капацитета, могуће је и уравнотежити развој бањског туризма по зонама, уредити простор и диференцирати понуду и садржаје у циљу обogaћивања здравствено-лечилишне и туристичке понуде. У складу с тим, у Србији је извршена подела на следеће зоне:

1. *војвођанска зона*
2. *шумадијска зона*
3. *источносрбијанска зона*
4. *западносрбијанска зона*
5. *западноморавска зона*
6. *јужноморавска зона*
7. *копаоничко-јастребачка зона*
8. *старовлашко-рашка зона*
9. *косовска зона* (Марковић, 1973)

Војвођанској зони припадају бање које имају дугу традицију, али не и значајнију туристичку посету. То су бање Русанда, Јунаковић, Сланкамен, Торда, Кањижа и Врдник.

Шумадијској зони припадају Буковичка бања, Селтерс бања и Паланачки Кисељак.

Источносрбијанској зони припадају Сокобања, Гамзиградска и Звоначка Бања које имају карактеристику термалних извора сумповитог састава.

Западносрбијанској зони припадају Бања Ковиљача и Бања Врујци.

Западноморавској зони припадају наше највеће, најпознатије и туристички најатрактивније бање попут Врњачке бање, Матарушке, Богутовачке, Атомске бање (или бања Горња Трепча) и Овчар Бања.

Јужноморавској зони припадају Нишка бања, Врањска и Сијеринска бања.

Копанничко-јастребачкој зони припадају: Јошаничка, Луковска, Куршумлијска, Пролом и Рибарска бања. Карактеришу се значајним присуством хипертермалних вода са температурама које се крећу у распону од 56⁰С до 78,5⁰С.

Старовлашко-рашка зона обухвата Прибојску Бању, Рајчиновића Бању, Прилички Кисељак и Новопазарску Бању

Косовској зони припадају Клокот Бања код Урошевца и Илица код Пећи.

5.5.1. Појам бања и развој бањског туризма

Бање су насеља која имају одређене особине проистекле из положаја уз термалне и минералне изворе чија се лековита вода користи за потребе лечења и рекреације, тј развија се у њима здравствено-лечилишни туризам, а уз њега,

изградњом рецептивне, инфраструктурне и супраструктурне основе и постојањем културно-историјских и других вредности околине, и други облици туризма: излетнички, транзитни, стационарни, културни, спортски, манифестациони, конгресни, туризам трећег доба итд. При туристичкој валоризацији бања треба раздвојити њихову лечилишну функцију од туристичке функције, њихов положај у односу на дисперзивне центре и важније саобраћајнице, као и положај према комплементарним и конкурентним туристичким вредностима околине. Од фактора који утичу на развој бање најважније је функционисање лечилишне функције, чији се највећи значај огледа у: терапијској вредности термоминералних извора, стручности медицинског особља, опремљености објеката за лечење одговарајућим инструментима, лечилишној традицији, изражености навике клијентеле да посећују одређену бању (Станковић, 1979). Квалитет хотелијерско-ресторатерских капацитета, за наше прилике није био изразитије меродаван, с обзиром да посетиоци бања (старији и болесни људи или радници на превентивном одмору са здравствено угрожених радних места, пензионери, као и социјално угрожене категорије становника) нису били велики потрошачи било којих врста услуга, па нису ни постављали високе захтеве за квалитетом смештаја и исхране, а склони су једноставнијим облицима забаве и разоноде.

Сада је структура гостију у бањама другачија, па се све више истиче туристичка функција бања, која поред броја, величине и квалитета купалишних објеката, применом савремених метода и начина лечења, уз терапију лековитом водом, пелоидом или гасом, захтева да се у бањском комплексу нађу и квалитетни спортско-рекреативни и културни садржаји који посетиоцима пружају активан, релаксирајући одмор (лечење, релаксација, масажа, спа-центри, шетња, културне приредбе). Потребно је да се свака бања специјализира за лечење одређене болести у складу са природним условима у којима се бања налази, структуром здравствене службе и условима живота у бањи тј. изградње здравствено–реhabилитациони центри одређене намене. Од осамдесетих година прошлог века, број посетилаца у нашим бањама се смањило, првенствено због смањења и укидања дотација неким категоријама грађана за бесплатно или јефтиније лечење (преко социјалног и пензионог осигурања). Наше бање своју делатност своде на ограничену превентивну, лечилишну и рехабилитациону функцију и још увек је мало њих који своје програме прилагођавају трендовима у свету и захтевима модерног бањског туристе (спа и велнес центри, програми за негу лепоте, мршављање, анти-стрес., разноврсне масаже, теретане, сауне итд). У бање не долазе више само болесни људи којима је лечилишна функција најбитнији део боравка, већ све више млади и здрави људи, који желе своје здравље и кондицију да одрже у топ форми, а да се при том лепо одморе и забаве у вечерњим сатима.

Историјски гледано, на територији наше земље коришћење терапеутског дејства термоминералних извора датира из времена Римљана који су знали за све наше садашње бање и лековита својства њихових извора, о чему сведоче и археолошки остаци терми. У српској средњовековној држави уочавана су и коришћена лековита својства термоминералних извора, изграђивали су се импровизовани објекти или дивља лечилишта, прихватана у народу као "света места". Она су била често коришћена и од стране монаха, па неке од њих имају незванични статус "манастирске бање" као што су Прибојска бања, Овчар бања и Биоштанска бања код манастира Рујно. Са владавином Турака на нашим просторима одржавани су бањски локалитети који се налазе близу великих насеља, а

остали су занемарени. Коришћени бањски локалитети су се делили на "излетишта и места за уживања" у које спадају Нишка, Врњачка Новопазарска, Овчар Бања и Сврљишка бањица и бање, искључива лечилишта у која спадају Сокобања, Јошаничка, Куршумлијска, Сијаринска, Рибарска бања и Паланачки Кисељак. У периоду ослобађања од власти Турака долази до постепеног активирања, обнављања, реконструкције и доградње бања ангажовањем владара, богатих људи и државних органа. Најзначајнији подухвати су били усмерени ка откривању нових и каптирању познатих извора, изградњи купатила, проучавању физичко-хемијских и лековитих својстава воде, уређењу парковских простора, организацији лекарске службе итд. Тако се код нас, у то време, формирају бање које су се могле сврстати у ред средње уређених бања у Европи (Врњачка, Буковичка, Рибарска, Врањска Бања и Бања Ковиљача). О бањама је бринула држава, тако да је током летње сезоне одређивала најбоље лекаре да се брину о посетиоцима, а временом су сређивањем и коришћењем околног простора (шума, планина, излетишта) и изградњом садржаја добиле назив "климатско место" или "ваздушна бања". Овде су спадале Сокобања, Бања Ковиљача и Ломнички Кисељак. У међуратном периоду долази до развоја до тада неуређених бања, првенствено улагањем приватног капитала, а значајнији успон доживљавају Матарушка, Куршумлијска и Нишка бања, док већ афирмисане бање Врњачка, Буковичка и Ковиљача доживљавају свој изразити развој. Бање су тада биле незаобилазни сегмент грађанског начина живота, а боравак у њима био је резултат побуде да се достигне одређени грађански и друштвени престиж. Посећивале су се током целе године, а највише лети. Године 1922. М.Т. Леко, наш познати балнеолог, је са својим сарадницима пручио 119 локалитета са термоминералном водом. После Другог светског рата посета бањама је врло изражена, али су оне од 1948-60. третиране искључиво као медицинске установе, те се у изградњу рецептивне основе за туристичке потребе није улагало. Висока посећеност бања у овом периоду је последица државног финансирања лечења појединих категорија болесника, нарочито ратних војних инвалида и учесника рата уопште. Почетком седамдесетих година посета бањама се третира као компонента туризма и у складу с тим граде се хотели, угоститељски објекти и нови рехабилитациони центри у двадесетак постојећих бања, али оснивају се нове бање у којима је градња рецептивних објеката стихијска и неуравнотежена, као и општа урбанизација насеља, ничу викенд насеља и стамбене зграде, понекад и код самих извора термоминералне воде, што онемогућава правилан развој и стварање физиономије бање са потребном амбијенталном специфичношћу. У ред таквих бања спадају Бујановачка бања, Рајчиновића бања, Горња Трепча, Бања Бадања, Звоначка бања. Данас се на територији наше земље води туристичка и здравствена статистика за 30 бања којом се прати опремљеност и посећеност, мада има много више термоминералних извора и "дивљих бања" које нису уведене у катастар као такве (процена је 300).

Узимајући у обзир туристичко-географски положај као битни елемент валоризације бања, тј. фактор њихове посећености, Ж. Јовичић (1989) сматра да се бање могу сврстати у 3 групе, зависно од тога колико су везане за важне, фреквентне комуникације. Најповољнији положај имају бање у долинама *Велике и Јужне Мораве* (Нишка и Врањска Бања), где пролази коридор 10, потом бање на *Ибарској магистралу* (Матарушка бања, Горња Трепча, Бањска, Богутовачка и Јошаничка бања) и трећи правац је везан за *долину реке Лим*. Ова три поменута правца повезује попречно Западна Морава са фреквентним бањама: Врњачка и Овчар Бања. У ред бања са квалитетним туристичким мотивима у непосредној околини спадају

Буковичка Бања (Букуља и Венчац), Сокобања (Озрен и Ртањ), Бања Ковиљача (река Дрина и Гучево), Пећка, Новопазарска, Рајчиновића и Клокот Бања. У односу на емитивна подручја одакле долазе туристи, најповољнију локацију имају бање поред великих градова, Београда, Новог Сада, Крагујевца, Чачка, а најнеповољнији положај имају бање у јужној Србији и на Косову.

5.5.2. Бањска и климатска места Србије

Највећи број бања изграђен је на падинама брдско-планинских предела према долинама и котлинама, што је и разумљиво, с обзиром да се термоминерални извори налазе дуж дубинских разлома и секундарних раседа. Овакав положај бања има естетски добро изражен природни амбијент кога допуњава пажљиво обликован антропогени просторни комплекс, уз врло повољне микроклиматске особине средине. Физичко-географски положај бања омогућава организовање рекреативног бањско-планинског боравка, јер посетилац бање има могућност да оде на излет у околину, планину, где има сасвим другачији амбијент, пејзаж, климатске особине, а туристичка понуда се шири ако има и спортско-рекреативних или културних садржаја који обогаћују и комплетирају туристичку понуду. Бањска клима је топлија и делује на туристу седативно, умирујуће, док је планинска клима рекреативно стимулативнија, окрепљујућа и освежавајућа, али и оштра планинска. Наше бање имају ову добру комбинацију природних и рецептивних елемената, што их чини бањским и климатским местима, као што су Врњачка бања и Матарушка Бања у комбинацији са планином Гоч, Буковичка Бања са Букуљом и Венчацем, Сокобања са Озреном и Ртњом, Јошаничка бања у комбинацији са Копаоником. Добру природну комбинацију бање са околином, али слабије рецептивне понуде имају Луковска Бања са источним делом Копаоника, Брестовачка бања са Црним Врхом и делом Кучајских планина, Врдничка бања са Фрушком Гором, Прибојска Бања са Златаром, Рајчиновића и Новопазарска Бања са Голијом. У преко 53 термална локалитета, у чијим благодетима су уживали још и стари Римљани, бањске терапије прилагођене су лечењу широког спектра здравствених сметњи или обољења и примењују се *пијењем лековите воде* или *лековитим купкама*. Осим бања богатих лековитим водама, Србија се поноси и *ваздушним бањама*, које су захваљујући повољним климатским условима и географском положају, проглашене за климатска лечилишта.

Бање Србије су се развијале као уређене оазе зеленила и тишине. Углавном се налазе у питомим долинама или на падинама брда, окружене шумама, пашњацима и воћњацима. Њихов природни пејзаж допуњен је негованим амбијентом, парковима и шеталиштима. Модерни смештајни објекти, спортски терени, паркови и базени, допуњују основни здравствени садржај бања. Данас се бање све више враћају ономе што су некада у прошлости биле – места за одмор, уживање и рекреацију. У бањама се граде модерни спортско-рекреативни комплекси са теренима за разне спортове, који у себи садрже и салоне за масажу и фитнес центре. Последњих година посебно су популарни *wellness програми* у српским бањама. То су идеалне бањске терапије за превенцију болести, враћање физичке и духовне свежине, одличне форме и изгледа, обнављањем еластичности коже и учвршћивањем опуштених мишића. Бање су одлично опремљене и за организовање *конгреса и семинара*, као и за *кондиционе припреме* спортских екипа. У околини бања постоје бројни *културно-историјски споменици* и *природне атракције*, а редовно се током целе године одржавају разноврсне *манифестације* традиционалне и модерне уметности.

Бања Бадања се налази у северозападној Србији, у долини реке Цернице, у подножју планине Цер на 180м висине. До Бање Бадање се долази магистралним путевима Београд-Шабац, односно Шабац-Ваљево. Бања има два извора хладне лековите воде, температуре 12°C и 14°C. Сумпорне и гвожђевите воде користе се за пиће и купање под контролом медицинских стручњака. У Бањи Бадањи се лече: реуматска обољења мишића и зглобова, артритис, гинеколошка обољења и пост-трауматска стања. Околина је погодна за шетње и боравак у природи, а постоји могућност организовања излета до Тршића, Лознице, Текериша, манастира Троноше и Зворничког језера, које пружа услове за пецање. Чиста и бистра река Церница погодна је за купање и риболов.

Богутовачка Бања се налази у централном делу Србије, 200км јужно од Београда и 23км југозападно од Краљева, на обронцима планине Троглав, на надморској висини од 520м. Има благу континенталну климу. Лечење се обавља купањем и пијењем минералне воде температуре 24-27°C. Надзор над болесницима обавља екипа лекара Природног лечилишта и одмаралишта „Матарушка и Богутовачка Бања“. У Богутовачкој Бањи се лече: неуропсихијатријска обољења (психонеуроza, мигрена, неуралгија, мултипле-склероза, неуротични синдром, лабилност вегетативног нервног система); функционална обољења срца и крвних судова (повишени крвни притисак, нервоза срца, неправилан рад срца везан за нервну раздржљивост, тахикардија, обољења периферних крвних судова); поједина реуматска обољења (дегенеративни и ванзглобни реуматизам); поједина обољења органа за варење (спазам једњака, гастралгије). Понуду Богутовачке Бање употпуњује „стаза здравља“, живописна средина окружена шумовитим обронцима околних планина погодним за излете и лов, а постоји могућност спортског риболова на реци Лопатници. У долини реке Ибар налазе се најстарији средњевековни манастири Србије – Студеница (12. век) и Жича (13. век), као и остаци средњевековног утврђења Маглич (13. век).

Брестовачка Бања се налази у источној Србији, 7км од Бора, на надморској висини од 385м. Клима у Бањи је умерено-континентална. Некадашња вулканска активност и сложен геолошки састав терена условили су појаву термоминералних извора. По температури воде припадају хомеотермама (32-38°C) и хипертермама (40°C). У води има калијума, калцијума, натријума, магнезијума, хлора, јода, сулфата, карбоната. Све воде су бистре, помало жућкасте, без гасних мехурића, талога и мириса, а укус им је алкалан. Природне олигоминералне лековите воде Брестовачке Бање успешно се користе на више начина: пијењем, испирањем, орошавањем, аеросолом, купањем, а у физикалној терапији служе и као помоћна лековита средства медикаментима. У Брестовачкој Бањи се лече: обољења и повреде локомоторног апарата (дегенеративна реуматска обољења, реуматски и псоријатични артритис), хронична обољења зглобова, последице повреда костију и меких делова (отоци, болови), обољења мишића (лумбаго), хронична гинеколошка обољења, запаљења слузнице горњих респираторних органа, запаљенске промене на кожи, повећане диурезе, смањење желудачног ацидитета, обољења дигестивног тракта, обољења бубрега и обољења живаца. Смештај је обезбеђен у вилама „Српска круна“, „Луција“, „Биљана“ и „Топлица“, као и мотелу „Излетник“. Гости бање могу да посете конак Кнеза Милоша, изграђен 1837., турски хамам и рестаурирано старо купатило. Око Брестовачке Бање се простире шума, на 90ха. Борско језеро удаљено је 4км од бање, а у околини су Боговинска и Злотске пећине.

Бујановачка Бања се налази на југу Србије, поред друмског и железничког правца Београд-Скопље, 2,5км од Бујановца. Од Београда је удаљена 360км, а од Врања 14км. Овај део Врањске котлине смештен је у горњем току Јужне Мораве, на висини од 400м. Изузетни резултати у лечењу постижу се комбиновањем најсавременијих медицинских метода са лековитошћу природних фактора – термоминералних вода, лековитог блата – пелоида и природног гаса. Термоминерална вода спада у категорију натријум-хидро-карбонатних, флуоридних, сулфидних и угљено-киселих хипертерми. Температура воде на изворишту износи 43°C. *Бујановачко блато* је вулканског порекла и убраја се међу најквалитетнија на свету. Током терапије има три ефекта и то механички, топлотни и фармаколошки. Бујановачка Бања је једина бања у нашој земљи која најсавременијим методама примењује природни гас угљен-диоксид у лечењу обољења. Специјална болница за рехабилитацију „Бујановац“ располаже савременом апаратуром за дијагностику и лечење („Пува“ – апарат, ласер, електромиограф), као и лабораторијом. О пацијентима брине велики број стручних кадрова различитих профила медицинске струке: физијатри, кардиолози, реуматолози, дерматовенеролози, дефектолози, лекари опште праксе и физиотерапеути. Рехабилитација оболелих врши се под непосредним надзором стручњака Медицинског факултета у Београду. У Бујановачкој Бањи се лече: реуматске болести (хронични реуматизам, Бехтеревљева болест, артроза зглобова, спондилоза, дископатија); стања после повреда; хронична обољења пробавног тракта; кожна обољења (екцеми, псоријаза); гинеколошка обољења; неуролошка обољења (централне и периферне одузетости, неуралгије и ишиалгије). Као наставак лечења у кућним условима произведено је и помоћно лековито средство „*парафанго*“. То је смеша парафина и лековитог блата, прилагођена изузетно једноставној кућној употреби. У близини Бујановачке Бање налази се Прохорово, подручје изузетних природних вредности. Прохорово обухвата долину реке Пчиње, планине Козјак и Рујан и представља изузетно погодно подручје за излетнички и ловни туризам. У његовом центру налази се манастир Св. Отац Прохор Пчињски из 11. века, са манастирским конаком који је преуређен за смештај туриста. У близини Прохорова налазе се и археолошка налазишта из средњег века.

Буковичка Бања се налази у Аранђеловцу, у подножју планине Букуље, на 256м висине, 76км од Београда. Још 1811. воде Буковичке Бање користио је за лечење Доситеј Обрадовић, а на захтев књаза Милоша вода је доношена из бање и коришћена на двору као стона вода. У првој деценији 20. века почиње флаширање буковичке киселе воде, данас једне од најпознатијих минералних вода „Књаз Милош“. Данас се у Специјалној болници за рехабилитацију „Буковичка Бања“, на бази лековитих минералних вода, глине и климе, примењују најсавременије терапеутске методе. У Буковичкој Бањи се лече: болести гастроинтестиналног тракта; обољења хепатобилијарног тракта и панкреаса; болести респираторног система; повреде и обољења локомоторног система. У Специјалној болници ради једино одељење у нашој земљи за продужено лечење, едукацију и рехабилитацију деце оболеле од инсулинозависног облика шећерне болести. У рекреационом блоку, поред стандардних хидротерапијских процедура, постоји базен са ђакузијем и подводном масажом, соларијум, сауна, хидрокинетички тушеви, туш-масаже са променљивим притиском и температуром, блатне купке и фитнес кабинет. *Парк Буковичке Бање* је један од најлепших у нашој земљи. Уређен на површини од преко 21,5ха, са геометријском структуром у својој основи, плени складом и богатством биљних врста. Од 1966., за коју се везује почетак међународног симпозијума „Бели венчац“, парк Буковичке

Бање прераста у јединствену збирку скулптура. У парку се сваке године одржава смотре „Мермер и звуци“, као и Међународни фестивал „Свет керамике“.

Слика 90. Буковичка бања

Старо здање, најстарији објекат у парку Буковичке бање, данас је хотел и симбол Аранђеловца. Почео је да га гради кнез Михајло Обреновић још 1865., као летњу резиденцију и скупштински дом. Пећина Рисовача, археолошко налазиште из старијег каменог доба и посебан споменик природе, једно је од најстаријих сведочанстава људског постојања на Балканском полуострву. Рисовача је уређена за посете туриста као својеврстан музеј палеолита. Гости Буковичке Бање могу да посете Музеј који чува бројне експонате из археологије, етнологије и ликовне уметности, односно културе која се развијала на просторима овог дела Шумадије. Буковичка Бања пружа изванредне услове за све облике рекреације и припреме спортиста, пошто располаже са спортским халама, теренима за велике и мале спортове, аутоматским стрелиштем, отвореним базеном са минералном водом, затвореним базеном у хотелу „Извор“. У парку се налази трим стаза, а од хотела „Извора“ води обележена пешачка стаза, преко планине Букуље до Венчаца. У околини Буковичке Бање налазе се бројни културно-историјски споменици: „Карађорђево град“ у Тополи, црква на Опленцу и Орашац – место договора о подизању Првог српског устанка 1804. Околна ловишта су богата ситном дивљачи, а језеро Гараши пружа могућност за риболов.

Врањска Бања се налази на југу Србије, 10 км од Врања, тј. бкм од аутопута Београд-Скопље. Лежи на надморској висини од 380м. Бања има умерено-континенталну климу, лета су врло пријатна, са топлим данима и свежим ноћима. Шумом обрасли висови штите бању од јаких и хладних ветрова. Врањска Бања има више извора минералних вода, са високом температуром (94-110°C) и по томе се убраја у бање са најтоплијом водом у Европи. Лечење се обавља у Специјалној болници за рехабилитацију „Врањска Бања“. Терапије обухватају купање у минералној води и сумпорном лековитом блату, електротерапију, масажу, кинези терапију и акупунктуру. У Врањској Бањи се лече: сви области реуматизма; посттрауматска стања (коштани преломи); неуролошка обољења (дископатија, ишијас); хронична гинеколошка обољења. Охлађена минерална вода благотворно делује код обољења органа за варење. Врањску Бању окружују обронци планине Бесна кобила, обрасли густом вегетацијом, који су лети погодни за шетње, а зими за санкање и скијање. Околина бање пружа могућности за лов, риболов и организовање

пешачких и бициклических тура. У Врању се могу обићи Народни музеј, Харемлук и кућа Боре Станковића, као и Власинско језеро и манастир Св. Отац Прохор Пчињски.

Бања Врдник се налази у средишњем делу Срема, у подножју Фрушке горе, на надморској висини од 210м. Бања је удаљена од Београда 74км, а од Новог Сада 24км. Клима је умерено-континентална, са мало падавина, одсуством ветрова и великом инсолацијом од преко 2200 часова годишње. Чист ваздух са великим садржајем озона, бању Врдник сврстава и у ред ваздушних бања. Бања Врдник има изворе термалне воде температуре 32,5°C, што воду сврстава у хипотерме, са широким спектром деловања на људски организам. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију „Термал“, која располаже савременом опремом за пружање свих метода физикалне медицине и рехабилитације и стручним тимом лекара специјалиста и акупунктуролога. У Бањи Врдник се лече: сви облици реуматских обољења; постоперативна и постреуматска стања локомоторног апарата и кичменог стуба; обољења периферног централног моторног неурона; болни синдроми; рековалесцентна стања; респираторна и гинеколошка обољења; мигренозна стања, деформитети зглобова и кичменог стуба. Посетиоцима бање пружа се могућност коришћења отвореног олимпијског базена, затворених базена, сауне, као и фудбалског игралишта, погодног за спортске припреме. У Врднику се налазе манастир Раваница и Врдничка кула – локалитет из Римског доба, а на Фрушкој гори се налази још 16 манастира, који својом лепотом и вредношћу културног блага привлаче бројне госте.

Врњачка Бања се налази у централном делу Србије, 200 км јужно од Београда. Смештена је на обронцима планине Гоч и у долинама Врњачке и Липовачке реке. Зависно од положаја појединих делова насеља надморска висина Врњачке Бање се креће од 220-300м. У Врњачку Бању се може доћи магистралним путем Београд-Краљево и ауто-путем Београд-Ниш-Скопље, преко Појата. Врњачку Бању карактерише умерено-континентална клима, лета су умерено топла (просечна температура је 20°C), а зиме умерено хладне (просечна температура +0,8°C) . Заклоњена је планином Гоч (са југа, истока и запада) и венцима Гледићких планина (са севера), тако да је велики број дана у години, око 170, без ветра. На основу пронађеног археолошког материјала може се са сигурношћу тврдити да су врњачке минералне воде коришћене још у античком периоду. На врњачком топлом минералном извору, у периоду од 2. до 4. века, Римљани су изградили лечилиште *Aquae Orcinae*, где су на опоравак и одмор долазили војници из провинције *Moesia Superior* и из војних логора на дунавском лимесу. Садашње име Врњачка Бања је добила по имену села Врњци, у чијем су атару минерални извори откривени. Минералне воде Врњачке Бање поново се користе у време византијске управе, о чему нам сведоче археолошки налази откривени на оближњим локалитетима. Неке легенде говоре да је лековитост врњачких вода била позната и у време позније турске владавине. У Врњачкој Бањи, кажу легенде, лечиле су се турске спахије, тражећи да их месно становништво храни и служи. Да би избегао служење агама и беговима, народ је изворе затрпавао. Одласком Турака и постепеним политичким и економским снажењем Србије у 19. веку стварају се услови и појачава интерес за коришћење врњачких минералних вода. Поновни проналазак и коришћење ових вода предање приписује случају са болесним коњем врњачког свештеника Јефтимија Хаци-Поповића. Први писани подаци о Врњачкој Бањи налазе се у извештају барона Жигмунда Хердера, који је по налогу кнеза Милоша Обреновића испитивао природна богатства тадашње Србије. Он је дао високу оцену квалитета врњачких минералних

вода и упоредио их са чувеним водама Карлових Вари у Чешкој. Првог јула 1868. образовано је „Основателно фондаторско друштво лековите киселе вруће воде у Врњцима“, а 1869. се сматра првом званичном бањском сезоном са каптираним изворима топле воде, купатилом, бањским лекарима и великим бројем посетилаца.

Слика 91. Врњачка бања

Почетком 20. века подигнуто је више модерних хотела и вила. Експлоатација минералних извора Врњачке Бање почела је 1970. Популарна вода „Врњци“ у стакленим боцама почела је веома брзо да осваја тржиште и да проноси славу места из ког потиче. Врњачка Бања располаже са седам минералних извора, од којих се четири користе за балнеолошку терапију. „Топла вода“, јединствена по томе што има температуру људског тела (36,5°C), убраја се у ред угљено-киселих хомеотерми и користи се за пиће и купање. Хладне минералне воде „Снежник“ (17°C), „Језеро“ (27°C) и „Слатина“ (14°C) припадају групи алкалних земно-алкалних акротопега. Лечење се спроводи у Специјалној болници за лечење и рехабилитацију „Меркур“, која је опремљена најсавременијом медицинском опремом за дијагностику, превенцију и лечење под надзором лекара специјалиста. Исхрана пацијената је у складу са начелима савремене дијететике, а уз постојање основних типова дијета, обавља се и индивидуално варирање дијететског режима. У Врњачкој Бањи се лече: шећерна болест; стање после прележане жутице; болести жучне кесе и жучних путева; обољења панкреаса; чир желуца и дванаестопалачног црева; неинфективна обољења танког и дебелог црева; обољења органа за варење; стање после хируршког одстрањивања жучне кесе; стања после ресекције једњака, желуца и црева; хронична гинеколошка обољења и стерилитет; инфекције бубрежне карлице, мокраћне бешике и мокраћних путева; каменчићи у мокраћним путевима. Посебни програми лечења су: „Линеа“ – лечење гојазности савременим медицинским принципима, под контролом ендокринолога; „Брза дијагностика“ – провера здравственог стања за пет дана, тимским испитивањем стручњака субспецијалиста и специјалиста, уз коришћење најсавременије дијагностике; „Школа за дијабетес“ – у току лечења, оболели од шећерне болести и чланови породице упознају се са природом болести, начином адекватног лечења, исхраном, самоконтролом болести и условима за одлагање настанка компликације болести. Осим терапија и класичних пансионских услуга, гостима су на располагању сауне, куглане, отворени и затворени базени, фитнес центри.

У Бањи има неколико конгресних дворана од који највећа, у хотелу „Звезда“, има капацитет 1200 седишта. У Врњачкој Бањи постоје велике могућности за спортски туризам. Спортско-рекреативни центар „Рај“ располаже са три травната

фудбалска терена и атлетском стазом, а ту су и терени за мале спортове и базени. Ски стаза на Гочу зими привлачи велики број љубитеља зимских спортова. За све оне који више воле реку и спортски риболов, 10км од Врњачке Бање, на Западној Морави налазе се Подунавачке баре, где се одржавају и спортска такмичења. Такође, на Гочу постоје идеални услови за лов у уређеном ловишту. Током целе године у Врњачкој Бањи се одржавају бројне приредбе и манифестације, као што су Врњачке културне свечаности, Фестивал филмског сценарија, Елегантове свечаности, Фестивал књиге, Берза бања и друге. Програм "Замка културе", који је јединствена институција као галерија, музеј, музичка дворана и академија уметности, обухвата велики број изложби, музичких и драмских програма. Гости Врњачке Бање могу организовано да посете оближње манастире Студеницу, Жичу, Градац, Сопоћане, Турђење Ступове, као и остатке тврђава Рас, Маглич, Брвеник и Козник.

Бања Врујци се налази у подножју планина Суворор и Маљен, у долини реке Топлице. До Врујаца се стиже Ибарском магистралом, односно путем Београд-Ваљево. Од Београда су удаљени 92км. Врујци имају благу умерено-континенталну климу и леже на надморској висини од 179-252м. Термалне воде у Бањи Врујци (28°C) садрже калијум, магнезијум и селен. Издашност извора је 300л/сек., па се Врујци по издашности налазе на првом месту у Србији. Рехабилитациони центар пружа комплетан здравствени третман: кинези терапију, хидротерапију, електротерапију и терапију блатом. Минерална вода се користи за купање и пиће, а пелоид – лековито блато се користи у виду облога. У Бањи Врујци се лече: хронични реуматизам; повишени крвни притисак; малокрвност; неурастеније; камен у бубрегу и мокраћним путевима; гинеколошка обољења; очне болести. Хотел „Врујци“ има затворени и три отворена базена са термалном водом, теретану, ђакузи, сауну, трим кабинет, фудбалске терене, тениске и терене за мале спортове, што бању чини погодном за припреме спортиста. Околина Врујаца одликује се живописним пејзажом и шумама разноврсног састава. Ваљевске планине пружају услове за лов, а реке Топлица, Колубара и Лепеница за риболов. У близини Бање Врујци се налазе сеоска домаћинства која се баве сеоским туризмом. Недалеко од бање су село Струганик са родном кућом војводе Живојина Мишића, манастир Боговођа, Бранковина, Мионица и Ваљево са богатом историјском и културном баштином.

Гамзиградска Бања се налази у источној Србији, 220км од Београда и 11км од Зајечара. Лежи у долини доњег тока Црног Тимока, недалеко од магистралног пута Зајечар-Параћин, на надморској висини од 160м. Гамзиградска Бања је под утицајем континенталне климе, с тим да микроклима има и одлике подпланинског поднебља. Окружена шумовитим брежуљцима, са чистим ваздухом и недирнутом природом, Гамзиградска Бања представља пријатно место за лечење и одмор. Бања има више извора термоминералних вода, температуре 38-43°C, које се убрајају у земно-алкалне хипертерме, односно акротерме. Није случајно што је још у 3. веку наше ере римски цар Гај Галерије Валерије Максимилијан, кога историчари описују као човека који патео од реуме, баш на овом месту подигао своју луксузну палату. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију „Гамзиград“. Посебно су атрактивна два затворена базена са термоминералном водом који су окружени прелепим зидним мозаицима. У Гамзиградској Бањи се лече: обољења периферних крвних судова и лимфног система; болести везивног ткива; зглобни и ванзглобни облици реуматизма; дегенеративна обољења зглобова; ортопедске болести и посттрауматска стања; аномалије дечјег узраста; неуролошка обољења; гинеколошка обољења. Гамзиградска Бања има изванредне услове за припрему спортиста. Ту су затворени базени, теретана, фудбалски терен, терени за мале спортове и тениски

терени. У току припрема спортисти су под стручним надзором лекара спортске медицине, а постоји могућност да се сваком спортисти уради тест оптерећења срца и овери такмичарска књижица о његовој здравственој способности. Бања пружа изузетно добре услове за рекреативну наставу. Уз лекарски надзор, Специјална болница пружа деци посебан здравствени преглед од стране физијатра, ради утврђивања правилности држања тела и стања табана. У самој Гамзиградској Бањи се налази једна од најстаријих хидроцентрала у Србији. На 3км од Гамзиградске Бање налазе се остаци царског дворца Felix Romuliana, који је саграђен по замисли цара Гаја Галерија Валерија Максимилијама, Диоклецијановог сувладара. За госте Гамзиградске Бање организују се излети до Злотских пећина, Рајачких пимница, планине Ртањ, манастира Суворор и Грлишког манастира.

Бања Горња Трепча, позната и као **Атомска Бања** налази се у насељу Горња Трепча, у југозападном делу Шумадије, поред Ибарске магистрале. Удаљена је 18км од Чачка и 150км од Београда. Смештена је на шумовитим обронцима планина Вујан и Буковик, на висини од 460м. Клима бање је умерено-континентална, са малим колебањима годишње температуре, услед веома богатог биљног покривача. Благо радиоактивне термоминералне воде (температуре 30°C) садрже обиље микроелемената, као што су рубидијум, цезијум, селен, сребро, стронцијум и други, који имају активна биолошка дејства на човечји организам.

Слика 92. Горња Трепча

Лечење се одвија под сталном контролом лекара специјалиста. Као терапија се користи комплетан балнео-физикални третман. Физикални третман подразумева електротерапију, кинезитерапију и мануелну масажу, а балнеотерапија обухвата купање у базенима и кадама, као и хидромасажу. Облоге од лековитог блата се стављају у загрејаном стању, у трајању од 30 минута. У Бањи Горња Трепча се лече: реуматске болести (хронични инфламаторни реуматизам, Бехтеревљева болест, реуматоидни артритис); дегенеративни реуматизам (артрозе зглобова, спондилозе и спондилатрозе, дископатије); екстра-артикуларни реуматизам (миофиброзитис, фиброзитис, паникулитис тендинитис, бурзитис и психогени реуматизам); неуропсихијатријске болести (мултипле склероза, стања после прележаног мијелитиса и енцефаломијелитиса, адхезивни спинални аранхитис, постреуматске мијелопатије, церебрална парализа, неурозе, неурастеније, дистоније и депресивна стања); болести гастроинтестиналног тракта (хронични гастритис и дуоденитиси, улкусна болест желуца и дуоденума без компликација); обољења периферних крвних судова (хронична обољења артеријског периферног крвотока, хронични едеми венског порекла). Утврђено је да пијење бањске воде доводи до стабилизације шећера код дијабетичара. Такође, ова бања је јединствена на свету по томе што

помаже оболелима од мултипле склерозе у заустављању процеса болести, па чак и извесном опоравку. У близини Бање налази се велики број културно-историјских споменика и излетишта. У центру бање се налази црква Св. Богородице, која је саграђена 1894. и под заштитом је државе. Гости могу да посете и манастир Вујан из 14. века и манастире Овчарско-кабларске клисуре. У току лета у Горњој Трпчи се организују бројне културно-туристичке манифестације, од којих се издвајају Дани здравља и Дани шљива, а у селу Прислоници се организује чувени Сабор фрулаша. У непосредном окружењу бање налази се атрактивно ловиште, богато ситном и пернатом дивљачи.

Бања Исток, позната и као **Пећка бања**, налази се у западном делу Метохије, 80км од Приштине и 12км од Пећи, у пределу шумовитих масива Проклетија и Руговске клисуре. Окружена је рекама Белим Дримом и Источком реком. Лежи на надморској висини од 560м, са измењеном средоземном климом, коју карактеришу кратке и благе зиме, дуга и топла лета, мала количина падавина, убраја се у климатска лечилишта. Повремено дува северозападни ветар, који делује освежавајуће и чини овај предео пријатним за одмор. За лековитост Бање Исток знали су још стари Римљани, о чему сведоче археон лошки остаци купатила и земљаних цеви. Код главног извора могу се видети остаци каменог басена из средњег века, који је користила српска властела, а касније су Турци на овом месту подигли хамам. Поред микроклиме, главни природни чинилац је вода, која се добија из неколико извора. Минерална вода, чија је температура од 11-47°C, спада у ред хипертермалних, земноалкалних, угљено-киселих и сумпоровитих вода. Капацитет извора износи 17,5л/сек. Користи се за хидротерапију и пиће. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију Исток, уз примену хидротерапије, кинезитерапије, електротерапије, вибрационе и ручне масаже. У Бањи Исток се лече: сви облици реуматских болести (упални, дегенеративни, ванзглобни и метаболички реуматизам); неуролошка обољења (парезе и парализе после лезије централног и периферног неурона, стања након церебралне парализе и неуролошких операција); трауматолошка обољења (стања после ортопедских и хируршких операција екстремитета); кардиоваскуларна обољења (стања после инфаркта и периферне васкуларне инсуфицијенције), кожне болести (псоријаза и хронични екцем); гинеколошка обољења (стерилитет, хронични адноксити). У близини Бање Исток налазе се бројни културно-историјски споменици: Пећка Патријаршија, Високи Дечани, остаци цркве Студенице Хвестанске, црква Горијач у Истоку, извори Белог Дрима и Источке реке, Руговска клисура. Бања се налази на територији АП Косово и Метохија која је тренутно под управом УМНИК-а.

Јошаничка Бања се налази на обронцима Копачника, у долини реке Јошанице и њене притоке Самоковке. Лежи на надморској висини од 550м и има карактеристике климатског лечилишта. Јошаничка Бања је удаљена од Београда 245км и од Краљева 74км. До Бање се стиже ауто-путем Београд-Ниш са одвајањем према Краљеву и магистралним путем Београд-Краљево. Бања има пет извора минералних вода, који се убрајају међу најтоплије у нашој земљи. Главни извор даје 7л/сек и температуре је 77°C. Остали извори су различитог капацитета и температуре (36-75°C). Воде Јошаничке Бање припадају групи хипертерми, садрже натријум, калијум, калцијум, хидрокарбонате, сулфате и флуор. Користе се у лековите сврхе пијењем и у комбинацији са хидро-кинезитерапијом и медикаментима. Лечење се спроводи у здравственој станици, која располаже савременом опремом, бањским купатилом са десет када и мањим базеном. У

Јошаничкој Бањи се лече: дегенеративна и запаљенска реуматска обољења; стања након повреда и корективних оперативних захвата; обољења мишића; лумбаго и ишијас, гинеколошке болести; гастритис; екцем и псоријаза. У околини бање постоји велики број пешачких стаза и стаза за планинарење. У непосредној близини је туристички центар и Национални парк Копаоник. За госте бање постоји могућност организовања излета до манастира Студеница, Павлица, Стари Рас, Сопоћани и Ђурђеви Ступови.

Бања Јунаковић се налази на северозападу Србије, 4км од Апатина, окружена прелепом шумом и еколошки очуваном природом. Удаљена је 200км од Београда и 100км од Новог Сада. До Бање се долази регионалним путем од Новог Сада, преко Врбаса и Сомбора или преко Апатина. Хемијским анализама је утврђено да воде, чије температуре достижу 60°C, садрже натријум, литијум, калцијум и магнезиум, па се термалне воде Бање Јунаковић убрајају у исти ред вода попут оних у Карловим Варима у Чешкој, Харкању (Мађарска) и Липику (Хрватска).

Слика 93. Бања Јунаковић

Лечење се обавља у Рехабилитационо-рекреационом центру „Бања Јунаковић“, уз примену савремених медицинских метода, под надзором лекара специјалиста и терапеута. Терапеутски блок располаже са хидротерапеутским делом (базен, каде за подводну масажу), електротерапијским уређајума (ултразвук, ласер, магнет, биолампа), две сауне, салом за кинезитерапију, парафин салом и салом за инхалацију. У Бањи Јунаковић се лече: разне врсте хроничног реуматизма; последице траума и церебралног инсулта; повреде периферног нервног система; стања постоперативне ортопедије и после операција кичменог стуба; гинеколошка обољења (примарни и секундарни стерилитет, дегенеративна обољења у климаксу); неспецифична обољења респираторног апарата (астма, спастични бронхитис, упала грла и душника). Гостима је на располагању спортски комплекс од десет отворених базена, терени за мале спортове и тениски терени. У близини Бање Јунаковић је Дунав, погодан за риболов и спортове на води, а уз реку су ловишта са разним врстама дивљачи и птица.

Бања Кањижа се налази на северу Србије, на десној обали реке Тисе. Удаљена је 40км од Суботице и 120км од Новог Сада. До Кањиже се може доћи аутопутем Београд-Нови Сад-Суботица-Хоргош и железницом Београд-Суботица. Бања је смештена у великом парку, на висини од 87м. Клима бање је континентална, са топлим летима и хладним зимама. Термоминералне воде су хипертерме (температуре 51-72°C) и садрже натријум, хидрокарбонате, јод, бром, сулфиде. У

лечењу се користи и лековито блато – пелоид. Лечење се обавља у Специјалној болници за рехабилитацију Бања Кањижа, која је опремљена најсавременијим уређајима за физикалну медицину и медицинску рехабилитацију. У Бањи Кањижа се лече: реуматска обољења; стања након повреда коштаног апарата; повреде периферног нервног система; стања постоперативне ортопедије; оштећења централног нервног система код деце. Гостима су на располагању бројни спортски терени: два затворена базена, сауна, соларијум, теретана, спортска хала, атлетска стаза, терени за одбојку, кошарку, рукомет и тенис, фудбалски терени, што омогућава спровођење посебног програма за физичке припреме спортиста, уз медицински надзор. На обали реке Тисе је парк са стазама за шетњу, а река је погодна за спортове на води и пецање. Оближња ловишта пружају могућност за лов на ниску и високу дивљач. Из Кањиже се организују излети до Суботице, Палића и ергеле „Зобнатица“.

Клокот Бања се налази на југу Србије, у косметској општини Витина, 53км од Приштине и 15км југозападно од Гњилана. До бање се стиже магистралним путем Гњилане-Урошевац, а преко Бујановца, Клокот Бања је повезана са ауто-путем Београд-Ниш-Солун-Атина. Надморска висина Клокот Бање је 400м. Бања има неколико извора термоминералне воде, температуре од 16-32°C. Минерална вода се у балнеолошке сврхе користи за пиће и купање. Осим хидротерапије, примењује се и низ других терапијских метода, којима се, уз коришћење природних лековитих фактора, побољшава здравствено стање пацијената. У Клокот Бањи се лече: реуматска обољења и ишијас; болести нервног система; кожна обољења; стомачна обољења; кардиоваскуларне болести; посттрауматска стања. Околина Клокот Бање је позната по изузетним природним лепотама. Шумовите планине Жегровац и Ајкобила су богате ниском и средњом дивљачи. Живописно извориште Јужне Мораве и Грачаничко језеро пружају могућност за риболов. У близини Клокот Бање се налазе бројни културно-историјски споменици: манастири Грачаница, Пећка патријаршија, Богородица Љевишка, средњовековни град Ново Брдо, Мермерна пећина и археолошко налазиште Улпиана. Бања се налази територији АП Косово и Метохија која је тренутно под управом УМНИК-а.

Бања Ковиљача се налази у западном делу Србије, у региону Подриња. Смештена је на десној обали реке Дрине, у подножју планине Гучево, на надморској висини од 125м. До Бање Ковиљаче се стиже магистралним путем Рума-Шабац-Лозница. Од Лознице је удаљена 6км, а од Београда 142км. Археолошким истраживањима је утврђено да је подручје Бање Ковиљаче било насељено још у римско доба. У средњем веку, под зидинама Ковиљкиног града, народ овог краја је походио изворе лековите воде. У 17. веку богати Турци из Мачве и Подриња долазе у Бању на опоравак, а 1720. овде подижу први женски хамам. Бања је у народу била позната као „Смрдан бања“, због непријатних испарења из баре са блатом, настале од извора сумпоровите воде. Модеран концепт бањског места почиње изградњом сумпорног купатила 1907. Сумпоровите минералне воде (температуре 15-28°C) и лековито блато представљају природне лековите факторе Бање Ковиљаче. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију Бања Ковиљача, уз примену хидротерапије, пелоидотерапије, магнетотерапије, мануелном, подводном и вибромасажом. У Бањи Ковиљачи се лече: све врсте реуматских болести; посттрауматска стања; стања после операције кичме и уграђивања ендопротезе кука и колена; оштећења моторног неурона; гинеколошка обољења (стерилитет). У Специјалној болници отворено је и посебно Одељење за дечију рехабилитацију, прво

такве врсте у нашој земљи. Бања је окружена једним од највећих и најлепших паркова у Србији, погодним за шетње и рекреацију. Надалеко позната бањска дворана „Кур-салон“ посетиоце плени својом лепотом, а богати ентеријер носи у себи дух прошлих времена и раскошних балова. Околина Бање Ковиљаче је богата културно-историјским споменицима. На планини Цер налазе се остаци старих градова и утврђења (Косанин и Тројанов град), као и спомен костурница, а у самој бањи су Ковиљкин град и Градац. У близини Бање Ковиљаче је Тршић, родно место Вука Стефановића Караџића, са етно-селом под заштитом државе, које посетиоцима дочарава начин живота из Вуковог времена. Ту је и манастир Троноша, у коме је смештен „Музеј раног Вуковог школовања“, где се Вук учио писмености. На Дрини постоје уређена места за спортски риболов, а на Гучеву је велики број излетишта.

Слика 94. Бања Ковиљача – Кур салон

Куршумлијска Бања се налази на југоисточним обронцима Копаоника. Надморска висина је 432-448м. Од Куршумлије је удаљена 11км, од Београда 301км, а од Ниша 81км. До бање се стиже магистралним правцем Београд–Ниш–Приштина. Куршумлијска Бања има више врста лековитих вода, температуре од 14-67°C: сумпоровите, угљено-киселе, алкалне и гвожђевите. У лечењу се највише користе флуоридне, натријум-хидрокарбонатне, и сулфидне хипертерме, температуре 67°C. Поред термалних вода, Куршумлијска Бања је позната и по лековитом блату (пелоиду). Са умереном климом, природним амбијентом који чине шуме, атрактивне долине потока са чистом водом, чист ваздух (у близини нема индустрије). Куршумлијска Бања се сврстава и у климатска лечилишта. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију „Жубор“. Терапије обухватају хидротерапије, терапије блатом, електротерапије и кинези терапије. У Куршумлијској Бањи се лече: болести локомоторног система (стања после реуматске грознице, хронични инфламаторни реуматизам, дегенеративни реуматизам, екстра-артикуларни реуматизам, стања после прелома костију и хируршке интервенције на коштаном-зглобном систему); гинеколошка обољења (хронични запаљенски процеси на аднексама, постоперативна стања праћена запаљивим променама, продужено лечење гениталне ТБЦ, примарни и секундарни стерилитет, постоперативна стања због стерилитета); неуролошке болести (неуралгије, полинеурити); болести метаболизма (урична дијатеза). Гости имају могућност обиласка Куршумлије, прве престонице Стевана Немање, родоначелника династије Немањића, који је управо овде подигао своја прва два манастира – манастир Св. Николе и манастир Св.

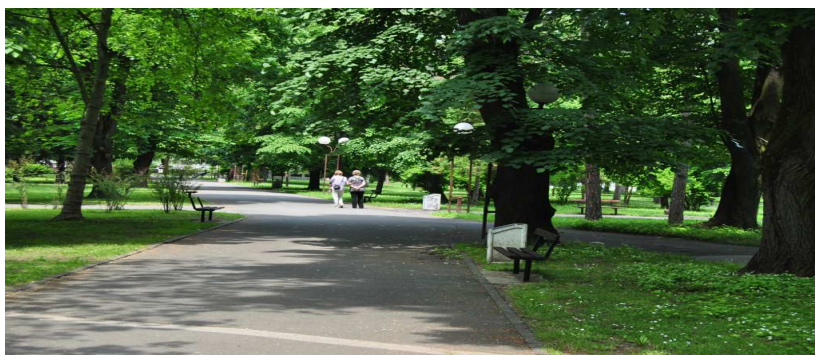
Богородице. Такође, организују се излети до Ђавоље вароши, јединственог геолошког и геоморфолошког феномена, који се налази на падинама Радан планине.

Луковска Бања се налази на југу Србије, у подножју Копаоника, на висини од 681м. До Луковске Бање се стиже магистралним путем преко Куршумлије. Удаљења је 35км од Куршумлије, 336км од Београда (преко Ниша) и 55км од центра Копаоника. По броју термоминералних вода (температуре 56-69°C) и њиховој издашности (100л/сек) Луковска Бања се убраја у најбогатије бање у Србији. Бањски третман се обавља у медицинском делу хотела „Копаоник“ и састоји се од хидротерапије, електротерапије, ручне масаже и терапије пелоидом. У Луковској Бањи се лече: хронична упала реуме (реуматични артритис без клиничких знакова акутне упале); дегенеративна обољења кичме (артроза, спондилоза и деформативне спондиатрозе, лумбоишијалгија, периотритиси); стања након повреда. Субалпска клима пружа могућности за бављење зимским спортовима, а недалеко од хотела је ски стаза за рекреативце, са ски лифтом дужине 300м. У Луковској Бањи се налази црква Светих Апостола Петра и Павла, а у Штави је црква Св. Мине из 17. века. Посебну атракцију представља обилазак фабрике за израду ручночворованих и ручнотафтованих тепиха и предмета народне радиности од домаће вуне са мотивима копаоничког краја. Гости могу да посете Куршумлију и манастире Св. Николе и Св. Богородице, као и јединствен природни феномен – Ђавољу варош.

Бања Љиг се налази у подножју планине Суворор, испод Рајца, на надморској висни од 160-280м. Бањски комплекс се пружа уз реку Љиг до реке Качер, непосредно уз Ибарску магистралу. Удаљена је 87км од Београда и 35км од Ваљева. Клима је умерено-континентална, са свежим летима и умерено хладним зимама. Средња годишња температура износи 10°C. Бања Љиг располаже са више извора термоминералних вода температуре 32,5°C, чија су лековита својства била позната још старим Римљанима. Минерална вода користи се за пиће и купање. У савремено опремљеном медицинском центру обавља се дијагностика (ЕКГ, ултразвук за абдоминалну дијагностику, негатоскоп, хематолошка лабораторија), терапије (HE-NE ласер, сто за екстензију, краткоталасна дијаметрија, универзални дијадинамик, терапијски ултразвук, нискофреквентни и високофреквентни магнет, минисани за електрофорезе, галванизација, стимулација, лампе за IC и UV зрачење), хидротерапија и кинезитерапија. У Бањи Љиг се лече: кожне болести (псоријаза, кожни екцем); болести коштаног апарата (запаљенски и дегенеративни реуматизам, посттрауматска стања, стања после прелома костију и хируршких интервенција на коштаног-зглобном систему); неуропсихијатријске болести (мултипле склероза, неуралгије и неуритиси, неурозе, неурастеније, депресивна стања); обољења гастроинтестиналног тракта (хронични гастритис и дуоденитис, хроничан улкус желуца и дуоденума); обољења периферних крвних судова (хронични едеми венског порекла, периферне васкулопатије). Гостима су на располагању отворени олимпијски базен са термалном водом, уређена пешачка стаза уз реку, терени за мале спортове и игралиште за децу. Постоји могућност организовања излета до планине Рајац, Струганика, Ваљева, Дивчибара, манастира Боговођа и Пустиња, а посебно су атрактивне туристичке манифестације „Косидба на Рајцу“ и „Лов на Рајачку лисицу“.

Матарушка Бања се налази у централном делу Србије, на десној обали реке Ибар, окружена падинама планина Столови и Чемерно. Смештена је у парку површине 15ха, на 215м висине. Матарушка Бања је удаљена 180км од Београда и 8км од Краљева. До бање се може доћи магистралним путем Београд–Краљево, аутопутем Е-75 Београд-Ниш, а затим преко Крагујевца и железницом (Београд–

Краљево –Скопље). Матарушка Бања има умерено-континенталну климу. Извори минералне воде, температуре 42-51°C, садрже доста сумпора (25мг/л). Лечење се обавља у Природном лечилишту „Матарушка и Богутовачка Бања“ и Специјалној болници за рехабилитацију „Агенс“. У Матарушкој Бањи се лече: реуматска обољења (запаљенски реуматизам, системске болести везивног ткива, дегенеративна обољења кичменог стуба и везивног ткива, ванзглобни реуматизам); гинеколошка обољења (примарни и секундарни стерилитет); посттрауматска стања и све њихове последице (повреде и преломи костију и зглобова, хипертрофија мишића); неуролошка обољења, односно оштећења централног и периферног нервног система (парезе и пlegије екстремитета, мултипле склероза, лезије, интервертебралних дискуса и стања после оперативних захвата); обољења периферних крвних судова (Биргерова болест, атероматозе, артириосклерозе, варикозитети). Матарушка Бања пружа услове за припреме спортиста (пошто располаже са фудбалским тереном, теренима за мале спортове и базеном), за рекреацију радника, конгресни туризам и ђачке екскурзије. Планине Столови, Чемерно и Троглав су погодне за шетње, лов и планинарење, а река Ибар за риболов, пливање и веслање. У околини Матарушке Бање се налазе манастири Жича и Студеница и средњевековни град Маглић.

Слика 95. Матарушка бања

Нишка Бања се налази на југоистоку Србије, поред магистралног правца Ниш-Софија. Лежи у подножју Коритника, огранка Суве планине, на надморској висини од 248м. Удаљена је 10км од Ниша и 250км од Београда. Природни лековити фактори у Нишкој Бањи су блага, умерено-континентална клима, термоминералне воде и природно минерално блато. Лековите воде, које извиру са пет извора („Главно врело“, „Сува Бања“, „Школска чесма“, „Бањица“ и „Пасјача“), припадају групи земноалкалних хомеотерми (36-38°C), благо минерализованих, са капацитетом од 56л/сек. Нишка Бања је била позната још у време старих Римљана, који у 2. веку, каптирају главно врело и подижу купатило са два базена од разнобојног мермера. У време владавине цара Константина и његових наследника, у царском насељу Медијани постоји купатило у које је дотицала благотворна бањска вода. Године 1521. Нишка Бања је одмориште турског цара Сулејмана и његове војске на путу приликом освајања Београда. У доба турске владавине у бањи постоје одвојена купатила за мушкарце и жене, као и неколико објеката за смештај болесника. Лечење се обавља у Институту за лечење и рехабилитацију „Нишка Бања“, који располаже са три стационара („Радон“, „Зеленгора“ и „Терме“), савременом опремом за неинвазивну дијагностику, лечење и рехабилитацију реуматских и

кардиоваскуларних болести и за оперативно лечење у домену ортопедске хирургије. Институт је и наставна база Медицинског факултета Универзитета у Нишу. У Нишкој

Слика 96. Нишка бања

Бањи се лече: болести локомоторног апарата (запаљенски, ванзглобни, дегенеративни и метаболички реуматизам, системске болести везивног ткива, остеопороза); кардиоваскуларне болести (коронарна болест, артеријска хипертензија, срчане мане, болести периферних крвних судова); стања после хируршке ревакуларизације миокарда, као и стања након операција на отвореном срцу; рехабилитација болесника после уграђивања ендопротезе кука и колена; посттрауматска стања; стања после оштећења централног и периферног моторног неурона; запљенски и функционални стерилитет; болести респираторних органа. Здравствени и туристички објекти смештени су у уређеном парку површине 5ха. У близини Нишке Бање је парк-шума Кошутњак, са уређеним трим стазама. Нишка Бања је погодна за припреме и такмичење спортских екипа, јер располаже са теренима за мали и велики фудбал, рукомет и тенис, хиподромом и стрељаном. У Нишкој Бањи се одржавају атрактивна такмичења у параглајдингу, где такмичари крећу са обронака Коритника, а спуштају се у Нишку Бању. Нишка Бања има библиотеку, уметничку галерију и Летњу позорницу, који у току лета постају места бројних догађаја обједињених у манифестацији „Културно лето у Нишкој Бањи“. Гости Нишке Бање могу да посете оближње културно-историјске споменике: Медијану, Тэле-кулу, Нишку тврђаву из 18. века, Чегар, Меморијални музеј-логор „Црвени крст“. Такође могу се организовати излети до Сићевачке клисуре, атрактивног кањона реке Нишаве са ретком флором и фауном, Јелашничке клисуре, специјалног резервата природе, Бојаниних вода и Каменичког вуса, излетишта и ски-центра.

Новопазарска Бања се налази на магистралном путу Београд-Нови Пазар-Јадранско море, 3км североисточно од Новог Пазара. Окружена је падинама планина Голије, Рогозне и Копаоника. Лежи на надморској висини од 500м и има умерену климу. Новопазарска Бања је богата изворима термоминералних вода, температуре од 12-52°C. По свом хемијском саставу убрајају се у категорију сумпоровитих киселих хипотерми и служе за купање и пијење. Лечење се обавља у Специјалној болници за прогресивне мишићне и неуромишићне болести Нови Пазар, која располаже савременим апаратима за физикалну терапију. У Новопазарској Бањи се лече: неуромишићне болести, реуматична обољења и ишијас; спортске и друге повреде; стања после можданог удара; кожне болести; гинеколошка обољења. У

близини Новопазарске Бање је велики број културно-историјских споменика: Стари Рас са Сопоћанима, Петрова црква, Ђурђеви Ступови, стари град Јелач.

Овчар Бања се налази у средишту Овчарско-кабларске клисуре, кроз коју протиче река Западна Морава. Смештена је на надморској висини од 279м и окружена је шумовитим планинама Овчаром и Кабларом. Клима је умерено-континентална. Овчар Бања је удаљена 18км од Чачка и 160км од Београда. До Овчар Бање се може доћи магистралним путем Београд-Чачак-Пожега и железничком пругом Београд–Бар. Лековита вода Овчар Бање (температура 35-38°C) садржи макроеlemente калцијум и натријум и микроelemente калијум, литијум, рубидијум, цезијум, стронцијум, баријум, јод, бром, кобалт, фосфор, флуор и манган. Лечење се састоји од купања у термоминералној води и облагања оболелих делова тела. Терапије се спроводе под надзором лекара специјалиста. При лечењу се користе балнеолошка, физикална и хидротерапија, масажа и медикаментоза. У Овчар Бањи се лече: реуматска обољења и дегенеративни реуматизам; спондилоза и артроза; последице прелома костију; повреде мишићног ткива; кожна обољења. На шумовитим планинама Овчар и Каблар постоје обележене стазе за планинарење и алпинизам. На вештачком језеру Међувршје на Западној Морави постоји стаза за спортски риболов“ дуга 800м, а купалишна сезона траје од маја до септембра. У Овчар Бањи се током лета организују културне и спортске манифестације, од којих је најпознатија Пливачки матарон „Овчарско-кабларска клисура“.

Бања Паланачки Кисељак се налази у југоисточном делу Смедеревске Паланке, на левој обали реке Јасенице, на надморској висини од 103м. Смештена је у парку површине 5ха. Од Београда је удаљена 80км. До Бање се стиже ауто-путем и железницом Београд-Ниш. Претпоставља се да су изворе минералне воде користили још стари Римљани, а први опис бање дао је турски путописац Евлија Челебија, који је 1719. описује као „озидану бању са лековитом водом“. Године 1834. у Бечу је потврђена лековитост минералне воде Паланачког Кисељака. У Паланачком Кисељаку постоје четири извора минералне воде, температуре 56°C. Минерална вода се флашира и пласира на тржишту под називом „Карађорђе“. Лечење пацијената се спроводи у Општој болници „Стефан Високи“. Терапија обухвата пијење воде, хидротерапију, подводну и ручну масажу, електро и фототерапију. У Паланачком Кисељаку се лече: хронични запаљенски и незапаљенски реуматизам у мирном стадијуму, спондилозе, сподилатрозе и дископатије; постреуматска и постоперативна стања која су довела до слабљења мишића и ограничења покрета зглобова; примарни и секундарни стерилитет; урођени и стечени деформитети код деце и одраслих; неуролошка обољења периферне одузетости; хронична компензована обољења унутрашњих органа. Гостима су на располагању специјализовани програми „балнеотретман“ „рекреациона кура“ и „кура мршављења“. Парк Бање погодан је за шетње, одмор и рекреацију. У непосредној близини парка налази се отворен базен и објекти за мале спортове. Организују се излети до Смедеревске тврђаве, манастира Покајнице и Копорина, Радовањског дуга, винских подрума у Крњеву, Тополи и Опленцу.

Палић се налази на северу Србије, 8км источно од Суботице, 20км од граничног прелаза Хоргош, односно 19км од Келебије и 170км од Београда. До Палића се долази ауто-путем Е-75 и железницом, правцем Београд–Суботица. Надморска висина језера Палић је 102м. Палић се први пут помиње 1462. под именом Палиј. Временом се формира село које Турци 1580. помињу под именом Палеђхаза. Почетком 19. века вода Палића се користи за лечење кожних болести и

хемороида. Почетак туризма на Палићу се рачуна од 1845., када је изграђено прво бањско купатило – гостионица у којој су постављене дрвене каде у којима се могло купати у загрејаној води. У годинама које следе изграђена су нова купатила, објекти за смештај и летњиковци имућнијих трговаца и велепоседника. Велики радови на изградњи Палића трају од 1902/12., када се граде Водоторањ, „Женски штранд“, „Велика тераса“, „Музички павиљон“ и хотел „Језеро“, а парк реконструираше у барокном стилу. Палић је у то време упоређиван са Карловим Варима, Висбаденом и Сент Морицом. У другој половини 20. века граде се нови хотелски капацитети и спортско-рекреативни терени. Вода Палићког језера је сумпоровита, алкална и муријатична, температуре 25°C. Садржи литијум и рубидијум, који помажу у лечењу реуматичних и нервних обољења. Стронцијум као састојак минералног муља помаже код срastaвања костију. Лечење на Палићу се спроводи пијењем лековите воде, купањем у загрејаној води и блатним облогама. На Палићу се лече: реуматизам, ишијас, кожна обољења, гинеколошка обољења, нервна обољења, болести дигестивног тракта. Палић је познат по Великом парку, који је утемељен 1842., сађењем багремова и канадских топола и уређен по узору на енглеске вртове, са вијугавим стазама, уместо традиционално равних и симетричних. На главном улазу у парк је Водоторањ, а на централном месту је Велика тераса, вишенаменски објекат, првобитно намењен забави, а касније је препуштена спортистима. У близини су Летња позорница, где се одржава Међународни филмски фестивал и Музички павиљон, намењен променадним концертима суботичких музичара. Зоолошки врт је базиран на концепцији приказивања животиња без класичног кавеза, са системом сувих и водених канала. Богати ботаничко-хортикултурални садржаји се употпуњују са животињским светом. Посебно је атрактивна једна од најстаријих грађевина, „кућа лабудова“, која има облик средњовековног замка. Палић пружа изузетне могућности за спорт и рекреацију. Језеро је у облику неправилне елипсе и да би се обишло треба пешачити 17км. Туристи се на језеру могу бавити веслањем, једриличарством и риболовом, а у околини језера су ловишта. На Палићу постоје фудбалски, одбојкашки и кошаркашки терени, атлетска стаза, дечије игралиште, отворени и затворени базени. Нарочито су атрактивни тениски терени тениског клуба „Палић“, који је основан још 1884. Гости Палића у могућности су да свој боравак употпуне обиласком Суботице, града атрактивне архитектуре, језера Лудаш – заштићеног природног добра, Селевењских пустара – ботаничке баште у природи са збирком разноврсних цветова, ергела у Зобнатици и Келебији, фарме нојева, салаша, винограда и воћњака.

Прибојска Бања се налази у долини реке Лим, 5км од Прибоја. Лежи на 530м висине и убраја се у климатска лечилишта. До Прибојске Бање се стиже магистралним путем Београд–Подгорица и железницом Београд–Бар. У бањи постоји више термоминералних извора, температуре 37°C и капацитета 70л/сек. Лечење се обавља у стационару Центра за рехабилитацију „Прибојска Бања“, применом савремених метода лечења и рехабилитације. У Прибојској Бањи се лече: хронично запаљење зглобова и мишића реуматског порекла; неуралгије; запаљења периферних нерава (ишијас); полинеурите; гинеколошке болести; последице повреда костију и мишића; реконвалесцентна стања код кожных обољења (убрзавање зарастање рана и промена на кожи насталих као последица шећерне болести и ослабљене периферне циркулације); функционална обољења и стања после операција дигестивног тракта. Гости могу да посете оближњи манастир Св. Никола из 13. века, један од најзначајнијих српских средњовековних споменика, као и

манастир Милешеву, планине Златар и Златибор, као и Потпећко, Златарско и Радоињско језеро, односно реке Лим и Увац, које пружају одличне услове за риболов.

Слика 97. Прибојска бања

Пролом Бања се налази на југу Србије, на надморској висини од 550-668м. Удаљена је од Куршумлије 23км, од Београда 290км, а од Ниша 82км. До Пролом Бање се може доћи ауто-путем Београд-Ниш, а затим магистралним путем Ниш-Рударе. Умерено-континентална клима и бујна вегетација стимулативно делују на човечји организам, јачајући његову отпорност, па се Пролом Бања убраја и у климатска лечилишта. Пролом Бања има више извора термоминералне воде (26-31,5°C), које припадају нискоминерализованим високоалкалним термама. С обзиром на састав (велики број минерала у малим количинама) вода има изражено диуретичко и бактериостатно дејство. „Пролом вода“ је пријатног укуса, без мириса,

Слика 98. Пролом бања

па се препоручује и здравим особама. Терапијски блок у бањи је капацитета 1500 пацијената дневно. Бањски третман обухвата пијење лековите воде, хидротерапију, терапију блатом, електротерапију, кинезитерапију и ручну масажу. У оквиру терапијског блока гостима је на располагању ултразвук, ради прецизног утврђивања дијагнозе, као и ласеротерапија. Све врсте терапије се обављају под надзором медицинске службе. У Пролом Бањи се лече: обољења бубрега и мокраћних путева (хроничне инфекције бубрега, мокраћних путева и простате, камен у бубрегу, песак у мокраћним каналима, стања после операција на бубрежно-мокраћном систему); обољења органа за варење (хиперацидни гастритис, чир желуца и дванаестопалачног црева, катар црева, хронични затвор, упала жучи и жучних путева, камен у жучи, стања после операција на органима за варење); болести коже (екдеми, псоријаза, варикозни улус), болести периферних крвних судова и ванзглобни реуматизам. У

Пролом Бањи се спроводи и посебан програм „Брига о лепоти“, који обухвата биоелектрично тонирање лица, комплексну терапију целулита, ручну масажу тела и терапију „биопреном“. Гостима Пролом Бање су на располагању теретана, кинези сала, базен и „стазе здравља“. Постоји могућност организовања излета до Тавоље вароши, јединствене природне реткости ерозивног порекла, Куршумлије и оближњих манастира.

Рибарска Бања се налази у централној Србији, на огранцима планине Јастребац, у котлини Рибарске реке. Надморска висина Рибарске Бање је 540м. Удаљена је 35км од Крушевца. До Рибарске Бање се може доћи ауто-путем Београд-Ниш, а затим преко Крушевца. Према археолошким налазима, овде је било лечилиште још у време старих Римљана, а из турског периода остало је купатило-хамам, које је, са одређеним изменама, служило све до новијег времена. Велики павиљони за болеснике изграђени су пред Први светски рат, а нови објекти са терапеутском опремом изграђени су после Другог светског рата. У Рибарској Бањи има шест извора минералне воде, температуре од 38-42°C, па се убрајају у хомеотерме и хипертерме. Клима Рибарске Бање је субпланинска, а због густих шума и чистог ваздуха бања има карактеристике климатског места. Лечење се спроводи у Специјалној болници за рехабилитацију „Рибарска Бања“, која је опремљена савременом медицинском опремом. Поред кинезитерапије, лечење обухвата електро и радну терапију и купање у затвореном базену са термоминералном водом. У Рибарској Бањи се лече: стања после коштаног прелома и операција на костима; сви облици реуматизма (запаљиви, дегенеративни, ванзглобни); контрактуре зглобова; деформације кичменог стуба, посттрауматска и постоперативна пареза и парезе нерава; хемиплегије и хемипарезе. У Рибарској Бањи постоји дворана у којој се одржавају разноврсне културно-забавне приредбе. Околина бање је веома погодна за шетње. За госте Рибарске Бање се организују излети до Крушевца, манастира Наупаре и Велуће, као и планинског центра Јастребац, који је зими погодан за зимске спортове.

Бања Русанда се налази у Банату, на северној обали истоименог језера и представља део насеља Меленци у општини Зрењанин. Надморска висина бање је 82м. Удаљена је 16км од Зрењанина и 90км од Београда. До Бање Русанда се може доћи магистралним путем Београд-Зрењанин-Кикинда, односно Нови Сад-Кикинда. Бања Русанда има традицију дугу више од 130 година, засновану на коришћењу лековитих својстава минералног блата (пелоида) из језера Русанда, које се убраја у најлековитија блата у земљи. У бањи постоји и бушотина са термалном водом, температуре 32°C. Лечење се обавља у Специјалној болници за рехабилитацију Меленци, уз сарадњу са Медицинским центром у Зрењанину и Медицинским факултетима у Новом Саду и Београду. Процес рехабилитације се одвија уз коришћење различитих дијагностичко-терапеутских поступака, као што су: кинезитерапија, хидро-кинезитерапија, подводна масажа, галванска када, четвороћелијске купке, локалне и наизменичне купке са коришћењем минералне воде, терапије радом, електротерапија, фототерапија, ултразвучна терапија, парафинотерапија, пелоидотерапија, логопедски третман, неуропсихолошка рехабилитација, акупунктура, ласеро и магнетотерапија. У Бањи Русанда се лече: запаљенски реуматизам у мирној фази (реуматоидни артритис); дегенеративни реуматизам (артрозе и спондилозе); ванзглобни и метаболички реуматизам (фиброзити, паникулити, миозити); дископатија и лумбоишиалгија; последице траума, стања после прелома костију и хируршких интервенција на коштаном-

зглобном систему; кожане болести (псоријаза, хронични екцем); хронична неспецифична гинеколошка обољења и стерилитет. Бања Русанда се налази на равничарском терену, окружена језером, виноградима и великим зеленим појасом парка и шуме. Парк је испресецан уређеним стазама за шетње. У близини бање је комплекс терена за фудбал, тенис и мале спортове. Гости могу да посете Бечеј са чувеном ергелом, Царску бару и Ечку, познату по ловним и риболовним реверима.

Слика 99. Бања Русанда

Селтерс Бања или **Младеновачка бања** се налази на пространом, шумовитом терену у подножју планине Космај, 1км од центра Младеновца, односно 50км југоисточно од Београда. Надморска висина Бање је 136м. Клима је умерено-континентална, са доста сунчаних дана у години. Минерална вода „Селтерс“ је алкално-муријатична, угљено-кисела хипертерма температуре 50°C, високе минерализације (7,8 гр/л). Сличног хемијског састава су минералне воде Бад Емса (Немачка), Роа (Француска), Лухачовице (Чешка). Вода се у лечењу користи још од 1893. године, а флашира се од 1900. Одликована је на изложбама у Бриселу 1906. и Лондону 1907. Минерална вода „Селтерс“ користи се као терапеутско средство у хидро и кинезитерапијама, за инхалацију и пиће. Лечење се обавља у медицинском центру хотела „Селтерс“ и обухвата хидротерапију, кинезитерапију, електротерапију, фототерапију, сонотерапију, термотерапију, радну терапију, инструменталну и ручну масажу, као и комплетну респираторну рехабилитацију. У Селтерс Бањи се лече: обољења коштаног-зглобног система; стања после повреда; неуролошка обољења; хронична обољења и оштећења настала у току процеса рада. Селтерс Бању окружује парк са четинарском шумом површине 18ха, који је погодан за шетње и одмор. У близини бање су Космај и Авала, Оплепац, Буковичка Бања, Марковачко језеро и манастир Павловац.

Сијаринска Бања се налази на југу Србије, на обалама реке Јабланице и у подножју планине Гољак, на надморској висини од 520м. Удаљена је 50км од Лесковца и 330км од Београда. До бање се стиже ауто-путем Београд-Ниш-Лесковац, а затим регионалним путем Лесковац-Приштина. Сијаринска Бања је окружена брдима са густом храстовом и боровом шумом, која покрива 50км², па је заштићена од ветрова и појаве магле. Извори минералне воде, којих има 18, распоређени су на дужини од 800м и сви су различитог физичко-хемијског састава и температуре (32-72°C). Посебну атракцију, јединствену у Европи, представљају *гејзер топле воде*, чији водени стуб достиже висину од 8м и повремени гејзер који еруптира на сваких 10 минута. Поред минералне воде, лековити фактор у Бањи је и радиоактивно-сумпоровито блато. Лечење се обавља у Специјалној болници за рехабилитацију „Гејзер“. Медицински блок обухвата најсавременију опрему за хидротерапију, електротерапију, кинезитерапију, инхалације, топле куре лековитом водом и

терапију блатом,. У Сијаринској Бањи се лече: обољења коштаног мишићног система (разне врсте реуматизма, артрозе, спондилозе, стања после повреда); ишијас и лумбаго; стомачна обољења и болести црева (хронични гастрити и дуоденити, чиреви желуца и црева); болести бубрега и мокраћних путева (песак у мокраћним каналима, стања после разбијања или хируршког одстрањивања камена, упале мокраћних путева), болести јетре, жучних путева и панкреаса, рековаленценција после прележане жутице; гинеколошка обољења (запаљенски процеси и неки облици стерилитета); плућне болести (bronхијална астма, бронхити, синзити, ларингити); неурозе и психичка исцрпљеност; шећерна болест; коњуktivитис. Гостима су на располагању затворен базен и спортски терени. Околина Бање је погодна за лов, а на реци Јабланица постоје услови за спортски риболов. У непосредној близини Сијаринске Бање налазе се остаци Царичиног града, царског града Justiniana Prima из рановизантијског периода.

Сокобања се налази у југоисточној Србији, између планина Озрен и Ртањ, на обалама реке Моравице и на надморској висини од 400м. Од Београда је удаљена 230км. За лековитост сокобањских термалних извора знало се још у време старих Римљана. Сокобањско јавно купатило-хамам први пут помиње турски путописац Евлија Челебија 1663. После ослобођења од Турака књаз Милош наређује да се обнови хамам и подигне конак, а лекара Леополда Ерлиха поставља за првог бањског лекара. Почетак организованог туризма у Сокобањи рачуна се од 1837., када је из канцеларије књаз Милоша написан упут (ваучер) за заставника Лазаревића за лечење у бањи. Почетком 20. века богати трговци и механџије у Сокобањи граде виле за свој боравак, али и смештај гостију. Између два светска рата гради се први савремени бањски хотел – „Европа“ (данашњи конак „Парк“), подижу се паркови, уређују излетишта, уводе водовод и јавна расвета. Савремени развој Сокобање почиње шездесетих година 20. века, када се поред хотелских граде пратећи привредни објекти и развија саобраћајна инфраструктура. Природни лековити фактори Сокобање су термоминерални извори (температуре 28-45,5°С), који се користе за купање и инхалације, као и умерено-континентална клима коју карактерише повољан атмосферски притисак и умерене падавине, мало магле и ветровитих дана, висока концентрација кисеоника, озона и негативних јона у ваздуху и одсуство аерозагађења. Лечење се обавља у Специјалној болници за неспецифичне плућне болести „Сокобања“, Природном лечилишту „Бањица“ и Специјалној

Слика 100. Сокобања

болници за плућне болести „Озрен“. У Сокобањи се лече: бронхијална астма; хронични хепатитис; психонеурозе; неурастеније; лакши облици повишеног крвног притиска; хронични реуматизам и ишијас; стања после повреда; анемија; хронична

гинеколошка обољења. У оквиру Специјалне болнице „Сокобања“ постоји базен са термалном водом, теретана, сала за мале спортове и терен за мали фудбал. Гости Сокобање имају могућност шетње пространим и лепо уређеним парком.. Сокобања је током целе године место где се одржавају бројне спортске, културне и туристичке манифестације, као што су „Прва хармоника Србије и Црне Горе“, Међународни салон еколошке карикатуре, Уметничка колонија „Сокоград“, „Златне руке Сокобање“, „Свети Јован Биљобер“, Бањско културно лето и друге.

Током летње сезоне постоји могућност купања на уређеним купалиштима на реци Моравици, Бованском језеру и вештачкој акумулацији у клисури Моравице, које пружа услове и за риболов. Гости Сокобање имају могућност за лов, с тим да се организују и специфичне ловне туре, као што су лов фото-апаратом и камером, лов са брањем лековитог биља и лов са боравком и спавањем у старим планинским кућама. У околини Сокобање се налазе бројна излетишта. Шумским и асфалтним стазама се може доћи до Оштре чуке, највишег врха Озрена (1.117м). Озренским стазама долази се до манастира Јерменчић, Татомировог града и Озренске пећине, дуге 580м. У близини је водопад Рипаљка, висине 11м, кога гради река Градашница. У озренским ливадама сакривен је извор Ђерђелез, познат још у турско доба. Планина Ртањ је позната по лековитом биљу. Калиновица је излетиште са буковом шумом, извором хладне воде и рестораном који ради у летњој сезони. Недалеко од излетишта Лептерија налазе се остаци утврђења Соко град. „Врмацански град“ се налази 2км од Ртња, у близини истоименог језера, које је погодно за риболов. Извор реке Моравице се налази 15км од Сокобање, правцем према Књажевцу и представља јединствен природни феномен, јер река настаје од више извора који се не могу уочити. Сесалачка пећина се налази недалеко од села Сесалца, богата је пећинским накитом и уређена је за посетиоце.

Бања Стари Сланкамен се налази у југоисточном Срему, на десној обали Дунава. Лежи на источним падинама Фрушке горе, на надморској висини од 80м. Од Београда је удаљен 55км. До Старог Сланкамена се може доћи ауто-путем Београд-Нови Сад. Клима Бање је умерено-континентална, са Фрушке горе и Дунава струји свеж и чист ваздух, а шуме је штите од летњих врућина. Подручје Сланкамена је археолозима познато по преисторијском локалитету „Градина“, а у келтско и римско доба постојало је насеље које се звало Асупинциум. Стари Сланкамен је најстарија бања у Војводини. На сланим изворима постојало је лечилиште још у турско доба, а касније се вода вадила из плитких бунара. После одласка Турака бања је запустела, а поново добија на значају крајем 19. века. Прва анализа воде обављена је 1876., док је лечилиште основано 1906. Савремени развој бање почиње 1964. изградњом нове бањске зграде и стационара. Стари Сланкамен има изворе минералне воде, температуре 18,4°C, која се убраја у слано-јодне воде натријумског типа и није за оралну употребу. Вода садржи следеће лековите компоненте: натријум-хлорид, јод, магнезијум, калцијум, стронцијум и баријум. Лечење се обавља у Специјалној болници за неуролошка обољења и посттрауматска стања „Др Боривоје Гњатић“, који је специјализован за лечење хемиплегија. Терапије обухватају хидротерапије, кинезитерапије, електротерапије и радне терапије. У Старом Сланкамену се лече: обољења централног и периферног нервног система; локомоторни систем после повреда или операција; реуматске и гинеколошке болести. Постоји могућност излета до Новог Сада, Сремских Карловаца и фрушкогорских манастира. На Дунаву постоји могућност за риболов и спортове на води.

Звоначка Бања се налази у југоисточној Србији, 50км од Пирота. Лежи на шумотивитим обронцима Влашке планине, на надморској висини од 670м, па се убраја у бање са највећом надморском висином у нашој земљи. Бања има обележје и

климатског места, због специфичне руже ветрова и великог броја негативних јона у ваздуху. До Звоначке Бање се долази регионалним путевима из правца Пирота и Бабушнице, долином реке Јерме. Римски базен и други археолошки налази говоре да је Звоначка Бања била позната у античко доба и у време средњовековне Србије. Звоначка Бања, која је назив добила по оближњем селу Звонце, као лечилиште је обновљена 1912. У Звоначкој Бањи постоје извори минералне воде температуре 28°C и протока 9л/сек, који се користе за пиће и купање. Природни лековити чиниоци користе се за превенцију и лечење, са применом модерних терапијских техника: хидро, електро и кинезитерапија, парафинотерапија, ласеротерапија, уз пешачење стазама здравља. У Звоначкој Бањи се лече: болести локомоторног апарата; нервне болести (неуралгије, неурастеније, психонеурозе, вегетативне неурозе); повишени крвни притисак; поремећаји периферне циркулације; реуматизам; менаџерске болести; климактеричне тегобе; упалне промене на очима. У Звоначкој Бањи постоје бројни спортски терени: два затворена и један отворени олимпијски базен са минералном водом, терени за кошарку, мали фудбал, одбојку и тенис. Нетакнута природа која окружује бању пријатна је за шетње и излете. У непосредној близини бање налази се живописна клисура реке Јерме. Гребен Асеново кале, на висини од 1032м, једино је место у Србији где се могу видети гнезда сурих орлова. У близини је и атрактивна пећина Ветрена дупка, са каналима дужине 4км. Гости могу да посете и оближње средњовековне манастире, од којих је најпознатији манастир Поганово из 14. века и манастире Суково и Темска. Постоје могућности за лов, риболов и планинарење по Влашкој и Старој планини.

Мање туристички валоризоване и изграђене бање јесу:

- **Сирчанска бања** која се налази на падинама шумовите, вулканске планине Котленик, у близини Краљева, 4км. Појава минералних вода је у вези са магматизмом Котленика а вода је хидро-карбонатно-сулфатно-магнезијумског типа, хидролошки испитана више него медицински. У ову природну бању већ деценијама долазе оболели од реуме, ишијаса и неких облика парализе.

- **Витановачка бања** се такође налази у близини Краљева, у селу Витановац око чијег се термоминералног извора формирала народна бања од 1971. И воде ове бање имају везу са магматизмом Котленика, али је ово сумпоровита вода, хидрокарбонатна-натријумска, још увек медицински недовољно испитана.

- **Лопатничка бања** у селу Лопатница, у североисточној подгорини Троглава (1177м), на висини од 320м. Бања се налази 29км југоисточно од Краљева, 7км од Ибарске магистрале и 2км од Богутовачке бање. Минерална вода избија из лопатничког раседа и температура јој је од 20-30°C. У Лопатничкој термалној зони су минерални извори Бело врело-сумпотовити извор и извор Мајдан. Лопатничке минералне воде користиле су се у време Римљана и у средњем веку – манастирска бања. Вода је слабо сумпоровита и радиоактивна, сулфатно-хидрокарбонатна, слична води Богутовачке бање, слабо минерализована али је сложена, јер има литијум, рубидијум и цезијум. Минерална вода се користи за пиће и купање, а индикације су јој за реуматична, срчана и нервна опбољења. Ова бања у шумовитом крају предодређена је за одмор и рекреацију и балнеолошки се полако формира.

- **Биоштанска бања** се налази у селу Биоске на путу Ужице-Бајина Башта, бања се налази у котлини, између крајњих обронака Таре, брда Мрамора и Омара. Уз реку, дуж раседа у контактної зони шкриљаца и кречњака, извиру 4 термоминерална извора. Њихова сумпоровита вода има температуру људског тела 36,4°C, а у њој има калцијума, магнезијума, оксида, гвожђа и алуминијума, силицијум-диоксида, угљене киселине, сумпор-водоника и амонијака.

6. БИОГЕОГРАФСКЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ СРБИЈЕ

Због све већег насељавања појединих предела наше земље људи су у крајевима где су терени били погодни за земљорадњу секли, крчили и палили шуме, а степске травне пределе претварали у обрадиво земљиште, па су тако природни биљни свет све више замењивале биљне културе. Због потребе за дрветом човек је секао шуму и по стрмим странама планина и речних долина, где терени нису били погодни за земљорадњу. После сече, такви би терени, захваћени ерозијом, убрзо оголели, а њих је највише по кречњачким пределима, на стрмим странама планина и по њиховим највишим деловима. Особине биљног света сваке области у Србији условљене су њеном климом и саставом земљишта. У *Панонској области* постоје знатне разлике у клими и саставу земљишта између Војводине и ободних предела, па се и њихов биљни свет разликује. Војводина, некада већим делом природна степа, људским радом претворена је у нашу најплоднију равницу. Дрвеће има довољно влаге само на влажним теренима поред река – разне врсте врба, беле и црне тополе и јове. У ободним пределима има више падавина, па свуда у њиховим нижим крајевима успевају храстове шуме. Карактеристичне дивље животиње су вук, лисица, зец, дивља свиња, дивља мачка, јелен и срна, а од птица шљуке, препелице, фазани, голубови и, око мочвара, дивље гуске и пловке. Нормалан развој биљног и животињског света угрожава загађивање ваздуха, вода и земљишта, а у планинским пределима и ерозија земљишта. Природне биљне заједнице у *Планинској области* јесу траве и шуме. У нижим деловима планинских предела шуме су храстови, изнад њих букве, а на већој висини, углавном преко 900 и 1200м, четинарске шуме, а изнад њих настају планински пашњаци-сувати. Шуме су свуда прошаране пашњацима. У овој области има разноврсних дивљих животиња. Од крупних животиња су вукови, лисице, јазавци, дивље свиње, јелени и срне, а ређе медведи. Од ситних крзнаша веома су распрострањени зечеви, куне, веверице и кртице. Од гмизаваца карактеристичне су змије отровнице. Најкрупније птице су орао брадан и велики тетреб. У нашим великим рекама и бистрим планинским речицама има доста беле рибе, али и племенитих, попут сома, шарана, смуђа, кечиге, јесетре, моруне, чикова, поточне пастрмке, младице, липљана, скобалја, клена.

6.1. Фауна Србије

Разноврстан дивљи животињски свет у Србији може да се лови или посматра. Туристи могу да се одлуче да ли су за: ловачки трофеј са великим роговима; риболовачку причу са дугачким репом; фотоалбум са стотинак врста птица, надмудривања са пастрмком у бистром планинском потоку или на Власинском језеру; стрпљиво чекања на крупну и ситну дивљач на ловишту Карађорђево или

фото сафари и посматрања ретких врста птица у Обедској и Царској бари. Свакако, не могу да погреше, шта год одабрали у ловној туристичкој понуди Србије.

Лов и ловишта у Србији се убрајају међу најпознатија у Европи. Природни потенцијали за гајење скоро свих врста дивљачи су повољни, што доказују многобројни врхунски трофеји, светски и европски прваци узгојени у српским ловиштима, од севера до југа Србије, од равничарских предела Војводине до планинских области са нетакнутом природом. Србија има преко 320 ловишта, на површини од око 6.500.000ха, од чега са око 90% површина газдују ловачка удружења. У ловиштима Србије постоји 24 ограђена ловишта и 150 ловачких кућа. Ловачки савез Србије утврђује *Ценовник уловљене дивљачи*, а Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде утврђује *Календар лова*. Ловиштима газдују шумска газдинства под окриљем ЈП „Србијашуме и ЈП „Војводинашуме“, као и локална ловачка удружења у оквиру Ловачког савеза Србије. У Србији се производи и квалитетно ловачко оружје и извози широм света. *Најчешће врсте дивљачи у Србији су: Сисари:* јелен европски, јелен лопатар, јелен белорепи, срна, дивокоза, муфлон, дивља свиња, медвед, куна златица, куна белица, јазавац, ондатра, веверица, сиви пух, зец, ласица, вук, дивља мачка, шакал, лисица, ракунолики пас, твор. *Птице:* сива чапља, дивља гуска, дивља гуска лисаста, дивља гуска глоговњача, дивља патка глувара, дивља патка кржуља, дивља патка риђоглава, јастреб кокошар, лештарка, јаребица камењарка, пољска јаребица, препелица, фазан, лиска црна, шумска шљука, дивљи голуб гривнаш и пећинар, дивљи голуб дупљаш, гугутка, грлица, сојка (креја), гачац, сива врана, сврака.

Ловни туризам захтева строга правила понашања туристе-ловца, од преласка границе, превоза до ловишта, обезбеђивања дозвола за оружје и муницију, стручних водича, као и ветеринарских дозвола и свих других услова за извоз дивљачи. Ловац туриста може ловити и изводити обуку ловачких паса у ловишту само уз посредовање овлашћене агенције која има закључен уговор са корисником ловишта. Ловац мора да има документацију за ловачко оружје, оптичке нишане и муницију коју носи, као и за ловачке псе. Може да пуца само на ону врсту дивљачи која је наведена у дозволи за лов и по одобрењу стручног пратиоца. За уловљену дивљач и њене делове (трофеј, месо, кожа) ловац туриста пре изношења из ловишта плаћа кориснику ловишта цену по ценовнику ловачког удружења важећем за ту текућу годину.

6.2. Риболовни туризам у Србији

Риболовни туризам у Србији нуди пасионираним туристима - риболовцима и рекреативцима Дунав, Саву, Мораву, Тису, равничарске реке, њихове простране обале, језера, али и планинске брзаке и клисуре. Реке у Србији још увек су богате: кечигом, шараном, пастрмком, смуђем, штукаом, као и бројним врстама тзв. беле рибе. Има чак и поточних и речних ракова. Самосталан риболов је могућ уз риболовачку дозволу, која се добија преко клубова спортског риболова. На дозволи су одштампана правила спортског риболова, односно ловостај на племените врсте, време мреста за одређене врсте, начин и алати којима се обавља спортски риболов, као и дозвољене дужине риба за улов. Најпознатији риболовни терени су: **Река Дрина** - У неким деловима Дрина је права планинска, дивља и изазовна река, а у другим мирна. Дрина је позната по најкрупнијим примерцима младице у Европи који достижу и до 30 кг. И остале салмонидне воде Србије се налазе у њеној

близини. Реке Самковка, Тара, Рача право су место за трофејни улов или рекреативно пецање. **Река Сава** - Најлепши доживљаји спортског риболова на реци Сави доживљавају се на два меандара – Засавици и Обедској бари. Засавица – једно од последњих изворно очуваних мочварних подручја, идући од севера ка југу Србије (60 км од Београда). Обедска бара – удаљен само 30 км од Београда. Меандар реке Саве са којим је и данас повезана са две речице представља прави рај за риболов. **Река Дунав** - Велики и плави Дунав је кроз Србију највећим делом права равничарска река, али дивљих и природних обала. Лове се шаран, смуђ, сом, штука и све врсте „беле рибе“. Риболов у Голубцу је могућ читавом дужином кеја од 3км. У Кладову су развијене две врсте риболова: спортски риболов (разне технике риболова са обале): бела риба, смуђ на живу рибицу или силиконске варалице; професионални риболов мрежом – улов сома „на бућку“ из чамца, као карактеристичан начин риболова за нека дунавска подручја. Бешка има терене погодне за спортски риболов, велике дубине (15-20 м), са бројним рукавцима, плавним подручјима и адама. **Река Велика Морава** - Спортским риболовом може се бавити на свим водама око Јагодине, Смедерева и Велике Планае. Посебно су атрактивна Предорско и Багрданско језеро. На Предорском језеру прави заљубљеници овог спорта се баве САРТ риболовом на шарана. Код Смедерева, риба се лови при дну, са оловом, а пошто је река брза олово треба да је теже него за пецање на Дунаву. Овде се најчешће лове мрена, сом, смуђ и друге беле рибе. **Река Тиса** тече кроз Банат и Бачку и права је равничарска река, широка и наизглед спора. Богата је разним врстама рибе и привлачи многобројне риболовце. Лове се: шаран, протвиш јаз, крупан сом на бућку, али и ретке рибе попут кечиге и мрене. Поред ове помало тајанствене и још недовољно откривене реке, има доста старих корита богатих штуком, белом рибом, шараном, амуром, толстолобиком и другом рибом. **Царска бара** - Налази се у међуречју Бегеја и Тисе на површини од око 1700ха. Разноликост природног резервата, испреплетаност речног, барског, мочварног, ливадског, слатинастог и шумског екосистема, Царску бару чини јединственом у овом делу Европе. Атрактивни терени за ловни туризам на ширем подручју Рибњака, као и уређена места за спортски риболов привлаче пажњу уживалаца у овим активностима. **Ада Сафари** - **Савско језеро** на Ади Циганлији налази се такорећи у самом Београду. Језеро је порибљено капиталним и ретким примерцима рибе строго контролисаног квалитета. Риболовце очекује 40 нумерисаних пецарошких места, а обала је уређена. Дно је муљевито и пешчано. У језеру има шарана, бабушке и лињака – познатог као „риба лекар“. **Језеро Бели Рзав** - (Заовине) на планини Тари, удаљено је од Бајине Баште 30км, и окружено је бујном вегетацијом. Својом дубином чисте и бистре воде никога не оставља равнодушним, риболовце посебно. У њему се лови клен, сом, штука и пастрмка. Језеро Перућац је удаљено од Бајине Баште 13км. Стрме обале и аутентичан кањон јесу атрактивни, али тешко приступачни. Риба се лови из чамца или малих сојеница расутих по обалама, а језеро нуди шарана, сома, скобаља и плотице. Богато је ципринидним рибама, а улови се и крупна пастрмка. Привлачност **језера Тресетиште** је у споју пешчаре и воде. Налази се на заштићеном подручју Суботичке пешчаре и еколошки је изузетно чисто. На Тресетишту је развијен висок ниво спортско-рекреативног туризма. Овде шаран и амур теже од 15 до 20 кг, а има и тежих примерака. Изградњом бране на реци Власини настало је **Власинско језеро** на коме се формирају велика пливајућа острва – заштитни знак овог језера. Поред пастрмке, лови се сом, клен, греч, бели амур, шаран и бабушка.

6.3. Посматрање птица

Нов облик интересовања туриста спортско-рекреативног карактера за животињски свет није само изражен кроз лов и риболов, већ и специфичним интересовањем туриста за посматрањем живота и активности дивљих животиња (сафари) и птица (birdwatching). **Посматрање птица** код нас је нов туристички производ који се нуди иностраним туристима, јер је у Србији забележено око 360 врста птица, од којих се 240 и гнезде код нас. Међу гнездарицама, око 40% врста птица се налази на листи врста којима су на нивоу Европе потребне мере заштите (Species of European conservation concern или SPEC листа), а међу њима је и пет глобално угрожених врста: патка црнка, орао крсташ, белонокта ветрушка, велика дропља и прдавац. Имајући на уму величину Србије и релативно развијену инфраструктуру, уз пажљиво планирање и помоћ локалних познавалаца, за десетак дана на терену могуће је видети преко 150 врста птица. Сваке године око 1. маја одржава се отворено такмичење „*Велики дан птица*“, са циљем да се у току 24 часа види што више врста птица унутар круга пречника 50км. „*Европски викенд посматрања птица*“ (EuroBirdwatch) организује се у Србији сваке године првог викенда у октобру. **Програм међународно значајних подручја за птице** (Important Bird Areas – ИВА) ради на идентификацији ИВА подручја, њиховом мониторингу и заштити. Подручје стиче статус ИВА уколико испуњава строге критеријуме засноване на присуству угрожених врста птица и њиховој бројности. Иако је ИВА мрежа заснована на богатству птичјег света, заштита ових подручја доприноси очувању великог броја других животиња и биљака. У Србији је до сада идентификовано **35 ИВА подручја**: *Горње Подунавље, Суботичка језера и пустаре, Рибњак Бечеј, Јегричка, Ковиљски рит, Фрушка гора, Босутске шуме, Засавица, Обедска бара, Дунавски лесни одсек, Пашињаци велике дропље, Слано Копово, Царска бара, Рибњак Уздин, Вршачки брег, Делиблатска пешчара, Цер, Ваљевске планине, Тара, Овчарско-кабларска клисура, Увац–Милешевка, Копаноник, Проклетије, Шар-планина, Пчиња, Власина, Јерма, Сува планина, Стара планина–Видлич, Сићевачка клисура, Злотска клисура–Дубаиница, Ресавска клисура, Дубовац–Рам, Ђердапска клисура и Мала Врбица.*

Слика 101. Посматрање птица

Најчешће врсте птица у Србији су :

Птице урбаних средина: бела плиска, градска лапта, дивљи голуб, гугутка, кукумавка, обични кос, сеоска лапта, црна црвенрепка, црна чиопа.

Птице травних и жбунастих станишта: вивак, врана, гачац, јаребица, пољска шева, фазан, црноглава траварка.

Птице грабљивице: ветрушка, еја мочварица, јастреб кобац, ластавичар, мишар, осичар, сури орао, црна луња.

Птице водених станишта: барска кокица, барска стрнадица, барска шљука, бела рода, белобрка чигра, белорепан, брегуница, велика царска шљука, велики вранац, велики ронац, воденкос, водомар, гак, глувара, жалар сљепаћ, звиждара, кашикара, крџа, лабуд грбац, лиска, мала бела чапља, мали вранац, мали гњурац, обична чигра, обични галеб, патка дупљашица, патка њорка, пловка, риђоглава патка, полојка, сива чапља, сињи галеб, трстењак цвркутић, ђубаста патка, ђубасти гњурац, чегртуша, шилкан.

Птице пољопривредних предела: врабац покућар, вуга, дрозд боровњак, жутарица, зеба, зелена жуна, зелентарка, кукувија, модроврана, обична траварка, обична црвенрепка, пољски врабац, препелица, пчеларица, пупавац, руси сврачак, сврака, северна зеба, сива мухарица, стрнадица жутовољка, ћук, чавка, чворак, чешљугар, чижак.

Птице шумских станишта: батокљун, беловрата мухарица, бргљез, брезов звиждак, ватроглави краљић, велика сеница, велики детлић, голуб гривнаш, дрозд имелаш, дрозд певач, дугокљун пузић, дугорепа сеница, јелова сеница, краљић, крстокљун, мали славуј, обична кукавица, обични звиждак, обични попић, плава сеница, планинска сива сеница, сива грмуша, сива жуна, сива сеница, сојка, ђубаста сеница, утина, царић, црвендаћ, црноглава грмуша, шумска сова, шумски звиждак.

Птице планинских шумских и стеновитих станишта: бела чиопа, белоглави суп, буљина, велики тетреб, гавран, жутокљуна галица, зимовка, конопљарка, кос огрличар, легањ, лешњикара, обична белогуза, планинска трептељка, планински попић, приљепак, пузгавац, сиви соко, црна жуна, шумска трептељка, шумска шљука.

6.4. Национални паркови Србије

Национални паркови су уже или шире територије које се, због изузетних природних лепота и појединих природних појава, посебним државним законима стављају под заштиту. У њима се природа не сме нарушавати, биљни и животињски свет уништавати или убијати. Циљ је да се изградњом објеката и других радова природа не нарушава. У природној баштини сваке земље национални паркови заузимају посебно место. У Србији има пет националних паркова: **НП „Бердан“**, **НП „Фрушка Гора“**, **НП „Копаник“**, **НП „Шар-планина“** и **НП „Тара“**. За управљање сваком од националних паркова основано је посебно јавно предузеће. Својим укупним вредностима национални паркови надилазе границе Србије и укључени су у **Европску федерацију националних паркова – EUROPARC**. По дефиницији **Национални парк** је подручје са већим бројем разноврсних природних екосистема од националног значаја, истакнутих предеоних одлика и културног наслеђа у коме човек живи усклађено са природом. Намењен је очувању постојећих природних вредности и ресурса, укупне предеоне, геолошке и биолошке разноврсности, као и задовољењу научних, образовних, духовних, естетских, културних, туристичких, здравствено-рекреативних потреба и осталих активности у

складу са начелима заштите природе и одрживог развоја. У националним парковима дозвољене су активности којима се не угрожава изворност природе, као и обављање делатности у функцији образовања, здравствено-рекреативних и туристичких потреба, наставка традиционалног начина живота локалних заједница, на начин којим се не угрожава опстанак врста, природних екосистема и предела.

НП "Ђердан" – налази се у североисточној Србији, на граници са Румунијом, на површини од 63.000ха, проглашен 1974. Основни природни феномен подручја је грандиозна Ђердапска клисура Дунава, најдужа и највећа клисура пробојница у Европи. Ђердапску клисуру чине четири мање клисуре и три котлине, које се наизменично смењују у дужини од готово 100км. Због велике дужине и дубине, најразноврснијих облика рељефа и заклоњених станишта са специфичном микроклимом, Ђердапска клисура је један од најзначајнијих рефугијума древне флоре и фауне Европе.

Слика 102 Национални парк Ђердан

Подручје Парка насељава преко 1100 биљних врста, где се нарочито издвајају терцијарни реликти као што су: мечја леска, орах, јоргован, тиса, сребрна липа, кавкаска липа, и др. Богатство у врстама и сложени физички утицаји средине, условили су појаву преко 50 шумских и жбунастих заједница, од којих 35 има реликтни карактер. Разноликост станишта и биљних заједница одразила се и на фауну, која такође обилује реликтним врстама. Национални парк је станиште за преко 150 врста птица: сури орао, орао змијар, орао белорепан, црна рода, сива чапља, и друге ретке врсте обитавају на овом подручју. Поред других фаунских врста, ту су и сисари: видра, медвед, рис, шакал, дивокоза, срна, јелен... Ђердапска клисура показала се као сигурно и удобно уточиште не само биљним и животињским врстама, него и човеку. О томе сведочи изузетно богатство налаза из различитих доба праисторије и историје, присуство надалеко чувеног неолитског насеља Лепенски Вир, трагови присуства римске и византијске цивилизације и други културно-историјски споменици.

НП Фрушка гора - најстарији домаћи национални парк проглашен 1960., чувен је по својим питомим падинама, столетним шумама и надалеко познатом виногорју. Због сложености свог геолошког састава и грађе од стена из готово свих геолошких периода, представља својеврсно огледало геолошке прошлости овог подручја. Обухвата највише гребенске делове брдског масива Фрушке горе, најдоминантнијег узвишења у Војводини, које се као зелено острво уздиже на јужној граници Панонске низије, уз саму обалу Дунава. Простире се на површини од 25.393ха, са заштитном зоном од 66.090ха. Фрушку гору одликује богат и

разноврстан живи свет. Некада ostrvo у Панонском басену, Фрушка гора је још од давног плиоцена остала погодна станиште за многе медитеранске и субмедитеранске врсте. Шуме заузимају 90% површине парка, а доминирају шуме липе, храста и букве. Најинтересантније су шуме китњака и граба са костриком, и реликтне мешовите шуме храстова са грабићем. Флору Фрушке горе чини око 1500 биљних врста, међу којима преко 40 има статус природних реткости Србије (терцијарни реликти: ловорасти јеремичак, кадивка, звончић; од реликата степе: татарско зеље, велика саса, гороцвет и бабалушка). Од присутних преко 30 врста орхидеја, 18 врста је од међународног значаја. У богатој фауни истичу се заштићене врсте инсеката, 14 врста водоземаца и гмизаваца на Црвеној листи угрожених врста, и око 211 врста птица, међу којима је 130 врста гнездарица. Фрушка гора, једно од најзначајнијих подручја за гнезђење ретких птица у Панонској низији и Србији, за сада је једина тачка у Србији на којој се налазе активна гнезда орла крсташа, најугроженије врсте са Светске црвене листе. Међу бројним врстама сисара, издваја се заштићена група слепих мишева, текуница и слепо куче, али ту су и друге природне реткости. Поред изузетних природних вредности, ово подручје карактеришу и бројни споменици културе, где се издваја 16 православних манастира саграђених у периоду од 15-18. века.

Слика 103. Национални парк Фрушка Гора

НП Копаоник простире се на највишим и најочуванијим деловима планине Копаоник, која се уздиже у средишњем делу јужне Србије. Заштићен је 1981. на површини од 11.809ха, око које је заштитна зона површине од 19.985ха. Иако почиње на висини од 800м, највећа површина парка обухвата централни и најшумовитији део копаоничког масива, пространи, релативно заравњени предео висок око 1700м, познат као Равни Копаоник. У планинском рељефу доминира највиши, Панчићев врх са 2017м. Копаоник одликује високи степен биолошког и предеоног диверзитета. На овом масиву пронађено је преко 1600 врста биљака. Само високопланинску флору гради 825 врста, од којих је 91 врста ендемичног, а 82 врсте субендемичног карактера. Ту се истичу три локална копаоничка ендемита: копаоничка чуваркућа, копаоничка љубичица и Панчићева режуха. На Европској црвеној листи четири, на Црвеној листи флоре Србије налази се 50 врста, а на списку природних реткости Србије 30 врста биљака овог масива. У односу на ендемску високопланинску флору Балканског полуострва, 11,9% ендема расте на Копаонику, што га чини једним од најзначајнијих центара ендемизма у Србији и на Балкану. На Копаонику су присутни сви вегетацијски појасеви високих планина централног дела Балкана, који одражавају вегетацијско богатство овог подручја. Копаоник одликују велике површине са изузетно вредним и очуваним екосистемима. Еколошка

разноврсност условила је и богатство животињског света. Богата фауна инсеката (једини познати локалитет на коме је нађена ендемична и реликтна врста дневног лептира), већи број водоземаца и гмизаваца, присутно 170 врста птица од којих је 90% гнездарица и 39 врста сисара, чине изузетно природно богатство овог Националног парка.

НП Шар-планина представља висок јужни обод Србије, простирући се у дужини од 85км, на граници са Македонијом. Своје име је заслужила, како се углавном сматра, због шаренила планинског пејзажа, контраста и живости боја којима ју је природа осликала. Како би се заштитиле њене изузетне вредности, установљен је Национални парк „Шар планина“ 1993. у привременим границама од 39.000ха, док је предвиђено да трајним границама обухвати површину око 97.000ха. Главни гребен ове планине је са преко 30 врхова високих од 2500м, са највишим врхом у српском делу планине Бистра, 2652м. Моћна снага леда из прадавног леденог доба, у својим различитим појавним облицима, избраздала је дубоке трагове у рељефу Шар-планине и исписала историју геопроцеса који омогућавају проучавање земљине коре и реконструкцију геолошке прошлости Балканског полуострва и шире. По разноврсности облика, са око 100 циркова, Шар-планина представља прави музеј глацијалног рељефа под отвореним небом. Шар-планину одликује велико богатство и разноврсност живог света и присуство великог броја реликтних и ендемичних врста. Са 45% биљног света Србије, особеним шумским заједницама и врстама, животињским врстама које се данас ретко налазе у природи, а многе су угрожене у читавом свету, Национални парк „Шар-планина“ са пуним правом носи обележје склоништа за дивљи свет који данас убрзано нестаје.

Слика 104. Национални парк Шар-планина

На Шар-планини живи 1800 биљних врста. Најзначајнији су бројни терцијарни и глацијални реликти и 339 балканских ендемита, од којих су 18 локални ендемити, присутни искључиво на овом масиву (хајдучица краља Александра, борн-милера, шарпланински каранфилић, шарпланински шафран, шарска дивизма, шарска птичја трава, Дорфлеров петопрст...). У Националном парку живи 147 врста дневних лептира, 45 врста водоземаца и гмизаваца, око 200 врста птица и 32 врсте сисара, што га чини једним од фаунистички најбогатијих подручја Европе. Поред тога што је овај национални парк по свом природном богатству једна од већих тачака биолошке разноврсности Европе, он је изузетно драгоцен и као колевка српске духовности, државности и историје. На овом подручју се налази 45 цркава и манастира подигнутих у периоду од XII до XVI века. Ту су испосница и манастир Св. Петра Коришког из XIII века, црква Св. Петке из XIV века, црква Св. Богородице

Одигитрије из XIV века, манастир Св. Тројице из XV века, остаци Душановог града и манастирског комплекса Св. Архангели из XIV века надомак Призрена и други споменици културе од највећег националног значаја. Шар-планина се налази у АП Косово и Метохија, која је под управом УНМИК-а.

НП Тара покрива највећи део планине Таре, која се налази на крајњем западу Србије, у лакатастој окуци реке Дрине. Проглашена је за национални парк 1981. на површини од 19.200ха. Подручје Националног парка, заједно са Заовинама и Парком природе “Шарган–Мокра Гора”, чини окосницу будућег резервата биосфере Дрина. Тара представља високу, знатно скраћену површ високу 1000-1200м, са које се уздижу ретки врхови висине од 1400-1600м, испресецану дубоко уклесаним речним долинама. Поред кањонске долине Дрине са моћним кречњачким одсесима високим и преко 1000м, својом лепотом и дивљином издвајају се и кањони река Раче, Бруснице и Дервенте и као изузетна атракција, водопади Мали и Велики Скакавац на реци Рзав. Планина Тара нарочито је позната по бујним, густим, аутохтоним четинарским шумама, које је чине најшумовитијом планином Србије и Европе. Од преко 1000 биљних врста колико је ту присутно, око 20 су ендемичног карактера, међу њима и царица свих ендемита Европе, Панчићева оморика. **Панчићева оморика** је реликт терцијара и балкански ендемит који је преживео велико ледено доба на веома ограниченим рефугијалним стаништима у средњем току реке Дрине, због чега је овај простор јединствен за очување биолошке разноврсности у глобалним размерама. Вегетацију гради 35 шумских и девет ливадских заједница, где су најзаступљеније мешовите аутохтоне шуме смрче, јеле и букве, а посебну вредност чине реликтне и ендемореликтне заједице оморике, смрче, јеле, црног и белог бора. Поред изузетног биодиверзитета флоре, на подручју Таре су и бројна станишта значајне фауне. Панчићев скакавац је локални ендемит којем је ово подручје једино станиште. Док Дрину и хладне поточне воде настањују ретке и племените врсте као што су младица и липљан, на подручју Таре се налази око 130 врста птица, као што су црна жуна, планински детлић, лештарка, уралска сова, гаћаста кукумавка, жутарица, мала мухарица, креја лешникара. Међу фауном сисара је посебно значајно присуство медведа, вука, дивокозе, срне, видре, дивље мачке, куне златице, куне белице. У Националном парку се налазе и бројни остаци културног наслеђа. Обновљени манастир Рача, некрополе надгробних споменика из XIV и XV века у Перућцу и Растишту, драгоцени су део средњовековне српске културне баштине.

Слика 105. Национални парк Тара

6.5. Паркови природе

У Србији постоји двадесетак паркова природе и регионалних природних паркова, о којима брину ЈП „Србијашуме“ или локална јавна и комунална предузећа. Паркови природе су: Голија, Кучајске планине, Сићевачка клисура, Стара планина, Шарган–Мокра Гора, Палић, Златибор, Зобнатица, Тиквара, Јегричка, Стара Тиса код Бисерног острва, Грмија, Поњавица, Бегечка јама, Камараш. МАВ/UNESCO комитет је у оквиру Парка природе Голија прогласио и Резерват биосфере Голија-Студеница. Парк природе је подручје добро очуваних природних вредности са претежно очуваним природним екосистемима и живописним пејсажима. Намењен је очувању укупне геолошке, биолошке и предеоне разноврсности, као и задовољењу научних, образовних, духовних, естетских, културних, туристичких, здравствено-рекреативних потреба и осталих делатности усклађених са традиционалним начином живота и начелима одрживог развоја.

Голија је највиша планина југозападне Србије, питома, богата шумом, ливадама и пашњацима, простире се у облику латиничног слова С, дужином од 32км. Парк природе Голија обухвата површину од 75.183ха. Због изузетне очуваности изворних природних вредности (извори, развијена густа речна мрежа, разуђен рељеф, плодно земљиште, богат и разноврстан биљни и животињски свет), али и културних вредности, на предлог Завода за заштиту природе Србије, МАВ/UNESCO комитет је у оквиру Парка природе Голија прогласио Резерват биосфере Голија-Студеница, површине 53.804ха. Символ Голије представљају реке Моравица и Студеница. Пробијајући се кроз планину, од изворишта до ушћа, Студеница је дубоко усекла корито у уску долину са неколико мањих и краћих клисура. Најдубља се пружа од Бажалског крша до испод ушћа реке Савошнице у Студеницу. Њена десна притока Изубра, са живописном клисурастом долином обраслом високом буковом и мешовитом шумом, у доњем току крије три водопада укупне висине око 20м. Низводно, километар пред ушће, гради велики број слапова и букова. Речне долине раздвајају узвишења различитог облика и величине, често засечена серијом површи и тераса. Највиши врх Голије је Јанков камен, 1833м. Са њега, али и са Црног врха (1725м), Радуловца (1785м) и Бојевог Брда (1748м) пружа се изузетан видик на пространства голијских шума, пашњака, ливада, али и даље на врхове Копаоника и обресе Комова и Проклетија. Голија слободно може да носи епитет ваздушне бање, у којој се разликују три климатска реона. Долински са брдским реоном обухвата просторе до 700м, а карактерише са умерено континенталном климом модификованом утицајем околних планина. Прелазни реон обухвата просторе између 700 и 1300м, са дугим и оштрим зимама и кратким, свежим летима. Зиме су са доста снежних падавина, а лета са топлим данима и свежим ноћима. Планински реон обухвата подручје са висином преко 1300м, карактеришу га оштре и хладне зиме и кратка прохладна лета. У сливу Голијске Моравице током целе године дува северац, који доприноси да и у топлим летњим данима нема великих врућина, а зими, кад је интензивнији, доприноси стварању сметова. Крајем зиме и почетком пролећа јужни ветар убрзава топљење снега. До сада је на Голији забележена 1091 врста живог света, од тога 117 врста и варијетата алги, 40 врста маховина, 7 врста лишјајева и 75 врста гљива. Као што свако подручје има свој симбол и обележје, за Голију се слободно може рећи да је царство планинског јавора, који овде гради најлепше и најочуваније лишћарске и лишћарско-четинарске шуме. Са аспекта заштите планинског јавора и његових заједница, од

великог значаја је чињеница да је ова врста преживела ледено доба и да је у свом изворном облику данас фрагментарно очувана. Због присуства 95 врста птица Голија је један од веома важних планинских орнитолошких европских центара. Њихово присуство у различитим типовима станишта, показује колико је разноврстан свет птица. Жеж, алпска ровчица, слепо куче, пух лешњикар, ласица, мрки медвед и вук само су неке од 22 врсте које су установљене на Голији. Од врста чији је лов дозвољен у оквиру ловишта Чемерница, Грабовица и Голија ту су срна, дивља свиња и зец. Уз ласицу, за коју је установљена трајна законска заштита и то као природне реткости значајно је још 9 врста, међу којима су и вук, сиви пух, веверица и мочварна ровка.

Слика 106. Голија – резерват биосфере

Кучајске планине су најраспрострањенији планински комплекс источне Србије и њен најзначајнији хидрографски чвор. Поред динарског краса, највећа су планинска крашка област Србије. Ова област има карактер висоравни сложене тектонске и морфолошке структуре, издвојене долинама Црног Тимока, Мораве, Ресаве, Бељевине и Злотске реке. Карбонатна подлога и крашки карактер рељефа условили су да на површинама и по увалама средишњих делова Кучајских планина нема сталних речних токова, већ се јављају бројне понорнице са сувим и слепим долинама. Најатрактивније су Дубашница, Жљебура и Лазарев кањон. Ове долине се одликују бројним спелеолошким објектима. Најпознатије и највеће пећине су Лазарева, Раваничка, Боговинска, Верњикица и Дубашница. Посебну појаву представљају леденице, плитке јаме са снегом и ледом, због чега су Кучајске планине најрепрезентативнија област крашког рељефа у Србији. У богатој и разноврсној флори присутан је велики број ендемитета. На овом подручју преовлађују заједнице храстова, сладуна и цера са грабићем, као и шибљаци јоргована и белограбица. У клисурама и кањонима своја станишта нашле су мешовите шумске заједнице букве, јеле, храста, јасена, ораха, леске, црног бора и тисе. Шумске заједнице букве и јеле често имају прашумски карактер. Некада је овај крај називан Ресавска Света гора, јер се ту налазило 12 средњовековних православних манастира, задужбина деспота Стефана Лазаревића. Међутим, данас су остали очувани само манастири Манасија, Раваница и Сисојевац. Због изузетних природних карактеристика, покренут је поступак заштите овог подручја, у оквиру којег су реализована вишегодишња истраживања Кучајских планина.

Слика 107. Кучајске планине

Сићевачка клисура налази се у источној Србији, на територији Ниша и Беле Паланке. Најмаркантнији елемент рељефа сићевачког подручја представља долина реке Нишаве, која се због карактеристичног морфолошког склопа и села Сићева, у свом средишту назива Сићевачка клисура. Она се пружа од села Долац на изласку из Белопаланачке котлине до села Просек на уласку у Нишку котлину, на дужини 17км. Настала је усецањем реке Нишаве у кречњачки рељеф. Ову велику композитну клисуру чине 3 морфолошке целине. **Градиштански кањон**, дужине 7км, усечен између узвишења Облик и венца Сврљишких планина је најатрактивнији део клисуре. Тесне, готово вертикалне, степенасто одсечене камене литице место је где се гнезде последњи парови сурог орла у Србији. Ширина кањона при дну углавном се своди на речно корито Нишаве, а висина стеновитог кањонског зида достиже и 400м. На излазу из кањона је узвишење Облик, где се, са **Јелашничком клисуром**, налази заједничко станиште два терцијарна реликта и балканска ендемита, српске рамонде и Наталијине рамонде. Низводно између манастира Св. Петке и ушћа Островићког потока, на дужини од 2км, Нишава протиче кроз котлинасто проширење широког дна и размакнутих, благо нагнутих страна. Део долине низводно од манастира назива се **Просечка клисура**. Пружа се дужином од 8км и морфолошки је веома разнолика. Централним делом залеђа са леве стране клисуре пружа се Островичка удолина у којој су усечени долина и већи део слива Островичког потока. Кречњачки терени подручја одликују се појавом крашких облика рељефа. Од површинских облика заступљени су каменице, шкрапе и вртаче, а од подземних посебну атракцију представљају бројне пећине, поткапине, јаме, остенаци. Једна од општих карактеристика подручја Сићевачке клисуре је степенаста морфоластика изражена кроз вертикално смењивање заравњених површина и мање или више стрмо одсечених падина. У Сићевачкој клисури се налазе средњовековни православни манастири, као и остаци чувеног римског пута „Via militaris“.

Стара планина се налази у источној Србији, на граници са Бугарском. Парк природе „Стара планина“ је богат седиментима различите старости. Рељеф је изузетно морфолошки и хидролошки испресецан бројним планинским токовима. Познати су долина потока Бигар, уклештени меандри Темштице, локалитети Миџор и Бабин зуб. Најјачи извор је Јеловичко врело, које има изглед ока формираног у малом басену. На Старој планини је утврђено постојање **1190 биљних врста** и убрја се у значајне центре терцијарних и глацијалних ендемореликтних врста. Специфичне биљне врсте су криласти звончић, као локална ендемска врста и Панчићева жабља трава, централно балкански ендемитет који код нас постоји само на Старој планини. Од шумских и зељастих заједница интересантне су заједнице планинских тресава на Јабучком

равништу, Бабином зубу и у пределу Арбиња. На Старој планини постоји 116 врста лептира, 18 врста водоземаца и гмизаваца, 203 врсте птица и преко 30 врста сисара. Овде је главно станиште риђег мишара, пољске шеве и шумске шљуке. У околини је већи број културно-историјских споменика, међу којима су бројне православне цркве.

Палић - Парк природе налази се у северном делу Војводине, између града Суботице и насеља Палић. Корито Палићког језера које сакупља воде са пешчаре, настало је дејством ветрова на самом додиру Суботичке пешчаре и Бачког лесног платоа. По откривању лековитих својстава заслањене воде средином 19. века, на северној обали Палићког језера формирана је бања Палић. Пољопривредне површине се на многим местима спуштају све до језера, због чега је природна вегетација опстала само на малим површинама. Међутим, велики парк је богат врстама пешчарских храстових шума и служи као уточиште и склониште врстама уништених шумских станишта Суботичке пешчаре. Од животињских врста најзначајнији су бројни слепи мишеви и **61 врста птица** које се овде гнезде. Отворене водене површине језера представљају најзначајније зимовалиште птица у овом региону. На вештачким острвима западног дела језера образоване су колоније жутих чапљи, ракова и галебова, међу којима је и стална гнездећа популација црноглавог галеба. Зграде старог бањског комплекса изграђене су у стилу сецесије, а заједно са ширим простором некадашњег парка, заштићена су просторна целина културно-историјске баштине краја.

Златибор се налази на крајњем југозападу Србије, између планина Таре и Златара. Обухвата подручје дужине 30км и ширине до 15км. Ово подручје представља благо заталасану планинску површ, односно висораван, која се јасно морфолошки издваја као целина у оквиру Старовлашко-рашке висије. Окружена је планинским висовима од којих је највиши врх Торник, 1496м. За Златибор је карактеристична велика рељефна разноврсност, велики број екосистема и геоморфолошких облика. Обухвата огромне комплексе живописних планинских пашњака и ливада прошараних појединачним или мањим групама старих стабала белог бора, односно карактеристичним плитко усеченим вијугавим потоцима и речицама. По ободу површи налазе се непроходне клисуре, пећине, јаме и мешовите шуме белог бора, црног бора, смрче, јеле, букве, храста китњака и других врста дрвећа. Подручје Златибора насељава 144 врсте слатководних алги, 960 врста биљака, 256 врста инсеката, 14 врста водоземаца и гмизаваца, 150 врста птица и 54 врсте сисара. На Златибору постоје ендемичне биљне врсте, а од животињских врста присутни су рибарица, грчка жаба, ђубаста сеница, шумска шева, осичар, водени кос, видра, вук и лисица. Златиборски крај је познат по народном градитељству, особеној култури и обичајима, богатом и разноврсном етно-наслеђу, надалеко чувеним специјалитетима, здравој храни и благотворној клими, због чега је Златибор познат као „ваздушна бања,, и једна је од најомиљенијих туристичких места Србије. Златибор се налази у поступку заштите, предложен од стране Завода за заштиту природе Србије за Парк природе и природно добро од изузетног значаја.

Зобнатица се налази у Војводини, северно од Бачке Тополе, на простору средњобачке лесне заравни. Парк природе обухвата део комплекса дубоких, пространих лесних долина средњег тока речице Криваје. На лесним обронцима долине сачувани су остаци реликтних степских заједница које припадају најугроженијим типовима вегетације панонског региона. Најзначајнији представници биљног света су безстаблови козинац и тамнољубичасти лук. Делови самониклих шумарака, као и остаци сађених храстових шума и некадашњих паркова,

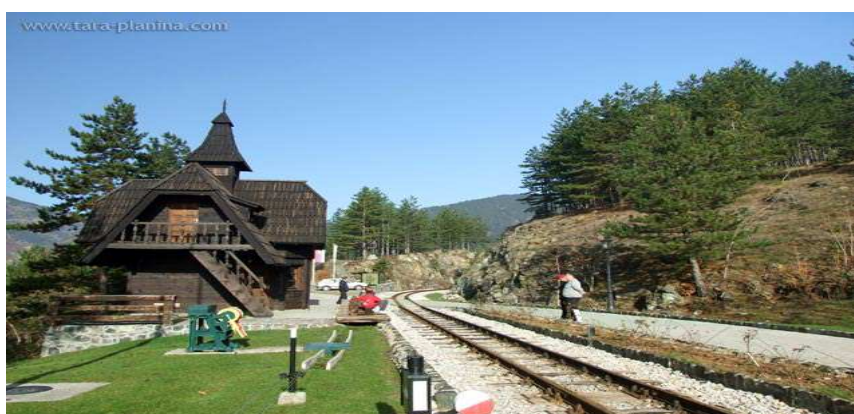
служе као уточиште onим шумским врстама унутар региона чије су природне шуме у потпуности уништене. Стварањем акумулације узводно од вештачког језера дошло је до спонтане ревитализације влажних станишта која су готово нестала из региона услед регулације водотокова. Ово острво природних станишта унутар аграрног предела насељено је ретким врстама водоземаца, гмизаваца и ситних сисара. На простору је регистровано 148 врста птица, од чега 75 гнездарица. Водена и мочварна станишта су посебно значајна за одмор и исхрану многих птичјих врста током селидбе. Многа археолошка налазишта указују на насељеност овог простора током историје. Традиција квалитетног пољопривредног газдовања, као што је одгој расних коња, потиче са краја 18. века. Чувена ергела и хиподром централни су део туристичко-рекреативног комплекса. Остаци старог парка и дрворед софоре сведоче о хортикултури 19. века.

Слика 108. Зобнатица

Шарган – Мокра гора је долина у западној Србији, смештена између планина Таре и Златибора. На њу се надовезује Шаргански превој, који према северу чини природну спону са Збориштем, највишим врхом Таре, а према југу са Златибором. Парк природе „Шарган–Мокра гора“ обухвата површину од 10.813ха. Лепоти предела доприноси узбуркан рељеф са дубоко усеченим стрмим долинама и клисурама река Бели Рзав, Црни Рзав и Камишке реке, изнад којих се уздижу бројни врхови и превоји. Посебну вредност представљају Хајдучка и Црвена пећина, а нарочито водопад Скакавац. Овде се налази и велики број минералних извора, а најпознатији је извор Беле воде. Посебно су атрактивни комплекси аутохтоних шума црног и белог бора на серпентинама којима је ово подручје природно станиште. Ове шуме, као и мозаично распоређене планинске ливаде и пашњаци, захваљујући специфичној геолошкој подлози и клими, насељава богат биљни и животињски свет. У подручју је присутно 700 врста биљака, од којих су многе ендемичног или реликтног карактера. У фауни Мокре Горе посебно је вредна орнитофауна. Од 60 регистрованих врста, 29 су природне реткости. Овде се могу срести велики тетреб, орао змијар, планинска сеница, а од сисара вук, мрки медвед, видра, дивља мачка. Мокра гора се са Шарганом у давној прошлости налазила на значајном путном правцу, о чему сведоче остаци старог римског калдрмисаног пута и гробови из римског периода. Данас је простор Шаргана и Мокре горе најпознатији по „Шарганској осмици“, прузи уског колосека, која је позната по изузетном техничком решењу савладавања великог успона на малом одстојању. Дуж пруге се налази и већи број експоната, старих локомотива и вагона, који су заштићени као споменици

техничке културе, што овај простор чини јединственим музејом под отвореним небом. Такође, велику атракцију представља етно насеље „Дрвенград“, на узвишењу Мећавник, које је саграђено према идеји филмског режисера Емира Кустурице. За изградњу села коришћене су аутентичне брвнаре из овог краја које су пренете на ову локацију. Најстарија од њих датира од пре 90 година. На лицу места постављене су на високим каменим постаментима и подрумима прилагођеним теренима у паду. „Дрвенград“ је између села и града-етно село у урбаном облику и структури. Град је јасно формиран у оквирима правоугаоног трга, чија је главна оса одређена улазном капијом и положајем мале дрвене цркве. Трг, који је поплочан дрвеном коцком и сеченим праговима, формирају брвнаре, а у свакој од њих је понешто од урбаног садржаја, посластичарница, продавница локалне народне радиности, галерија слика, библиотека, ресторан и биоскоп. Очување јединства традиционалних међудејстава природе и човека од значаја је за заштиту и развој овог подручја.

Слика 109 Шарган-Мокра Гора

6.6. Пределу изузетних одлика

Предео изузетних одлика је подручје препознатљивог изгледа са значајним природним, биолошко-еколошким, естетским, културно-историјским вредностима, које се током времена развијало као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва. У природни предео изузетних одлика наше земље, где традиционалан начин живота локалног становништва није битније нарушио природу и природне екосистеме, спадају: Авала, долина реке Пчиње, клисура реке Градац, Лептерија-Сокоград, клисура реке Мируше, Овчарско-Кабларска клисура, Суботичка пешчара, Велико ратно острво, Власина, Вршачке планине и Заовина.

Авала је најсевернија планина шумадијске греде, која се протеже од Саве и Дунава до планине Рудник. Ова ниска острвска планина, са врхом на свега 511м налази се 17км од центра Београда, на путу за Крагујевац. По Авали је назван и минерал авалит који је на њој ископан. Природно добро Авала стављено је под заштиту у циљу очувања и унапређења примарних предеоних вредности и пејзажних обележја, разноврсности облика и појава геонаслеђа, богатства животињског и биљног света и станишта, квалитета вода, земљишта и шума, неговања традиционалних и историјских вредности, као и стварања услова за одрживи развој

рекреативних и туристичких садржаја и контролисане пољопривреде, тј. планско уређење и коришћење простора. Предел Авале састоје се од ливадских и шумских заједница, на којима живи 597 биљних врста, 21 врста лишајева, 8 врста херпетофауне, 67 врста орнитофауне и 16 врста сисара. Вегетацију Авале чине највећим делом шуме храста, цера и знатно мање шуме букве. Заступљене су и шумске културе црног и белог бора, багрема, сладуна, медунца, сребрне липе, црног јасена, бреста, китњака, граба. Ливадска вегетација углавном заузима јужне падине у зони храстових шума. Фауну Авале карактеришу врсте субмедитеранско - балканских листопадних шума. Регистровано је 67 врста птица, од којих се 21 врста убрајају у природну реткост Србије. Најзначајнији представници су јастреб, кобац, голуб дупљаш, кукавица, златоврана, ћук, вуга. Карактеристични сисари на Авали су дивља свиња, риђа волухарица, јазавац, кртица, пух лешникар, веверица и лисица.

Слика 110. Авала

Авала је одувек била атрактивна за формирање насеља. Сматра се да је још у римско доба на врху планине постојало војничко утврђење, а у Шупљој стени се налазе остаци античког рудника живе и сребра. У средњем веку се овде налазио српски град Жрнов, који је контролисао прилаз Београду и чије су рушевине уклоњене 1934. На његовом месту је 1938. године подигнут маузолеј, Споменик Незнаком јунаку, дело познатог вајара Ивана Мештровића. Васи Чарапићу, српском устанику из Белог Потока, подигнут је споменик на североисточним падинама Авале. И први планинарски дом у Србији, Митровићев дом, који је и споменик културе, подигнут је на Авали, а из истог периода потиче и хотел „Авала“, такође споменик културе. Авала се, због своје близине главном граду и природних лепота, сматра једним од најпопуларнијих излетишта не само Београђана, већ и многобројних туриста. Авалом је доминирао ТВ торањ са видиковцем, висок 195м, подигнут 1965. а порушен 1999. током НАТО бомбардовања. Поново је саграђен и пуштен у рад 2010., сада висок 205м, са рестораном на висини од 120м.

Долина реке Пчиње - налази се у југоисточној Србији и обухвата подгорину планина Козјак и Старац, као и долину реке Пчиње која раздваја ова два масива. Река Пчиња својом лепотом, клисурастим деловима и меандрима привлачи посебну пажњу. Пејсажне вредности представљају основни квалитет овог простора и заснивају се на разноликости и динамици природних елемената која проистиче из висинске и морфографске диференцираности рељефа. Визуелна и звучна диспозиција речног тока Пчиње и међусобног комбиновања различитих вегетацијских облика (ливада, шума, пашњака) ствара посебну амбијенталну вредност. Највећи део амбијенталних вредности садржан је у бројним видиковцима

почев од нижих делова, преко тераса и алувијалних равни, па до највиших врхова околних планина. Овај предео заклоњен је високим гребенима са свих страна: Старац на западу, Равни рид и падине Козјака на истоку, Црни крш, Воганце и Старачка кула на северу и масив Козјака на југу. То је базен отворен само долином Пчиње ка југу, односно југозападу, где река напушта клисуру.

Слика 111. Долина реке Пчиње

Изузетно вредан културни и грађевинско-архитектонски комплекс манастира Св. Прохор Пчињски из 11. века, смештеног у централни део простора, чини цео овај простор посебно важним са аспекта очувања природних и културно-историјских вредности. Подручје се налази на граници континенталне и медитеранске климе. Поседује одлике оба типа климе и карактерише га велика разноврсност живог света и богатство терцијарне флоре и реликтне вегетације. Преовлађују шуме храста сладуна и цера, које према Македонији прелазе у шуме медунца и грабића, затим буква, црни јасен, црвена клека, мечја леска и друге врсте. На подручју реке Пчиње срећу се два типа фауне: фауна предела субмедитеранских шума (станишта као што су клисуре, кањони, топле и светле шуме, шикаре) и фауна предела европских листопадних шума. Овде живе кратконоги гуштер, грчки гуштер, степски смук, даурска ластва, јастреб кокошар, крактопрсти кобац, као и ловна дивљач: срна, дивља свиња, зец, лисица, жазавац, веверица и вук, сиви и шумски пух.

Клисура реке Градца, налази се на територији Општине Ваљево, од кога је удаљена 1км у правцу југа. Клисура је један је од најтрактивнијих простора у овом делу Србије, маркантних димензија, са честим вертикалним одсецима и динамичном морфологијом, већим бројем подземних и површинских облика крашке ерозије и бројним меандрима спада у ред најживописнијих клисура у Србији. Велике површине под шумом на простору око клисура, део су њеног изворног амбијента, а чисте воде Градца, њен највећи украс. Посебну драж овом подручју дају и мање амбијенталне целине са специфичним и врло вредним пејзажним карактеристикама и станишта већег броја ретких биљних и животињских врста. У претежно мешовитим листопадним шумама овог подручја своја станишта има велики број птица, као што су: зеба, мишар, јастреб, кокошар; многе врсте глодара: јеж, пух орашар, шумски пух, веверица, риђа волухарица, а од ловне дивљачи: срна, дивља свиња, зец, лисица, куна златица, куна белица, препелица, јаребица, камењарка. Последњих година забележено је и присуство веома ретке врсте сисара – видре, за коју се претпостављало да је ишчезла са ових простора. Присуство видре указује на богат и разноврстан живи свет у води. У реци живи 10 аутохтоних и 1 интродукована врста риба (проточна пастрмка, липљан, клен). Посебну вредност

подручја чини и хидролошки феномен Градачко врело. Поред природних лепота, ово подручје се одликује бројним културним споменицима, који сведоче о присуству човека на овим просторима од палеолита, преко римског периода и средњег века до данас. О прошлим временима сведоче: манастир Ћелије, Лелићка воденица, Висока пећина, Каструм, остаци средњовековног утврђења у атару села Бранеговић, док бројни видиковци данас омогућују да се погледа и даље и шире, у околину клисуре.

Лептерија – Сокоград налази се у источној Србији, у непосредној близини Сокобање. Обухвата клисуру реке Моравице, флувио-денудационо проширење Лептерија и средњовековно утврђење Сокоград. Клисура реке Моравице, притоке Јужне Мораве, усечена је у северно подножје планине Девице. Дуга је 3км и одликује се кривудавам, меандарским пружањем са честим појавама стеновитих одсека који повремено попримају одлике кањонске долине. Обале и ток Моравице карактерише бројност слапова, брзака и вирова. На најистуренијем кречњачком рту налазе се остаци средњовековној утврђења Сокоград. Недалеко од њега су остаци мале средњовековне цркве. Клисура је покривена тешко проходним шумама и шикарама грабића, храстова, цера, сладуна и китњака. Настањује је велики број животињских врста: велики мрмољак, белогруди јеж, пух лешникар, риђа ласица, бела рода, соко ластавичар, мала ушара, пупавац, велики шарени детлић.

Мируша се налази у Метохији, на површи Прекупља коју омеђују Гребничка планина, Дреница, Црнољева, Козник и Милановац. Посебан феномен клисуре Мируше представља 2км дуг, веома узан кањонски део са веома блиским кањонским литицама. У овом кањону налази се низ од 16 језера међусобно раздвојених водопадима, слаповима и брзацима, преко којих се река стрпоштава у метохијску котлину, савлађујући висинску разлику од 250м између највишег и најнижег језера. Највеће језеро има 55x45м, највећа измерена дубина језера је 9м, а највиши водопад има 21м. Због сличности са Плитвичким језерима кањон Мируше називају „Метохијске Плитвице“. У пределу горњих језера посебну атракцију предствљају циновски лонци са стрмо углачаним странама. Завршетак кањона богат је крашким облицима рељефа, као што су вртаче, шкрапе и пећине, које вертикално пресецају читав зид кањона. Од 10 пећина, највећа је Душка пећина, кроз коју протиче поток, правећи језерца, поноре и мање водопаде. На врху Црвене стене, кречњачке литице, налазе се 2 пећине, у којима су за време Турака била склоништа и испоснице српских калуђера. У пећини Мала црква нађени су остаци средњовековне фреске и каменог подзида, а у пећини Велика црква остаци фреске, олтара и молитвеника. Флору и фауну клисуре заступају врсте које настањују топлија подручја, а од вегетације заступљене су заједнице храста сладуна и цера.

Овчарско-кабларска клисура - налази се у централном делу Србије, где је река Западна Морава између планина Овчар и Каблар усекла клисуру импозантних размера. Део долине Западне Мораве који спаја Пожешку и Чачанску котлину почиње на 1км низводно од саставака Ћетиње и Моравице и пружа се на дужини од 27км, до ушћа Каменице у Мораву. Њен надубљи и најизразитији део - Овчарско-кабларска клисура, дуга је 16км, мерено дуж речног корита, скоро дупло више него када се измери праволинијски, што је последица изразитог вијугања реке и долинског дна. Највећа дубина клисуре је у њеном средишњем делу и она, у односу на врх Каблара, износи око 620м, а у односу на врх Овчара 710м. У овом делу долинске стране имају и највеће нагибе, углавном преко 30⁰. Основно природно обележје клисуре чини рељеф, пре свега упечатљиви масиви Овчара и Каблара, по којима је и добила име. Импресивне литице и разиграни гребен Каблара одају утисак

огромног окамењеног таласа који сваког тренутка може ударити у Овчар. Јужне стеновите падине и врхови Каблара стрмо се обрушавају у реку. На овим падинама су отвори пећина и поткапина. Као контраст сурим падинама Каблара, падине Овчара се блаже спуштају до реке, прекривене зеленим, шумским масивима. Западна Морава, која их раздваја, овде је успорила свој ток и усекла 3 јединствена меандра, од који су прва 2 прави геоморфолошки феномени, познати као „укљештени меандри“. Серија малих слапова и бигрених басенчића, као и мања бигрена тераса са релативно високим терасним одеском, дуж Бањског потока, посебна су атракција. Занимљиво је да процес излучивања сиге и данас траје. Стрме и стеновите стране Каблара, његови остенаци и шумски комплекси, крију бројне врсте очуване флоре, често реликтног карактера. Карактеристичне врсте у клисури су руј, граб, грабић, ситнолистна липа, крупнолистна липа, црни јасен, хајдучка опута, ловоролисни јеремичак. Фауна је такође богата, као последица добре очуваности и разноврсности станишта (шумска станишта, стене, литице, водена станишта, пашњаци и ливаде). Често се могу видети шумска корњача, барска корњача, шарени даждевњак, куна златица, куна белица, јазавац, дивља мачка, видра, сиви соко, сури орао, сива чапља, јаребица камењарка. У сенкама шума, на обали реке, на малим заравнима и приљубљени уз стене крије се 11 средњовековних манастира, јединствених по месту у коме се налазе и времену када су настали. На левој страни Западне Мораве налазе се Благовештење, Илиње, Савиње, Никоље, Успење и Јовање, а на десној Сретење, Тројица, Преображење, Вазнесење и Ваведење. По културном и духовном значају, као и уметничкој вредности ова група манастира је одмах иза Фрушкогорских манастира. У клисури је смештена и Овчар Бања, још увек недовољно развијена и искоришћена, али са потенцијалом да у будућем периоду буде окосница развоја туризма овог краја.

Слика 112 Овчарско-кабларска клисура

Суботичка пешчара се налази на крајњем северу Бачке, уз границу са Мађарском, на подручју Суботичко-хоргошке пешчаре. Пешчаре су редак природни феномен у Европи. Основна вредност овог подручја је висока биолошка разноврсност као последица мозаичног распореда различитих типова станишта, узрокованог песковитом подлогом и близином подземних вода. Због тога се у пешчари јављају 3 типа станишта: пешчарска, степска и мочварна. Ово подручје има карактер шумо-степе, са шумским комплексима, већином антропогеног порекла. Најзначајнија су влажна станишта формирана на подлози низијског тресета у долини речице Киреш, која припадају најређим и најугроженијим стаништима у Европи. Очувани фрагменти природне вегетације на подручју Суботичке пешчаре драгоцен

су сведочанства о биљном покривачу Панонске низије у прошлости. Остаци разноврсних изворних биљних заједница скоро свих основних типова вегетације карактеристичних за Војводину, који су заступљени на релативно ограниченом простору са мноштвом биљних врста од посебног научног значаја – специфично су обележје и природна вредност региона. Међу очуваним природним реткостима, мора се поменути реликтна шумо-степска биљка шафрањика, која је синоним за флору Суботичке пешчаре, с обзиром да је ту њено једино налазиште у Војводини и Србији, затим пешчарски каранфил, мала свећица, гороцвет, саса и усколисни каћунак. Захваљујући постојању барских и мочварних екосистема, као центра миграције и размножавања, регистрован је велики број водоземаца, док је специфичност подручја Суботичко - хоргошке пешчаре условила појаву и карактеристичне фауне гмизаваца. Од животињских врста издвајају се степски гуштер, барска корњача, модроврана и слепо куче, које се налази на Светској црвеној листи угрожених врста. Укупно је забележено 170 врста птица, што је резултат разноврсности станишта и дугогодишњих детаљних истраживања. Простор је делимично сачувао изворне предеоне карактеристике, настале у интеракцији човека и природе, а на подручју и његовом непосредном окружењу, задржали су се неки облици традиционалног привређивања и живота, као и појединачни салаши, у којима су, по правилу, остала само старачка домаћинства, а делатност се свела на задовољавање сопствених потреба. Од значајнијих објеката који би требало да уживају посебни третман, регистровано је неколико зграда, тзв. пустарских школа, изграђених пре Првог светског рата, са карактеристичном архитектуром аустроугарског периода.

Велико ратно острво - на ушћу реке Саве у Дунав, у троуглу који омеђују Београд, Земун и остаци некада непрегледних мочвара и ритова на левој обали Дунава, смештене су две дунавске аде – Велико и Мало ратно острво и неколико спрудова. Оне представљају последње оазе нетакнуте природе, водом раздвојене од урбаног језгра Београда. Овај остатак некадашњих влажних станишта Дунава заштићен је под заједничким именом „Велико ратно острво“. Велико и Мало ратно острво представљају јединствену геолошку и морфолошку творевину насталу од подводног спруда који је „изронио“ током 16. века. Површински слојеви ада су алувијалне насlage реке Дунав. Бујну вегетацију граде водене и мочварне заједнице, као и заједнице поплавних шума беле врбе, бадемасте врбе, крте врбе, црне тополе, зеленог јасена и багремца. Развијена вегетација и постојање већих водених површина омогућава да се овде храни, гнезди и размножава већи број птица од међународног значаја, као што су патка пупчаница, патка црнка, жута плиска, мали гњурац, жута чапља и др. Многе врсте риба у периоду мреста залазе у привремено оформљене или сталне баре на самом острву или у његовом приобаљу, које је богато воденом и ритском вегетацијом.

Изолован од антропогених утицаја, ово подручје на коме се одражава динамика промене водостаја Дунава, проглашено је за природно рибље плодиште. У заштићеном природном добру утврђене су три зоне заштите: зона заштите природе (која има карактер специјалног резервата природе и обухвата зону приобаља острва), зона рекреације (која обухвата унутрашње делове острва) и зона туризма (која обухвата плажу „Лидо“ са планираним проширењем). На острво се може стићи само воденим путем, док се у току купалишне сезоне прелаз обезбеђује и понтонским мостом са земунског кеја. На острву се налази већ поменуто „Лидо“, које је поред Аде Циганлије, најпопуларнија плажа Београда.

Слика 113. Велико ратно острво

Власина се налази у југоисточној Србији на територији Општине Сурдулица, 30км од долине Јужне Мораве ка истоку и од српско-бугарске границе ка југу. Обухвата већи део Власинске висоравни. Налазећи се на 1.213м и простирући се на 16км², Власинско језеро је највеће и највише вештачко језеро у Србији. Власинско језеро је формирано на месту где је у прошлости постојала једна од највећих планинских тресава Балканског полуострва, познатија као Власинско блато, односно где је истицала река Власина. Језеро чија боја воде варира од сиво плаве поред обале, до затворено плаве на средини језера, са зеленим приобалним површинама, разуђеном обалом, два острва и више издужених полуострва са тресавама, даје посебан колоритет власинском пејзажу. Власинско језеро оивичава благо заталасано побрђе ишарано ливадама, пашњацима и брезовим шумама. Језеро надвисују планински масиви, на чијим падинама је груписано неколико власинских насеља између којих теку бистри и жуборни потоци и речице са шумовитим клисурама. Од планина које окружују језеро посебно се издвајају Чемерник и Варденик. Квалитет воде, велико флористичко и фаунистичко богатство основне су вредности овог природног добра. Међу 840 врста биљака, посебну вредност имају ендемичне и бореалне врсте које насељавају планинске тресаве око језера, извора и потока. Знак распознавања Власине су росуља, позната биљка месождер, муљна оштрица, оманолика паламида и мочварна петопрсница. Лепоти пејсажа нарочито доприносе пловеха тресетна острва на којима се налазе заједнице маљаве брезе и тресавске врбе. По богатству предњачи фауна птица коју чини 125 национално и међународно значајних врста, као што су сива чапља, ћубаста пловка и друге. Фауна сисара је представљена са 27 врста, међу којима су шумска, водена и мочварна ровчица, водена влухарица, слепо куче, текуница, куна белица, куна златица, видра, вук, срна. Подручје Власинског језера одликује се значајним културним споменицима: манастир у Паљи, цркве у Божици, Клисури, Црној Трави и Кула у Клисури. Природне лепоте овог подручја које чине планине, клисуре, водопади, извори, реке, флора и фауна, блага клима и тишина планинске природе чине ово место идеалним за одмор у различитим деловима године.

Вршачке планине налазе се у Војводини, у југоисточном Банату и представљају издвојену и самосталну геоморфолошку целину и највиши планински масив у Војводини (Гудурички врх 641м). Због јединственог положаја Вршачких планина у банатској низији, разноврсности флоре и вегетације, богатих шумских екосистема, лепих пејзажа и видиковаца, већи део шумског подручја ове планине заштићено је 1982. као парк природе. Вршачке планине су остаци старе панонске масе. Првобитни рељеф метаморфних стена и магматских пробоја временом је промењен, тако да се данас уочавају карактеристични блокови и остењаци, који

представљају велику вредност Вршачких планина. Налазе се на подручју где се укрштају утицаји Панонске, Дакијске и Мезијске биљногеографске провинције, што је условило појаву богате флоре и вегетације која се развила на граници шумо-степске и шумске зоне. Вегетацију Вршачких планина гради 17 шумских и обиље ливадских заједница, а највише су заступљени храстови, затим липа, багрем, остали лишћари–буква, јавор, црни бор. Посебно је значајна велика заступљеност липових и багремових шума, које у време цветања дају планинском простору специфична ароматична обележја, чинећи га у то време веома пријатним за боравак туриста и сакупљање лековитих цветова. Од 1000 биљних врста заступљених у овом подручју, издвајају се ендемореликтне и ретке врсте, као што су жбунаста мишјакиња, пурпурни кукурек, мађарски вепровац и звончић, који су једино овде присутни у Војводини. Захваљујући разноврсности и релативној очуваности аутохтоних еко система, фауна је веома разноврсна. Посебан значај има око 130 врста птица, од чега је 90 врста птица гнездачица. Најзначајније врсте су дугорепа сова, орао змијар и беловрата мухарица. Овде егзистирају значајније ловне врсте, као што су јелен, срна, дивља свиња, зец, вук, лисица, дивља мачка, јазавац и твор од длакаве, те фазан, јаребица, препелица, грлица, дивљи голуб, дивља патка, шумска шљука, ветрушка, кукувија, гавран и креја од пернате дивљачи. Већина присутних врста племените дивљачи је заштићена. Шумско-привредном основом одређене су главне врсте ловне дивљачи, уз посебне мере њиховог гајења у ограђеном ловишту „Драгићев хат“ - јелен, срна и дивља свиња. На овом подручју налази се велики број културно-историјских споменика, међу којима су најзначајнији остаци средњовековног утврђења Вршачка кула из 14. века и манастир Месић из 16. века.

Заовине су шумовито брдско-планинско подручје у западној Србији, на граници са Босном и Херцеговином. Представљају природну спону планине Таре са Златибором и Мокром гором. Подручје обухвата котлину у долини реке Бели Рзав и његових притока, хидроакumulацију у дну котлине, као и падине планина Звијезда, Тара, Збориште и Тетребића, између којих је Бели Рзав усекао дубоку и тешко проходну клисуру Склопови. На овом подручју је 1875. Јосиф Панчић открио *Панчићеву оморику*, живи фосил биљног света. Овде живи око 600 биљних врста, а преовлађује бујна шумска вегетација смрче, Панчићеве оморике, јеле, букве, црног и белог бора. Најзначајнији представник фауне је *Панчићев скакавац*, реликтна и ендемска врста инсекта која живи само на 10км² овог подручја. Овде живи 14 врста риба, 6 врста водоземаца, 5 врста гмизаваца, 108 врста птица и 36 врста сисара. Најзначајнији представници животињског света су поточна пастрмка, младица, поскок, лешникара, лештарка, планинска сеница, црна жуна, срна, медвед и дивокоза. Од културно-историјских споменика најзначајнији су остеоњак Равна стена, на чијем врху су остаци средњовековног утврђења из времена Котроманића, средњовековне базилике и већи број специфичних старовлашких брвнара.

6.7. Резервати природе

Законом о заштити животне средине у Србији постоје две категорије резервата природе: **Строги резерват природе** - подручје неизмењених природних одлика са репрезентативним природним екосистемима, намењено искључиво за очување изворне природе, генског фонда, еколошке равнотеже, праћење природних појава и процеса и научна истраживања којима се не нарушавају природна обележја и процеси и **Специјални резерват природе** - подручје са неизмењеном или незнатно

измењеном природом, од нарочитог значаја због јединствености, реткости или репрезентативности. Обухвата станиште угрожених дивљих врста биљака, животиња и гљива, без насеља или са ретким насељима у којима човек живи усклађено са природом. Намењено је очувању постојећих природних одлика, генског фонда, еколошке равнотеже, праћењу природних појава и процеса, научним истраживањима и образовању, контролисаним посетама и очувању традиционалног начина живота. Специјални резерват природе може да буде: флористички, миколошки, шумске и друге вегетације, зоолошки (орнитолошки, ихтиолошки и други), геолошки, палеонтолошки, хидрогеолошки, хидролошки итд

Делиблатска пешчара, јединствена у Европи, налази се у југоисточном делу Војводине, у јужном Банату. Ова пространа област површине око 300км², чије су главне пешчане масе елипсоидног облика окружене плодним лесним пољоприврним површинама, протеже се између Дунава и падина Карпата. Овај споменик историје природе Панонске низије, једно је од ретких прибежишта за многе специфичне врсте флоре и фауне, које у европским и светским размерама представљају природне реткости. Пешчара представља геоморфолошки и еколошко биogeографски феномен не само Панонске низије, већ и читаве Европе, као и значајан генетски ресурс наше Планете. Велике количине песка наукао је и Дунав, који је често плавио околину и мењао ток. Кошава је тај песак развукла по целом Банату и створила пешчару са наслагама од 70-200м, ап је и назив "Мала Сахара" сасвим оравдан. Југоисточни делови пршчаре су наборани и пешчане дине су уочљиве, али је цео простор покривен густом вегетацијом. Почетком 19. века посађене су прве саднице. Делиблатска пешчара је острво степе и шумо-степе, које одликује изворни мозаик травних, жбунастих и шумских станишта. Богатство флоре овог подручја се огледа у постојању око 900 врста виших биљака, од којих су многе реликти и раритети, као и врсте које су у свом распрострањењу ограничене на Панонску низију. Једино се овде, у односу на читав простор Србије налазе: банатски божур, степски божур, панчићев пелен, шерпет и коцкавица Дегенова. Своје станиште овде је нашло и 20 врста орхидеја. Због присуства великог броја врста птица, од којих су многе ретке и угрожене, ово подручје је увршћено у најзначајнија станишта птица у Европи – ИВА подручје. Из групе грабљивица, које су најугроженије птице, заступљене су врсте: банатски соко, орао крсташ и орао кликташ. Црвенкаста луња, дневна птица грабљивица из породице јастребова једна је од најређеих гнездарица у нашим крајевима. Њихово појављивање условљено је пашњачким површинама и присуством текунице, која представља основ њихове исхране. У небројеним рупама на пешчаним одсецима код села Дубовац гнезда су направиле ласте брегунице. Процењује се да се у дубовачки глиновити усек крије пола милиона ластиних гнезда. Поред ласта угнездиле су се и зелено-жуте пчеларице. Од становника животињског царства пешчаре издвајају се вук, јелен, срна и дивља свиња. Природне карактеристике и јединственост овог краја чине га погодним за рекреацију, лов и риболов, наутички туризам, а пре свега еколошки туризам. Од неколико излетишта у пешчари најпознатији је Девојачки бунар

Слика 114. Делиблатска пешичара

Карађорђево се налази у југозападном делу Бачке, 50км од Новог Сада. Простире се дуж леве обале Дунава и чине га три простране целине: Букински рит, Врањак и Гувниште. По богатству природе издваја се Букински рит, кога красе некадашње ритске шуме уз Дунав. Релефу овог простора особеност даје микрорелеф са великим бројем дубљих и плићих депресија. Ритске шуме, аутохтоних топола и врба станиште су и бројних ретких и угрожених биљних врста.

Слика 115. Карађорђево

У жбунастој вегетацији издваја се панонски субендем црни глог, затим жути локвањ, а у мочварној вегетацији иђирот – врста које се налази на Црвеној листи флоре Србије и законски је заштићена. Букински рит уточиште је и великог броја дивљачи, пре свега јелена и дивље свиње, као и ретких и угрожених врста сисара: видре, дивље мачке, куне и птица мочварица: орла белорепана и црне роде. Ово подручје природно је мрестилиште бројних врста риба и станиште водоземаца и гмизаваца. Просторне целине Врањак и Гувниште, типично су равничарско подручје, које карактерише благо таласата низијска површина, са малим разликама у надморској висини. Преостале аутохтоне шуме, које чине заједнице храста лужњака и жестиља, као и пољског јасена и бреста имају непроцењив еколошки и биогеографски значај, јер су својеврстан документ о историји и карактеру вегетације Војводине. Од животињских врста овде се могу наћи: јелен лопатар, муфлон и амерички (вирцинијски) белорепи јелен, доброг трофејног квалитета. Захваљујући бујним шумама храста, багрема и врбе, које у себи крију бројну високу и ниску дивљач велике трофејне вредности, ловиште „Карађорђево“ привлачи бројне ловце из земље

и иностранства, којима су на располагању фијакери, санке, чамци, теренска возила и друга опрема. У својој ловној историји остварило је врхунске трофејне резултате светског првака код муфлона са 242 поена и јазавца са 24 поена. Поред лова, гостима се нуди могућност излета до чувене ергеле коња са музејом, чије витрине красе трофеји са бројних хиподрома, јахање коња у природи, вожња фијакером, обилазак тврђаве Бач и манастира Бођани, пикник у ловачком центру „Врањак“ и други програми. На обали Дунава и рукавцима постоји могућност спортског риболова на шарана, смуђа и сома.

Клисура реке Трешњице - бистра планинска река Трешњица извире испод планине Повлен у западном делу Србије и после 23км дугог тока се улива у реку Дрину, недалеко од Љубовије. Непосредно пре ушћа у Дрину, Трешњица је издубила неколико километара дугу кречњачку клисуру. Дубока око 500м, са усправним литицама, клисура на појединим местима поприма одлике кањонске долине, нарочито у зони ушћа Трибуће у Трешњицу. На овом месту, долирске стране су веома примакнуте и са степенасто поређаним кречњачким одсечима, који се у горњим зонама завршавају накупченим гребенима. Посебно је импозантан кречњачки одсек брда Бошковац. У целој клисури бројни су сипари, отвори, поткапине и различито обликоване стене. Највећи део резервата обрастају шуме и шикаре црног граба, цера, црног бора, клеке. Присутне су и шикаре грабића, граба, јасена, букве. У спрату грмља се појављује клен, дрен, глог, трњина, бршљан, руј, дивља ружа. У мањој мери заступљене су траве и ливаде. У клисури се гнезде многе птице грабљивице, као што су сури орао, ветрушка, јастреб кокошар, кобац птичар и мишар. Клисура је препознатљива по колонији белоглавог супа, највеће птице у орнитофауни Србије (распон крила 230-280цм), која је овде, захваљујући организованом хранилишту, све бројнија и атрактивнија. Значајно је истаћи да је његова популација присутна једино овде и у клисури реке Увац. На подручју Трешњице присутно је много врста сисара – ловне дивљачи (дивља свиња, лисица, веверица, зец, твор, шумски пух), затим јеж, видра, више врста слепих мишева. Река Трешњица је брза планинска река хладне воде, релативно незагађена, па у њој се насељавају поточна и калифорнијска пастрмка.

Клисура реке Увац - Река Увац лежи између северних падина Златара и јужних огранака Златиборског планинског масива. Клисура реке Увац се налази у југозападној Србији између Нове Вароши и Сјенице. Основну вредност и јединственост овог подручја чини присуство и гнезђење веома ретке и малобројне врсте лешинара – *белоглавог супа*, у појединим деловима клисуре, на стенама, поткапинама и многобројним пећинама изнад воде. У циљу заштите ове врсте, простор око клисуре реке Увац, као станиште белоглавог супа, проглашено је за специјални резерват природе. Резерват је површине 7543ха, налази се на надморској висини 902-1276м, са десне и леве стране клисуре реке, делимично потопљене формирањем акумулационих језера. Простор око клисуре карактеришу крашки облици рељефа, међу којима се издвајају бројне пећине, претежно неиспитане и непознате. По лепоти међу њима се издвајају Тубића пећина и Ушачка пећина, једна од најдужих у Србији. Улази у пећине су повремено потопљени, али се чамцем може ући унутра. Поред белоглавог супа, који је симбол клисуре, овде се може видети још један представник грабљивица – *сури орао*, такође ретка и угрожена врста. Из света птица по значају се истичу и планински пузгавац, буљина и водомар. Најпознатији представници сисара су слепи миш и видра, која се налази на Европској црвеној листи. Висок степен биолошког диверзитета, са богатством геоморфолошких облика

(клисуре, пећина, спојених меандара) и акумулационо језеро, чине ово подручје атрактивним за посетиоце.

Слика 116. Клисура реке Увац

Ковиљско-петроварадински рит налази се у југоисточном делу Бачке. Пружа се левом и десном обалом алувијалне равни средњег тока Дунава кроз Србију, дужине 20км, низводно од Новог Сада, а поред Ковиља и Петроварадина, по којима је добио име. Ковиљско-петроварадински рит, поред Апатинског, представља једини ритски комплекс, остатак некадашњих великих, густих, бујних и скоро непроходних ритова. Основне карактеристике која чине да овај простор има посебну природну вредности су:

- очуваност и разноврсност изворних орографских и хидрографских облика ритова, као што су острва, аде, рукавци, меандри, мртваје
- очуваност и бујност изворних биљних заједница ритова (ритске шуме испресецане барама, мочварама, ливадама и тршћацима).
- разноврсност и богатство фауне, нарочито птица мочварица (170 врста птица) и риба (46 евидентираних врста, а овде је природно мрестилиште за штуку, шарана и кечигу).

Природну потенцијалну вегетацију представљају хидролошки условљене шуме врба (бадемста врба и бела врба) и топола (бела и црна топола). Посебну вредност представља присуство ретких и угрожених биљних врста, као што су бели и жути локвањ, плава линцура, ребратица, водени орашак, четворолисна детелина, мочварни каћунак. Шуме карактерише присуство ретких и проређених животињских врста, као што су орао белорепан, дивља мачка и видра.

Слика 117. Ковиљско-петроварадински рит

Венерина падина - Специјални резерват природе Венерина падина налази се у југоисточној Србији, на левој обали Звоначке реке, односно на југоисточној падини Титеве главе, 1051м. Припада територији Општине Бабушница, а налази се недалеко од хотела „Мир“ у Звоначкој бањи. Резерват обухвата амфитеатрално удубљење на бигреној тераси, тј. стена насталих као продукт природних процеса таложења бигра из термалних извора Звоначке бање. Овај резерват природе једино је станиште биљне врсте венерина влас на територији Србије, која се сматра природном реткошћу. Венерина влас је вишегодишња зељаста биљка из групе папрати. Веома је декоративна, па се често узгаја, најчешће као собна биљка. У приморју се често среће у насељима где постоје стари бунари, зидови и око чесама, односно где има више влажности. У природи се венерина влас најчешће среће на влажним стенама, поред извора и потока, обично са различитим врстама маховина. Ова врста папрати је широко распрострањена у тропским и субтропским областима, док на Балкану претежно настањује медитеранске и ређе субмедитеранске крајеве. На станишту код Звоначке бање заједница венерине власи заузима површину не већу од 20м². Значај овог налазишта је тај што је смештено далеко од медитеранског подручја. Близина топлог извора и повољна влажност станишта су ублажили континенталност локалне климе и омогућили опстанак ове осетљиве папрати.

Слика 118. Венерина падина

6.8.Рамсарска подручја

Рамсарском конвенцијом која је усвојена 1971. у граду Рамсару (Иран), успостављен је основ за акцију, у националним и међународним оквирима, по питању заштите и мудрог управљања влажним подручјима и њиховим ресурсима. Данас Рамсарска конвенција има 158 земаља потписница из читавог света, а на Рамсарској листи налази се 1.754 влажних подручја, која се простиру на 161.000.000ха. **Влажна подручја** представљају центре биолошке разноврсности и станишта разноврсне, специфичне флоре и фауне. Она су од суштинског значаја за опстанак ретких и угрожених врста птица које своја животна станишта налазе крај воде. Међутим, ова подручја су изузетно значајна и за човека, јер у многим аспектима непосредно утичу на његов опстанак. На *UNESCO Листи међународно значајних влажних станишта* (заштићених по Рамсарској конвенцији), у Србији се налази девет тзв. Рамсарских подручја на укупној површини од 53.714ха и то су: *Обедска бара, Лудашко језеро, Царска бара – Стари Бегеј, Засавица, Слано Копово, Власина, Горње Подунавље, Лабудово окно и Пештерско поље*. Та подручја су и

резервати природе, па се у овом поглављу неће обрадити подручја о којима је било речи у претходним поглављима.

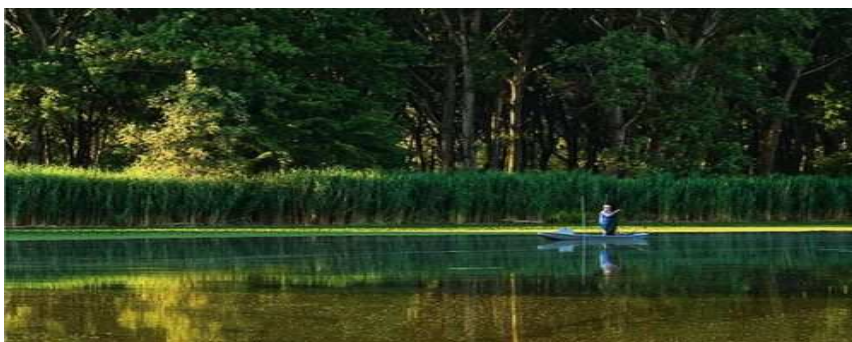
Обедска бара се налази у алувијалној равни реке Саве у јужном Срему. Овај познати резерват природе налази се и у непосредној близини Београда и представља највеће поплавно подручје у Србији. Обедска бара једно је од најстаријих заштићених природних добара у свету, а прва административна заштита датира још из 1874. Обедска бара је једно од најбогатијих и најочуванијих станишта живог света у Панонском басену, са преко 30 водених, мочварних, шумских и ливадских биљних заједница. Регистровано је 180 врста гљива, 50 врста маховина, 500 врста виших биљака, 200 врста зоопланктона, 222 врста птица, 50 врста сисара, 13 врста водоземаца, 11 врста гмизаваца и 16 врста риба. У новије време на Обедској бари извршено је и враћање европског дабра у његово природно станиште. Разноврсност и богатство екосистема Обедске баре условљене су специфичним микрорељефом и сезонским процесима, као што су плављења резервата, а од чега зависи опстанак аутохтоних заједница. У савремено доба многе природне вредности су сачуване, али је Обедска бара све више угрожена смањењем вегетације, поремећајем водног режима и човековим деловањем. Крајем 19. и почетком 20. века било је „златно доба“ Обедске баре. Тада се у колонијама чапљи и корморана гнездило преко 15.000 парова, што је највећи број икад забележен у историји Србије. Данас колонија 7 врста чапљи и корморана не прелази 600 парова. На простору Обедске баре налази се црква Мајке Ангелине и стари град Купиник.

Слика 119 Обедска бара

Горње Подунавље налази се у горњем току Дунава кроз Војводину, на крајњем северозападу Бачке. Ово пространо ритско-мочварно подручје обухвата алувијалну раван леве обале Дунава у дужини од 64км, од државне границе са Мађарском до Богојева. Подручје карактерише раван и благо усталасан рељеф са меандрима, рукавцима, старим речним токовима и комплексима ритских шума испресецаних барама и мочварама. Биљни свет се развија под утицајем подземних и поплавних вода. Његову вегетацију гради 57 зељастих, шумских и жбунастих биљних заједница, као и преко 1000 биљних врста, међу којима се налазе и угрожене врсте у Србији: ребратица, борак и змијски љутић. На овим просторима развијене су заједнице од водених, мочварних, ливадских, ритских, плавних шума до сувих шума храста лужњака, јасена и топола у чијим високим крошњама свијају гнезда *орао белорепан* и друге птице грабљивице. На воденој површини у пролеће лелујају бели цветови воденог грпка, процветају лопочи и локвањи, а лети се највећи део водених површина прекрије жутиим прекривачем плавуна. На вишим теренима простиру се

трска, облић и шаш, густо и високо растиње, које пружа одличан заклон птицама и другим животињама. Те површине местимично пресецају греде са густим, непроходним жбуњем, старим врбама у чијим дупљама су склоништа кунама, дивљим мачкама, совама. Овде живи 60 врста лептира, 55 врста риба, 11 врста водоземаца, 9 врста гмизаваца, 230 врста птица, 51 врста сисара. Подручје ширег подручја уз Дунав значајно је природно мрестилиште риба, као што су шаран, штука, јаз, лињак, деверика, сом, смуђ. Због реткости и угрожености 16 врста риба налази се на Црвеној листи заштите, а 6 врста су природне реткости: гавчица, банатска кркуша, циков, балавац, велики и мали вретенар. Након нестанка огромних мочварних пространа у Панонској низији, Горње Подунавље једно је од последњих места гнезђења и окупљања великог броја птица: орла белорепана, црне роде, дивље патке, дивље гуске, великог вранца, неколико врста чапљи, галебова, водомара. Импресивно делују колоније чапљи код Бездана, када се у време гнезђења окупи неколико стотина до неколико хиљада птица. Такође, ово подручје налази се на миграторном правцу многих врста птица. Овде је и највеће станиште у Србији ритског јелена, аутоктоне врсте и дивље свиње. Од осталих животиња треба истаћи срну, лисицу, дивљу мачку, куну белицу, куну златицу, ласицу, а понекад се може видети и видра, заштићена ретка врста у Србији. Ово подручје познато је ловиштима „Козара“ и „Апатински рит“, односно по узгоју високе ловне дивљачи високе трофејне вредности (ритски јелен, срнећа дивљач, дивља свиња). Уз близину реке Дунав и градова Сомбора и Апатина, Горње Подунавље својим природним и естетским вредностима, могућностима за лов, риболов и другим спорско-рекреативним активностима на води пружа могућност за развој спорско-рекреативног, излетничког, еколошког и других видова одрживог туризма.

Слика 120 Горње Подунавље

Лабудово окно налази се у југоисточном Банату. Обухвата подручје Дунава и његова поплавна подручја на јужном ободу Панонске низије. Смештено је између Делиблатске пешчаре на северу и Рамског језера на југу. Подручје захвата ток и приобаље Дунава, аде Жилаву и Чибуклију, потољене меандре Караша, ушће Нере, Аду Завојску, Дунавче и узан појас десне обале Дунава. Лабудово окно је настало успором Дунава после изградње акумулационог језера на Ђердапу. Име је добило по томе што део Великог рита сваке године насељавају *лабудови*. На обалама пешчаре нема извора и водотокова, док у самој алувијалној равни Дунава, у издувинама, подземна вода формира сталне баре, које се при вишим водостајима и поплавама спајају како међусобно, тако и са речним коритом. Водена станишта чине стални речни токови, речни плићаци, поплавне шуме и слатководне мочваре, па се на

Лабудовом окну смењују различите биљне заједнице, од водених и мочварних, до влажних ливада (гороцвет, главоч, жути лук, печурка) и степских пашњака. Лабудово окно је једно од последњих стедишта све ређе флоре водених биљака и угрожених мочварних биљних врста, од којих су најзначајнији бели и жути локвањ, иђириот и орхидеја. Хигрофилне шуме карактерише присуство врба, топола, црни глог, храст лужњак, павит и гљива. Ово подручје је најзначајније гнездилиште, зимовалиште и миграторна станица барских птица у Србији. У Лабудовом окну гнезди се 55 врста птица водених станишта, од којих је већина на листи природних реткости. Овде је најважније зимовалиште на Балкану за лисасту гуску, сиву гуску, патку дупљашицу, орла белорепана и црног орла. Лабудово окно је најважније гнездилиште малог вранца у Србији и једино место гнежђења црног ибиса. Подручје сваке године обезбеђује опстанак више од 20.000 јединки птица мочварица, а током миграција, репродукције и зимовања овде се окупља преко 40.000 јединки мале беле чапље, риђоглаве пловке и белог ронца. У пешчарској обали Дунава је и највећа европска колонија ластва брегуница са око 15.000 парова.

Слика 121. Лабудово окно

Ритови и плићаци Дунава идеално су мрестилиште за многе врсте риба. Овде је забележено присуство око 50 врста риба, од којих су најзначајније шаран, штука, сом, смуђ и кечига. Фауну изразитог богатства карактеришу многобројни слатководни мекушци, међу којима су речна шкољка, живородни пуж и пијавица, који представљају и основе ланца исхране. Најбројнији представници фауне су зглавкари, са процењених 15.000 врста инсеката. Велики број специфичних врста су животно везане за пешчану подлогу обале: осе копачице, фосоријалне стенице, тврдокрилци, међу којима су бројни ендеми. У степским заједницама живи паук крсташ. Инсекти водених станишта су комарац, вилин коњиц, гњурац, водени паук и речни рак. Са 24 врсте водоземаца и гмизаваца, ово је веома богато и јединствено подручје, а у погледу величина популација понтско - каспијских и источномедитеранских елемената Лабудово окно је најзначајнији центар разноврсности ове фауне у Европи. Овде су присутни сиријска чешњарка, црвенотрби мукац, степски гуштер, зелембаћ и степски смук. Од 39 врста сисара, најзначајнији је слепо куче, са Црвене листе угрожених врста света. Ово подручје је њихов најзначајнији репродуктивни центар у панонској низији, као и за врсте љиљака, које су угрожене у целој Европи, а својом исхраном су везане за ова водена и мочварна станишта. Барско-мочварне екосистеме настањује и стална микропопулација видре. Бројна археолошка налазишта и остаци трију тврђава сведоче о сталном присуству људи и значају ове раскрснице водених и копнених

путева. У подручју су сачуване традиционалне делатности становништва: риболов, овчарство, говедарство, пчеларство, а у широј зони узгој кукуруза, пшенице, сунцокрета, јабука и винове лозе.

Лудашко језеро - Од искона, разноврсност животног простора језера и његове околине пружала је дом изузетно богатом биљном и животињском свету. Овде цвета заштићени велики каћунак, док је највећа вредност приобалних слатина ненаметљиви зелени морски трозубац, уписан у Црвену књигу флоре Србије. Влажне поплављене ливаде и само језеро на пролеће су место размножавања бројних водоземаца, као што су: мали и велики мрмољак, барска жаба, обична чешљарка, зелене жабе и заштићена барска корњача. Најпознатија риба Лудашког језера била је златни караш, кога је данас скоро потпуно потиснуо сребрни караш, најпопуларнији плен међу спортским риболовцима. Овде живи 20 врста риба од којих и заштићени чиков. Најпознатији представници птичјег света Лудаха су птице мочварице, због чијег присуства се од 1989. третира се као ИВА подручје од међународног значаја за птице, површине 539ха. Спада у обједињено подручје под називом „Суботичка језера и пустаре“ са листом од 11 врста које задовољавају међународне критеријуме. Међу њима се издвајају: риђа и жута чапља, букавац, барски петлован, мали барски петлић, водомар, модроволка, бела и брката сеница, шеварски цврчић, који се гнезди само овде у нашој земљи у тршћацима језера. Најпознатији сисари су зец, срна, дивља свиња и видра. Лудашко језеро је 1994. проглашено Специјалним резерватом природе, са површином од 846,33ха.

Пештерско поље се налази у југозападној Србији. Смештено је на Пештерској висоравни, на надморској висини од 1150м и највеће је крашко поље у Србији и на Балкану. Подручје се одликује умерено-континенталном климом са елементима планинске климе, по чему је јединствено на Балкану. Овде је зими најхладнија област у Србији са температурама које се спуштају и до -40°C . У новије геолошко доба, висораван је била испуњена водом, да би некадашње језеро отекло кроз поноре, остављајући плавну зону у најнижим депресијама. Кроз поље протиче река понорница Бороштица, дуж које се образују минерално-барска земљишта, где се јавља тресет. Пештерско поље обезбеђује опстанак крајње угрожених врста. Најзначајнији представник је гнездарица тресетних и влажних ливада. Значајно је присуство *леје ливадарке*. Осим на северу Војводине, ово је једино гнездилиште те врсте у Србији. Овде је и хранилиште за беле роде, у време када се гнезде и селе. Водена вегетација је везана за канале и водотокове, а посебан значај има фосилно корито реке Бороштице са деловима који су током целе године под водом. Значајне биљне врсте су маховине тресетнице и орхидеје, а од животињских врста присутни су видра и вук.

Славо Копово налази се у Војводини, североисточно од Новог Бечеја и реке Тисе. Представља једну од последњих очуваних бара на слатинама у Србији. Специфично је по јединственим панонским екосистемима типичним за слане, муљевите баре и њихове повремено исушене делове. Славо Копово је непроцењив центар слатинских станишта, којима прети потпуно нестајање. У давној прошлости река Тиса је често мењала ток, а Славо Копово представља један од њених прастарих меандара, настао после исушивања мочвара и подизања насипа у 17. и 18. веку. Појачано испаравање и повлачење воде са најнижих топографских положаја довело је до таложјења соли дебљине и по неколико сантиметара. Појачани интезитет загревања ваздуха изнад језера и температурна разлика околних поља узрокују различите оптичке и метеоролошке појаве, као што су фатаморгана и спектакуларни

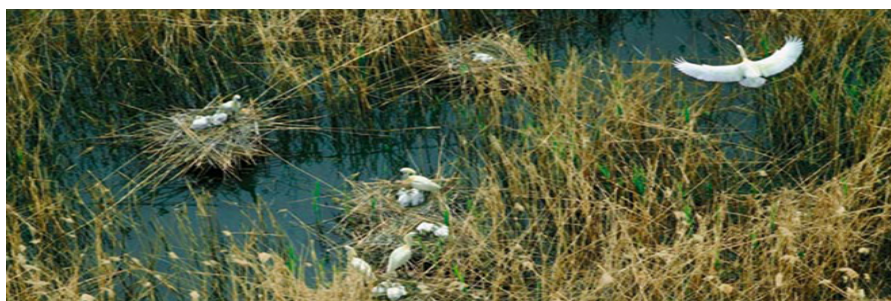
ветрови. Значај Сланог Копова је вишеструк. Овде је једно од најважнијих и најособенијих станишта птица у Србији. Његова вредност се огледа кроз гнезђење врста атипичних за Панонску низију, а карактеристичних за понтско-каспијске и морске обале. Такође, овде је јединствена селидбена станица за миграторне врсте птица. Пошто се налази у близини Тисе, врсте које прате њен ток и шумски појас, радо слећу на ову широку, отворену водену површину. Слано Копово је повољно за ждралове, патке, гуске, шљукарице, као и птице сабљарке и морске жаларе. На подручју Сланог Копова евидентирано је 203 врсте птица, што је 63% од укупно познатих врста у Војводини. У Сланом Копову још увек је очувана специфична слатинска заједница. Преовлађујућа слатинска вегетација изграђена је на солончакастој подлози, типу изворног биљног покривача, који је већ скоро нестао са панонских простора. Најзначајнији представници ове слатинске вегетације су цаклењача, јурчица и панонска јурчица, које су раритети заштићени законом. Најважнији представници сисара су текуница, патуљаста миш и степски твор. Предивном амбијенту Сланог Копова доприносе остаци цркве Араче из 13. века. Као и њена претеча из 9-11. века, саграђена је на полуострву, које и за време највиших водостаја река Тиса није могла да поплави. Арачу су окруживале акваторије: Црна бара са рукавцем мали Бегеј, Велико Копово, Пошташ Копово и Бикаш. Око рушевина Араче очувано је старо корито Црне баре, која се и данас у пролеће пуни водом. Још једна особеност реке Тисе је прастиара врста инсекта позната као "тиски цвет". Средином јуна, у предвечерје, на деловима Тисе где је дно глиновито испливавају на површину милиони ларви из којих се за кратко време излегу крилати инсекти који слећу на биљке, пресвлаче се, стичу полну зрелост и започињу свадбени плес. Мужјак непосредно по оплодњи угине, а женка издржи још толико да на површину воде положи 6-7.000 оплођених јајашаца, која полако тону ка глиненом дну. После 3 године сна и 20 пресвлачења испливају на површину у најкраћу свадбену игру.

Слика 122. Слано Копово

Стари Бегеј – Царска бара, пространо и чисто, плаво огледало украшено збијеним тракама трске и шевара, степа и врбака, лежи између Београда, Новог Сада и Зрењанина. До ње се може доћи када се на 17км из Зрењанина према Београду скрене десно преко Бегеја. Простор Царске баре карактерише густо изаткан ћилим река, канала, језера и бара, док се боје смењују од плавих језера, преко зелених и смеђих шума, све до бледо жуте и беле боје слатина. На овом простору некада се протезало безброј већих и мањих мочвара. Данас овај простор карактеришу меандри Старог Бегеја који се сужавају и скраћују и баре – све више нагнуте у односу на дно речног корита. Биљни свет Царске баре који плени својом лепотом, представљен је бројним аутохтоним врстама, од којих су неке ретке, поред оних које се редовно

срећу на барским комплексима. По својој вредности издвајају се од водених биљака: водени гриз, водена папрат, бели локвањ. У ливадској вегетацији присутни су врањемил, хајдучка трава, слез, пелен, ливадска жалфија, а у мочварној вегетацији: заједнице тршћака, водољуб, барска перуника, јеженица, пачија трава, иђирот. Шумске површине заузимају значајне делове Резервата. Бројна стабла у околини колоније чапљи и корморана имају осушене врхове, чинећи их тако погодним за осматрачнице и узлетишта за лов рибе у језеру или бари, овим становницима баре. За богатством света флоре не заостаје ни фауна, где се уз доста среће могу пронаћи: дивља свиња, срна, лисица, зец, бизамски пацов, шишмиш, твор, јеж, текуница, кртица, ласица, хрчак, барска корњача, сиви гуштер, белоушка, зелена жаба и шарени даждевњак. У водама Специјалног резервата природе Стари Бегеј – Царска бара живи чак 24 врсте риба из 16 фамилија. Светску славу овом месту донело је присуство 240 врста птица, због чега је проглашено за Рамсарско подручје и уписано у UNESCO листу мочварних подручја међународног значаја.

Слика 123. Стари Бегеј – Царска бара

Засавица - Специјални резерват природе налази се на подручју јужне Војводине, односно северне Мачве, источно од реке Дрине и јужно од реке Саве, на територији општина Сремска Митровица и Богатић. Река Засавица вијуга на северу Мачве пратећи ток Саве, с којом има везу преко канала Богаз код Мачванске Митровице. Особеност те 33км дуге равничарске реке је што се сврстава и у текуће и у стајаће воде. Максимална ширина јој је 80м, а дубина при средњем водостају је 2,5м. Река настаје од вода мочваре Јоваче и Широке баре, кроз које је некад текла река Дрина. Настанак засавице везује се за активности Дрине која својим наносима помера Саву ка северу, а истовремено се и сама помера ка западу. Речни ток са б великих меандара и мочварне обале погодовали су настанку и опстанку бујне вегетације, која је пружила уточиште бројним врстама. У еколошком низу смењују се водени и мочварни екосистеми, са фрагментима поплавних ливада и шума који су омогућили опстанак бројном и разноврсном биљном и животињском свету. Укупна површина резервата износи 1.825ха, од чега је 675ха у првој категорији заштите. Основу резервата чине водена површина канала Јовача и Прекопац, каналисан и природни ток потока Батар, као и сама речица Засавица, која преко канала Богаз има директну везу са реком Савом. Такође, подземним путем Засавица се напаја водом и из реке Дрине. На овом подручју до сада је забележено преко 500 биљних врста. Највећи број припада групи таксона широког распрострањења, међутим, значајно је присуство ретких и реликтних врста, које на овим просторима расту на границама својих дисјунктних ареала: бели и жути локвањ, тестерица, локвањић, мочварна коприва, иђирот, борак, ребратица и језичасти љутић. Специфичне хидролошке и

хидробиолошке карактеристике Засавице условљавају да је овај водени екосистем насељен многобројним бескичмењацима, као што су: слатководни сунђер, олигохета, многе врсте планарија, а сви поменути организми су добри биоиндикатори квалитета воде. Међу многобројним инсектима, њих 15 је заштићено као природна реткост. Од кичмењака овај водоток претежно је настањен рибама из фамилије шарана. Укупно је евидентирано 20 врста риба, од којих су мргуда (најзначајнији становник Засавице, који је због своје угрожености на Европској црвеној листи глобално угрожених биљних и животињских врста), гавчица, чиков и вијун у Србији заштићене законом као природне реткости. Сви водоземци и неколико врста гмизаваца такође су заштићени законом као природне реткости. У Засавици је забележено присуство око 120 врста птица, са знатним бројем гнездарица, преко 80. Досадашња истраживања показују присуство тридесетак врста сисара, нарочито оних који су својим начином живота везани за водена станишта, као што је видра и дивља мачка. Засавицу насељавају и ондатра или бизамски пацов, ракунопас, мочварна ровка, пругасти миш, сиви пух и многе врсте слепих мишева. Живописна смена шума, влажних ливада, широких обала и саме воде, богатство биљних и животињских врста, традиционалан начин живота на реци осликан кроз фолклор и свакодневни живот, историјско наслеђе које сеже у прадавна времена, пружа посетиоцима током целе године посве ретке, привлачне и непоновљиве туристичке садржаје. Због свог биодиверзитета, присуства реликтних, ендемичних и ретких врста и њихових животних заједница, Засавица представља подручје погодно за научна и стручна истраживања. Спортским риболовцима је на посебно уређеним локацијама и чекама омогућен улов лепих примерака дивљег шарана, штуке или златног караша. Вожња чамцима за љубитеље фото сафарија је право уживање, а посебну атракцију представља конзумација „еко хлеба“ и „мачванске рибе на таландари“. На демонстрационој фарми у Засавици узгаја се стара раса свиња мангулица или црна сремска раса која је скоро нестала са наших простора. Ова раса је помало наша, помало странкиња, јер ју је створио мађарски гроф Јожеф Палатинуш укрстивши мађарске свиње расе бакоњи и салоњи с кудравим свињама шумадинкама, које је добио на поклон од кнеза Милоша Обреновића 1833. Нова раса дугодлаких, коврцавих свиња убрзо је преправила Србију и дуже од века била најбројнија раса свиња на просторима Панонске низије. Месо мангулице отхрањене на природној храни изванредног је укуса и квалитета и има посебна лековита својства. Садржај холестерола је и до 75% нижи у односу на свињско месо других раса, а има мање холестерола и од многих других врста меса. Богато је стеаринском киселином, важном за смањење лошег ЛДЛ и повећање вредности доброг ХДЛ холестерола који је заштитник крвних судова и осигурава дуговечност. Месо је и изузетно хранљиво, пуно беланчевина и међу најбољим је изворима витамина групе Б и гвожђа, што је посебно важно за децу, труднице и ревитализацију организма. Процент zasiћених масних киселина савршен је и за справљање сухомеснатих производа, који су нажалост ретки на нашем тржишту. Иако и до 15cm дебела и слабо месната, димљена сланина се препоручује за костобољу. Зато је и прва добродошлица на Засавици баш та маст намазана на хлеб и посута алевом паприком. На фарми у Засавици посетиоци могу да виде животиње које ће ретко срести на другим местима. Поред мангулице ту су и балкански магарци, брдски коњи, балканске и виторого козе, главроте кокоши, краве буше, стара словенска говеда подолци и војвођански овчарски пси пулини.

Слика 124. Засавица

6.9. Споменици природе

Споменик природе је мања неизмењена или делимично измењена природна просторна целина, објекат или појава. Физички је јасно изражен, препознатљив и јединствен, репрезентативних ботаничких, геоморфолошких, геолошких, хидрографских и других обележја, као и људским радом формирана ботаничка вредност од научног, естетског, културног и образовног значаја. Споменик природе може да буде:

-**геолошки** (историјско-геолошко-стратиграфски, петролошки, палеонтолошки, седиментолошки, минералолошки, структурно-геолошки, хидрогеолошки и др.),

-**геоморфолошки**

-**спелеолошки** (пећина, јама и др.)

-**хидролошки** (цео или део водотока, slap, језеро, тресава и др.)

-**ботанички** (ретки или значајни примерци биљног света, појединачно стабло или скупина стабала, дрвореди, паркови, арборетуми, ботаничке баште и др.).

Ђавоља варош се налази у средишту планине Радан, 27км од Куршумлије. Ово је место чудног имена и чудесног изгледа, са 202 земљане пирамиде, покривене каменим капама које наука назива андезитске купе. Земљане пирамиде, или како их локално становништво назива „куле“, високе су од 2-15м и широке од 0,5-3м. Смештене су у две јаруге подељене уском вододелницом чији се изворишни делови спајају у јединствену ерозивну челенку, страховито разорену ерозивним процесима. Јаруге такође имају чудне називе: једна је *Ђавоља јаруга*, а друга *Паклена јаруга*. Овде је у геолошкој прошлости, пре више милиона година, било средиште снажне вулканске активности, чији су сведок разнобојне стене на одсеку ерозивног амфитеатра који се стрмо уздиже у залеђу земљаних пирамида. Наука тврди да је стварање Ђавоље вароши проузроковао, не тако давно, човек уништавајући шуму и отварајући пут за разорно дејство водене ерозије. Првобитни агенс у стварању земљаних пирамида била је киша и њено спирање. Под ударом кишних капи долазило је до механичког разарања, а затим растварања и одношења глиених делова из површинског слоја, при чему су се формирале минијатурне ерозивне бразде. Дуж ових бразди долазило је до концентрисаног сливања и спирања кишнице, као и одношења све већих количина растреситог материјала. Материјал који се налазио испод крупних комада стена био је заштићен од ових процеса, тако да су камени блокови постали „чуvari“ земљаних пирамида омогућавајући њихово све дубље урезивање у подлогу, односно повећање њихове висине. Спирање материјала и просецање јаруга вршено је не само низ јаруге, већ и попречно, између стубова, подсецајући их. Како је нагиб терена на коме се стварају фигуре врло стрм, вертикална

ерозија преовлађује над бочном, што убрзава одношење материјала и стварање стубова. Овако настале земљане стубове остали климатски фактори (ветар, сунчеви зраци, промена температуре и др.) обликују у земљане фигуре чудног облика и изгледа, које када се дуже посматрају делују нестварно, како у погледу облика и величине, тако и невероватне статичке постојаности. Делује нестварно да једна земљана фигура у основи широка 3м, а висока 10м и више, у врху се завршава дебљином од 20-30 цм и таква опстаје вековима под теретом каменог блока тешког 100 и више килограма.

Слика 125. Ђавоља Варош

Овај геоморфолошки феномен је јединствен у нашој земљи и врло редак у свету. У Европи има сличних појава у Алпима (са обе стране превоја Бренер у Аустрији и Италији, код Болцана, затим у Валеријену, покрајина Горња Савоја, у Француској...). У Америци је позната „Башта богова“. Међутим, у Ђавољој вароши су „куле“ бројније, већих димензија и знатно постојаније.

Друга природна реткост у Ђавољој Вароши су два извора воде специфичних својстава. „Ђавоља вода“ која се налази у непосредној близини земљаних пирамида у Ђавољој јарузи је хладан и екстремно кисели (pH 1,5) извор са високом минерализацијом. Садржај неких елемената (алуминијум, гвожде, калијум, бакар, никл, сумпор) је екстремно висок у односу на обичну воду за пиће, односно повећан је за 10 до 1000 пута. „Црвено врело“ је други извор који се налази низводно, око 400м од првог на алувијалној тераси, односно на равном терену. Он је мање кисео (pH 3,5) и са нижом општом минерализацијом. Његова вода се због равнотерена разлива у веома танком слоју и отиче у корито оближњег Жутог потока. Због оксидације гвожђа кога вода садржи у великим количинама, ствара се црвена тераса лепезастог облика, а која у простору делује веома атрактивно.

Слика 126 Црвено врело

Лазарев кањон се налази у источној Србији, и представља део источног Кучаја. Значај Лазаревог кањона огледају се у рељефу, хидрографији и живом свету. Настао је усецањем Лазареве реке, десне притоке Злотске реке. Овај грандиозни кањон усечен је у кречњачку Дубашничку раван, а на њега се надовезују плићи и мањи кањони *Микуљске* и *Појенске реке*, као и кањон *Демизлока*. Лазарев кањон је један од најнепроходнијих кањона у Србији. Дугачак је 4,5км, дубок од 350-500м, а најмања ширина износи 4м. Одликује се вертикалним кречњачким стенама са наглашеним постојањем заравњеног кречњачког платоа од кога је почело усецање долине. Такође, јединствен је по разноврсности површинских и подземних облика крашког рељефа, као што су крашке долине, вртаче, шкrape, каменице, пећине и јаме. На подручју Лазаревог кањона откривено је више од 70 спелеолошких објеката, првенствено пећина и јама. Најзначајније су *Лазарева пећина* и *Верњикица*. Подручје је значајно и због разноврсности појавних облика површинских и подземних вода. Флора овог подручја је за око 1,5 пута разноврснија од флора националних

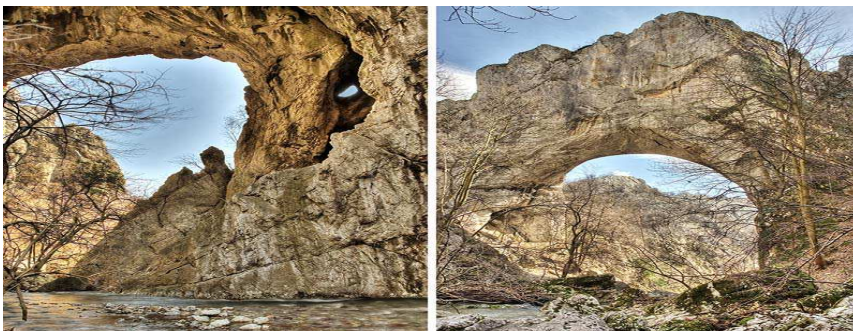
Слика 127 Лазарев кањон

паркова Копаоника, Шаре и Ђердапа и чак 5 пута разноврснија од флоре читаве Србије, што указује на његов значај као једног од најистакнутијих центара флористичког диверзитета на Балкану. Флору карактерише бројност и разноврстан карактер ендемичних и субендемичних биљака, као и присуство 52 *реликтне биљне врсте*, које своје порекло воде из различитих геолошких периода. Што се вегетације тиче, Лазарев кањон се налази у подручју заједнице сладуна и цера са грабицем, с тим да је забележено чак 16 шумских и 10 зељастих заједница. На територији Лазареве пећине живи 57 врста високог и ниског дрвећа и 27 врста жбунова. Ово је један од најважнијих центара европског листопадног дрвећа и ретко станиште кримског бора. Од великог значаја су и шуме паласијевог црног бора на литицама кањона и буково-јелове шуме. У кањону живи 35 врста сисара (слепи мишеви, дивокозе), 96 врста птица (сури орао, сиви соко, буљина, шумска сова, пузгавац, жутокљуна галица, водомар, сиријски шарени детлић, даурска ластва), 9 врста гмизаваца, 8 врста водоземаца и бројне, још увек недовољно проучене врсте инсеката и пећинске фауне.

Слика 128. Лазарева пећина

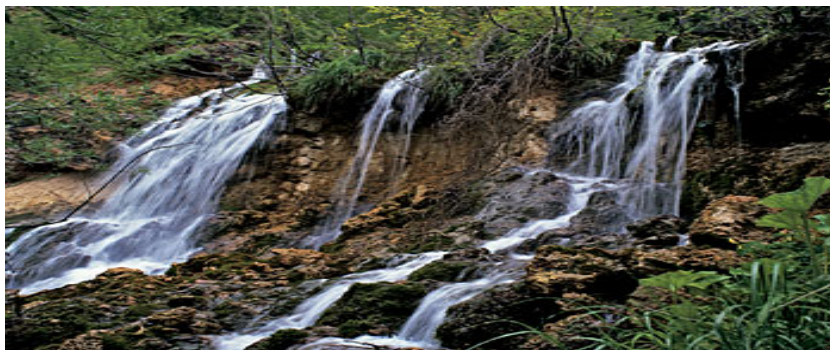
Прерасти Вратне - Река Вратна, притока Дунава, налази се у североисточној Србији, а захваљујући специфичним геолошким односима у њеном сливу, створена је композитна долина са клисурама и кањонским деловима у карбонатним стенама. У кањону Вратне постоје три велике прерасти – *природни камени мостови*, различитог начина настанка. Оне предс-тављају уникатну појаву као одређену фазу еволуције тунелске пећине и речних меандара у прерасти. **Сува прераст** је настала на месту понирања Вратне пред кречњачким гребеном у укљештену меандру. То је импозантан природни камени мост висок 20м, широк 15м, са сводом ширине 34м. Три километра низводно од Суве прерасти налази се *Велика прераст*, заостали део некадашњег пећинског свода. Она има отвор у облику тунела дугачког 45м, високог 26м, широког 22-33м. На зидовима и таваници прерасти налази се више отвора пећинских канала. *Мала прераст* је само 100м низводно од Велике прерасти, на самом завршетку кањонског дела долине. Даље почиње пространа и широка долина Вратне са манастирским комплексом. На најужем месту излазног дела, око 200м узводно од манастира Вратна, уздиже се витки лук природног каменог моста, висок 34м, широк 33м и дебео 15м. Настале комбинацијом локалног понирања речног тока и обрушавања таванице неког старог пећинског тунела којим је протичала Вратна, читава долина, а посебно атрактивне прерасти као природни камени лукови над речним током, изузетан су пример деловања речног и крашког процеса у изолованим деловима кречњачког рељефа.

Слика 129. Прерасти Вратне

Слапови Сопотнице налазе се у југозападној Србији, на реци Сопотници, на западним падинама планине Јадовник. Смештена је на територији Општине

Пријеполје и у атару села Сопотница. Реку Сопотницу, притоку Лима, карактерише велика висинска разлика између ушћа на 465м и највишег извора на 1.150м. Споменик природе обухвата извориште површинског тока реке Сопотнице са више сталних и повремених карстних врела и извора који формирају токове. Ти токови се најпре спајају, затим гранају и формирају серију водопада. Поред тока и водопада велику атракцију представљају старе и обновљене воденице. Бигар је настао од изворских седиманата око горњег тока Сопотнице и простире се од највиших врела испод кречњачког одсека Подстијења на 1.120м до последњег водопада на 850м. Представља бигар са највећим висинским распрострањењем у Србији од 270м. Акумулиране наслаге бигра, обликоване у 7 нивоа заравњених лепеностних каскада, различитих димензија и изражености, слаповито обушавање воде и бројни водопади на ивицама бигрених тераса, основна су вредност овог споменика природе. По атрактивности се издваја „*Велики водопад*“. Биофлора Сопотнице обухвата 62 врсте, од чега 10 јетрењача и 52 врсте маховине, што представља висок диверзитет за изузетно мало подручје. Етно-културни амбијент овог подручја са бројним специфичностима мешовите етничке средине, традиционалним гостопримством у селу, уз обиље вредних објеката народног градитељства представљају важан елемент укупне вредности долине Сопотнице.

Слика 130- Слапови Сопотнице

Врело Млаве и Крупајско врело - Подгорина планине Бељаница у источној Србији окружена је јаким крашким врелима. По својој снази, изгледу и начину истицања, два су таква извора посебно занимљива: врело Млаве, у самој Жагубици, на месту где се северни одсек Бељанице спушта у Хомољску котлину и Крупајско врело, у западном подножју планине, у долини Крупајске реке, око 35км од Жагубице. *Извор Млаве* налази се у природном амфитеатру отвореном у правцу северозапада кратком долином отока врела. Извор има облик језерца пречника 30м, тамнозелене боје воде која при већим издашностима може достићи и 15м³/сек, када се беличасто или црвенкасто замути. Вода из језера долази узлазно из велике дубине. До сада су рониоци успели да се спуте у подводни левак врела преко 70м у дубину, а да нису доспели до дна сифонског канала. Некада главни извор воде Жагубице и место окупљања народа за светковине и обреде, врело Млаве данас је атрактивни туристички кутак, са уређеним обалама и пошумљеним падинама. Крупајско врело некад је извирало из пећине јаком снагом праћено хуком, а данас је преграђено бетонским уставом за потребе ваљавице и млина који и данас ради. Услед тога испред врелске пећине створено је језерце које је делимично потопило њен отвор. У

близини врела је јак термални извор са температуром воде од 26,5⁰С. Оба извора су заштићена као споменици природе националног значаја, а обухваћен је непосредни амбијент, код врела Млаве 6 ха, а код Крупајског врела 9 ха.

Туризам је својеврстан корисник простора, а специфичност му је у томе што није неповратан потрошач природних елемената, нити исте битније мења. Напротив, планским и контролисаним развојем туризма, уз одговарајућу изградњу објеката, долази до оплемењивања простора. Заштићена природна добра – национални паркови, регионални паркови, заштићени пејзажни предели, као комплексни и атрактивни туристички мотиви, кроз различите облике туристичког активирања се пропагирају, чиме се шири свест о потреби њихове заштите и очувања природе у целини. Приходи од туристичког промета у заштићеним природним добрима остварују се од улазница и плаћених услуга водичке службе, а знатно више од продаје сувенира и угоститељских и саобраћајних услуга. Део прихода троши се на функцију заштите, на нужне интервенције којима се она обезбеђује, на чуварску службу, обележавање, истраживање, као и на комуналне и мање грађевинске интервенције нужне да би се реализовали циљеви заштите.

7. АНТРОПОГЕНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ

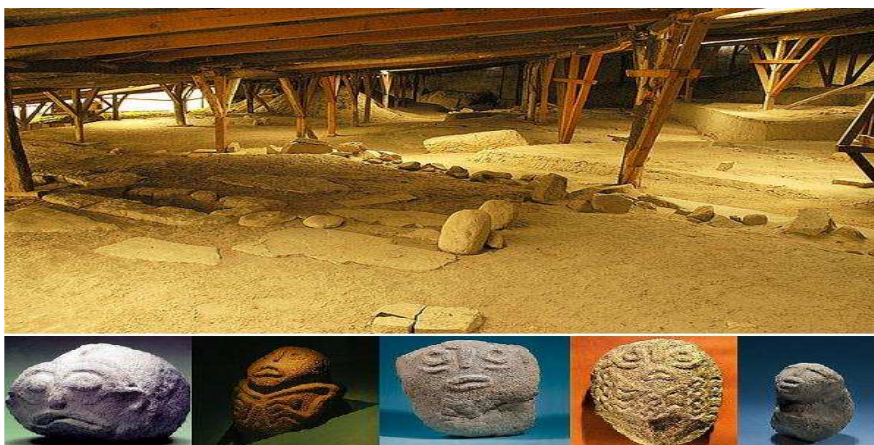
Антропогене туристичке вредности у Србији имају сложени карактер, разноврсне су, па је и њихова подела извршена на: археолошке, споменичке, уметничке, етнографске туристичке вредности и градска насеља као посебан облик антропогене туристичке вредности.

7.1. Археолошке туристичке вредности

Археолошка налазишта и предмети представљају најчешће комплементарне, а ретко кад и самосталне туристичке вредности. Србија још увек није у потпуности археолошки истражена, али и поред тога располаже значајним културним и туристичким вредностима.

Налазишта из *старијег каменог доба – палеолита* потврђују постојање најстаријих људских заједница на простору наше земље. Њихова станишта су пећине и природно заклоњена места, *попут пећине под Јерининим брдом код Крагујевца, Злотске пећине, Преконошке пећине на западној падини Сврљишких планина, пећине Рисоваче код Аранђеловца и пећине Петнице на Маљену.*

Средње камено доба - мезолит има најзначајнија налазишта у заклоњеним жупама и клисурама, поред великих река, где је било безбедно, али са довољно хране и воде. Најзначајније налазиште овог периода је *Лепенски Вир* на обали Дунава, где се

Слика 131. Лепенски Вир

већ уочава строга организација живота и радних дужности на ауторитарном нивоу тј. поштовања култа, а и сама станишта су била строго подређена микрофизиографским

условима и начину живота људи. У станишту Лепенски Вир постоје 140 кућа трапезоидне основе са култним местима, сакралним предметима, гробовима и скулптурама. Лепенски Вир је археолошко налазиште светског значаја, самостална културно-туристичка вредност која све више привлачи домаће и стране туристе. Налази се на друмској саобраћајници "Бердапска магистрала", а цело налазиште је покривено куполом у чијем се саставу налази и новоизграђени визиторски центар, као и пристан за бродове, те је туристима доступан и са Дунава.

Млађе камено доба има више налазишта која се могу сврстати у Старчевачку и Винчанску културу са налазиштима у *Старчеву код Панчева, Винчи надомак Београда, Ковину, Баранди* итд. Предмети из ових налазишта се чувају у музејима, а путем сталних или тематских изложби представљају се посетиоцима.

Бронзано доба са својим налазиштима дубовачко-жутобрдске културе има локалитете у *Оцацима, Кличевцу, Жутом Брду и Ковину*.

Гвоздено доба на простору Србије означено је животом у полузеमुницама и пећинама попут *Злотске, али и у Ритопеку, Умчарима, Коларима, Мраморку код Смедеревске Паланке, Вратишту, у околини Ражана, Пилатовића и Криве Реке, у Атеници код Чачка*. Највећи број аткиривених експоната са ових налазишта је смештен у музејима у Београду, Чачку и Вршцу.

У ред археолошких туристичких вредности спадају и објекти из **античког периода**, као остаци продора и задржавања римске цивилизације на тлу Србије. Они имају већу туристичку вредност, боље су очувани и приступачнији, често имају и монументални карактер, туристички су најпотпуније валоризовани и пријемчивији су за посетиоце. Живот Римљана био је везан за комуникационе правце у речним долинама Дунава, Саве и Мораве, па је и њихова оставштина у виду остатака путева, утврђења, водовода, купатила, тргова, славолука, амфитеатара, некропола. Многи градови су настали на остацима римских градова, од којих су остали очувани темељи кућа, некрополе, терме, керамика, новац, накит, оружје и оруђе. То су *Сингидунум, Сирмиум, Наисус, Виминацијум, Феликс Ромулијана, Улпијана, Медиана*, а на обалама Дунава, фортификацијски објекти и тврђаве као остаци Лимеса, Трајанов пут

Слика 132. Виминацијум

уклесан у стене са Трајановим мостом и таблом (натписом где је објашњено ко и зашто је овај пут градио). Феликс Ромилијана је на Листи светске културне баштине;

остаци Сирмиума у Сремској Митровици су покривени и заштићени куполом, први су културни визиторски центар код нас; а Виминацијум са својим налазиштима, некрополама, мултимедијалним представама "римске ноћи" стиче европску туристичку репутацију и све већи туристички промет, јер је све већи број иностраних туриста који бродовима крстаре Дунавом и пристају у Костолац само да би га посетили.

7.2. Споменичке туристичке вредности

Споменичке туристичке вредности су најбројније јер обухватају остатке материјалне културе од античког периода, преко средњевековне уметности Србије до споменичког наслеђа из Првог и Другог светског рата, а у туристичком смислу се могу сврстати у следеће групе: *антички и рановизантијски споменици, средњевековни споменици, средњевековни градови, споменици 18. и 19. века, архитектура 20 века и споменици ослободилачких ратова.*

Антички и рановизантијски споменици најбоље су истражени и представљени кроз римске градове: Сирмијум, Виминацијум, Феликс Ромулијану, чији остаци остављају незабораван утисак на посетиоце својом лепотом и монументалношћу. Многи налази се налазе у музејима, скоро у свим већим градовима, где документују начин живота тог времена, почев од употребних предмета, преко накита, новца, оружја и оруђа, до остатака стела, мозаика, саркофага, вијадуката, капија, путева и слично, тако да представљају и споменичко и археолошко благо велике туристичке вредности.

Група *средњевековних споменика* на тлу Србије је најбројнија и најразноврснија, а пажњу туриста привлаче архитектонски споменици представљени утврђеним градовима – тврђавама, манастирима и црквама високе градитељске и уметничке вредности. Узимајући у обзир стилске одлике и време настанка, велики број наших највреднијих манастира и цркава може се поделити на *Рашку и Моравску стилску групу или школу*. Објекти *Рашке школе (12-14век)* су грађени под изразитим византијским утицајем, у време владавине династије Немањића, када је српска држава за центар имала Рас, а у архитектури се уочавају утицаји романике захваљујући мајсторима са Приморја. Овој школи припадају манастири Студеница, Жича, Милешева, Свети Апостоли, Сопоћани, Ариље, Градац, Свети Арханђел, Ђурђеви Ступови, Бањска, Света Богородица и Свети Никола код Крушевца и др. Манастири и цркве у *српско-византијском стилу (13-14век)* имају својом сложеном кровном конструкцијом наглашенију вертикалну просторну компоненту, а лепотом се посебно истичу Богородица Љевишка, Високи Дечани, Грачаница, Пећка патријаршија.

Споменичке и уметничке вредности који припадају *Моравској стилској групи (14-15век)* везују се за српску државу у време владавине цара Лазара, када је престони град био Крушевац и време после његове погибије на Косову, где се у архитектури црква и манастира ствара оригиналан стил градње. У то време су грађени Лазарица, Каленић, Велуће, Наупара, Љубостиња, Раваница, Манасија, Горњак и др. У манастиру Манасија, познатом и као Ресава, за време деспота Стефана Лазаревића радила је чувена преписивачка "*Ресавска школа*". Посебну групу споменичког наслеђа представљају *средњевековне тврђаве – утврђени градови* чије су моћне куле штитиле властелу, становништво, манастире, трговачка и рударска насеља, путеве друмске и водене, од најезде османлијских војника. Неке су у рушевинама, а неке су делимично сачувале свој средњевековни монументални

Слика 133. Манастир Студеница

изглед. Некада је у Србији било преко 200 тврђава и утврђених градова, данас их има око 40, разног степена очуваности, приступачности и атрактивности за посетиоце. Међу њима се истичу Бач, Калемегдан, Смедерево, Рам, Голубац, Фетислам на Дунаву, Маглич, Звечан, Ужички град, Козник, Вршачка кула, Манасија, Сталаћ, Шабац и др. Падом Смедерева 1459. пада и средњовековна Србија под турску власт, тако да је већина манастира била похарана, делимично уништена или срушена. Бранковићи заштиту и наставак српске државе преносе преко Дунава, на тло тадашње Угарске, тако да у 16. и 17. веку настају две велике групе манастира лоцираних на обалама Западне Мораве, око Овчара и Каблара – **Овчарско-кабларски манастири** (11) и на Фрушкој Гори – **Фрушкогорски манастири** (16). Владавина

Слика 134. Фрушкогорски манастири

Турака на просторима наше земље оставила је трага **исламске уметности** кроз постојање џамија, медреса, сахат кула, оријентално урбанистички решених градова на Косову и Метохији, махала и безистана, каравансараја, хамова и хамама, шедрвана, турбета и сахат кула. Ослобађањем од турске власти ослободилачким устанцима под вођством Карађорђа и потом Милоша Обреновића у **18. и 19. веку**

долази до обнављања манастира и цркава, утврђења и монументалних зграда. У то време порушени средњовековни фрушкогорски манастири се обнављају, граде Ковиљ и Месић, саборне цркве у Сремским Карловцима и Београду, Владичански двор у Вршцу, Петроварадинска тврђава, Карађорђево градо у Тополи, Магистрат у Панчеву, Конак кнегиње Љубице, споменик кнезу Михаилу у Београду итд. Простори попут Марићевића јаруге, Такова, Ђеле куле, спомен су на бројне жртве и историјске догађаје које је српски народ у овом периоду претрпео.

Међу архитектонским споменицима изграђеним у **20. веку** највећи значај имају зграде грађене по узору на европске уметничке правце (класицизам, сецесионизам, академизам...) високе уметничке и архитектонске вредности које се налазе у свим већим градовима Србије чинећи посебан амбијент у њима. I и II светски рат односе много људских жртава у борби за слободу нашег народа, а спомен на њих представљен је спомен костурницама на Гучеву, Лазаревцу, Мачковом камену, Текеришу, Незнаком јунаку на Авали, односно споменичко-меморијалним комплексима Кадињача, Јабука, Шумарице, Слободиште итд.

Слика 135. Кадињача

7. 3. Споменици на Листи светске културне баштине

Посебну туристичку вредност за нашу земљу имају споменици културе који се налазе на Листи Светске културне и природне баштине. То су: Стари Рас са Сопоћанима, манастири Студеница, Високи Дечани, Пећка патријаршија, Богородица Љевишка, Грачаница и археолошко налазиште Гамзиград – Феликс Ромулијана.

Средњовековни град Рас налази се 11км западно од Новог Пазара на брду Градина. Претпоставља се да је основан у време владавине Јована II Комнина (1118-1143.). У комплексу Старог Раса су три археолошка локалитета: утврђење на Градини, пећина са манастиром Св. Арханђела испод утврђења и насеље Пазариште (Трговиште) са урбанизованом структуром грађевина. Војно утврђење на Градини, које се изједначава са историјским појмом Рас, има облик неправилног четвороугла, дужине 180м, ширине 20-60м. Бедеми су дебљине 1,5-2м, високи до 7м, зидани од ломљеног камена и кречног малтера и имали су при врху, шетну стазу са зупцима. На најприступачнијем, јужном делу, налазила се главна кула, полукружне основе, пречника 8м. У утврђење се улазило кроз две капије, западну и јужну. Главна, западна капија, брањена је са две куле неједнаких димензија. У првој половини XII века Рас је постао главно упориште српске државе и од тада је утврђење ојачано,

изграђени су нови објекти, зазидана је западна капија, а отворена је нова, поред главне куле. На источној страни утврђења, изнад мале Себечевске реке, у једној пећини, откривени су остаци испоснице са црквицом. Пећински манастир са црквом везује се за великог жупана Стефана Немању. Овде је, по свему судећи, 1202. писано чувено "Вуканово јеванђеље", а остаци фресака с почетка XIII века и урезани записи из XVI и XVIII века указују да је манастир постојао доста дуго. Комплекс грађевина на Пазаришту чини насеље у којем се разликују две хронолошке фазе. Старија фаза се везује за XIV век, а млађа фаза за период турске владавине, до друге половине XVII века, са добро очуваним каменим објектима. Остаци цркве, некрополе и других грађевина указују на могућност да је овде већ у XII веку било значајно духовно средиште, које је живело и под турском влашћу.

Манастир Сопоћани се налази у близини извора реке Рашке, недалеко од града Раса, који је био српска престоница. Манастир са црквом посвећеном светој Тројици задужбина је Краља Уроша Првог (1243-1276). Изграђен је у другој половини XIII века, а постао је маузолеј краљевске породице. Црква споља изгледа као тробродна базилика. На тај начин се Сопоћанска црква својом спољашношћу највише приближила изгледу романичких цркава Запада (портали и прозори). Унутрашња декорација, фреске су једно од најизванреднијих Сликарских достигнућа европске уметности XIII века. Манастирски комплекс Сопоћана (заједно са комплексом Старог Раса) због изузетне духовне, културне и уметничке вредности УНЕСКО је 1979. уврстио на Листу светске културне баштине.

Слика 136. Манастир Сопоћани

Манастир Студеница се налази недалеко од Ибарске клисуре, код места Ушће, а његова изградња се доводи у везу са врхунцем моћи Стефана Немање. У оквиру Студеничког манастирског комплекса најзначајнија и најимпозантнија је црква посвећена Богородици Евергетици – Богородичина црква, која представља гробну цркву Стефана Немања. Изграђена је у периоду 1183-1196/7. Византијска схватања и романички елементи сједињени су на јединствен начин на овом главном Немањином споменику. Спољашњи изглед цркве је у романичком духу, док њено Сликарство има византијске одлике. Романика се огледа у декоративној обради фасада и највиши нивои фасаде завршавају се карактеристичним аркадним фризовима на исклесаним конзолама. Романичким стилем се одликују монументални портали и прозори богато украшени скулптуралном декорацијом, величанствени западни портал, а посебно трифора на олтарској апсиди која доминира источном страном храма захваљујући свом изванредно исклесаном украсу у виду биљних мотива, као и фантастичних бића, попут крилатог змаја и василиска

са дугим змијским репом. Скулптурални украс и облик ове трифоре послужио је као узор који је готово дословце понављан на олтарској трифори цркве у Дечанима. Романичка декорација Богородичине цркве у Студеници представља једну од програмски и стилски најбогатијих у српској уметности средњег века. УНЕСКО је 1986. уврстио Студеницу на Листу светске културне баштине.

Манастир Високи Дечани се налазе 17км јужно од Пећи, на обронцима Проклетија. Манастир је као своју задужбину и маузолеј подигао између 1327. и 1335. краљ Стефан Урош III Дечански, након чије смрти је радове наставио његов син Душан. Дечани представљају највећу црквену грађевину средњовековне Србије. Грађени су по узору на Богородичину цркву у Студеници, са разноврсном и богатом пластичном декорацијом на порталима, прозорима и конзолама. Основа црква Христа Пантократора састоји се од три целине, троделног олтарског простора, петобродног наоса и тробродног нартекса. Над средишњим бродом наоса уздиже се купола, споља осмострана, а изнутра кружна. Кубе је високо 28м. Градитељ фра Вита из Котора је структуру православног храма заодену романичком обрадом фасада, које су изведене у хоризонталним редовима светложутог и љубичасто-црвеног мермера. Сликаство Дечана је скоро у потпуности сачувано и броји преко 1000 појединачних фигура и сцена из историје хришћанства, разврстаних у преко 20 циклуса. Посебно је занимљив низ портрета чланова династије Немањић. Живопис је настао између 1335. и 1350. и дело је већег броја Сликара из разних крајева Душановог царства, међу којима су доминирали уметници из приморских крајева који су фрескама украшавали и православне и католичке храмове. Дечани су једна од ретких српских средњовековних цркава у којима је потпуно сачуван првобитни камени иконостас и већи број икона из 14. века. Дечанска ризница, уз ону на Хиландару је најбогатија манастирска ризница у целом српству, са око 60 икона из 14-17. века, старим рукописима, великим бројем књига и црквених предмета од непроцењиве уметничке и културно-историјске вредности, који су презентирани у згради манастирске трпезарије и представљају највећу атракцију овог споменичког комплекса. Манастир Дечани уписан је у Листу Светске културне и природне баштине УНЕСКО-а 02. 7. 2004.

Слика 137 Манастир Високи Дечани

Манастир Пећка патријаршија је на самом улазу у Руговску клисуру, недалеко од Пећи. У манастиру се налазе четири цркве, сазидане једна уз другу, тако да данас чине јединствену грађевину. Најстарија црква Св. Апостола, подигнута је у трећој деценији 13. века, а ктитор је био други српски архиепископ Арсеније I, који је овде пренео седиште архиепископије, које се дотле налазило у Жичи. Једнобродна грађевина са куполом, пространим олтарским полукружним простором и издуженим

правоугаоним простором подсећа на архитектонско решење манастира Жича. Почетком 14. века, у размаку од десетак година, са обе стране старе цркве подигнуте су нове, са северне стране црква Св. Димитрија, а са јужне Богородичина црква и уз њу мала црква Св. Николе. Са западне стране подигнута је припрата. Црква Св. Димитрија има основу сажетог уписаног крста са куполом која се ослања на угаоне пиластре и фасадама оживљеним алтернацијом камена и опеке. Богородичина црква је по архитектури блиска цркви Св. Димитрија, а мала црква Св. Николе је једноставне архитектуре. Читава историја стилова средњевековног зидног Сликарства може се сагледати на зидовима цркава. Најстарије фреске се налазе у поткуполном простору цркве Св. Апостола, 13. век. Највећи део фресака у цркви Св. Димитрија радио је Сликара Јован за кога је карактеристична склоност за приказивањем детаља. Девојка са крчагом у слици. Рођења Богородице у олтару позната је због своје класичне лепоте и љупкости. Фреске у припрати Сликана су у неколико махова, од 14. до 18. века. Одмах до улаза налази се осликана лоза Немањићке династије. У цркви Св. Димитрија смештена је манастирска ризница, са бројним иконама, рукописним књигама и кујунцијским предметима. Иконе потичу из Пећке иконописачке радионице, која је била нарочито активна у другој половини 16. века. У унутрашњости црква сачувани су мермерни саркофази са моштима пећких архиепископа и патријарха, који због скулпторских украса представљају вредна уметничка дела. На 20. заседању УНЕСКО-овог комитета за Светску баштину, 2006. уписан је на Листу Светске културне и природне баштине и манастир Пећка патријаршија.

Слика 138. Манастир Пећка Патријаршија

Манастир Богородица Љевишка у Призрену је најзнаменитија призренска грађевина коју је обновио краљ Милутин 1306/7. на остацима цркве из 13. века. Од тробродне цркве направљена је петробродна црква, са пет купола, нартексом и егзонартексом изнад којег је постављен звоник са две капеле. У ствари, протомајстор цркве Никола направио је оригинално решење спајањем тробродне базилике у основи и концепције храма уписаног крста у горњој конструкцији. По доласку на власт, Турци су је претворили у џамију, обили фреске и прекречили их. Два слоја фресака чине суштину уметничке заоставштине ове цркве. Први слој је са почетка 13. века и састоји се од три фреске – Свадба у Кани, Исцељење слепог и Богородица са Христом Хранитељем. Други слој фресака настао је између 1307/13. а аутори су група талентованих Сликара на челу са Астрапом. Издвајају се портрети ктитора и поворка Немањића, предака краља Милутина, који су натприродне

величине. Основна новina живописа је продор нових тема из циклуса Страдања и Чуда, увећавање броја фигура које учествују у сценама и развијање симболичног језика, алегоријског, метафоричког и персонификацијског значења, што указује на усвајање новог византијског уметничког стила, ренесансе Палеолога. На 20. заседању УНЕСКО-овог комитета за Светску баштину Богородица Љевишка је уписана 2006 на Листу најзначајнијих споменика.

Слика 139. Манастир Богородица Љевишка

Манастир Грачаница, један од најлепших споменика српске средњовековне уметности, налази се у истоименом селу, југоисточно од Приштине. Од средњовековног манастирског комплекса очувана је само црква посвећена Благовештењу. Подигнута је 1321. као задужбина краља Милутина, у форми петокуполне грађевине са основом у облику уписаног крста и фасадама од наизменичних редова опеке и камена. Централна купола се ослања на четири ступца, надвишујући главни простор, који се на истоку надовезује на олтарски простор, на западу на унутрашњу припрату, а на северу и југу на бочне бродове, који се завршавају на два посебним капелама. Са своје три апсиде, споља простране, источни део храма чини јединство са целом грађевином. Фреске у Грачаници осликали су грчки мајстори из Солуна, чувени Михаило и Евтихије, који су живописање завршили 1321. Одлично су очуване и припадају наративном сликарству, карактеристичном за српску и византијску уметност прве половине 14. века. У поређењу са фрескама из претходног века, композиције су мање, а мотиви разноврснији, укључујући сцене из живота светитеља и црквеног календара. У Грачаници је, први пут у старом српском сликарству, насликана генеолошка лоза династије Немањића, са 16 портрета, а на улазу у цркву налазе се портрети ктитора краља Милутина и његове жене Симониде. Њене, на слици оштећене очи, инспирисале су песника Милана Ракића да напише једну од најлепших песама новије српске књижевности. У манастиру се налази значајна збирка икона, међу којима је најстарија Христа Милостивог из 14. века, јединствена по својим великим димензијама. На 20. заседању УНЕСКО-овог Комитета за Светску баштину, које је одржано у Вилњусу, Литванија, од 8/16. јула 2006. на Листу Светске културне и природне баштине уписани су манастири Пећка Патријаршија, Грачаница и црква Богородица Љевишка у Призрену, као екстензија манастира Дечана (од 2004.) а под називом "средњовековни споменици на Косову (Србија)".

Слика 140. Манастир Грачаница

Археолошко налазиште Felix Romuliana, код Гамзиграда, царска палата римског цара Гаја Валерија Галерија Максимилијана подигнута је у III и IV веку. Галерије је рођен овде, а палату је подигао себи и својој мајци Ромули по којој је и названа. Феликс Ромулијана је 2007. стављена под заштиту УНЕСКО-а и на Листу светске културне баштине. Она је најочуванији пример Римске дворске архитектуре и палату окружују снажни бедеми који су штитили град – палату, велики храм, терме, хореум од упада варвара. Објекти су богато украшени фрескама, подним мозаицима, штукатуром, фигуралним и геометријским мотивима. У близини палате, на брду Магура, рано преминули Галерије, са својом мајком је у религиозном обреду (апотеоза) уздигнут међу богове и то је последња апотеоза у историји човечанства.

Слика 141. Феликс Ромулиана

7. 4. Уметничке туристичке вредности

Уметничке туристичке вредности према Ж. Јовичићу (1976) можемо поделити према времену постанка на историјске и савремене, односно према облику појављивања на Сликарско-вајарске, архитектонске и театарне.

Сликарско-вајарске вредности се налазе у музејима као саставни део археолошких и историјских збирки (фигурине из праисторијског и античког периода, Сликани мотиви по покућству, скулптуре, мозаици, детаљи ношње). Највреднију уметничку вредност са нашег простора представљају фреске по манастирима, старе и ретке књиге писане руком, "Мирослављево јеванђеље", иконе, предмети намењени богослужењу итд.

Слика 142. Мирослављево јеванђеље

У архитектонске уметничке вредности запажено место заузимају средњевековне цркве, манастири, мада и савременије зграде заслужују тај епитет.

Театралне уметничке вредности представљене су делима које се стварају музиком, игром или у позоришту. Културне манифестације, као што су Битеф, Бемус, Фест, Месам, Мермер и звуци, Ехит, Гуча имају своју и уметничку и туристичку вредност, делују самостално или комплементарно употпуњујући квалитет туристичке понуде места, чинећи боравак туристима богатијим и садржајнијим, а продужавају и трајање туристичке сезоне.

7. 5. Етнографске туристичке вредности

У групи етнографске туристичке вредности посебан значај имају музички фолклор, народна ношња, народни обичаји и кулинарство. У већини случаја су комплементарног значаја, поседују велику могућност избора у смислу подређивања туристичким кретањима, а за њих су заинтересовани туристи са израженом културном потребом. Неке од особености нашег етнографског миљеа изражени су на селу, кроз развој сеоског туризма, а одликује га гостопримство и срдачност домаћина, и то она природна, спонтана, а не увежбана. Туриста у било ком селу у Србији неће се осећати као странац, биће прихваћен од свог домаћина као блиски рођак и драги гост, чија свака жеља мора бити испуњена. На сваком кораку дочекаће га топлина, осмех, предусретљивост и присност, потпуно неуобичајени за остатак Планете. Села Србије су праве еколошке оазе, без загађења савремене цивилизације, са благом климом, чистим ваздухом и здравим намирницама. Састојци за храну коју

домаћини припремају на традиционалан и здрав начин, потичу са њихових имања и туриста може свакодневно да се увери да су то биљке и животиње узгајане на природан начин. Мириси, звуци и укуси села су оно што га чини посебним, лепшим и пријатнијим од града. Од Војводине на северу, преко западне, централне, источне и јужне Србије, постоје разлике у многим детаљима, али свуда у Србији ритам живота села је ритам природе. Сеоски туризам није само боравак туриста у сеоским домаћинствима, већ обухвата и излете у околне пределе, обилазак природних атракција и културно-историјских знаменитости краја, традиционалне, фолклорне и туристичке манифестације, спортске и рекреативне активности у природи, продају занатских и ручних радова и сувенира, као и хране и пића из кућне радиности.

Традиционална српска кухиња је препознатљива свим туристима, јер *знак добродошлице* у српску сеоску кућу је послужење залогашем вруће погаче натопљене у со. Потом следи слатко од локалног воћа или мед са чашом хладне изворске воде, а за наздрављање ту је домаћа ракија или вино. Гост и домаћин ће се затим упознати и упитати за здравље и породицу, уз мезе: сир, кајмак, шунку или пршуту. Ручак са јелима по традиционалним рецептима тог краја, има и посебан зачин – пажњу и љубав с којом домаћице спремају своја јела. Гост се са домаћином договара хоће ли да буде класичан туриста или жели активан одмор тако што ће боравак да искористи за упознавање свакодневног живота и рада на селу. Може, али не мора, да помаже домаћинима у свакодневним кућним пословима, на њиви и код збрињавања стоке. Боравак на селу у природи пружа туристима и могућности за шетње по ливадама и шумарцима, обилазак оближњих пећина, извора и водопада, могућност лова и риболова, јахања и планинарења, брања шумских плодова и лековитог биља или уживање у народним обичајима, играма и песмама тог краја. Сеоска домаћинства гостинске собе опремају у складу са традицијом свога краја, по специфичном осећају за лепо, топло, ушушкано и угодно. Спавање на перјаним јастуцима, у дрвеним креветима, у молованим собама са дуњама на ормару и ћилимом на зиду, гарантује здрав сан. А кад крене својој кући, гост може као сувенир да понесе теглу домаћег меда, мало шунке или пршуте, качицу сира или кајмака, флашу ракије или младог вина, теглу љутог ајвара...

Слика 143. Српска традиционална кухиња

Еко-етно села - Српска села су прави еколошки рај, гледано очима савременог туристе из града. У питомим селима се и данас живи доста идилично, без

стреса. У природи очуваној од свих облика загађења савремене цивилизације, са шумама, пашњацима и обиљем зеленила, живи се мирно, уз благу климу, чист ваздух и здраве намирнице. Сеоска домаћинства у Србији одувек су живела у складу са ритмом природе и углавном су све намирнице, и биљног и животињског порекла, сама узгајала на својим имањима. Са стране се набавља само со, кафа и шећер. У правим еко селима тако је и данас. *Органска храна*, без генетских модификација и пестицида, која је посебно цењена на светским трпезама, на српском селу је уобичајена, лако доступна, свежа и – јефтина! Гости могу и сами да уберу непрскане јабуке, шумске јагоде и печурке, да сакупљају лековито биље, да попију шољу тек помуженог млека, да поједу јаје или супу од кокошке која није одгајана у мраку индустријске фарме, већ у дворишту српског домаћина. Све ове тако једноставне, свима потребне и природне ствари у савременом свету су и ретке и скупе. Српско село је и најпоузданији *чувар традиције*. Народно умеће сачувано је кроз домаћу радиност, народни вез и скоро заборављене занате, ткања на разбојима и израду дубореза у дрвету. Поред старих народних обичаја, сачувала се и изворна народна музика и вишегласно певање.

Салаш се налазе у сва три дела Војводине: Бачкој, Банату и Срему. То су некадашње равничарске фарме, разбацане по пољима и тако издвојене од остатка света, далеко од буке, загађења и журбе савременог света. Неки салаша су стари и преко 200 година и прави су *етно музеји* са мноштвом старих предмета, покућства и пољопривредних алатки. Имају зидане пећи и старинске гостинске собе са пространим креветима и перинама. На појединим салашима је задржан класичан војвођански начин живота, а многи су преуређени и прилагођени савременим потребама, па имају базене, спортске терене, рибњаке и друге рекреативне садржаје. Већи салаша имају и ергеле коња, мање зоо вртове, етно музеје и збирке. Идеални су за миран одмор уз бројне рекреативне активности, али и за уживање уз добру војвођанску кухињу, врхунска вина и ракије, веселе звуке тамбураша.

Етно паркови су настали конзерваторским радовима на аутентичним примерима народне архитектуре или наменском савременом градњом у препознатљивом етно стилу одређеног географског подручја. За разлику од изворних српских села, они су у потпуности туристички или културно-историјски објекти, то јест у њима не живи локално становништво. То су детаљно реконструисани амбијенти српског села од пре једног или два века, саграђени најчешће од дрвета и камена. Смештај је у собама са сеоским мотивима и намештајем, а исхрана је у етно ресторанима, са традиционалним јелима. У двориштима се налазе амбари или други објекти старих сеоских домаћинстава, а постоје и изложени фијакери, казани за печење ракије, пољопривредне алатке и други експонати на отвореном. Неки од етно паркова имају и винске подруме, падок са коњима и сталне музејске етно поставке. На једном од обронака Мокре горе, на Међавнику, саграђен је савремени етно парк „*Дрвенград*„ креативни вилајет познатог редитеља Емира Кустурице, са ресторанима, биоскопом, галеријом. У *Тришћу*, у близини Лознице, родном месту Вука Стефановића Караџића, налази се етнографски парк са спомен-кућом, објектима народне архитектуре и објектима за посетиоце. Етно село *Дивљаковац* грађено је на обронцима планине Букуље и састоји се од седам вајата старих преко 200 година, који су опремљени као двокреветни и петокреветни апартмани. Етно село *Бели Камен* налази се недалеко од Прокупља, на 950м висине, са свим пратећим садржајима за преноћиште, исхрану и рекреацију. *Архео-етно парк* у селу Равна, 8км северно од Књажевца, у близини античког

утврђења Timacum Minus, са истраживачком станицом у згради сеоске школе, има реконструисано сеоско домаћинство са краја 19. и почетка 20. века.

Слика 144. Етно парк Сирогојно

7. 6. Градови - антропогене туристичке вредности

Градови представљају значајне туристичке вредности у којима је промет туриста условљен положајем према комуникацијским правцима, споменичким, уметничким и амбијенталним вредностима, туристичким манифестацијама, економским и административним статусом, разноврсношћу туристичке понуде, применом маркетинг микса. Највећи број туриста који посећује градове јесу пословни људи, мада и бројни посетиоци административних центара и граничних градова, иако се не сврставају у туристе, остварују значајну туристичку потрошњу. Ж. Јовичић (1976) је градска насеља као туристичке вредности поделио на групе:

- *Главни градови република и покрајина – Београд, Нови Сад и Приштина* имају административну, економску и културну функцију, поседују споменичке, историјске и уметничке вредности, бројне културне и спортске туристичке манифестације, на добром су туристичко-географском положају и рецептивна опремљеност је добра,

- *градови на важним међународним саобраћајницама – Нови Сад, Суботица, Смедерево, Крагујевац, Ниш, Јагодина, Пирот,* имају претежно транзитну туристичку функцију, а у зависности од богатства споменичких, историјских и уметничких вредности, манифестација и рецептивне основе, остварују мање или веће задржавање транзитних посетилаца.

- *градови са посебним туристичким привлачностима –* поседују низ амбијенталних квалитета условљеним ранијим историјским, културним, економским и политичким значајем, који се огледа у монументалним споменицима, тврђавама, музејима, црквама, организатори су значајних манифестација, културних догађаја. У ову групу можемо да убројимо Суботицу, Сомбор, Сремски Карловци, Врање, Крагујевац, Смедерево, Ужице, Чачак и друге веће градове.

Иначе, српски градови и јесу раскошна мешавина историје, архитектуре, културе и забаве. *Суботица*, на крајњем северу, нуди барокни сјај средњоевропских градова. *Нови Сад*, у свом стилу лаганог а урбаног ритма, пример је толерантности и умерености мултиетничке Војводине. *Београд*, главни град који никад не спава, осваја природном комбинацијом источњачке страсти и европске отмености. *Крагујевац*, срце Шумадије, прва је престоница нововековне српске државности.

Ниш, родни град Константина Великог, пружа опуштеност оријента у ритму модерног живота. У Србији, поред Града Београда, као главног града, постоје још 23 града: Ваљево, Врање, Зајечар, Зрењанин, Јагодина, Крагујевац, Краљево, Крушевац, Лесковац, Лозница, Ниш, Нови Пазар, Нови Сад, Панчево, Пожаревац, Приштина, Смедерево, Сомбор, Сремска Митровица, Суботица, Ужице, Чачак и Шабац који имају туристичке вредности, културне, историјске, манифестационе, природне, које својом лепотом плене и привлаче пажњу туриста.

Београд - Престоница Србије и метропола са скоро два милиона становника, лежи на ушћу реке Саве у Дунав. Захваљујући свом изузетном положају, град је од прадавних времена био раскрсница између Истока и Запада, Севера и Југа. Најстарији археолошки налази са његовог подручја сежу у пети миленијум пре нове ере. На обали Дунава налази се *праисторијски локалитет Винча*, са остацима материјалне културе праисторијског човека (неолитска пластика). Припадници келтског племена су основали *Сингидунум* у 3. веку п.н.е., а овај град се помиње и у античким изворима. Касније, ову територију освајају Римљани, а поделом Римског царства 395. он постаје део Византије. Словени су у 6. веку све чешће прелазили Дунав и трајно остајали на овом подручју и тако је на каменитој узвисини изнад ушћа Саве и настало њихово насеље – *Бели Град*. Од 16. до 19. века назива се бројним именима, на разним језицима, као што су: *Alba Graeca*, *Alba Bulgarica*, *Bello grado*, *Nandor Alba*, *Griechisch Weissenburg* и *Castelbianco*, а сви су превод словенске речи Београд. Назив Београд се први пут помиње 878., а током своје дуге и бурне историје био је под окупацијом 40 армија и 38 пута је подизан из пепела.

Деспот Стефан Лазаревић 1403. вештим дипломатским потезима добија Београд од Угара и он тада по први пут добија статус српске престонице. Касније су њиме владали Турци, нападали га и освајали Аустријанци. Од 1841. Београд постаје престоница Кнежевине Србије. Почетком 20. века долазе балкански ратови, па Први и Други светски рат у којима је Београд поново рушен и обнављан. Од 1918. је престоница Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, 1929. Краљевине Југославије, а од 1945. Југославије са социјалистичким уређењем. Од 2006. Београд је поново главни град самосталне државе Србије. Просечна надморска висина Београда је 117м, а у околини су планине Космај (628м) и Авала (511м). Дужина речних обала Београда је 200км и на том потезу налази се 16 речних острва, од којих су највећа *Ада Циганлија* и *Велико ратно острво*.

Географски гледано, Београд чине три целине: *стари део града* на десној обали Саве и Дунава, *Нови Београд* на левој обали Саве и *Земун* на обали Дунава иза Новог Београда. Подручје на левој обали Дунава предвиђено је да током 21. века постане „Трећи Београд“. Клима у Београду је умерено континентална, са просечном температуром од 11,7⁰С. За Београд је карактеристичан југоисточни и источни ветар – кошава, који доноси ведро и суво време и најчешће дува у јесен и зиму, у интервалима од 2 до 3 дана.

Београд је важно *саобраћајно чвориште региона*: раскрсница европских путева *E70* и *E75*, укрштање паневропских *коридора 7* и *10*, веза са главним железничким правцима, међународни *аеродром „Никола Тесла“* и *две међународне пловне реке*. Обухвата 3,6% територије Србије, у њему живи 15,8% становништва државе, а ради 31,2% свих запослених. У Београду су значајни трговински, банкарски, пољопривредни и привредни капацитети, посебно металска, металопрерађивачка и електронска индустрија, а ствара се 30% друштвеног производа Србије. Престоница је српске културе, образовања и науке. У њему је

највећа концентрација институција из области науке и уметности од националног значаја: *Српска академија наука и уметности*, основана 1886. као Српска краљевска академија; *Народна библиотека Србије*, основана 1832; *Народни музеј*, основан 1841. и *Народно позориште*, основано 1869. Град је такође и седиште *Београдског универзитета*, основаног 1808. као Велика школа и *Универзитета уметности*.

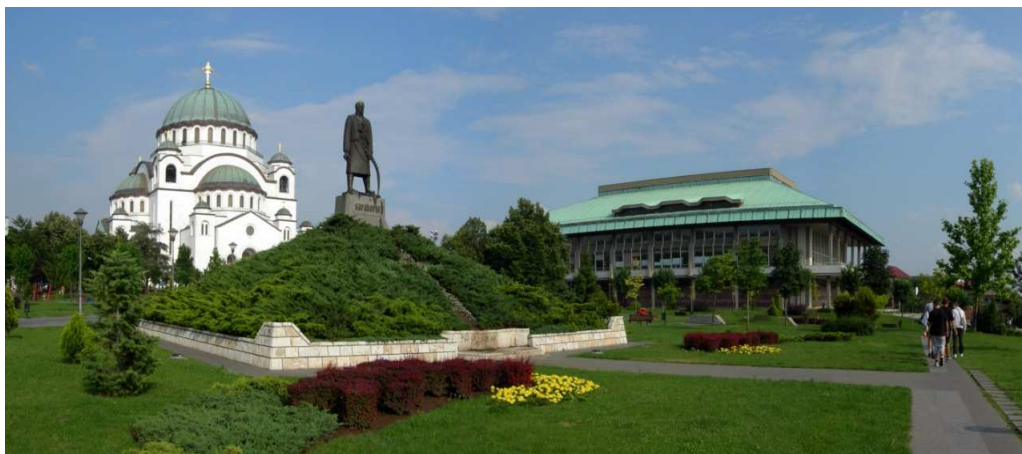

Слика 145. Калемегдан

На путовање по Београду, ваља кренути од његовог најстаријег дела – *Београдске тврђаве и Калемегдана*. Ова тврђава наслоњена на беле стене на Ушћу, у око 7000 година колико постоји, освајана је 77 пута, више пута је рушена, да би је опет саградили. Данас је ту Војни музеј, Опсерваторија, Уметнички павиљон „Цвијета Зузорић“, Зоолошки врт, шеталиште, излетиште, видиковац, спортски и забавни парк... На Калемегдан су ослоњени и најстарији делови градског језгра, у коме свакако треба посетити: Конак кнегиње Љубице из 1831., Саборну цркву, зграду Патријаршије и Манакову кућу, као последњу стару варошку кућу, а у којој је данас смештена етнографска збирка. Неколико улица ниже је Бајракли џамија, најстарија богомоља у граду (1660–1688). У овом делу града су очуване и неке кафане старог времена, као што је Кафана „?“ (1823). Необично име последње је у низу разних назива – „Томина кафана“, „Код Пастира“, „Код Саборне цркве“. Како су се мењале газде, мењало се и име локала, а последњи назив није се допао свештеницима, па је, не знајући којим именом да назове своју кафану, тадашњи власник привремено ставио таблу „?“. Гости су прихватили то име, и оно је остало све до данашњих дана. У близини је и улазак у најпознатију београдску улицу кнеза Михаила. Пешачка зона, законом заштићена, један је од највреднијих градских амбијената, трговачка зона и седиште националних институција у којој су Библиотека града Београда у згради првог европејског хотела у Београду – „Српска круна“ из 1869., зграда Српске академије наука и уметности и галерија САНУ, као и Палата „Албанија“ (први београдски облакодер). Мало даље, на Теразијама, налази се хотел „Москва“, подигнут још 1907., испред којег је Теразијска чесма, из 1860. Ценећи јунаке своје дуге и богате историје, Београд је, у сећање на њих, изградио мноштво споменика њима у част. У центру, означеном као круг двојке, по најчувенијој београдској трамвајској линији бр. 2, споменици су Николи Тесли, Јосифу Панчићу, Светозару Марковићу, Доситеју Обрадовићу, Вуку Караџићу, а највећи, споменик Кнезу Михаилу, обележава Трг Републике, од кога започиње и улица која носи његово име. На Тргу Републике, који је централно место окупљања

Београђана, налазе се Народни музеј (1903.) и Народно позориште (1869.), као и баште бројних ресторана и кафића. Неколико улица ниже започиње боемска четврт Београда – Скадарлија. Настала је крајем 19. века, када су и кафане у овој (Скадарској) улици, постале стециште београдских културних стваралаца и боема. Најчешће је пореде са париским Монмартром и по изгледу и по веселој атмосфери. У Скадарлији се стари дух и данас негује у бројним кафанама као што су „Три шешира“, „Има дана“, „Два јелена“, „Скадарлија“, „Златни бокал“, „Два бела голуба. Овде можете, уз староградску музику, уживати у националним специјалитетима.

Београд има и два дворска комплекса. Један, који сачињавају Краљевски и Бели двор, налази се на Дедињу, док је други у самом центру, уз Пионирски парк. Њега чине Стари двор, саграђен 1882. за потребе Милана Обреновића, а у којем је данас Скупштина града, и Нови двор, зидан између 1912. и 1920., који је седиште Председника Републике Србије. У њиховој непосредној близини је и зграда Народне скупштине (1907.), која заједно са каменим здањем у коме је Пошта чини складну архитектонску целину. Са овог места се улази у најдужу улицу у Београду – чувени Булевар краља Александра. На самом почетку Булевара је црква Светог Марка (1935.), која се ослања на улаз у парк Ташмајдан. У цркви су гробови цара Стефана Душана, краља Александра и краљице Драге. Одмах иза ње, налази се и мала Руска црква. Из сваког угла града може се видети палата „Београђанка“, која са своја 23 спрата има висину тачно 100м. Мало даље, на Врачарском платоу, је и највећи храм православља на Балкану – Храм Светог Саве, а уз њега и мала црква Светог Саве. Испред Храма налази се споменик Карађорђу, а десно је Народна библиотека Србије.

Слика 146. Храм Св. Саве и Народна библиотека

Београд има петнаестак музеја, а сваке године одржава се традиционална „Ноћ музеја“ када су капије свих ових институција отворене за посетиоце. Преко реке Саве, налази се Нови Београд који је последњих деценија постао и пословни центар града. Ту су и „Београдска арена“ и „Сава центар“ у коме се организују многе манифестације. А, поред реке Дунав долази се до некадашњег Таурунума, данашњег Земунa, названог по земунцима у којима су живели његови први становници. Кресе га Гардош, Кућа са сунчаним сатом, кућа породице Карамата, Ичкова кућа, Спиргина кућа (данас Завичајни музеј), кућа Димитрија Давидовића, Николајевска црква, црква Свете Тројице из 18. века, а на самој реци, зграда Старе капетаније.

Одмах поред је и савршено шеталиште са бројним, углавном рибљим ресторанима. Туристима у Београду препоручује се да посете и Винчу, на путу ка Смедереву, познату као једно од средишта светске цивилизације. Културни слојеви из неолита у Винчи говоре о великој насеобини која је трајала хиљадама година. Налази из Винче могу се видети и у Народном музеју, Музеју града Београда и на Филозофском факултету. Београд је богат смештајним капацитетима, од најлуксузнијих хотела до врло квалитетних хостела, који могу да удовоље бројним посетиоцима великих манифестација са светском репутацијом – БЕЛЕФ, БЕМУС, ФЕСТ, Фестивал документарног и краткометражног филма, Октобарски салон, Београдски сајам књига... Последњих година Београд је познат и по августовском Карневалу бродова, Београдском маратону, Београдској ролеријади, Belgrade Beer Festu... Поред тога, главни град Србије има врло богат ноћни живот у чему предњаче сплавови на Сави, Дунаву и Ади Циганлији. Ада је, иначе, полуострво на Сави, 4км од центра и најпопуларније је излетиште Београда. Ту има преко 50 спортских терена, међу којима су и голф терени и жичара за скијање на води. Београд има и 15 ловишта и чак – 65 јавних паркова (Калемегдански, Ташмајдански, Студентски, Карађорђево, Парк пријатељства, Хајд парк, Топчидер, Кошутњак...). Планина Авала, позната је као први парк у Србији. Ту је, у првој половини 19. века, по наређењу кнеза Милоша, засађено више примерака свих врсти дрвећа које расту у Србији. Ту је и Споменик Незнаком јунаку, дело Ивана Мештровића, посвећено јунацима Првог светског рата, а заштитни знак Београда, Авалски торањ, срушен у току НАТО бомбардовања 1999. поново је саграђен 2009. Кошутњак, „плућа града“, има и два спортска центра – СРЦ „Кошутњак“ и СРЦ „Пионирски град“, као и Филмски град са разним објектима за производњу филмова. На њега се наслања Топчидер, чије је уређење 1831. започео кнез Милош изградњом свог конака. Платани посађени око Конака до данас су сачувани. У близини града је Ковилово, ексклузивно место за одмор и рекреацију. Има терене за фудбал, кошарку, одбојку, рукомет и тенис, а ту су и врхунска стрелишта. Од Београда се на разне стране може кренути музејским возовима. Воз „Романтика“ са парном машином вози у Сремске Карловце, Нови Сад, Палић, Вршац, Пожаревац, Смедерево и Врњачку Бању. „Плави воз“, некадашњи воз председника СФРЈ Јосипа Броза Тита, има свечани салон и три салонска вагона којима се може ићи до Ужица, Суботице и Врњачке Бање. Рекама Београда плове туристички бродови, катамарани и луксузни бродови („Сирона“, „Данувије“). Изнад Београда се може летети балоном и бавити спортом у неком од 1000 спортских објеката.

У приградској општини Младеновац, 13км удаљеној од аутопута Београд–Ниш, налази се позната Селтерс Бања, савремена оаза мира и спокоја, а њен „Антистрес викенд програм“ међу Београђанима је врло популаран. Изнад Младеновца налази се планина Космај, заштићени предео изузетних вредности. Кресе је многобројни извори, густе шуме, ливаде, као и средњовековни манастири Павловац, Тресије и Кастаљан. Младеновац се дичи и Марковачким језером, спортско-рекреативним центром на преко 20ха. Свакако, туристима се препоручује обилазак Београдске тврђаве и Калемегдана, ручак поред Милошевог конака у Топчидеру, купање на Ади Циганлији и посета Римском бунару који се налази на Београдској тврђави, одмах иза Краљ капије. О њему нема никаквих података до 1721. када су му Аустријанци дали данашњи изглед. Био је то бунар који је ископан кроз стену на којој лежи тврђава. Дубок је 62м тј. 10м је испод нивоа Саве и Дунава. Озидан је циглом и до нивоа воде, на 35м испод земље, долази се завојитим степеништем.

Нови Сад, главни град Војводине, са 300.000 становника други је по величини у Србији. Од Београда је удаљен 75км и до њега се, за мање од сат времена возње стиже аутопутем Е 75. До овог града, који је познат и као Српска Атина може се стићи и возом, али и допловити Дунавом. Мада је данас изразито важан привредни и административни центар, Нови Сад има свој врло специфичан живот. Овде се живи лаганим ритмом, без стреса, па престоница Војводине већ деценијама има имиџ малог, али отменог градског центра. На подручју данашњег Новог Сада још у праисторији постојала су људска насеља. Засађен у басену некадашњег мора, у Панонској низији, отет од мочварног тла, налази се на судару европских и балканских култура чије је помирење увек био. Од 1692. до 1780. на десној обали Дунава, у доба Аустроугарске, изграђена је *Петроварадинска тврђава*, један од најпознатијих фортификационих објеката у Европи. Град Нови Сад су основале веште трговачке и вредне занатлијске руке које су службовале на Петроварадинској тврђави. Дванаест војника, двадесет пекара, месара и других занатлија остали су уписани као оснивачи данашњег града. Од када је богати слој Новосађана 1748. од аустроугарске царице Марије Терезије откупио привилегију изузимања из феудалне коморско-граничарске управе, слобода и независност постају темељи на којима ће се одвијати привредни и културни раст града.

Слика 147. Петроварадинска тврђава

Нови Сад је препознатљив по *мешавини многобројних култура*. Даља и ближа прошлост показују да су Новосађани увек поштовали трајне људске вредности: знање, рад, посвећеност, мирољубивост, толерантност и умереност као темељне одреднице напретка. Све то издваја Нови Сад као јединствену средину специфичну по гостољубивости, вишејезичности и отворености. Његови житељи црпе животну енергију од Дунава, реке која је обликовала њихов темперамент и обресе њиховог града. Континуитет културног развоја града огледа се кроз трајање и развој институција националног значаја, као што су *Матица српска* и *Српско народно позориште*. На Петроварадинској тврђави туристи могу да посете *Музеј града Новог Сада* у коме се налази „Изложбени депо Одељења за културну историју“, стална поставка која показује живот града од прве половине 18. до средине 20. века, као и *Планетаријум* са опсерваторијумом. Гости који дођу у Нови Сад могу да погледају и

богате збирке у *Музеју Војводине*, *Заводу за заштиту природе* (природњачка збирка има 60.000 експоната), *Галерији Матице српске* (преко 7.000 уметничких дела), *Галерији ликовне уметности*, са поклон збирком Рајка Мамузића (која обухвата колекцију српског ликовног сликарства у другој половини 20. века), а ту су и *Збирка стране уметности*, *Спомен збирка Павла Бељанског* (са врхунским делима српског сликарства из прве половине 20. века), *Завичајна збирка у Сремским Карловцима*, *Спомен збирка „Јован Јовановић Змај“ у Сремској Каменици*. Трг Слободе, централни трг у урбаном језгру града, препознатљив је по неоготичкој Римокатоличкој катедрали, цркви имена Маријиног. За њену изградњу су, крајем 19. века, многи виђенији Новосађани дали свој прилог, а гробови заслужних племићких породица и данас стоје у овој богомољи. На Тргу се налази и статуа Светозара Милетића (1826–1901.) коју је, у част једног од најперспективнијих политичара 19. века, 1939. урадио Иван Мештровић. Одмах иза катедрале на Тргу је смештена и отмена Градска кућа, неоренесансна двоспратна грађевина која је, заправо, копија Градске куће у аустријском Грацу. Одмах уз Његошеву улицу занимљиво је видети зграду *"Код гвозденог човека"*, која је назив добила по статуи витеза која се налази на њој. Сама зграда је подигнута 1909., али је статуа старија и красила је грађевину која је претходно заузимала ово место. У Змај Јовиној улици, која је данас препуна сјајних места за опуштање, налази се Владичански двор, пројектован у еклектичкој мешавини стилова. Иза Владичанског двора, а на самом почетку Пашићеве улице, налази се и српска Саборна црква, у чијој се порти налази заветни крст од црвеног мермера. Дунавска улица, која је данас углавном трговачка, креће из центра града и води право до Дунава. Уз њу је Дунавски парк, свакако најлепши новосадски парк, који је званично отворен 1895. године. Петроварадинска тврђава је најатрактивнији споменик културе и историје града. Аустријанци су је, да би појачали одбрану од Турака, изградили као војно утврђење. Необичну издигнутост изнад нивоа реке Дунав, Петроварадин може захвалити високој стени која се надноси над реком. Са четири спрата у дубину, 16,5км подземних галерија са сводовима и куполама, око 12.000 пушкарница и 13 капија, названа је и Гибралтар на Дунаву. Нови Сад има двадесетак хотела и хостела свих категорија, а изразито је развијен и приватан смештај. Новосађани су навикли на туристе, јер манифестације које организују изазивају пажњу бројних посетилаца: Стеријино позорје, Змајеве дечје игре, Новосадске музичке свечаности, Међународни цез фестивал, Фестивал филма и медија „Cinema City“, Интернационални фестивал алтернативног позоришта – Инфант, Медународни фестивал видео-уметности – Видеомедеја, Дунавска међународна регата - ТИД, Међународни сајам пољопривреде, Међународни сајам лова, риболова, спорта, туризма и наутике „Лорист“, највећи музички фестивал у југоисточној Европи – Exit. *Новосадски универзитет* има 19 факултета и специјализоване катедре на којима се настава одржава на језицима националних мањина или је њиховом изучавању намењена.

Град музеј - **Сремски Карловци** налазе се на 11км од Новог Сада, а 57км од Београда, на старом путу Нови Сад–Београд. Од Београда се овде може стићи и возом „Романтика“. Ова варош је 200 година била српска духовна престоница и културно-просветни центар. У барокном језгру варошице, око трга са чесмом, смештене су зграде од непроцењивог значаја за српску историју и културу. Саборна црква Св. Николе (1762), са два висока звоника и иконостасом који је право ремек-дело српског барока. Патријаршијски двор у коме је данас седиште Епископа сремског, представља најмонументалнију грађевину 19. века у Војводини. Чесма

четири лава, подигнута 1799., за коју легенда каже да ће онај ко се напоји водом са ње сигурно опет доћи у Карловце и ту се венчати. Овде је смештена и најстарија у Србији – Карловачка гимназија. Виногради овом подручју дају препознатљиву пејзажну особеност, а одлично вино и све већи број винских подрума представљају значајну туристичку понуду града.

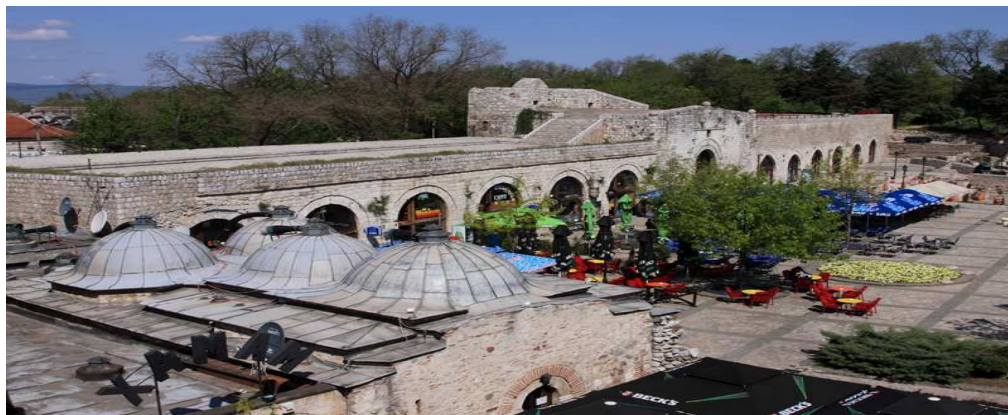

Слика 148. Сремски Карловци

Стражилово, смештено на 4,5 километара од Карловаца, излетиште је препуно чарди и кафића, а спортски терени идеални су за све врсте рекреације. Захваљујући одличним условима за виноградарство, фрушкогорски виногради још од средњег века улазе у ред најзначајнијих у средњој Европи. На подручју Фрушке горе постоје три центра за производњу вина: Петроварадин, са Сремским Карловцима, Ириг и Ердвик. На Фрушкој гори се данас производе две аутохтоне врсте вина – сланкаменка и бермет. Ово друго пило се на двору у Бечу, а било је и на винској карти брода Титаник. Туристи могу да посете вински подрум у Карловцима који је специјално уређен за дегустацију карловачких вина. Недалеко од Новог Сада налази се *Национални парк „Фрушка гора“* са стаништима великог броја животињских врста. Поред комплекса шума, вредних екосистема и геоморфолошких целина на Фрушкој гори се налазе чувени *фрушкогорски манастири*, велики број излетишта: Иришки венац, Змајевац, Андревлје, Корушка, као и језера Лединачко, Међеш, Борковац. У приобаљу Дунава, у близини Новог Сада, налази се *Ковиљско-петроварадински рит*, значајно станиште птица, од којих су неке регистроване као ретке и угрожене врсте: Почетком јуна сваке године у Ковиљско-петроварадинском рити организује се традиционални фото-сафари.

Ниш - завичај цара Константина се налази у плодној равници оуженој високим планинама са три стране, на реци Нишави и близу њеног ушћа у Лужну Мораву. Ове две реке представљају делове два главна путна правца на Балкану којима су одвајкада пролазили важни друмови – један за Софију и Цариград, а други за Солун. Спајају се недалеко од Ниша, настављају ка Београду и даље ка централној Европи. Од престонице Србије, Ниш је удаљен 238км и до њега се долази аутопутем. Негде око године Христовог рођења, Римљани су покорили ово место и тада је, као име града први пут забележено – Naissus. Овај град родно је место *римског цара Константина Великог*, за време чије владавине (312–337) је Ниш доживео велики

процват. Током средњег века овај простор налазио се у границама Византије, Бугарске, Угарске. Касније је дуго, готово 400 година био под турском влашћу. У периоду од 1719-23. Турци су на десној обали Нишаве изградили познату *Нишку тврђаву*. Данас се у унутрашњости тврђаве налазе бројни објекти који су адаптирани и прилагођени савременим потребама. Тако је у згради Арсенала из 1857., смештен Уметнички павиљон, у џамији Бали Бега из 14. века је „Салон 77“, а у комплексу Пашиног конака смештена је једна од градских управа. Зграда старог затвора адаптирана је за потребе нишког истраживачког центра. На простору Тврђаве 1957. саграђена је Летња позорница, где се традиционално одржавају манифестације: Фестивал глумачких остварења, Хорске свечаности и Летњи музички фестивал Nisomnia.

Слика 149. Нишка тврђава

У самом центру града, са Трга ослобођења, од моста је кретало пет путева низ које се од 14. века развијао Ниш на левој обали реке. На месту данашњег коњаничког споменика саграђена је, крајем истог века и прва џамија на овој обали Нишаве. Касније, она је срушена. Тако је настао велики празан простор који је врло брзо попуњен лепим зградама. Данас је ово, свакако, најважнији трг Ниша и популарна променада. Ту је и једна од првих вишеспратница у граду – хотел „Амбасадор“ који је изграђен 60-тих година 20. века. У средини Трга налази се Споменик ослободиоцима Ниша, рад Антуна Аугустинчића, а према реци и парку је дивно здање које данас користи градоначелник. Од Трга, кроз центар града према југу, иде Обреновићева улица, некадашња покривена чаршија, а потом и главна трговачка улица. Сада је то пешачка зона у којој је мноштво продавница, кафића и ресторана. У *Кујунџијском сокачету*, који подсећа на оријентални Ниш, данас је смештено пуно кафеа, а близу је и кућа Стамболијских, најлепши примерак стамбене архитектуре турског времена, која је данас познати ресторан. Нишка Саборна црква налази се на јужном ободу старог града у некадашњој хришћанској четврти Црквена мала. Вероватно највећа знаменитост Ниша – *Ђеле кула* налази се на 2км од центра града. Настала је након крваве битке српске војске са Турцима на Чегру, после које је турски командант Хушид-паша наредио да се главе свих убијених Срба одеру, напуне сламом и пошаљу султану у Стамбол, а да се лобање узидaju у кулу која ће служити као упозорење српском народу. У кулу су уграђене 852 лобање, али их је до данас очувано само 58. Још мало даље од града, према Нишкој Бањи, налази се *археолошко налазиште Медијана*. Њу је, као летњу резиденцију, саградио цар

Константин Велики око 330. Нађени су остаци царске палате, крстионице, житнице, водоторња, терми и паганског храма. Овде се могу видети изузетни мозаици попут оних који представљају горгону Медузу и једно божанство вода, као и неколико са лепим геометријским шарамима. На 10км од Ниша и упола мање од Медијане, подно Коритника, вековима се у **Нишкој Бањи** народ лечи од срчаних и кардиоваскуларних обољења, реуме, ишијаса. Радонски термоминерални извори, просечне температуре воде од 37⁰С, били су познати још у доба римске и византијске епохе. Развоју Бање, између два светска рата, допринело је отварање трамвајске везе са Нишом. У лечилишту се користи и пелоид, лековито природно блато, препоручљиво за реуматичаре. На 25км од Ниша је и Бања Топило. Љубитељи природе обавезно треба да посету Сићевачку клисуру, кањон дуг 17км, кроз који протиче Нишава. Овде се налази преко 30 црквица и манастира, а због изузетне лепоте проглашена је за Специјални резерват природе. Исту „титулу“ има и Јелашничка клисура, која се налази 15км одатле, специјални резерват природе, дужине 2км са водопадима и раритетном флором и фауном; излетиште *Бојанине воде*; *Каменички вис*, излетиште са теренима за зимске спортове и *Церјанска пећина* дужине 4км, са пространим дворанама испуњеним лепим пећинским накитом. Оно што туристички радници овог краја туристима препоручују је да попију пиће у Казанцијском сокачету, "баце" поглед на мозаике у Медијани и пробају Алексиначке ћевапчиће. Обавезно треба посетити и Храм Свете Тројице, у Горњем Адровцу код Алексинца, који је подигнут на месту погибије руског пуковника Рајевског, који је Толстоју послужио за лик Вронског у роману Ана Карењина. Кажу да је Рајевски једно време ту и почивао.

Крагујевац - највећи град Шумадије налази се југозападно од Београда, 120км ако се иде преко Тополе или 140км ако се иде аутопутем Е-75 и скрене код Баточине. Железничким путем повезан је са Будимпештом, Солуном и Баром. Крагујевац је привредни, културно-просветни, здравствени и политички *центар Шумадије и Поморавља* и суседних региона, четврти је град у Србији. Налази се у срцу Шумадије и Србије и простире се на површини од 835км², са 57 насељених места и 78 месних заједница. Подигнут је на обалама *Лепенице* у Крагујевачкој котлини, где се дотичу крајњи огранци шумадијских планина: Рудника, Црног Врха и Гледићких планина. Налази се на просечној надморској висини од 180м, у области је умерено-континенталне климе. Шумадију карактерише брежуљкасто, брдовито земљиште, благо заталасано и питомо. Први пут се помиње 1476. као мало насеље са 32 куће. За избор места при оснивању насеља од великог утицаја били су бројни водотоци, јер кроз уже градско подручје тече река Лепеница и налазе се ушћа њених притока. Долинама притока Лепенице у прошлости су пролазили путеви који су повезивали Гружу, Лепеницу и Рудник са Поморављем. Када је *кнез Милош Обреновић* обновио српску државу, ослободивши је од Турака, 1818. прогласио је Крагујевац за *престоницу*. Већ 1822. Крагујевац је имао 283 куће и 2000 становника. Посебан значај Крагујевац је добио оснивањем *Тополивнице*, која је касније прерасла у Војнотехнички завод (претеча „Црвене заставе“). По много чему Крагујевац носи епитет „*први у Србији*“: прва престоница (1818), први суд– „Сербска канцеларија“ (1820), прва гимназија (1833), прво позориште–„Књажевско-сербски театар“ (1835), први универзитет–„Лицеј“ (1838), први изливени топови (1853), прва електрична централа (1884). У Крагујевцу се налазе институције од регионалног и националног значаја, а више њих наставља традицију првих установа своје врсте у Србији: Театар „Јоаким Вујић“ (1835), Народна библиотека „Вук Караџић“ (1866), Културно-

уметничко друштво „Абрашевић“ (1904). *Народни музеј у Крагујевцу* има одељења за археологију (са преко 100.000 предмета), ликовну уметност (са око 1000 уметничких дела), етнографију и историју Крагујевца и Шумадије. *Музеј „Стара ливница“* презентује век и по развоја индустрије у Крагујевцу и Србији. Од бројних културно-историјских споменика у Крагујевцу посебно се истичу *Стара црква* из 1818. године, задужбина кнеза Милоша Обреновића, зграда *Скупштине кнежевине Србије*, комплекс двора кнеза Милоша, зграда *Суда*, *Амицин конак*, *Прва гимназија*, *Спомен-парк „Крагујевачки октобар“* и други.

Слика 150. Спомен парк Шумарице

У Крагујевцу се организује више *културних манифестација*, од којих су најзначајније Октох, Међународни сајам антиратне карикатуре, Међународни фестивал камерних хорова, Смотра фолклора, Цез фест, Сусрети позоришта Србије „Јоаким фест“ и друге. Посебну атракцију представља „*Акваријум Крагујевац*“, први слатководни акваријум у нашој земљи, који се налази на Природно-математичком факултету. На преко 200м² је изложен живи свет копнених вода Балкана и тропских и суптропских подручја. У околини Крагујевца налазе се средњовековни манастири *Вољавча*, *Благовештење*, *Никоље*, *Петковица*, *Денковац*, *Ралетинац*, *Саринац* и *Дивостин*. Сви су грађени у моравском стилу, занимљивих архитектонских решења, са остацима слојева старих фресака. Узводно од манастира Петковице налазе се остаци утврђења Сребрница. Њега је, са црквом Светог Николе, кнегиња Милица потврдила као дар војводе Николе светогорском манастиру Светог Пантелејмона. С друге стране, верује се да је код манастира Дивостин, посвећеног Благовестима, покопан један светитељ и да вода са извора који се ту налази, назван Светиња, исцељује. Пажњу туриста привлачи и легенда о три сестре, јер се недалеко од Великих Пчелица, у долини Дуленске реке, на малој међусобној удаљености налазе се остаци средњовековних манастира Денковац, Ралетинац и Саринац. Није познато тачно време њихове изградње, али се сматра да је то период владавине деспота Стефана, када је овај део Србије доживео процват. Према народној легенди, три сестре Ралетина, Дена и Сара подигле су, истовремено, манастире Ралетинац, Денковац, Саринац, након што су се, после Косовског боја, кријући од Турака, населиле у овом крају. Крагујевчани важе за добре угоститеље. Зато препорука локалне туристичке организације подразумева списак од преко двадесет ресторана. Ово место пружа и сјајне могућности за активан одмор и бављење разним спортовима.

Приштина је главни и највећи град *АП Косово и Метохија* и представља његово привредно, културно и универзитетско седиште. Лежи на североисточном ободу Косовске котлине, испод планине *Грмије*. Удаљена је од Београда 365км, а од Ниша 136км и налази се на раскрсници важних путева који из Србије воде Македонији, Црној Гори и Албанији. Кроз Приштину протичу речице *Велуша*, која се у самом граду улива у *Приштемку*, а потом у *Ситницу*. Приштина има свој *међународни аеродром* у Слатини. Највећи део становништва чине Албанци, а остале етничке заједнице су Турци, Срби, Бошњаци и Роми. Из Приштине се после НАТО бомбардовања Југославије 1999. иселило око 40.000 Срба. Близу Приштине су две велике варошице, *Обилић и Косово Поље*. У непосредној близини Приштине налазе се остаци насеља из *неолитског доба*. У античко доба у околини Приштине налазило се римско насеље *Vicianum*, а недалеко од Грачанице, налазе се остаци *Ulpiane*, римског града који је основан у 2. веку у време императора Трајана. Приштина доживљава процват у 14. и 15. веку, када постаје рударско-трговачки центар на путу Дубровник-Цариград. Једно време била је престоница српских владара, а за време турске владавине значај Приштине у привредном погледу је опадао, све до 1875. године, када постаје центар турског Санџака. Приштина је ослобођена од Турака 1912. Све до завршетка Другог светског рата задржала је изглед оријенталног града, са малим и ниским кућама од блата и черпића. После рата, услед интензивне изградње, добија изглед модерног града. Због контраста старог и новог у архитектури и већег броја културно-историјских споменика, Приштина представља занимљиво туристичко место. Из турског периода најзначајнији културно-историјски споменици у Приштини су *Царска џамија* из 15. века, *Таш-џамија*, *Сахат-кула*, *кућа Еминџика*, која представља типичну оријенталну богаташку зграду из 19. века. Јужно од Приштине налази се *манастир Грачаница*, подигнут 1321., задужбина краља Милутина, један од најлепших српских средњовековних манастира.

Слика 151. Газиместан

Споменик на *Газиместану*, у близини Приштине, обележава место на коме је вођена *Косовска битка*, у којој су Турци 1389. поразили војску српског кнеза Лазара и отворили путеве за даље освајачке походе у Европу. *Грачаничко језеро*, одакле се град снабдева водом, системом „Бадовац“, налази се 15км јужно од града, према Гњилану. Околина Приштине пружа одличне услове за *ловни и риболовни туризам*. Ловиште Липовица, 35км југозападно од Приштине, богато је јеленом, срном, дивљом свињом, муфлоном и зецом. На 25км северо-источно од Приштине налази се

вештачко Батлајско језеро, богато рибом, штуком и калифорнијском пастрмком. Околина језера богата је шумама, а планине Козница и Гоља обилују високом и ниском дивљачи (срна, јелен, зец, фазан, јаребица, дивља патка). Оближње реке – Ситница, Лаб и Дреница су богате рибом (сом, шаран, штука). Планина Грмија се налази бкм источно од Приштине, на висини од 700-1.100м. Представља омиљено излетиште и рекреациони центар становника Приштине. Налази се на територији АП Косово и Метохија која је тренутно под управом УНМИК-а.

Ваљево се налази у Западној Србији, у Колубарском округу, на непуних 100км југозападно од Београда. Градско језгро смештено је у котлини кроз коју протиче река Колубара на просечној висини од 185м. Током историје српског народа Ваљевци су често имали истакнуту улогу у покретима за национално ослобођење, али, поред војсковођа и народних вођа, знатан је и број значајних књижевника, уметника и научника пореклом из Ваљева. Истовремено, овај град се сврстава и међу најстарија градска насеља Србије. Име Ваљево се по први пут среће у једном документу сачуваном у Хисторијском архиву у Дубровнику, а датираном на 1393. Од тада насеље има 600 година потврђеног континуираног постојања. Током векова је град доживљавао успоне и падове у његовом историјском развоју. Географски положај који се огледа у близини више важних саобраћајница, као што су Ибарска магистрала, магистрални пут који води ка Јадранском мору, Босни и Херцеговини, Мачви и Војводини, као и пруга Београд-Бар, а уз град се налази и Аеродром Ваљево са потенцијалом да у будућности послужи цео Колубарски округ. У Ваљеву се Јабланица и Обница спајају у реку Колубару. У Колубару се, на територији Ваљева, такође уливају реке Љубостиња и Градац. У Петници, на 5км од Ваљева, налазе се отворени базени и терени за мале спортове, као и вештачко језеро на реци Поцибрави — стециште купача и риболоваца. Ваљевски крај има стабилну, умерено-континенталну климу, са извесним специфичностима, које се манифестују као елементи субхумидне и микротермалне климе. На простору данашњег Ваљева су постојала насеља још у млађем каменом добу на шта указују трагови пронађени у Петничкој пећини. Године 1393., када се јавља први спомен имена Ваљево, ово је насеље већ било активно трговачко средиште средњовековне Србије у које су долазили трговци из Дубровника. Процват Ваљева, као и процват аутономне Србије, заустављен је 1459. када је средњовековна српска држава пала под власт Османског царства. До средине 16. века у Ваљеву је већина становништва била хришћанске вере, док су у другој половини 16. века велика већина били муслимани. После избијања Првог српског устанка, Ваљево је било међу првим градовима који су ослобођени. Тада, после скоро три и по века, оно поново постаје српски град у аутономној српској држави, али сталне борбе за очување независности и слабо развијена трговачко занатска пракса међу српским становништвом онемогућили су бржи развој овога града. После пропасти устанка Ваљевом су опет завладали Турци, али убрзо, по избијању Другог српског устанка, Срби враћају Ваљево у свој посед. Тада је број муслимана у граду почео значајно да опада, тако је забележено да је 1826. у самом Ваљеву било око 150 хришћанских и само 30 муслиманских кућа. Године 1855. израђен је план развоја модерног Ваљева у коме се улице секу под правим углом. Он је рађен са перспективама дугорочног развоја града и зато оне улице које су тада предвиђене и данас постоје представљајући најуже градско језгро данашњег Ваљева. У 20. веку град се убрзано развија. Тада Ваљево постаје важан индустријски, али и културни центар. Током Првог светског рата у непосредној околини Ваљева је вођена Колубарска битка, а сам град се претворио у једну велику

болницу у којој су лежали рањеници, као и оболели од велике епидемије тифуса. Огромна разарања град је доживео и у Другом светском рату, али и на самом крају 20. века, када га је у више наврата бомбардовала НАТО авијација током бомбардовања СРЈ.

У Ваљево од културних институција постоје: Музеј, Центар за културу Ваљево, Модерна галерија и Историјски архив. Туристичке знаменитости Ваљева су: *Муселимов конак*, најстарија сачувана зграда у Ваљево, која датира с краја 18. века. У њој су били заточени Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин током догађаја који је у историји познат као *сеча кнезова* (1804). Данас је Муселимов конак Музеј Првог и Другог српског устанка. *Кула Ненадовића* датира из 1813., налази се на брежуљку изнад града. У време кад је саграђена, служила је као барутана, а Милош Обреновић ју је обновио 1836. Споменик Стеви Филиповићу, народном хероју Другог светског рата на Видраку, брду изнад града. Сам центар града препознаје се по споменику војводи Живојину Мишићу, истакнутом војсковођи из Првог светског рата, по коме је назван и централни трг. На тргу, у згради подигнутој 1870. године, налази се Народни музеј. С друге стране Колубаре је стара *чаршија Тешњар*, грађена у српско-балканском стилу током 18. и 19. века. До Првог светског рата ова четврт је била најважнији део вароши, а данас се у овом делу града живи са новим садржајима, кафићима, ресторанима, бутицима. „Тешњарске вечери“ и традиционални „Цез фестивал“ само су две од мноштва одличних културних манифестација у овом јаком културном центру. На 12 километара од центра Ваљева налази се село **Бранковина**. У овом селу сачувана је стара целина са школом и црквом. Своју славу стекла је током драматичних збивања у 19. веку, а посебно као родно место и завичај низа личности значајних за српску културу. Везана је за Ненадовиће, истакнуту породицу из времена српске револуције. На 7км од Ваљева налази се, у свету чувен, манастир Ђелије из 14. века. У овом крају постоји још неколико манастирских здања из 15. и 17. века. Најближе и најпосећеније излетиште Ваљеваца је Петница, удаљена пет километара од града. У Петничкој пећини бројни су археолошки налази из праисторије, као и остаци фауне из леденог доба. Петница има и акумулационо језеро погодно за риболов, као и спортско-рекреативни центар са четири отворена базена. Такође, Петница је позната и по „Истраживачкој станици за младе“ чија интересовања прелазе оквире редовног школског програма. Река *Градац*, са својим притокама, представља једно од ваљевских чуда. Има много воденица и рибњака и изузетно је богата живим светом. Јужно од Ваљева простире се планина *Маљен* (1108 м), позната по својим цветним ливадама, где је посебан украс бели нарцис. Њему је посвећена и манифестација која се сваког јула одржава на Маљену. На овој планини је ваздушна бања и излетиште *Дивчибаре*. Обилује изворским и текућим водама, а посебну атракцију представља *водопад Скакало* на реци Манастирици. На овој планини, као и на другом у околини Ваљева налазе се добри планинарски домови које треба посетити. Села ове општине су типично шумадијска и чувена по оригиналним дуван-чварцима.

Врање, град на југу Србије, седиште Пчињског округа, налази се у Врањској котлини, на Врањској реци, недалеко од њеног ушћа у Јужну Мораву. Први се пут спомиње 1093, а у састав српске државе ушао је 1207. Турци су га освојили 1455. У турско доба био је раскрсница путева из Србије према Македонији и Бугарској, важно место на моравско-вардарском друму, познат по производњи оружја и железних предмета и по квалитетној кудељи. Године 1878. ослобођен је од Турака. Врање је родно место Боре Станковића. Након Другог светског рата индустријско је

средиште с фабрикама обуће, текстила, металургије и покућства. Град се налази у северозападном делу Врањске котлине, на левој обали Јужне Мораве. Реку и град деле магистрални пут и железничка пруга који на северу воде ка: Лесковцу (70км), Нишу (110км) и Београду (347км), а на југу ка: Куманову (56км), Скопљу (91км) и Солуну (354км). Смештен је у подножју планине Плачковице (1231м), Крстиловице (1154м) и Пржара (731м). Од границе Бугарске је 70км удаљен, а од Македоније 40км. Врање је седиште Епархије врањске и 4. бригаде Војске Србије. Први писани траг о Врању оставила нам је Ана Комнина, византијска принцеза, још у XI веку, пишући о владавини свога оца цара Алексија Комнина. Она у књизи "Алексијада" каже да је рашки жупан Вукан 1093. у свом освајачком походу стигао до Врања и освојио га. Не задуго, он се пред моћнијом Византијом морао повући. Други пут 1193., Врање је од Византије привремено преотео велики рашки жупан Стефан Немања и припојио га средњовековној српској држави. Ипак, у саставу српске државе Врање је дефинитивно ушло 1207. када га је освојио Стефан Првовенчани. Турци су Врање освојили 14. јуна 1455. и држали га у својим рукама све до 31. јануара 1878., на светог Антанаса, када је варош освојила српска војска под командом генерала Јована Белимарковића. У Првом балканском рату 1912. операцијама против Турака, одавде су лично командовали краљ Петар I Карађорђевић, председник владе Никола Пашић са више министара и генералштаб са начелником штаба Врховне команде војводом Радомиром Путником. Врање је дочекало слободу 7. септембра 1944. Културно-историјски споменици: *Марково Кале* - остаци средњовековног утврђења које је према легенди подигао Марко Краљевић, а утврђено је да су темељи утврђења из периода цара Јустинијана, још није уређено и данас није искоришћено за туризам. *Црква Св. Николе* (XIV век) метох манастира Хиландара, седиште епископа врањских, помиње се у Хиландарској повељи краља Душана, писаној између 1343. и 1345., којом краљ манастиру Хиландару поклања неколико села и ову цркву, која је обновљена почетком двехиљадитих, данас манастир. *Црква Св. Петке (Крстата Цамија)* - стара средњовековна црква, која је претворена у цамију за владавине Османлија, а после ослобођења поново претворена у православну цркву и од првобитне грађевине остао је један зид. *Црква Успења Пресвете Богородице* у Собини. *Хамам (или 'Амам)* - старо турско купатило, саграђено око 1690., обновљено, али недоступно посетиоцима. *Пашин конак и Харемлук* - зграде Селамлука и Харемлука у којима су становали турски паша и његове жене, данас зграде Народног музеја и елитног ресторана, саграђени 1765., а од потомака турског паше купио их и поклониио граду владика Пајсије.

Саборни храм Св. Троице – велелепна црква у центру града, грађена са прекидима и рушењима између 1838 и 1858. *Бели мост* (XIX век) - мост подигнут у спомен несрећној љубави двоје младих, саграђен 1844. од мајке Туркиње која га је, по легенди, подигла у спомен несрећне љубави своје кћери Ајше и српског пастира Стојана. *Чесма Беренка* - још једна успомена на несрећну љубав између Турчина и српске девојке, легенда каже да су је Турци подигли као споменик свом омиљеном Ђерделезу, који није успео да освоји срце лепе црнооке Српкиње. *Шарена чесма* – некада се у центру града налазила чесма која је опевана у једној врањској песми, давно је срушена, а обновљена је деведесетих, али је веома запуштена. *Зграда Начелства округа Врањског* – једна од најлепших зграда свога стила и свакако најлепша зграда у граду, грађена између 1905-07. *Споменик ослободиоцима Врања (Чика Митке)* – подигнут непосредно пред Мајски преврат 1903., рад је великог

вајара Симеона Роксандића, рушили га два пута бугарски окупатори и поново дизали, данас је тешко оштећен, али, иако без руке и пушке, поносно ломи турски барјак под ногама. *Црква свете Петке* у Шапранцу и бројни споменици, бисте, спомен плоче и спомен чесме. Од културних институција у Врању пажњу заслужују: Народни музеј Врање, Музеј кућа Боре Станковића, Свеправославни центар *Отац Јустин Поповић* са спомен кућом, Позориште и народна библиотека „Бора Станковић“, Историјски архив, Галерија Народног музеја, Галерија Народног универзитета, Школа анимираног филма и Књижевна заједница "Бора Станковић". Најпознатија манифестација у овом граду су Дани Врања, који се одржавају сваког септембра. Око 32км од Врања, уз саму границу са Македонијом, у долини реке Пчиње налази се *манастир Прохор Пчињски*. Манастир је посвећен јужнословенском свецу Прохору који је своје пустињачке дане проводио у овом крају. Стара црква данас се налази у северозападном делу нове, и ту се чувају мошти свеца Прохора. Врло лепе фреске потичу с краја 15. века. Главна зграда манастирског конака занимљива је као једна од најмонументалнијих грађевина народне архитектуре из 18. века. У овом манастиру су се 1944. састали македонски комунисти и донели одлуку о проглашењу Македоније за једну од република нове Демократске Федеративне Југославије. На 10км од Врања налази се **Врањска Бања**. Топла, лековита минерална вода ове Бање просто кључа у каменитом кориту реке Бањштице, а листопадна шума дуж обала, која чува котлину од јаких планинских ветрова, стално је у магли испарења. Није ни чудо када се зна да је температура бањске воде између 96 и 100⁰С, што их сврстава у најтоплије изворе у Европи. У бањском лечилишту се вода расхлађује на подношљива 42⁰С. Археолошке ископине термалних купатила указују да су воду Врањске Бање људи користили вековима.

Зајечар, град на раскршћу путева и самом ушћу Црног и Белог Тимока, налази се на 250км од Београда (путевима Е 75 и Е 761), и 11км од границе са Бугарском. Иако је седиште Тимочке области и највећи град у долини ове реке, Зајечар је прилично млад, у односу на остала места у својој околини. Кнежевини Србији коначно је прикључен 1833. и захваљујући марљивости свог становништва и благородности своје околине, која је прекривена воћњацима и виноградима, врло брзо се прочуо као други по богатству град у Србији, одмах иза престонице. Зајечар је родно место Николе Пашића, Љубе Дидића, Зорана Радмиловића и Хајдук Вељка. Овде је рођен и Светозар Марковић, револуционар и главни инспиратор социјалистичких идеја на Балкану. Неколико старих грађевина у самом граду свакако треба погледати. У улици Љубе Нешића налази се Радул-бегов конак, типична кућа овдашње богате породице с почетка 19. века. У приземљу овог здања могу се купити сувенири, док је на спрату стална поставка „Стари Зајечар“. Стара турска воденица која потиче из нешто ранијег периода данас је национални ресторан. У Зајечару свакако треба отићи и у Народни музеј, пре свега због ископина из Гамзиграда међу којима доминира глава статуе цара Галерија. У шетњи градом могу се видети и изузетно лепе зграде Гимназије и Начелства (1911.). На главном тргу, који носи име по Николи Пашићу, налази се споменик погинулима у ратовима 1912–1918, рад скулптора Антуна Аугустинчића. У Зајечару се данас одржавају бројне манифестације, међу којима је најпознатија чувена Гитаријада, један од најпопуларнијих музичких догађаја у Србији, „Позоришни дани Зорана Радмиловића“, Летња филозофска школа, Хајдук-Вељкови дани. Манастир Суводол, у атару Селачка, на планини Манастирска Глама, народно предање везује за кнеза Лазара. Према многим мишљењима, овај манастир подсећа на Жичу. Манастир Св.

Петра и Павла код Грлишта, био је један од средишта устанка у Црној Реци. На 11 км западно од Зајечара, налази се **Гамзиградска Бања**, са топлим изворима и спортским теренима, а 8 км северно од града налази се и извор термоминералне воде Николичево. Иако је испитивањем доказано да је вода у Николичеву веома лековита, овде није изграђено никакво лечилиште. Међутим, многи посећују овај извор и користе његова исцелитељска својства. У општини Зајечар нема природних језера, али су ту три вештачка. *Грлишко језеро* настало је за потребе снабдевања града пијаћом водом, да би тек касније постало и популарно излетиште. *Рготско језеро*, пак, створиле су подземне воде и кишница која се скупљала у ископинама кварцног песка код села Рготине, 11 км од Зајечара. За праве љубитеље нетакнуте природе планина *Ртањ* представља праву оазу здравља, која лако придобија своје обожаваоце. Овде долазе планинари, пењачи (фриклајмбери), авантуристи, ловци, риболовци, али и травари. Са Ртња се виде Јастребац, Малиник, Кучајске планине, Бољевачки крај. Нарочиту вредност овог места представља ендемска *ртањска љубичица* од које се прави чувени ртањски чај. Успева само у средишњем појасу планине Ртањ, а бере се у августу, када се овде окупе скупљачи биља из целе Европе. На обронку Ртња налази се црква Лозица, из средине 14. века. Значајно је поменути и манастир Лапушњу (1501), као и цркву Светог Илије. Недалеко од Зајечара, у месту Гамзиград, налазе се остаци касноантичке утврђене палате **Felix Romuliana**. Палату је по својој мајци назвао римски император Gai Valerie Maximilian, познат као Галерије, што у преводу значи говедар. Његова палата Ромулиана убраја се у грандиозна остварења римске архитектуре. Недалеко од палате, на једном узвишењу, налази се тумул, где је, како се претпоставља, обредно кремиран сам цар Галерије.

Зрењанин је највећи град у српском делу Баната, трећи по величини у Војводини после Новог Сада и Суботице. Стари називи града били су *Велики Бечкерек* и *Петровград 1935–1941. и 1944–1946.* Садашње име град је добио 1946. Зрењанин се спомиње 1326. као село подигнуто на три острва реке Бегеј. Сматра се да је на месту градског центра некад био аварско-словенски ринг. Место је потом било у поседу мађарске властелинске породице Бече. Пред турску најезду, постаје власништво српског деспота. Касније је била подигнута и тврђава, а место су населили Срби, Немци, Румуни, Италијани, Французи, чак и Каталонци („Нова Барселона“). *Велики Бечкерек*, стари назив места, постао је трговиште 1769. На *Батки* се налазе остаци неолитске *Старчевачке културе*, а код Арадца некропола из времена велике сеобе народа. У Ечки се налази Српска православна црква *Свети Никола*, са дрвеним торњем, подигнута (1711). Она представља најстарију православну цркву у Војводини. Првобитни иконостас ове цркве је направио је (1744) Недељко Шербан Поповић. Овај иконостас данас је делом изложен у Народном музеју у Зрењанину, па је иконостас у цркви (1786) замењен новим, чији је аутор непознат. Најстарије грађевине у самом граду су православне цркве — *Успенска црква* у Светосавској улици (1746) и *Храм Ваведења Пресвете Богородице* у улици Цара Душана (1777); затим, *католичка катедрала* (1868); *зграда позоришта* (1840), *жупаније* (1885) и *Народни музеј* (1894). Град се развио око утврђеног језгра као агломерација сеоских насеља и плански подигнутих насеља. Град је 1807. доживео катастрофални пожар. У револуционарној прошлости, у народноослободилачком рату, из овога краја је седам народних хероја погинуло у борби, а око 10.000 родољуба било је у логорима и затворима; 2.500 их је стрељано. После Другог светског рата је град доживео привредни процват. После 1991. претежно извозна оријентација привреде је практично упропаштена санкцијама и

распадом Југославије, јер је изгубила тржиште. Након промена октобра 2000., град се лагано опоравља. За време Аустро-Угарске био је седиште угарске Торонталске жупаније, чији је највећи део после Првог светског рата припао Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, а мањи део Краљевини Румунији. Од 1935. град се назива *Петровград*, а од 1946. Зрењанин, по народном хероју Жарку Зрењанину Учи. У граду и околини има доста културно-историјских споменика и познатих институција: Народни музеј, Народно позориште "Тоша Јовановић", историјски архив, библиотека, ликовна колонија у Ечки са галеријом и многобројне школе. *Храм Успења пресвете Богородице*, "Успенска" или "Варошка црква", једна је од најстаријих, у целини сачуваних грађевина у Петровграду. Подигнута је 1746. у Светосавској улици и била је једина црква у Темишварској епархији покривена црепом. Захваљујући тој чињеници и што је био изграђен од цигала, храм је поштеђен великог пожара 1807. у ком су изгореле готово све дрвене куће у граду. Црква је подигнута као једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку и високом звоником на западној страни. Иконостас цркве урадио је 1815. српски сликар Георгије Поповић. На иконама су, у три зоне, представљене сцене из Старог и Новог завета.

Граднуличка црква је саграђена 1777. на старијем култном месту, где је према предању, крајем XVI или почетком XVII века био манастир у коме је служио и чинио чудотворства монах Рафаило, пристигао из Хиландара. Током времена његов гроб је постао место ходочашћа, обележен у XVIII веку капелом, изграђеном уз јужну фасаду цркве. *Ваведењски храм*, изведен у барокно-касицистичком маниру, једнобродна је грађевина са пространим полукружном олтарском апсидом и плитким певницама. Иконостасну преграду, украшену богатим дрворезбарским радом, осликао је на почетку XIX века Арса Теодоровић. Царске двери и зидне слике у наосу и олтару дело су Стеве Алексића из 1914. Црква је споменик културе од великог значаја. *Градска кућа*, изграђена 1816, реконструисана 1887, необарок, Ђула Партош и Еден Лехнер. *Финансијска палата*, данас Народни музеј, изграђена 1894, неоренесанса, Иштван Киш. *Позориште*, изграђено 1839, класицизам, најстарија позоришна зграда у Србији. *Суд*, грађен од 1906-08, романтизам, Шандор Ајгнер и Маркус Ремер. *Катедрала*, грађена од 1864-68, романика, Стеван Ђорђевић. *Буковчева палата*, изграђена 1905, неоренесанса. *Стара „Војводина“*, изграђена 1886, неоренесанса, Бела Пекло. *Гимназија*, изграђена 1846, реконструисана 1937. и касније. *Успенска црква*, изграђена 1746, барок, најстарија црква у граду. *Мали мост*, изграђен 1904, најстарији мост у граду. *Мост на сувом*, изграђен 1962, без реке од 1985. Познате туристичке манифестације су: Дани пива и Музички фестивал Sunflower, а излетишта Царска бара и Бања Русанда. Постоје и ловишта. Уз сам Жабал налази се и *ловиште Стара Тиса*, веома богато срнећом и пернатом дивљачи. Ту је и *Долина Јегричке* са одсеченим меандром Тисе који је можда најзначајније станиште барских птица у Србији. Ту се треба спремити за прави – фото сафари. Љубитељи голфа у Жабал слободно могу понети своју опрему, јер се поред Жабља налази први професионални голф терен у Србији. Недалеко од Зрењанина туристи могу у Тителу посетити и *родну кућу Милеве Марић Ајништајн*. Ипак, највећа атракција овог места јесте *Тителски брег* – специфична лесна узвишица која се уздиже изнад војвођанске равнице. Необичност ове природне појаве употпуњује изузетно богата флора и фауна. Ако се бродићем крене Тисом и Бегејом може се стићи до Мошорина где је археолошко налазиште Феудвар из гвозденог и бронзаног доба. Ту је и *Царска бара* (на 10км од Зрењанина, на путу ка

Београду) комплекс од 1.767ха, природни резерват за 240 ретких врста птица, међу којима су: орао белорепац, еја мочварица, ливадска еја, кобац, мишар, чапља кашикара. Царска бара је уписана у UNESCO листу мочварних подручја од међународног значаја.

Јагодина - За 6 векова град је имао три имена: Јагодна, Јагодина и Светозарево. Први писани споменик датира од 15. јула 1399. То је извештај кнегиње Милице и њених синова Стевана и Вука дубровачкој општини о неком Дубровчанину. Године 1946. Јагодина добија име Светозарево по социјалисти Светозару Марковићу. Јагодина се налази на реци Белици у средњем Поморављу (Параћинско-јагодинска котлина), тј. на узаном равничарском појасу са обе стране тока Велике Мораве — од Сталаћке клисуре на југу до Багрданског теснаца на северу. Јагодина је одиграла значајну улогу у оба српска устанка за ослобођење од Турака. Средином 19. века овде је основана прва фабрика која је производила стакло, а ускоро је почела да ради и пивара. Центар града обележавају лепе зграде из прошлости овог места. У некадашњем Соколском дому, данас је смештен *Завичајни музеј Јагодине*. Центар обележава и *црква Светог Петра и Павла*, саграђена 1899. по пројекту Светозара Ивачковића. Има складне пропорције, развијеног уписаног крста у основи, са пет купола и независним звоником. Недалеко одатле налази се и *Хајдук-Велков конак*, старо здање названо по јунаку Првог српског устанка који је у тој кући боравио неко време. *Манастир Јошаница* с краја 14. века, налази се 10км од Јагодине, на обронцима планине Црни врх. Задужбина је кнеза Лазара. Црква *Св. Николе* је конструисана према начелима моравског градитељства. У Јагодини од 1960. постоји *Музеј наивне уметности*. То је прва музејска установа за наивну уметност у земљи, а ради под називом Галерија самоуких ликовних уметника. Музеј ради на систематском прикупљању, чувању и проучавању дела наивне уметности. Иначе, смештен је у Јагодину зато што је почетна збирка имала највише дела Јанка Брашића, сељака-уметника из оближњег Опарића. Налази се у самом центру, у лепој вили подигнутој 1929. Музеј данас има преко 2500 експоната уметничких дела наших наиваца, што га чини једним од највећих музеја овог типа на свету. Око 200 најрепрезентативнијих дела издвојено је у сталну поставку. Туристи све више посећују Јагодину због новоизграђених атракција: Зоо врта и Аквапарка.

Краљево се налази на трима рекама: Ибар, Западна Морава и Рибница. Градски грб се састоји од седам круна, што симболизује крунисање седам краљева у Манастиру Жича, који се налази на 5км од центра града. Краљево је административни, привредни, спортски и културни центар уже Србије и раскрсница важних магистралних праваца. Налази се у централном делу Србије, на ушћу Ибра у Мораву, у котлини између питомих шумадијских и суровијих старовлашких и копаоничких планинских масива, на висини од 206м. Географску особеност Краљева употпуњују и делови речних токова Ибра и Западне Мораве са притокама. Краљевачки део Западне Мораве има благе падине испресецане потоцима и речицама, које су у вишим деловима обрасле листопадном шумом, а у нижим су засађени воћњаци и виногради. Поред саме реке простиру се водоплавне, плодне равнице погодне за гајење пољопривредних култура. Највећа притока Западне Мораве је река Гружа. Река Ибар се одликује буковима и слаповима, великим бројем притока и богатим рибљим фондом. Атрактивност Ибарске клисуре, чије су падине стрме, често огољене и расечене споредним поточним и речним клисурама, огледа се, пре свега, у кривудавом току реке. Највеће десне притоке Ибра су Гвоздачка река и Магласица, а са леве у Ибар утичу Студеница, Дубочица, Пивница и Лопатница. Све

су бистре планинске реке, прозирно зеленкасте боје, пуне брзака и мањих водопада. Пар километара пре Краљева, Ибар излази из клисуре и постепено се смирује, све до ушћа у Мораву. Треба поменути и планине које се налазе у околини Краљева: Гоч (1.124м), Столови (1.325м), Троглав (1.177м), Чемерно (1.579м), Радочело (1.643м). Обрасле су шумом (на нижим надморским висинама буква, јела, липа, јасен, а на вишим четинари), а обилују пашњацима и разноврсним планинским биљем. Краљево је по површини највећа општина у Србији и један од најзначајнијих градова средишње Србије, административни, привредни и културни центар Рашког округа. До 1882. звао се *Карановац*, а када је у оближњем манастиру Жича миропомазан Милан Обреновић, као први краљ у нововековној Србији, ослобођеној од турског ропства, добија садашњи назив Краљево. Други светски рат овом граду донео је велику трагедију, када је окупатор, у знак одмазде, стрељао 5.750 Краљевчана. Њима у помен израђен је и *спомен парк*. Први урбанистички план данашњег Краљева нацртао је кнез Милош Обреновић „прстом на дну тепсије с песком“. Ова скица формално необразованог, али промућурног владара послужила је Лази Зубану да 1832. осмисли како ће ово насеље претворити у модеран град. Тако су усечена три главна сокака, након чега је створена и мрежа улица које полазе од централног кружног трга, правилно се укрштају и шире у четири правца. Краљево се сматра ремек делом српске урбанистике.

Савремено Краљево је значајан културни, просветни, привредни, али и туристички центар. Поред музеја, позоришта, библиотеке, градског архива и осталих важних институција, у граду функционишу и многа културно-уметничка друштва, организују се ликовне колоније и занимљиве манифестације, попут традиционалних *Дана јоргована* или ибарског *Веселог спушта*. У самом граду вреди видети *цркву Успења Пресвете Богородице*, храм који је саградио кнез Милош Обреновић. То је главно сакрално здање сачувано у самом месту. Ту је и *Господар Васин конак*, у стилу конака из Милошевог времена, са елементима балканске архитектуре. Саграђен је у првој половини 19. века, а данас се ту налази Духовни центар „Владика Николај Велимировић“. На 6км од Краљева ка Матарушкој Бањи, у плодној равници села Крушевица, уздиже се *Жича* – прекрасан манастир од опеке, камена и сиге, препознатљив по својој црвеној боји. Ако се за Краљево каже да је краљевски град, онда је Жича краљевски храм. Једна од највећих светиња српског народа, задужбина је Стефана Првовенчаног (1195–1223), првог краља крштене средњовековне српске државе, који је у овом манастиру и крунисан 1217. Записи говоре да је градња овог манастира започета по повратку Светог Саве из Хиландара, највероватније 1206., а задатак је био да буде завршена пре крунисања ктитора 1217. Жича је саграђена као манастирски комплекс, седиште Српске архиепископије и место на којем се посвећују црквене старешине и владари. Од некадашњег здања данас су остале *црква Светог Спаса и мала црква Светих Петра и Павла*, док су остале зграде новијег датума. По архитектури, Жича припада Рашкој школи. Једнобродна грађевина, са полукружном олтарском апсидом на источној, спољном припратом са кулом на западној и правоугаоним певницама на јужној и северној страни. Зидно сликарство у Жичи, распознају стручњаци, настајало је у три фазе, током читавог века (1219–1316) и састоји се од три целине различите по стилу и времену настанка. Драгоцена је и група фресака у којој су портрети ктитора Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава, који је и сам био крунисан у овом манастиру. На 30км југозападно од Краљева, на врху тешко приступачног брда, налази се један од најочуванијих средњовековних утврђених градова у Србији – *Маглич*. Тврђава са седам кула, чије

порекло никада до краја није расветљено. А, ако туристу пут на правац Краљево – Рашка нанесе у мају, долину *Ибра* запамтићете по јоргованима у пуном цвату. Јоргован је овде први пут засадио краљ Урош Први, јер је желео да пут којим ће доћи његова будућа супруга Јелена Анжујска буде налик њеној родној Прованси. На само 8км од Краљева, на десној обали реке Ибар, окружена планинама Столови и Чемерно, налази се *Матарушка Бања*. Она је, заправо, парк површине 15ха, у живописном окружењу. Врућа лековита вода која овде извире, температуре од 42–51⁰С, садржи доста сумпора и погодна је за лечење многих болести. Поред Краљева је и *Богutowачка Бања*, чувена „бања за живце“. Ова бања која је окружена шумом и кроз коју пролази река Лопатница, право је место за одмор. На 20км од Краљева налази се планина *Гоч*, која је због спортских објеката и садржаја интересантна спортистима, али и деци, па је неки називају дечјом планином. Некадашње политичко, културно и духовно средиште средњовековне Србије, *манастир Студеница*, налази се на путу Краљево–Нови Пазар, недалеко од места Ушће. Основао га је Стефан Немања 1190. Манастир је посвећен Успењу Пресвете Богородице. Комплекс манастира чине три цркве: Богородичина црква, црква Светог Јоакима и Ане и црква Светог Николаја. Богата ризница Студенице једнако привлачи вернике, историчаре и љубитеље уметности. Манастир је под заштитом UNESCO-а од 1986. Туристима се препоручује упознавање са фрескама Жиче и Студенице, путовање у мају долином јоргована у пуном цвету и спортски доживљај пун андрелина и забаве "Весели спуст".

Крушевац се налази 194 км од Београда. До њега се стиже аутопутем Београд–Ниш, са скретањем код Појата. Са истока се граничи са Алексинцем и Меровином, јужно су Блаце, Прокупље, Брус и Александровац, на западу Трстеник, а северно Варварин, Ћићевац и Ражањ. Средњовековна престоница, град богате традиције, у средишњем делу Србије, на раскрсници путева који су од давнина пресецали Балкан. Средиште је Расинског округа. Легенде које говоре о називу града кажу да је име добио по бројним крушкама које су овде обилато рађале или по крупном моравском облутку, крушцу, којим је зидана овдашња тврђава. За Турке је био Алаца Хисар (шарени град). Крушевац је познат по *Археолошком парку*, који чине зидине средњовековног града кнеза Лазара, црква Лазарица и Народни музеј. Град је подигао кнез Лазар, 1371., као престоницу и војно утврђење. *Лазарица*, која се, такође, налази у овом комплексу, дворска је црква, а њеном градњом започела је моравска градитељска школа. Фасаде цркве су оживљене разноликим средствима – наизменичним слојевима камена и опеке, бифорама, украшен рељефима, розетама и црвено-белим шаховским пољима. Како фреске нису сачуване, зидови унутар Лазарице су потпуно празни. Сматра се ремек-делом српске црквене архитектуре. У околини цркве налази се полусрушена, али још увек импозантна бранич-кула висока 15м. Недалеко одатле је и зграда *Народног музеја*, за коју кажу да је друга зграда по лепоти у Србији. Музеј поседује богате збирке које илуструју историју града и околине. У његовој колекцији највреднији експонат је одора кнеза Лазара. У подножју средњовековног града налази се варошко језгро из 19. и почетка 20. века. Центром града доминира *споменик Косовским јунацима*, рад вајара Ђорђа Јовановића.

У згради данашње Градске управе налази се велелепни мозаик, рад академика Младена Србиновића, посвећен средњовековној, моравској Србији. На јужним падинама планине *Гоч*, 22км од Крушевца налази се *манастир Велуће*. Основали су га браћа племића, који су сви насликани на зидовима цркве. Крушевац организује врло атрактивне манифестације, међу којима су: *Видовданске свечаности*, крајем јуна, и

Културно лето, током целог лета. У овом граду постоји дуга традиција позоришне уметности, а овдашње *Народно позориште* једно је од најцењенијих у земљи. На традиционалним *Позоришним данима* окупљају се позоришта из целог региона. Људи овог краја важе за веселе, са пуно смисла за хумор. Овде се сваке године одржава и *Златна кацига*, међународни фестивал хумора и сатире. Јужно од центра Крушевца (15км) налази се *манастир Наупаре*, саграђен крајем седамдесетих година 14. века. Од богате декорације најистакнутије су две изванредне розете на западној фасади. Као и друге племићке цркве, и ова копира структуру крушевачке Лазарице.

Лесковац, град у Јабланичком округу, познат по петоречју, појави реткој у свету, налази се у Лесковачкој котлини. Град датира још из доба Римског царства. У средњем веку звао се Глубочица, па Дубочица, а име Лесковац град је добио по шумама леске тј. лешника. Лесковац се налази у срцу простране и плодне лесковачке котлине (дугачке 50, а широке 45км), на малој реци Ветерници, у подножју брда Хисар (341м), у централном делу лесковачке котлине. Средином општине пролази река Јужна Морава. Највеће притоке и најзначајнији водотоци су: Ветерница, Јабланица, Вучјанка, Пуста Река, Рупска река. Лесковац је окружен са три вештачка језера Брестовачко, Барје (акумулација за водоснабдевање града) и Власинско језеро и планинама Радан (1409м) и Пасјача на западу, Кукавица и Чемерник (1638м) на југу и Бабичка гора (1098м), Селичевица (903м) и Сува планина на истоку. На северу се граничи са нишком котлином, а на југу преко Грделичке клисуре са врањско-бујановачком котлином. Лесковац је саобраћајно чвориште. Пруга је до Лесковца дошла 1886., међународног је карактера и њоме путују возови који иду према Скопљу, Солуну и Атини. Кроз лесковачку котлину пролази и веома значајан аутопут Е-75, коридор Х, који спаја запад и север Европе са југом Европе и блиским истоком. Ту су још и регионални путеви који воде до Приштине, Пирота и Босилеграда. Лесковац је удаљен од најближег Ниша 45км, Београда 280км, Софије 161км, Скопља 166км, Атине 804км. Најстарији трагови живота у овом крају потичу из 2.000. п. н. е. Средином 12. века ову област је *Стефан Немања* добио на поклон од византијског цара Манојла Комнина. Турци су град освојили 1454., а у 18. веку постаје важно трговачко место, па Турци у њега премештају седиште свог санцака. Касније, након ослобођења од Турака, 1877. долази до наглог преображаја града. Захваљујући узгоју конопље и изради производа од ње, Лесковац покреће своју индустрију која се оријентисала ка текстилној производњи, па је између два рата овај град називан и *Српски Манчестер*, а производи из Лесковца продавани су на далеким светским тржиштима. Иако је највећи део центра града након Другог светског рата преуређен у модерничком стилу, у главној улици још увек постоје зграде које својом величином и лепотом подсећају на златно доба Лесковца.

У Булевару ослобођења налази се стара *кућа Шоп-Ђокића* са својим широким двориштем. У питању је леп пример грађанске архитектуре 19. века, и у њој је данас смештена Туристичка организација Лесковца. Стара и нова црква су у близини куће Шоп-Ђокића. Стара црква, *Црква оцаклија*, с почетка 19. века, има врло необичну историју свог настанка. Како Турци нису дозволили мештанима да овде саграде цркву, они су пријавили да граде кућу за свештеника, а да би били уверљиви, на цркву су додали и нефункционални димњак. Под аркаде цркве води шест степеника, колико је црква укопана у земљу. Унутрашњост је врло мрачна, јер је осветљава само неколико малих прозора. Одмах до ње смештена је нова црква која је, архитектонски гледано, њена сушта супротност. То је монументална *Саборна црква Свете Тројице*, славе Лесковца, грађена је по угледу на манастир Грачаницу. У

питању је петокуполна грађевина са лепо изведеном декорацијом надахнутом разноликим стиловима српског средњовековног наслеђа, чија је изградња приведена крају 1931. Околина Лесковца прави је дар природе. Ту је планина *Кукавица*, као и планина *Радан*. До најближег излетишта, *Пашине чесме*, долази се преко Бојника. У *Бабичкој гори* има пуно дивљачи, а *Брестовачко језеро* (Раданско језеро) препуно је рибе. Језеро *Барје* на Ветерници, под Кукавицом, широко је 1км, а дугачко 9км. У околини Лесковца налази се изузетно богато културно-историјско наслеђе. Скоро да нема села у коме нису пронађени трагови прошлости, од неолитских дана до Средњег века; на пример *Скобаљића град* на Кукавици, изнад *кањона Вучјанке*. Своје опредељење да се баве текстилом, Лесковчани су потврдили успостављањем *Музеја текстилне индустрије* у Стројковцу, на путу Лесковац–Вучје. На реци Вучјанки, у прелепој згради из 19. века, налази се *Електрична централа* из 1902. (данас музеј), која још увек производи струју. У Рудару је *храм Свете Параскеве*, неутврђене старости, а сачувани су и делови ранохришћанске базилике. На Хисару, тврђави–брду изнад Лесковца, налазе се *споменик Незнаком јунаку* и монументални Споменик стрељаним и погинулим у Другом светском рату. У Лесковцу је традиционална *производња наприке*, која је један од симбола овог града. Међутим, Лесковац је много славнији по свом чувеном роштиљу – скари. Овај специјалитет може да се проба читаве године, али је најзанимљивије доћи на *Роштиљијаду*, која се у овом граду одржава сваког септембра. У Лесковац тада дођу најбољи мајстори роштиља из Србије, Бугарске, Македоније. Лесковчани су, иначе, своју основну рецептуру за припрему пљескавица и патентирали. Познати специјалитет је и *лесковачки воз*, сачињен од разних врста меса са жара које, у малој количини и уз разне салате, стижу једна за другом на сто. Још једна позната манифестација која се одржава у овом граду је *Лесковачко лето*, на коме се сваког дана до краја јула организују разне манифестације за све узрасте. Лесковчани имају и свој Карневал, где се негују традиционални народни облици забаве – додоле, коледаре, народне игре. Недалеко од Лесковца и Лебана налази се *Царичин град*. Ово је друго име за остатке касноантичког града *Justiniana Prima*. Град носи име по свом оснивачу, источноримском цару Јустинијану I који се, као и његов стриц и претходник на престолу, родио у оближњем селу Таурезијуму. Јустинијан је желео да овде подигне велики град, што показују и данашње ископине које се пружају на простору од неколико хектара, а обухватају утврђени горњи град (акропољ) и доњи град. Акропољ се налази на највишој тачки града и ту се налазе рушевине катедралне цркве. На истоку се налази Базилика са криптом, прозвана по необично великој крипти у којој су сахрањивани важни великодостојници цркве. *Бојник* се налази на Пустој реци, 20км северно од Лесковца. Веома је старо насеље – у његовој близини био је антички град *Костуран*. Становништво се бави пољопривредном производњом, воћарством и посебно виноградарством. На главном тргу је споменик, подигнут у знак сећања на пет стотина, углавном деце, жена и стараца, које су за један дан, фебруара 1942. године, стрељали окупатори. У близини овог места налази се акумулационо језеро *Брестовац*.

Лозница је град у Мачванском округу у западној Србији у близини границе са Босном и Херцеговином. Кроз град протиче речица Штира која се пар километара даље улива у Дрину. Лозница се налази на надморској висини од 142м у подножју планине Гучево. Овај град је на средини пута од Тузле до Ваљева и близу средине пута од Београда до Сарајева. Друмом од Београда удаљен је 139км, 136км од Новог Сада, 75км од Ваљева, 53км од Шапца и 6км од Бање Ковиљаче. О насељености овог

краја, још од праисторије, сведоче многи археолошки налази. Насеље на месту данашње Лознице први пут се помиње у повељи краља Милутина с почетка 14. века, а као паланка већ 1717. Као град насеље Лозница формирало се 1834., годину дана после припајања Кнежевине Србији. Током Првог светског рата, од 16-20. августа 1914. надомак Лознице је вођена *Церска битка*, у којој је српска војска поразила аустро-угарску. Друга битка у овом крају у Првом светском рату крају била *битка на Мачковом камену*, од 18.-23. септембра 1914. *Колубарска битка*, трећа битка у овом крају је започела аустро-угарском офанзивом 6. октобра 1914. општим нападом на Другу армију која је држала положаје у доњем Јадру и Мачви. У биткама на Гучеву и Дрини после великих губитака српска војска се повукла на Колубару. Сведоци прошлих времена су Црква Покрова Богородице у Лозници, Манастир Троноша, Манастир Чокешина, споменици на Гучеву, у Текеришу, Драгинцу, као и етно село Тршић. Лозница је родно место *Јована Цвијића* и *Миће Поповића*, а у граду постоји истоимена галерија. У Тршићу, недалеко од Лознице је рођен *Вук Стефановић Караџић*, а близу је *манастир Троноша*, место раног Вуковог школовања. Основна културна манифестација општине Лозница представља традиционални *Вуков сабор* у Тршићу. Сабор се одржава сваке године у септембру, у недељу пред Малу Госпојину (21. септембра) у знак сећања на Вука Караџића — великана наше културе. То је највећа манифестација у Србији, по свом значају и по масовности (окупља од 20.000 до 30.000 посетилаца). Локални музеј - "Музеј Јадра" је основан 1987.

Прво модерно *сумпорно купатило* изграђено је у лозничкој општини, тачније бкм од града Лознице, у *Бањи Ковљачи*. Традиција ове бање, удаљене 142км од Београда датира још из античких времена, а лежи у чињеници да овде извире минерална вода идеалне температуре (15-28⁰С). Средиште бањског живота данас је леп парк уређен почетком 20. века, око којег су распоређене старе виле и хотели. Најлепше здање из окружења парка је *Курсалон* (1932) коју је подигао краљ Александар Карађорђевић. Захваљујући краљевској династији Карађорђевића бања је позната и као „Краљевска Бања“. У близини је и *Бања Бадања* на Иверку. Близина Дрине, *ловишта* на Борањи и Церу деценијама су занимљиви туристима. На само 17 км од Лознице је *манастир Троноша* који је подигао српски краљ Драгутин. Градња цркве завршена је непосредно након његове смрти 1317. Касније манастир Троноша су обдаривали потоњи српски владари из лозе Немањића, Хребељановића, Бранковића и Котромана. Више пута, током историје, био је рушен и паљен до темеља. Године 1961. почиње обнова манастира. У овом манастиру се данас налази и мали *музеј посвећен Вуку Караџићу*, великану српске културе, који је баш ту учио да чита и пише. На само бкм од Троноше, у селу Тршић, налази се Етно комплекс „Тршић“ у коме је 35 објеката под заштитом (Доситејева музеј, Музејска поставка „Вукових сабора“, Галерија...). Као посебна целина у оквиру комплекса истиче се *Вуково имање* са Вуковом спомен кућом, два вајата, качаром, чардаком и амбаром. Испред манастира Троноша налази се *чесма* коју су по легенди саградили Југ-Богдан и девет браће Југовића пред одлазак на Косовски бој. Ову чесму је, 1894. године, обновио архимандрит Методије и трговац из Лешнице Младен Исаковић.

Нови Пазар је град у Рашком округу, на реци Рашкој, у средишту Новопазарског Поља или старог Раса, на 290км јужно од Београда, на деоници старог пута који преко Ибарске магистрале води према Подгорици и Јадранском мору. Лоциран је у звездастој долини река Јошанице, Рашке, Дежевске и Људске, на висини од 496м, окружен високим планинама Голијом, Рогозном и Пештерском висоравни. Крај је богат природним ресурсима. То је пространа планинска територија,

на којој се оптимално смењују благи и оштри успони, речни усечи и долине, висоравни, велики комплекси четинарских шума, простране ливаде и пашњаци, а простор има изузетно богату флору и фауну, обиље чисте воде, термалних и минералних извора (Новопазарска и Рајчиновића бања и Слатински и Дежевски кисељак). Подигнут је у 15. веку на подручју *Раса*, престонице прве српске државе, неколико километара низводно од Старог Пазара (Трговишта). На том простору, где су рођени најзначајнији српски средњовековни духовници и владари, мешају се утицаји хришћанске и исламске културе, о чему и данас сведоче многи споменици. Темеље вароши, у оријенталном стилу, ударио је Изабег Исаковић, а првобитно име града било је турско – Јени Базар.

Најважнији исламски споменик у граду је *Алтун-алем џамија* – џамија с драгим каменом – изграђена у првој половини 16. века, као једнопросторна грађевина са тремом и каменим минаретом. Зидана је, кажу, наизменичним редовима од камена, ломљеног и тесаног, и од опеке. У центру Новог Пазара налази се градски парк, са остацима турског утврђења из 17. века. Два века касније на *Новопазарској тврђави* дозидане су и две нове куле, касарна и мала џамија. *Стари амам*, из друге половине 15. века, најстарије је турско купатило у Србији, грађено наизменично опеком и каменом, са једанаест купола различите величине, на којима се налазе застакљени отвори. Подељено је на мушки и женски део, има свлационице, просторије за одмор, масажу, купање, као и могућност за загревање воде. Стари амам, више од 400 година у употреби, налази се и у *Новопазарској Бањи*. Данас је Нови Пазар *трговачко–занатска варош*. Многе занатске радионице прерасле су у фабрике, пре свега текстила и обуће. Неки га зато зову и градом цинса. Позната је новопазарска школа старих Сликарских техника и фестивал хорског певања. Престоница прве средњовековне српске државе, по којој је и Србија у доба Немањића називана *Рашком*, налази се на 8км западно од Новог Пазара, на локалитету *Градина*, изнад Трговишта. Током археолошких истраживања, започетих пре више од 30 година, из земље је „изронила“ тврђава, неправилног четвороугла у основи, са јужном и западном капијом и једном великом кулом изнад главног улаза. Истраживања су и даље у току. Подно утврђења, за које се верује да је био *двор Стефана Немање*, налази се *пећински манастир*, са црквом посвећеном Светим Арханђелима. Верује се да је баш ту писано Вуково јеванђеље. Постојећи остаци фресака су из 8. века, а сачувани су и урезани записи из 16. и 17. века. Трећи део овог комплекса јесте група зграда на Пазаришту, сложено насеље у којем се разликује више хронолошких фаза. Назиру се зграде, цркве, некрополе. У Расу је, иначе, краљ Радослав отворио прву српску ковницу новца. На 16км од центра Новог Пазара, југозападно, налази се најстарија црква у Србији – *Ротонда*, посвећена Св. Петру и Павлу. Била је средњовековно епископско седиште и саборно место српских владара. Кружне основе, са четири радијално распоређене апсиде, куполом и галеријом, саграђена је у 8. или 9. веку, али њено језгро чини ранохришћанска грађевина, вероватно из 6. века. Сачувано је неколико слојева фресака, од којих је највећи део из 13. века. На овом месту, испод цркве, налазио се протоисторијски тумул у коме су пронађене вредне грчке вазе, златни накит, ћилибар и друге вредности из 6–5. века п.н.е. На извору реке Рашке, 15км западно од Новог Пазара, налази се *манастир Сопоћани*, још један бисер средњовековне градње и фреско Сликарства. Спада међу најлепше манастире у Србији и важи за једну од највећих светиња. Задужбина је краља Уроша Првог Немањића (1243–1276), чија је жеља била да овде почива. Последњу годину свог живота Урош је провео у Сопоћанима,

где се замонашио и узео име Симеон. Од већег манастирског комплекса данас је сачувана само црква Свете Тројице, једнобродна базилика с кубетом која припада рашкој градитељској школи. У Сопоћанима су, ипак, најимпресивније фреске, осликане у другој половини 13. века. Задивљујуће композиције, којима владају склад и узвишена лепота, прославили су Сопоћане широм света. Успење Пресвете Богородице, представа на западном зиду цркве, на изложби у Паризу 1961., проглашено је за најлепшу фреску средњег века. Стефан Немања саградио је, у захвалност Св. Георгију који га је спасао тамнице, *манастир Бурђеви ступови*, око 1170. Име је добио по високим звонницама, јединственим у српском средњовековном градитељству. Архитектуру, под романским утицајем, одликује степенасто слагање маса око централног дела са куполом. Сачувани су фрагменти првобитних фресака, као и фреске у припрати из 13. века.

Панчево је на ушћу реке Тамиш у Дунав, на само 13 км од Београда, тј. од српске престонице суштински га дели само Панчевачки мост. Иако тако близу Београда, Панчево је типичан град јужног Баната. Мада спада у индустријске центре, већ сам улазак у њега одаје утисак да се борави у мирном месту у коме је опуштање могуће. Центар лепим чине бројне цркве и атрактивне грађевине из 19. века. Римокатоличка *црква Св. Карла Боромејског* која је у самом центру, заправо је преуређена *кућа грофа Маруса 1722*. Ту је и *Преображењска црква*, моћне куполе високих звоника, богатих ризница, која је изнутра осликана руком Стевана Алексића, док је потресно лепе иконе насликао чувени Урош Предић. Данас је овај храм један од симбола Панчева. *Успенска црква*, базилика с почетка 19. века, такође је заштитни знак овог града. За њену градњу је сам Карађорђе дао дрвену грађу и потпору за печење цигле за храм. На само 5км североисточно од Панчева, према Старчеву, и на 4км од ушћа Тамиша у Дунав, налази се чувени *манастир Војловица*. Према предању, саграђен је још 1393., након Косовског боја. Важна је и праисторијска прошлост овог подручја. *Археолошки локалитети* потврђују континуитет насељености, а по својој спектакуларности, ипак, предњачи откриће једне загонетне праисторијске културе која је позната као *Старчевачка култура*. Име је добила по Старчеву, где је пронађено њено највеће средиште.

Индустријализацијом шездесетих и седамдесетих година прошлог века, Панчево постаје моћни привредни центар. Ту је смештена Азотара, Рафинерија нафте, индустрија пластичних маса, авиона, стакла и сијалица. У Панчеву је настављена традиција пиварства из 1722. Посебно може бити занимљива шетња поред реке Тамиш где има пуно пријатних места за опуштање – необичних ресторана (посебно рибљих) и кафића. *Делиблатска пешчара*, која се налази 13км од Ковина и досеже до обале Дунава, јединствена је у Европи. Начин постанка овог јединственог резервата природе, специфичан дински рељеф, веома редак у Европи, очувани еко-системи и ретке биљне врсте, допринели су да Делиблатска пешчара готово у целини буде законом заштићена и номинована за резерват биосфере. До мале, али специфичне и добро познате вароши *Ковачице* стиже се када се, кроз поља сунцокрета, крене на север према Зрењанину. Од Београда је удаљена 50км. Ковачица је добро позната по две ствари: насељена је претежно словачком популацијом, а друго – једини се они баве необичним, у свету познатим наивним сликарством. Само језгро места обележава *централни парк са црквом*. Оно што се, међутим, у Ковачици одмах примети, јесте да све куће имају плочице са бројем, именом власника дома и годином изградње. *Традиција наивног сликарства у Ковачици* започела је 1939. када су два мештанина – Мартин Палушка и Јан Сокол почели да сликају, а потом оснивају и Сликарски клуб. Окупљају заинтересоване

сељане Ковачице, Падине и других места у околини и стварају специфичан стил у Сликању свега онога што их окружује. Нико од тадашњих Сликара у Ковачици, а то је случај и данас, није завршио било какву (званичну) школу за бављење овом уметношћу. Прва изложба наивног Сликарства у Ковачици одржана је 1952., а већ 1955. основана је и прва Школа наивног Сликарства из Ковачице (Зузана Халупова, Мартин Јонаш и други) данас је позната широм света. Мада је отворена Галерија сељака Сликара, као и чувена галерија „Бабка“, не треба се изненадити што је, заправо, свака кућа у овом симпатичном месту направљена као простор за изложбу Слика. *Панчевачки карневал* спада у урбани тип карневала са смотром мажореткиња, представљањем група из иностранства, концертима на неколико бина, као и пратећим програмом „*карневал у срцу града*“ у бројним кафићима и ресторанима уз маскиране DJ вечери, карневалске журке, тематске изложбе, шоу представе кловнова, самба плесачице уз спектакуларни ватромет итд.

Пожаревцац се налази на 80км од Београда. Раскрсница је путева према Хомољу и Ђердапу. До Пожаревца се може доћи и железницом, јер је на прузи Београд–Бор–Зајечар, а користи се и спортски аеродром „Љубиша Величковић“ у Костолцу. Први пут се помиње у повељи кнеза Лазара као село Пупораче. Овај град је центар Браничевског округа. Године 1889. у овом граду саграђена је *Зграда начелства и суда*, у стилу академизма. *Саборна црква* у центру места изграђена је 1819. као једнобродна неокласицистичка грађевина, а иконостас је 1870. осликао Никола Марковић. У *Народном музеју* основаном 1895. налази се археолошка збирка, од светског значаја, из оближњег античког града *Виминацијума*. У *Галерији Милене Павловић-Барили* која је смештена у родној кући чувене Сликарке, чува се њена целокупна стваралачка оставштина која садржи око 600 Слика, цртежа, акварела. *Пожаревачко позориште* познато је по томе што је овде још 1842. одржана прва премијера Шекспира („Ромео и Јулија“) на Балкану. *Етно-парк Тулба* један је од многобројних и типичних етно-паркова у Србији. Његова поставка садржи окућницу, бунар са витлом, кућу брвнару и куће разбијеног типа места из осамдесетих година 19. века. Милош Обреновић саградио је за себе и своју супругу зграде за одмор, где је касније, 1853., основана велика ергела коња, прва у Србији. Име је добила по Милошевој жени Љубици, *Љубичево*.

Традиционална туристичко-спортска манифестација *Љубичевске коњичке игре* одржава се сваке године првог викенда у септембру. Нарочито је занимљив Љубичевски вишебој у коме се храбри момци на коњима надмећу у сечи сабљом, курирском јахању, гађању копљем, стрелом и топузом. Воде око Пожаревца пружају изванредне услове за развој туризма. Ово подручје, сиромашно шумама, има Регионални парк природе *Пругово*, споменике природе у Драговцу и Љубичеву и пределе посебних природних одлика – *Криваја*, *Растова коса* и *Растовача*. Северно од Пожаревца, на удаљености од 11км, недалеко од ушћа Млаве у Дунав, налази се *Костолац*. У близини Костольца, на речним острвима на Дунаву, налазе се *ИВА подручја Лабудово окно* од међународног значаја за прелет птица селица (Жилова ада, Стојкова ада). На њивама Старог Костольца налазе се остаци великог римског града *Виминацијума*. Реч је о римском утврђењу који је био главни град Мезије. Првобитно изграђен као логор VII римске легије, Виминацијум се због изузетно погодног географског положаја брзо развијао, да би за време цара Хадријана добио статус града, а од 239. и статус колоније и право на ковање новца. У њему је било седиште царског намесника провинције и лука Дунавске речне флоте. Досадашњим археолошким истраживањима откривено је око 14.000 гробова на некрополама ове римске

метрополе. Ту је неколико меморијалних грађевина, али и фреско-оСликане гробнице и саркофази. Поједини златни и сребрни комади накита представљају изванредне примерке, различите од свега досад познатог. Скорашњим археолошким истраживањима у Виминацијуму откривена су два аквадукта којима је, са удаљености од 9км, довођена вода у град и снабдевано преко 30.000 становника. Виминацијум је један од ретких провинцијских престоних градова, можда и једини у целом Римском царству, на чијим рушевинама касније није подигнуто велико насеље, попут Ниша, Београда или Солуна. Уз Виминацијум се налази и *Маргум*, локалитет из праисторијског доба и римско утврђење, *Рукумија* из бронзаног доба и *Малинац*, праисторија и бронзано доба. Код Кличевца је пронађена светски позната фигура Велике мајке из бронзаног доба – *Кличевачки идол*. Стиг има своју малу Свету гору. Њу прати легенда, и народна песма "Бог дужан ником не остаје". Жена, да би завадила браћу са сестром, свој ужасан злочин убиства детета, коња и сокола, приписује заови, и нагони мужа на сурову освету – разапињање сестре Јелице коњима о репове. Али, тамо где су падали делови тела несрећне девојке никле су богомоље. Отуд средњовековни манастири на свега неколико километара један од другог и њихова имена – *Заова*, *Сестрољин*, *Рукумија*, *Нимник* и *Брадача*, отуд извор *Кусан* и у Петровцу на Млави извор *Панарија*, који је и култно место. Брадачу, код села чије име асоцира на средњовековно утврђење – Куле, и Заову предање везује за поменућу песму и властелу Радиће, Павла и Радула, великаше цара Лазара. У Брадачу се иде на ходочашћа због стерилитета. А манастир Свете Петке у Смољинцу је поред прелепог језера, у тополама. Од туристичких атрактивности треба обавезно посетити *Галерију Милене Павловић-Барили*, *спомен-парк Чачалицу*, *етно-парк Тулба*, *Ергелу Љубичево*, као и концерт здраве хране "*Бамби*".

Смедерево, путем преко Гроцке, 46км удаљено је од Београда, а лежи на десној обали Дунава. У српској историји остао је забележен као место чије је освајање означило почетак три и по века дугог ропства Србије под Турцима. Смедерево је данас седиште Подунавског региона. На простору Смедерева одувек су постојала насеља различитих имена: Сфентеромон, Семендриа, Смендрево, а у доба Римске империје овде је постојало насеље Винцеа, на пола пута од Сингидунума до Виминацијума у коме су у подножју Монс Ауреса (Златно брдо) имућније патриције имале своје виле и винограде. Вредни археолошки налази се чувају у Музеју Подунавља у Смедереву, а значајнији експонати у Народном музеју у Београду. На Старом смедеревском гробљу се налази један од најстаријих споменика културе на тлу града - црква Успења Пресвете Богородице из 15 века која је озидана на темељима већ постојеће, старије цркве. Испред ње се налази гроб Димитрија Давидовића, првог српског новинара и писца устава у време Милоша Обреновића. Најрепрезентативнији споменик града је *Смедеревска тврђава*, монументални објекат, највећи изграђен у средњовековној Србији и данас доминира профилом града. Дужина смедеревских бедема износила је према Дунаву 550м, према Језави 400м, а према копну 502м. Моћне куле, њих 25 (6 у Малом а 19 у Великом граду), биле су распоређене дуж бедема. У Великом граду била је и црква Благовештења, чији су темељи откривени тек почетком осамдесетих година 20. века приликом обимнијих археолошких истраживања. Заштитни знак Смедерева је његова моћна Тврђава која се простире на 11ха. Грађена као нова престоница Србије, у време Ђурађа Бранковића, на самом ушћу Језаве у Дунав, за само две године, по започетој градњи (1428 до 1430.), настала је резиденција, утврђени двор, познатији као *Мали град*. Тространи облик града, по угледу на Цариград, условљен је тереном. Радовима

је руководио брат деспотице Ирине - Тома Кантакузен. Одмах потом грађен је и Велики град који је, највећим делом, завршен 1439. Турцима је пао у руке 1459. што је и година која се означава као крај српске средњовековне државе и почетак дуговековног турског ропства.

Смедеревска црква *Светог Ђорђа*, саграђена у периоду од 1851-55, прва је у низу оних које је у Србији урадио Андреј Дамјанов, неимар из Велеса. Смедеревски наручиоци храма, али и других запажених објеката у овом граду, хтели су да ова грађевина буде направљена по угледу на Манасију. Дамјанов зато овде конструише петокуполну цркву, комбинацију базиликалног типа грађевине са планом цркве развијеног уписаног крста. Над припратом се уздиже високи монументални барокно-класицистички звоник. За Смедерево је ова црква имала велики значај и због тога што је њеним подизањем започела урбанизација централног градског подручја. У центру града је и зграда *Окружног суда* саграђена на северној страни трга, у периоду између 1886-88., по пројекту Александра Бугарског. Грађевина је изведена у духу академизма крајем 19. века, са елементима пластичне декорације који носе стилске одлике неоренесансе. Ту је 1919. саграђена и зграда *Гимназије*. У трећој деценији 20. века на главном тргу подигнута је и зграда *Општинског дома*, дело Пере Поповића. На кровном венцу грађевине, изнад главног улаза, постављене су четири статуе, персонификације Правде, Реда, Науке и Културе. Занимљиво је обићи *летњиковца Обреновића* - вилу *Златни брег* на Плавинцу са својим виноградима, површине 36ха, коју је започео Милош Обреновић, наставили Краљ Милан и краљица Наталија, а највише су у њој времена, током лета, проводили Краљ Александар и Драга Машин. *Карађорђево дуд* заштићени споменик природе и културе је место где је Карађорђе примио кључеве града Смедерева од турског заповедника града, диздара Мухарема Гуше и тим чином званично је престао период турске владавине Србијом. Од 1805-07. Смедерево је поново престоница ослобођене Србије са седиштем Правитељствујућег совјета, који се потом сели за Београд. Од природних атрактивности треба поменути *Шалиначки луг* - раритетну шуму хрста лужњака, споменик природе, која је под заштитом државе; потенцијалну бању *Југово* на истоименом излетишту Смедереваца, са термалним водама температуре 68⁰ С са свим својствима морске воде, погодне за лечење реуматских болести, али још увек неискоришћене; богате *риболовне ревири* Дунава, Смедеревске аде, Велике Мораве, као и *ловишта* шумадијског побрђа. Овај град је и ван граница Србије познат по *винској традицији*. Винову лозу, која се узгаја на падинама Златног брда (Монс Ауреас) уз Дунав, на ове просторе донео је у 3. веку римски император Проб, као и на Фрушкој Гори. Сваке године, крајем септембра, организује се *Смедеревска јесен*, манифестација посвећена берби грождја и вину. У знак сећања на чувеног комедиографа Бранислава Нушића, који је један део свог живота провео у Смедереву, сваког априла се организују *Нушићеви дани*, такмичење позоришних трупа које изводе комедије. Ту су Музеј Подунавља, Галерија, Дом културе, Народна библиотека који својим програмима привлаче пажњу јавности и туриста, *Терђава театар* – фестивал позоришта у Смедеревској тврђави, Међународни фестивал поезије Смедеревска јесен, Патософирање, Ноћ музеја и много других културних, туристичких и спортских манифестација.

Сомбор, отмена варош бачке равнице, удаљен је од Београда 174км, а од Новог Сада регионалним путем 99км, центар је Западнобачког округа. Смештен је недалеко од Дунава и међународног пута Београд - Нови Сад - Будимпешта. Морфолошку основу терена општине Сомбор чине део телечке лесне заравни која

захвата око 1/3 њене територије; лесна тераса, надморске висине распона 90-100 m и алувијална равна Дунава, састављена из нижег инундационог дела и алувијалне терасе. Поменуте морфолошке целине су дисециране воденим токовима међу којима доминира релативно густа каналска мрежа. Посебну вредност положају подручја општине нарочито дају околности да се она налази у Панонском басену и да припада ужој зони Подунавља, односно да се налази у зони Коридора 7. који је већ уцртан у европску мрежу саобраћајних праваца, захваљујући којима је у знатној мери одређена просторно-функционална вредност и положај општине у односу на друга подручја. На централном тргу налази се више барокних здања и класицистичка *Градска кућа* са високим торњем (1842). Највећа Слика у Србији (28m²) – „*Битка код Сенте*„ Ф. Ајзенхута, чува се у прелепој згради *Жупаније* (19.век). Ова импозантна грађевина има толико соба, колико година има дана. У хабсбуршко доба централни трг био је посвећен Светом Тројству. У центру су и православна *црква Светог Георгија* и католички *Жупни двор* из 18. века. *Пашина кула* у близини трга, данас је преуређена и у њој се налазе атељеи сомборских Сликара. Немогуће је замислити Сомбор без *тамбураша*. Одвајкада су се овде чуле тамбуре и препричавале приче о старим тамбурашима. Фијакер је за овај град посебан симбол, тако да није проблем провозати се и данас фијакером по центру града. Око Сомбора налази се и *16 салашких насеља* која и данас изгледају као да је време стало. Сомбор са околином је и прави рај за *риболовце*. Ту су Велики Бачки и Бајски канал, али и највећа европска река Дунав. Река Дунав, овде дуж тока прави рукавце, али и ритове који представљају најзначајнија мрестилишта рибе.

Једно од 15 села која окружују Сомбор је и *Бездан*. Живи још од 1305. Постојање лековите, јодом обогаћене воде откривено је почетком 20. века. Чињеница да у литри „безданске“ воде има 2,84 милиграма јода заслужна је што данас *Бездан Бања* има скоро 100 лежаја у хотелском и још толико у приватном смештају. Код Бездана је организована и Еколошка учионица „Барачка“ која је постала врло занимљива свим љубитељима природе. Са Сомбором се југозападно граничи град *Апатин*. Удаљен је од њега свега 17км и позициониран тачно уз леву обалу Дунава. Традиција занатства и трговине у овом месту постоји још од 1700. *Пиварством* се Апатинци баве од 1756., а овде се и данас производи најпознатије пиво у Србији. Хронике, такође, бележе да су од цигли печених у Апатину саграђене неке од најславнијих палата Будимпеште. Апатин је рај за *ловце* на ситну дивљач, дивље свиње и подунавске јелене. Овај град се, иначе, сматра највећим *риболовним центром* у Србији, што је утицало да мештани организују бројне манифестације које су посвећене реци и риболову. Врло често се у Апатину организују и рибарске вечери на којима се, традиционално, припрема рибља чорба. За љубитеље *еко-сафарија* ту су локалитети: Бестремент, Купусински дунавац, Цигански дунавац, Кандљиља песак. И поред Апатина постоји *Бања Јунаковић*, која је смештена недалеко од овог града, пружа све услове за рекреацију и рехабилитацију болесника срца и крвних судова, пробавног тракта и слично. Бања поседује базене, спортске терене, сауне, као и објекте опремљене за све врсте масажа. Оно што се свакако прво примети у Сомбору јесте да у овом граду сви – и стари и млади – возе *бицикл*. Зато испред сваке кафане, радње или општинске управе стоји по један „паркинг“ за ове двоточкаше. При том, чињеница да Сомборци више користе бицикле него аутомобиле, даје посебан осећај спорости и мира мештана овог места. То је и *најзеленији град Србије*. Познате институције културе и туристичке атракције су: Галерија Милан Коњовић, Градски музеј Сомбор (1883.), Библиотека Карло

Бијелички (1859.), Народно позориште Сомбор (1882.), Културни центар Лаза Костић, Сомборско певачко друштво (1870.), Мађарска грађанска касина (1867), Атеље за витраж Станишић (1898.) и други.

Сремска Митровица налази се на северозападу Србије, у контакту са различитим морфолошким целинама: сремском и мачванском равницом и фрушкогорским подбрђем. Од Београда је удаљена 74км аутопутем Е 70. **Сирмиум**, град од кога је настала данашња Сремска Митровица био је значајан римски град и старохришћанско седиште. Подигнут на раскрсници неколико кључних саобраћајница и на обали велике и пловне реке Саве, врло рано створио је услове за еволуцију у велики центар са мноштвом институција. Цар – филозоф *Марко Аурелије* умро је у Сирмијуму, у царској палати, која је имала систем подног грејања, а чији су подови и зидови били прекривени мозаицима и фрескама. Остаци ове палате говоре да су ту биле и велике терме, житнице, стамбене четврти, бедеми. Неки од остатака овог, за то време, великог града још увек су видљиви у центру Сремске Митровице, иако је највећи део остао скривен испод савременог града. Најзанимљивије ископине могуће је видети на углу улица Пиварске и Бранка Радичевића. По средини главног градског трга, *Трга Николе Пашића*, налази се још једно археолошко налазиште које је остало откопано. Овај трг, раније знан као *Житни трг*, окружују многа лепа здања старих митровачких трговаца, углавном из 19. века. Неколико кућа има полукружне забате, налик на немачке, који говоре о утицају који је овде оставило Хабзбуршко царство. Недалеко од трга налази се и *црква Светог Стефана*, најстарија црква у овом месту, која потиче из 16. века. Како је грађена у време владавине Турака, морала је бити скромне спољашности. Мали дрвени торањ додат јој је знатно касније. У Сремској Митровици смештен је *Музеј Срема*, и то у два одвојена објекта; у првом су изложене иконе и слике настале у последња три века, а у другом делу је тзв. Римска колекција. Непосредно уз Музеј је и некадашња царинарница, мештанима знана као *Царска кућа*, која потиче из 1729. и сматра се најстаријим здањем у месту.

Надомак Сремске Митровице, уз реку Саву, налази се природни резерват *Засавица*. Ту је и истоимена речица чији миран ток често подсећа на воду језера, више него на ток реке. Око ове речице пружају се изворно очуване мочваре, поплавне ливаде и шуме у којима живи велики број биљних врста, риба и инсеката. У водама реке Засавице живе рибе које се данас налазе на листи угрожених врста, као што су мргуда, кесега, црвенперка или шаран. Ту је и 180 врста птица од којих се неке и гнезде овде, затим балкански водоземац – необични подунавски мрмољак, као и видре, дивље мачке, а од пре пар година овде је враћен и европски дабар. На околним пашњацима гаје се и ретке врсте домаћих животиња као што су говече подолац или свиња мангулица. Сремска Митровица као град богат историјом и традицијом и као средиште округа има развијену мрежу културних и образовних установа и низ културних дешавања. Ту су: Музеј Срема, Галерију "Лазар Возаревић", Градску библиотеку "Глигорије Возаревић", Позориште "Добрица Милутиновић" итд. Сремска Митровица је и "музеј под отвореним небом" у коме су остаци античке римске престонице, грађевине барокне и класицистичке архитектуре 18. и 19. века, као и Спомен-парк (Спомен-гробље), дело једног од најпознатијих југословенских архитекти послератног споменичког градитељства Богдана Богдановића, подигнут 1960. у знак сећања на родољубе и цивиле које су фашистички злочинци (предвођени злогласним усташким командантом тзв. казнене експедиције Виктором Томићем) убили на православном гробљу за време масовних погубљења у току 1942. Веома вредни

споменици представљају део светске културне баштине, а неки од њих, као сунчани сат, јединствени су у свету. Културна догађања обухватају неколико догађања и манифестација у граду и околини су: Фестивал беседништва, фолклора "Срем фолк фест", гудача, цеза, "Бостанијада", Митровачко лето итд. Окосницу развоја туризма чине природна атракција и специјални резерват природе Бара Засавица, а почело се и са пројектима за презентовање археолошког и архитектонског потенцијала града. Пројекат наткривања и ревитализације Царске палате Сирмијум је јединствени објекат музејско-туристичког карактера са изложеним археолошким експонатима Сирмијума, дигиталним анимацијама, сувенирницом, кафеом и шетницом којом ће се посетиоци кретати у разгледању остатака палате. Године 2006. град је добио и репрезентативну пешачку зону која спаја митровачке троугаоне тргове и излази на реку. У првој фази пројекта реконструисана су два трга - Св. Димитрија и Св. Стефана и у потпуности су рестаурисане фасаде јавних објеката и приватних кућа из 18. и 19. века. Друга фаза пројекта подразумева продужетак пешачке зоне према Сави и реконструкцију Житног трга, тј. реконструкцију археолошког локалитета који заузима највећи део трга у отворени амфитеатар.

Суботица се налази у широкој равници на крајњем северу Војводине, у близини границе Србије и Мађарске. Град припада Севернобачком округу. Крајем 12. и почетком 13 века јавља се насеље Забатка, а од краја 14. и у 15 веку помиње се у документима Суботица, као град у поседу угарских великаша. У 18 веку, после ослобођења од Турака, место се брзо насељавало и 1779. проглашен је "Слободан краљевки град" - *Маријатерезиополис*. У 19 веку развој Суботице је убрзан, иако је 1831. у епидемији колере страдало мноштво грађана. У историји радничког покрета и народнослободилачког рата значајан је допринос овог краја. Суботицу је ослободио Суботички партизански одред 10. октобра 1944. Суботицу пресеца железничка пруга која повезује Београд, Нови Сад и Будимпешту. Овај град има сјајну везу, како са севером тако и са југом. Европски аутопут Е 75, коридор X, у непосредној је близини урбаног дела града. Од Београда је удаљена 180км. Модеран центар севера Војводине прави је град музеј. Најрепрезентативније грађевине су Синагога (1902), Градска кућа (1908) Палата Рајхл (1904) и зграда Градске библиотеке (1894). *Градска кућа* архитектата Комора и Јакаба, највећа је у Војводини. На месту пређашње, старе и дотрајале, Суботичани су саградили нову. Само за њену унутрашњу декорацију биле су потребне две године. *Суботичка синагога* је, с друге стране, једна од првих грађевина на којој су коришћене бетонске и челичне конструкције. Суботица је зграду свог *Народног позоришта* добила средином 19. века. Здање је у неокласичном стилу, са карактеристичном колонадом од шест стубова на прочељу. Иначе, прва позоришна представа у Суботици одиграна је још давне 1747. Данас позориште у Суботици има драму на српском и мађарском језику. Многе зграде у центру Суботице украшене су *Жолнај керамиком* која овај град чини посебно препознатљивим. На 8км од Суботице налази се *Палићко језеро*. Дугачко је 8км, широко до 950м а просечне дубине до 2м. Још почетком 19. века знало се да је вода Палића лековита, па је већ тада започела и градња првог бањског купалишта. Хотели, виле, спортски терени, три уређене плаже, као и зоолошки врт и данас чувају високи рејтинг Палића. Градитељи Градске куће у Суботици, на Палићу су саградили Водоторањ, Женски шtrand, Велику терасу, Музички павиљон, хотел „Језеро. Од 1992. на Палићу се сваког лета одржава *Међународни филмски фестивал „Палић“*, али су познате и друге манифестације – „Дужијанца“, „Интерно“, „Бербански дани, а ту је и ЗОО врт, једини у Војводини.

Винарска традиција Суботичко–хоргошке пешчаре, настале на дну ишчезлог праисторијског мора, дуга је више од два миленијума. Песковит терен, умерена континентална клима и квалитетне сорте винове лозе дају веома питка вина, хармоничног укуса, нежног букеа и питкости. Виногради су, иначе, углавном груписани између Суботице и Хоргоша. Суботичани уз њихово вино препоручују и адекватну храну. Овде се налазе и салаши где уз јело перкелт, типичну храну овог подручја, туристи могу да попију вино мерло, уз паприкаш од певца треба попити каберне, а уз јунећу шницлу са шампињонима обавезно пробати локално вино кадарку. Овде се налазе и *салаши*. *Келебија* има ергелу коња коју чини 70 липицанера и убраја се међу највећу у земљи. Овде се поред јахања могу изнајмити и кочије за вожњу, од каруца и фијакера до дилижансе из 1700. Иначе, суботички „хит“ је вожња сватова кочијама. *Зобнатица* је, такође, дестинација коју на путу за Суботицу не треба пропустити. Удаљена је од града 30км, на путу према Бачкој Тополи. Узгајање коња у овом месту има традицију дужу од 200 година. Поред ергеле је и хиподром са мањезом, а гостима су на располагању туристичко јахање, школа јахања, вожња фијакером и ловачком кочијом. У оквиру комплекса налази се и *Музеј коњарства*. Сваке године, у другој недељи септембра, одржавају се Зобнатичке коњичке игре.

Погранична општина *Кањижа* настала је пре пола века, спајањем подручја општина Хоргош, Мартоноша и Кањижа. Прича о туризму у Кањижи почела је 1913. када је, заправо, почела са радом *Бања Кањижа*. Од тада у овом месту уживају сви они који воле да се купају у термалним водама и осећају њихово благотворно дејство. Кањижу бирају и они који воле тишину, јер ово место живописне околине у близини реке Тисе, богато ловним подручјима, називају и „градом тишине“. Кањижа располаже са око 700 смештајних капацитета.

Свакога јуна, река *Тиса цвета*. За разлику од цветања мора и река, где се то повезује са загађеношћу воде дрезгом или сочивицом, Тису заправо прекрију читави облаци белих лептирића који личе на цветове. У питању је тиски цвет, крилати инсект беле боје чија ларва настаје у реци, а затим лептири излазе на површину. Има их толико да потпуно прекрију реку и приобаље. Лептири тиског цвета свој кратки живот проводе лепршајући тик изнад површине воде. Необичан приказ траје свега два-три дана, а Тиса у то време изгледа као да је прекрио снег.

Ужице је седиште Златиборског округа, а Округ је добио име по истоименој планини јужно од града, који достиже висину од 1496м. Северно од града је планина Повлен (1.346м). Град се налази на надморској висини од 411м. До Ужица, које је од Београда удаљено 187км, може се доћи магистралним путем, као и железничком пругом која иде до Бара. Град на реци *Бетињи* смештен је у уској долини, стешњеној са свих страна шумовитим брдима и високим стенама. Урбани део места стално се шири, а како нема где, насеља се пењу уз стрме падине, претварајући неке од улица у праве серпентине, док се нека од предграђа налазе брдима потпуно издвојена од центра. Историја града сеже још од римског доба, а градска хроника наводи да су прва редовна основна школа и прва гимназија у Ужицу почеле да раде 1839, пошта 1841, болница и читалиште 1853. Године 1866. Ужице се и званично сврстава међу вароши у Србији. На почетку Другог светског рата било је седиште слободне територије, такозване *Ужичке републике*. Под контролом партизана град је био 67 дана, а потом је заузет, уз сурову одмазду. Ужице је, због тога, већ 1946. променило назив у Титово Ужице, који је задржан до 1992. *Споменик на Кадињачи*, 14км од Ужица, висораван је коју обележава споменик изгнулом партизанском

батаљону, после губитка слободне територије Ужичке републике. Свакако најпримамљивији споменик у месту је *Ужичка тврђава*. Њени остаци налазе се западно од центра града на високој стени под којом Ћетиња прави окуку у облику слова С. Испод Старог града, у сликовитом окружењу и са дивним, малим водопадом налази се и минијатурна *стара хидроцентрала* из 1900. Друга је у свету на којој је примењен Теслин принцип полифазних струја. Данас старе машине поново раде, али у оквиру *Музеја технике*. Иначе на реци Ћетињи, у самом центру, испод Старог града, налази се *плажа* јединствене лепоте које је омиљено купалиште Ужичана. Традиционално, сваке године, на Ћетињи се организује и *такмичење у скоковима у воду* са Старог железничког моста. Главни градски трг настао је планском градњом после Другог светског рата. На њему су *Народно позориште и Народна библиотека*, док се на тргу Светог Саве налази *Саборна црква Светог Ђорђа*, саграђена половином 19. века. За туристе је интересантна *Кућа Јокановића, Галерија*, а недалеко од града, у селу Каран, налази се *Бела црква*. Саграђена је 1337. и припада Рашкој школи. У њој се налазе очувани портрети ктитора Брајана с породицом, цара Душана и царице Јелене. Близу магистрале Београд–Ужице и пруге за Бар, у селу Потпећ, налази се и најзначајнија пећина западне Србије – *Потпећка пећина*. Улаз јој је висок 50м, а осветљена је 555м. Богата је ретким облицима пећинског накита.

Севојно је препознатљиво и по цркви брвнари, док је *етно-парк Терзића авлија* познат кроз очување традиције и фолклора овог краја. Чувени *Тарабићи* живели су у селу *Кремна*, између Таре и Златибора. Они су заслужни за постојање и данас врло атрактивног *Креманског пророчанства*. Иначе, село Кремна је почетком 20. века проглашено за ваздушну бању. Недалеко од села Кремна је и *Мокра гора*, чувена по Шарганској осмици и Дрвенграду. *Шарганска осмица* је најатрактивнија туристичко–музејска железница у Европи. Висинска разлика од 300м, од Шаргана до Мокре горе, решена је пружном петљом у виду броја осам, и њом саобраћа воз „Ђира“. *Дрвенград* је филмско етно-село на Мокрој гори. Изградио га је редитељ Емир Кустурица на брду Мећавник. Мећавник надвисује село Мокра гора и висински је на истом нивоу са железничком станицом Јатаре, кроз коју пролази уска пруга. Дрвенград је необично етно-село у градском стилу. На једном крају има улазну капију, а на другом малу дрвену цркву. Црква је грађена по угледу на руске и посвећена је Светом Сави. У централном делу села је трг, поплочан дрвеном коцком и сеченим дрвеним праговима. Опкољен је брвнарама, које су аутентичне и пренете из тог краја Србије и Босне. Дрвенград има галерију Слика, библиотеку, биоскоп...*Завичајне дане*, посећују и бројни туристи из земље и иностранства. Иначе, све што је овде јесте Парк природе Шарган – Мокра Гора. По свему нераздвојна од Ужица, *Пожега* са много шума, бистрих потока, чистих планинских река, изворишта минералних вода... чувена је и по роду *квалитетне шљиве*, по којој је и једна од ракија добила име. Од Београда је раздваја 180км, а од Ужица 25км. *Стара црква* у Пожеги подигнута је 1839., а посвећена је цару Константину и царици Јелени. *Манастир Годовик*, посвећен светом Ђорђу, подигнут је међу првима у овом крају, током златне ере Немањића и од самог места удаљен је 8 км. *Црква брвнара* у селу Горобиле, надомак Пожеге, позната је по томе што се у њој чувају иконе светог Јована Крститеља, светих Апостола, Тајна вечера. Аутор је непознат, али је на њима приметан утицај руског барока. Надомак Ужица налази се *село Злакуса*. Осим што привлачи очуваном природом и ливадама пуним јагода и лековитог биља, ово место у свету је познато по мајсторству грнчара, традицији која

траје преко три века. Њихови производи су употребни глинени судови, као што су лонци, ђувечаре, пржуље, сачеви... Храна спремна у овим посудама је изузетног укуса и мириса. Амфоре најбољег грнчара Злакусе налазе се на свим континентима. Сваког лета овде се одржава манифестација „Међународна колонија керамике и грнчарства“ а с јесени се одржава „Јесен у Злакуси“.

Чачак је град на реци *Западној Морави*, окружен планинама Јелицом, Овчарем, Кабларом и Вујином, центар Моравичког округа, на Ибарској је магистралу, 144км од Београда. Када се крене ка овом крају, свакако се мора видети урбано језгро града Чачка. Чачак је место настањено још у праисторији, а најзначајнији праисторијски налаз је из *Атенице*, где су око 500. п.н.е. сахрањени, највероватније, трибалски кнез и кнегиња са богатим златним и сребрним накитом. Постојало је насеље и у римско време (4. век), о чему сведоче *остаци римских терми и споменици Јупитеру*. У оквиру чачанске општине откривене су и бројне *villae rusticae*, пољопривредна имања, такође из римског доба. *Конак Јована Обреновића* у Чачку, после цркве, најстарија је сачувана грађевина. Подигао га је 1835. године Јован, брат кнеза Милоша. На њему је једини очувани грб династије Обреновић, а у њему музејска поставка старе градске куће. *Народни музеј* има чак три сталне изложбе – приказ историје од неолита до средњег века, „Овчарско-кабларски манастири и цркве чачанског краја“, као и „Чачански крај у устанцима и ратовима 1804–1941.“. Многе старе куће у овом месту сачувале су свој оригинални изглед – *Окружно начелство, Соколски дом, Гимназија, Хаџића кућа, палата Драгомировића, кућа мајора Гавриловића. Уметничка галерија Надежде Петровић* је спомен на Сликарку, зачетницу модерне ликовне уметности у Србији, као што је и Меморијал „Надежда Петровић“ једна од најзначајнијих манифестација савременог Сликарства Србије. *Споменик ратницима Првог светског рата* на чачанском гробљу, подигнут 1934., јединствен је у свету. На њему се на једној страни налази православни, на другој католички крст, на трећој исламски полумесец, а на четвртој Давидова звезда. *Споменик Танаску Рајићу* на брду Љубићу чува успомену на легендарног тобцију из Првог српског устанка.

Врх *Градина* на планини Јелици, 8км од центра Чачка, у селу Граб, познат је по археолошком локалитету великих размера. Овде се могу видети остаци рановизантијског утврђеног града, који сведоче о развијеном привредном и културном животу на овом простору још у 6. веку. У *Овчарско-кабларској клисури*, кроз коју се пробија Западна Морава, на десетак километара од центра Чачка, постоји *10 православних манастира* и два света места. Са великом сигурношћу може се рећи да су подигнути крајем 14. века, у време доласка монаха исихаста у Србију. У народу се ова област назива Српском Светом гором. Данас живе *манастири – Ваведење, Вазнесење, Преображење, Сретење и Света Тројица* на десној, као и *Благовештење, Илиње, Јовање, Успење и Никоље*, на левој обали Мораве. Осим манастира, ту су и *збег-црква Кађеница и Савиње* – црква посвећена Светом Сави. Архитектонски представљају ренесансу Рашке градитељске школе. У њима су деловале радионице за преписивање и илуминацију књига, Сликање икона и израду различитих богослужбених предмета. *Планине Овчар и Каблар* идеалне су за оне који се баве риболовом, планинарењем, сплаварењем или екстремним спортовима. На Каблару се, чак, организују курсеви екстремног планинарења, док је прави хит узлетиште за параглајдинг на врху Овчара. Чачак има изворе минералне воде у три бање. *Овчар Бања*, осим термалних вода, пружа могућност активног одмора. Овде се могу користити услуге wellness центра, али истовремено уживати у природним

атракцијама Овчарско-кабларске клисуре, пределу изузетних одлика, са разноврсном флором и фауном и богатим споменичким наслеђем. *Атомска бања Горња Трпча*, је по терапијској вредности лековитих вода, позната и ван граница наше земље. Термоминерална вода ове бање је благо радиоактивна, а поред осталих садржи и ретке микроелементе, у чему се крије тајна оздрављења бројних туриста који овде долазе. Пријатна клима, бујно зеленило, планински свеж ваздух који до ње допире, окрепљују, лече и враћају животну енергију. Атомска бања је у близини бројних културно-историјских споменика, што је поред значаја који има као центар здравственог туризма, сврстава и у занимљива и атрактивна места за одмор. Чачак организује сваке године преко 30 различитих културних и спортских манифестација. Свакако, најважнија је *Дисово пролеће*, сваког маја, настала у част песника Владислава Петковића Диса и поезије. У њеном вишедеценијском трајању учествовали су сви значајнији песници 20. века.

Из Ужица, Пожеге и Чачка, са пута који води Овчарско-кабларском клисуром, скреће се долином реке Бјелице и стиже у општину *Лучане*. Највећи део ове општине заузима област *Драгачева*. Одвајкада насељено, ово подручје богато је *споменицима културе*. Неки су из античког и периода римске доминације, други су из српског средњег века, а многи и новијег порекла. Значајни локалитети су Брег, Збеговиште, Ораница. Цркве у овој општини углавном су делиле судбину народа. Тако данас готово и да нема сачуване цркве из времена које је претходило Првом српском устанку. А, у време Карађорђевог устанка и после њега, 1815. почиње обнављање старих и изградња нових богомоља. Природа овог краја је јединствена и очувана. У томе велику улогу имају мештани који су се организовали у неколико еколошких друштава како би свој завичај сачували од лошег утицаја цивилизације. Еколози Драгачева посебно су поносни на споменик природе *Раданова гора* у селу Гуча, засеоку Велес, која представља прву и једину приватну шуму под заштитом државе у Србији. Споменик природе су и *Стабла Драгачева*, где је девет стабала дрвећа у разним драгачевским селима, због своје старости, пејзажне атрактивности и биолошке вредности проглашено за заштићена природна добра и стављено под заштиту државе. *Гуча*, удаљена од Лучана 16км, у свету је прослављена *Драгачевским сабором трубача*. Једном годишње, током прве недеље августа, десетине хиљада људи из целог света долази у ово село да уживају уз музику лимених оркестара Балкана. Тих дана, већ више од 50 година, Гуча постаје светска престоница трубе. Дуж улица су бројни вашарски продавци, а под шатрама посетиоци уживају у обимним гозбама, праћеним живом музиком. На менију су роштиљ, печење и свадбарски купус.

Одмах иза школе у Гучи је *Музеј крајнуташа*, надгробних споменика сакупљаних на подручју Драгачева, у облику стуба, са стојећом фигуром покојника, клесани или бојени, који су најчешће стајали поред путева. Туриста на путовању овим крајем треба обавезно да посети остатке римских терми у центру Чачка, Српску Свету гору, Гучу и Драгачевски сабор трубача, као и Сабор фрулаша у Прислоници који се две деценије, сваке године у другој половини јула одржава. У питању је јединствена манифестација која за циљ има неговање изворне народне културе, обичаја и музичке традиције српског народа. Градитељи фрула и други мајстори старих заната излажу своје рукотворине заједно са плетиљама, везиљама, ткаљама и домаћицама које припремају стара традиционална јела овог краја. Духовни отац Сабора је професор флауте Миодраг Миле Азањац.

Шабац се налази на обали реке Саве, на 85км западно од Београда и седиште је Мачванског округа. Процват је доживео у 19. веку после српских устанака, захваљујући томе што је надамак Војводине. У Шабац је донет први клавир, формиран први оркестар у тадашњој Кнежевини Србији, основана прва болница и апотека. Урбаним језгром града Шапца доминира *црква Светог Петра и Павла*, саграђена 1831. са иконостасом Павла Симића, истакнутог Сликара средине 19. века. *Народни музеј* налази се у здању Полугимназије из 1856. и има значајну збирку археолошке, историјске и етнографске грађе. Као вредно архитектонско здање издваја се и *кућа Крсмановића* која се налази у Карађорђевој улици, данашњем главном шеталишту. Шабац има и свој споменик љубави – *Ашиков гроб*. Подигнут је у селу Метлић у знак сећања на трагичну љубав Павла и Ђуле. Овај догађај је, у својој новели, описао и Јанко Веселиновић. Уз сам град налази се и *Шабачка тврђава*. Подигли су је Турци 1470. на месту средњовековног Заслона, као правоугаоно равничарско утврђење са угаоним кулама, опасно ровом кроз који је текла Сава. Очуване су зидине и једна кула. Сваке године, на Малу Госпојину, одржава се чувени *Шабачки ваишар* који се сматра једном од највеселијих манифестација у Србији. Од 1968. Шабац је домаћин *Чивијаде* и престоница Чивијашке републике, највећег хумористичко-сатиричног фестивала у Србији. *Мишар*, крај Шапца, место је где је устаничка војска, предвођена Карађорђем, извојевала велику победу над Турцима, познату свим љубитељима епске поезије због описа у песми Бој на Мишару. Легендарна планина *Цер*, позната по Церској бици, великој српској победи у Првом светском рату, под вођством *војводе Степе Степановића*. Данас је ово место, 25км удаљено од Шапца, омиљено излетиште. Ту се налази и леп планинарски дом из кога се пружа прелеп поглед на мачванску равницу. У селу *Липолист* крај Шапца, крајем јуна, традиционално се одржава *Фестивал руже Липолиста*. Манифестација обично почиње поделом 1000 ружа у шабачкој пешачкој зони. Иначе, у овом селу се годишње произведе до 700.000 садница ружа, од чега се трећина извезе на тржишта Европске уније.

* * * * *

Треба истаћи да туристичка делатност позитивно утиче на акције заштите, обнављања, рестаурације и ревитализације културно-историјских споменика, који су део наше животне средине. Ове активности се посебно односе на: значајна архитектонска остварења из прошлости, амбијенталне целине, тврђаве, замкове, сеоске и занатско-трговачке куће и сл. Објекти и просторне целине оваквог типа постижу висок степен афирмације, управо, кроз поступак туристичке валоризације, путем које се шири свест о потреби њиховог очувања. Историјски споменици као културни мотиви са својим споменичким својствима и атрактивностима могу се туристички експлоатисати, ако су задовољени основни рецептивни услови (саобраћај и смештај), а утичу на дужи радијус кретања, условљавају високу туристичку потрошњу, нуде различите могућности туристичког активирања, изградњу приступних саобраћајница и других инфраструктурних садржаја, заштиту окружујућег амбијенталног простора, а масовношћу туристичког промета из већих градова у окружењу обезбеђују позитивне економске ефекте у туристичкој експлоатацији.

8. РЕЦЕПТИВНИ РЕСУРСИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА

Материјална основа развоја туризма или рецептивни ресурси подразумевају анализу карактеристика услова за смештај и исхрану туриста у туристичким центрима, с обзиром да је овај елемент туристичке понуде један од најбитних у развоју туризма. Укратко ће се сагледати значај саобраћајница и саобраћајних средстава, рад туристичких агенција, јавна туристичка инфраструктура и супраструктура, као и туристички промет. Материјална основа је својим квалитетом битна за туризам, мада је она и у функцији других делатности и привредних грана, тј. одговара захтевима становништва најразличитијих опредељења. Тако су рецептивни капацитети у градским привредним центрима у знатној мери подређени нетуристичким захтевима, док се саобраћајнице и саобраћајна средства користе и за нормално функционисање живота и рада домицилног становништва..

8. 1. Саобраћајнице и саобраћајна средства

У активирању туристичког потенцијала на тлу Србије важно место заузимају саобраћајнице и саобраћајна средства, јер се дешава да одређене просторне целине располажу природним и антропогеним туристичким вредностима, да имају чак и добру почетну угоститељско-смештајну основу, а да бржем развоју туризма смета недостатак добрих путева. Мрежа саобраћајница према значајним туристичким дисперзивима одакле туристи долазе, прилазни путеви самом месту, као и њихова повезаност са другим локалитетима у окружењу чине саставни део атракције и понуде једног туристичког места. Саобраћај и саобраћајна средства су значајни за туризам не само по питању развијености мреже, него и по квалитету самих саобраћајница и саобраћајних средстава, јер они чине основу за формирање туристичких токова, тако да непосредно и у гравитационој сфери оних саобраћајница где је промет изражен годинама, долази до формирања тзв. туристичких праваца. С обзиром да је наша земља претежно планинска, увек постоји проблем комуникационе савладивости овог простора., што је један од разлога малог броја и скромног квалитета наших саобраћајница. У превозу путника и туриста данас највећи значај има друмски саобраћај, укључујући и градски, потом следе железнички и ваздушни, а речно-језерски за сада и не постоји као категорија у функцији туризма.

У развоју масовног туризма тј. у туристичком промету наше земље **друмски саобраћај** заузима примарно место, више изражен у наглom повећању броја одређених категорија саобраћајних средстава, него у изградњи нових и осавремењавању постојећих саобраћајница. У најзначајнију саобраћајну окосницу за туризам спада аутопут Е-75, Суботица-Нови Сад-Београд-Ниш, на који се, од Београда, надовезују путеви према Шиду и Вршцу. Код Ниша се овај пут одваја на исток долином Нишаве, према Пироту и даље Софији, а према југу, долином Јужне Мораве према Скопљу и Солуну. Део приморског туристичког правца везује Београд

и Ужице са Црном Гором преко Бијелог Поља, Подгорице и Петровца на мору. Емитивна подручја на северу са више дестинација у централној и јужној Србији повезује пут који води од Београда, преко Краљева, Приштине, Скопље. За повезивање матичних насеља са туристички најзначајнијим делом Подунавља значајну функцију има пут од Београда преко Смедерева или Пожаревца до Великог Градишта, Голупца, Доњег Милановца и Кладова.

Већа туристичка места и центри повезани су друмовима са савременим коловозом, а обележје ауто-пута има деоница Суботица-Београд-Ниш, Е-75, део паневропског коридора 10, док су остали путеви далеко испод норми који су потребни за саобраћај велике фреквенције, нарочито у туристичкој сезони. Наши путеви имају узани коловоз, оштре кривине, укрштају се у истим нивоима са другим путевима и пругама, пролазе кроз насељена места, имају импровизована и нефункционална паркиралишта итд. Повећање броја возила премашује тренд побољшања путне мреже у квалитативном смислу, а и због транзитног значаја земље, поготово у условима максималне фреквенције туриста, у шпицу туристичке сезоне, недостаци квалитетних путева су још израженији, па долази до застоја услед формирања дугих колона аутомобила, а често и саобраћајних удеса. Зими, у туристичкој сезони је тај проблем још израженији, јер се туристи отежано крећу до туристичких центара, а некад им је, због временских услова, то онемогућено, чиме се смањује покретљивост туриста, што за развој туризма није добро. Поред тога је и редовно снабдевање туристичких места онемогућено.

Железнички саобраћај је изгубио примарну улогу у туристичком промету наше земље, али му се значај огледа и повезивању континенталних емитивних центара са приморјем, бањским местима, градским туристичким местима. Железница има низ недостатака који се огледају у неповезаности мреже, спорости, квалитету и удобности превоза, али има и предност која се односи на ниску цену превоза, што му даје значајно место међу осталим гранама саобраћаја који су у функцији туризма. Наше пруге су нормалног колосека и двоколосечне, електрифициране, са електричним локомотивама, мада број путничких вагона опада. Просечна густина железничке мреже код нас је 4,1км/100км, нешто гушћа на северу, у Војводини 8,6км/100км, у централној Србији је 3,6км/100км, а на Косову је 2,8км/100км.

Ваздушни саобраћај у функцији развоја туризма наше земље се испољава у виду линијских и чартер летова. Линијски летови су везани за кратка и средња растојања, а чартер летови обухватају путовања на одређено време од матичних места до туристичких центара укључујући често и туристички аранжман. Авиопревозници се у нашој земљи појављују као организатори комплетних потреба туриста, почевши од путовања до смештаја и осмишљавања и реализације целокупне туристичке понуде. У туристичкој сезони формирају се тзв "ваздушни мостови" посредством којих се серијама летова туристи превозе од матичних до туристичких места и обратно. Повећан географски положај, стратегијски разлози и други фактори утицали су на рану појаву ваздушног саобраћаја код нас, од 1928. када се формирало ваздухопловно друштво "Аеропут" за превоз путника, робе и поште између Београда и Загреба. ЈАТ је основан 1947. и тада је располагао са 8 авиона и 153 седишта, 1957. са 14 авиона, да би осамдесетих година овај број био утростручен. Наша флота је 2005. сведена на 17 авиона који су имали 2060 путничких места, а број превезених путника је био 1,1 милиона, што је последица интензивније експлоатације летилица и гушћег реда летења. У Србији постоје 3

аеродрома за путнички саобраћај: у Београду, аеродром "Никола Тесла", У Ниши "Цар Константин Велики" и "Слатина" у Приштини. Развој ваздушног саобраћаја у функцији туризма огледа се кроз повећање броја линија, прилагођавање захтевима и потребама туриста за начином превоза, ниже су цене, боље је повезивање са осталим видовима саобраћаја, а улаже се и у модернизацију авио-парка .

Речно-каналски и језерски саобраћај у нашој земљи, и поред низа повољних услова за постојање, не функционишу од 1986., а превоз путника Дунавом обављају страни бродови. Поређења ради 1955. имали смо 12 бродова са 3500 места и превезано је 1.192.000 путника, а 1985. смо имали 16 бродова који су превезли само 97.000 путника. Овај вид саобраћаја има малу акумулативну моћ, захтева велика почетна улагања, а финансијски ефекти се очекују тек кроз неколико година. Недостатак "беле флоте" негативно утиче на развој туризма на Дунаву, тј. Ђердапском језеру, јер повезивањем Дунава са Мајном и Рајном створили су се услови да многи страни бродови све чешће долазе и до нас са циљем обиласка туристичких центара и локалитета на српској обали Дунава. Наша флота би морала да буде модернија, бржа, да нуди организоване програме и туре на већим растојањима, да се изграђују пристаништа са адекватним садржајима за пријем, ремонт бродова и прихватање овакве категорије туриста. Наша "бела флота" треба да буде подређена потребама модерног наутничког туризма, уз изградњу пристаништа и марина које ће бити повезане са друмским прилазним саобраћајницама, као и онима које повезују туристичке пунктове дуж реке. За потребе туризма сада се користе пристаништа на Дунаву у Апатину, Новом Саду, Београду, Панчеву, Ковину, Смедереву, Кладову, Прахову и у Шапцу и Сремској Митровици на Сави.

Уопште узев стање саобраћаја и саобраћајница у нашој земљи може да се окарактерише на следећи начин: у земљи постоји релативно добар систем јавног аутобуског и железничког међуградског превоза, а у већим градовима постоји систем градског превоза (аутобус, трамвај, тролејбус). Цене јавног транспорта (градског и међуградског) су повољне, посебно за међународне посетиоце. У свим већим градовима Србије делује велики број такси возача и неколико rent-a-car компанија (National, Avis, Budget). Такси услуге су ниског квалитета услед старог и ислуженог возног парка, а постоји већи број такси возила чији власници раде без дозвола и чије цене превоза уносе конфузију у иначе јасну структуру цена званичних такси удружења. Нема довољно флексибилности код rent-a-car компанија – ограничен је број возила по категорији. Јавни превоз не задовољава међународне стандарде квалитета, а ни железнички превоз није конкурентан у односу на аутобуски превоз. Осим на станицама, тешко је наћи било какву информацију о услугама јавног превоза (ред вожње, цене). Застарелост мреже железничких пруга проузрокује ниску просечну брзину и недовољан степен безбедности, а низак квалитет и неуређеност ентеријера возова (израубованост) не привлачи туристе да користе ову врсту транспорта. Интересантне су пруге уског колосека које су туристичке активирани, попут Шарганске осмице. Није успостављен јавни речни саобраћај који би повезивао Београд с Новим Садам и другим градовима на Дунаву, нарочито на подручју Националног парка Ђердап.

Што се тиче саобраћајне доступности наше земље за посетиоце из иностранства, може се закључити следеће: Београдски аеродром добро повезује Србију с Европом, Средњим истоком, Русијом, северном Африком и северном Америком. Скоро обновљен аеродром у Нишу као алтернатива за аеродроме у Београду и Софији, али и веома атрактивна локација за пријем неког low-cost

превозника. Постоји двадесетак војних и спортских аеродрома који се релативно брзо могу претворити у туристичке. Европски верификовани коридори су коридори VII и X, а и одобрена су средства за градњу од стране Европске комисије Железнички систем повезује Србију са свим земљама у региону и представља кичму масовног превоза, а значајан напредак је и изградња брзе пруге Београд-Будимпешта. Заинтересованост Европске комисије да обнавља, финансира и гради главне коридоре пруга је такође значајна. Београдски аеродром са променом власништва и трансформације Јат ервејза у Еир Србија омогућава приступ тзв. low-cost превозницима (Ryan Air, Easyjet, Germanwings) и уводи већи број веза (дневно, недељно) с великим европским и светским градовима.

Нема довољно аутопутева, док је систем магистралних путева у релативно лошем стању (рупе, сигнализација). Друмска инфраструктура је нарочито лоша кад су у питању локални путеви. Већина урбаних агломерација има истакнута имена главних улица, а у примени је конзистентан систем означавања на главним друмским правцима, мада недостаје целовит систем означавања туристичких атракција, производа и услуга. Знакови и путокази нису одржавани и чисти, понекад написани само на ћириличном писму (улични називи), што странцима отежава сналажење. У урбаним агломерацијама има премало знакова и ознака за лакше сналажење, располажу с довољним бројем места за паркирање и у већини случајева паркирање се наплаћује, мада често недостају информације о ценама, временским распоредима и друго. У већини случајева саобраћај у Србији се одвија без већих застоја и саобраћајних гужви, сем неколико друмских праваца - коридор X у шпицу сезоне и на граничним прелазима Хоргош и Градина, као и излаз и улаз у главни град - Београд

8. 2. Хотелијерска и ресторатерска основа

Крајем 2013. у Републици Србији било је регистровано 85.867 хиљада туристичких лежајева, распоређених у 695 пословних објеката, који су располагали с укупно 36.163 смештајних јединица (соба). Иако се укупан број регистрованих туристичких лежајева није битније мењао у задње три године, ваља констатовати да је током протекле деценије у односу на базу 1995. дошло до осетног смањивања укупног броја лежајева, за око 5,5 хиљада. С друге стране, регистровано смањивање укупног броја лежајева није се одразило на све врсте смештаја једнаким интензитетом. Тако се укупан број лежајева у бањским и климатским лечилиштима у посматраном периоду чак нешто и повећавао, док је највећи губитак лежајева остварен у капацитетима приватног смештаја. Што се хотелског смештаја тиче, највеће учешће, чак 65% отпада на хотеле са 2* и 3*, док хотели са 4* и 5* представљају око 11% укупног хотелског капацитета Србије, а хотели са 1* и некатегорисани објекти сачињавају чак 24% укупно регистрованог хотелског смештаја у земљи. Највећи број лежајева налази се у Југозападној и Копоничкој регији, 39% свих лежајева, односно у Београдској регији, 36% свих лежајева. Војводина учествује с 12% у укупном смештајном капацитету Србије, а Нишка регија са 9%. Изградња хотелијерских и ресторатерских капацитета у нашој земљи није подређена само потребама туризма, већ и широком грађанству, а иста ситуација је и у изградњи саобраћајних и трговинских објеката. Најзначајнији елемент туристичке понуде јесу капацитети за смештај и исхрану туриста који у великој мери предодређују и обим развоја туризма у туристичком месту, регији или земљи. Њихов

обим, динамика и структура зависи од захтева туристичке тражње, али и од степена привредног развоја наше земље, посебно њене акумулативне способности.

Капацитети за смештај се деле на :

- **Основне смештајне капацитете** – у које убрајамо: хотеле, туристичка насеља, пансионе, мотеле и преноћишта,
- **Комплементарне смештајне капацитете** – у која спадају: домаћа радиност (приватна домаћинства), кампови, одмаралишта (радничка, омладинска и дечја), бањска и климатска лечилишта, гостионице, планинарски домови и куће), кола за спавање, бродске кабине и друге врсте смештајних капацитета.

У погледу односа основних и комплементарних смештајних капацитета знатно је веће удео комплементарних (74%) него основних (26%) смештајних капацитета, што је неповољна ситуација за бржи развој туризма код нас. Страни туристи у нашој земљи се оријентишу на основне смештајне капацитете, првенствено хотеле (73%) и туристичка насеља (21%), док је учешће осталих капацитета далеко мање. Од комплементарних смештајних капацитета најчешће се користе приватна домаћинства и кампови, с тим што је и значај радничких и дечјих одмаралишта релативно велики, као резултат посебног третмана туризма у оквиру мера социјалне политике. Развој капацитета за смештај и исхрану у Србији пролазио је кроз више фаза, али се највише градило у бањским туристичким центрима, главним градовима и планинским центрима. Број јединица ресторатерских капацитета показује раст у континуитету, све више у приватном сектору, а експанзија је у изградњи барова, кафана, бифеа, класичних ресторана. С друге стране смањење је у изградњи гостионица, крчми, преноћишта, планинарских домова и експрес ресторана. Тако се смањење изградње планинарских домова одражава негативно на развој планинарења, као спортско-рекреативне активности, а постојећи домови су руинирани и незадовољавајућег квалитета услуга и смештаја. Највећа изградња смештајних капацитета је у Београду, где се адаптирају и реновирају стари и реномирани хотели, али и изграђују нови објекти великих и међународних хотелских ланаца. Слична ситуација је и у бањским, климатским и планинским центрима Србије, као и у већим градовима, привредним центрима, првенствено за потребе пословног света, али и туризма. У Војводини је иста тенденција у изградњи нових хотела високе категорије, а у томе предњаче Нови Сад и Суботица, Палић.

Неки општи закључци о смештајним капацитетима у нашој земљи могли би да се изведу на следећи начин:

- Постоји довољан број смештајних објеката у већини урбаних агломерација
- Број и разноврсност угоститељских објеката задовољава
- Осим већ врло добро етаблираних хотела (нпр: Hyatt и Inter-Continental у Београду, постоји све већи број објеката који су недавно реновирани или у потпуности изграђени и који задовољавају међународне стандарде квалитета услуживања (као хотел "Парк" у Новом саду, хотел "Амбасадор" у Нишу, хотел "М" и хотели "Александар" и "Шумадија" у Београду и сл.)
- Највећи број смештајних објеката је осредњег, нижег или ниског квалитета са 1*, 2* и 3*
- Највећи број смештајних објеката не нуди могућност коришћења интернета, посебно у собама
- Још увек се осећа велики недостатак реновираних објеката способних да понуде услугу на међународном нивоу квалитета

- У хотелским објектима мора доста да се ради на подизању квалитета ресторана и барова (тоалети!), простора рецепције и јавних простора
- Ниво чистоће у великом броју угоститељских објеката не задовољава.
- У великом броју угоститељских објеката, као и у мањем броју смештајних објеката, још увек није могуће плаћати кредитним картицама
- Готово све прехранбене намирнице локално се производе и високог су квалитета; поврће, месо, хлеб и слично
- Српска гастрономија има дугу традицију и може одмах да се промовише као изворна српска атракција
- Постоји званична категоризација ресторана
- Хронични недостатак перспеката о смештајној понуди, као и о понуди угоститељских садржаја
- Велики број запослених, посебно у ресторанима и баровима не уме да се служи страним језицима (енглески, немачки, француски, италијански итд)
- Капацитети хране и пића нису довољно специјализовани и нуде исту или сличну храну
- Мени је углавном само на српском језику.

8. 3. Туристичке агенције

Важан сегмент у повезивању туристичке понуде и тражње имају туристичке агенције које обављају неколико група послова:

- **Иницијативни послови** обухватају организацију туристичких путовања у иницијалним местима

- **Рецептивни послови** обухватају послове око прихвата и смештаја туристе, водичку службу, разгледање туристичких знаменитости, организовање излета унутар дестинације

- **Агенцијски послови** су продаја карата, улазница, мењачки послови, организовање превоза, приредби, манифестација, посредовање код ангажовања музичких, спортских, фолклорних и сл. група, издавање туристичких публикација, фотографија итд

- **Услужно-сервисни послови** обухватају посредовање код осигурања туриста; продају робе везане за туристички промет као и сувенира, набавку и изнајмљивање туристичких и спортских реквизита итд.

Код нас су се путничке агенције јавиле 1923., нагло су се развијале седамдесетих година, када је и почела експанзија туризма, како у матичним, тако и у рецептивним туристичким местима. Пословима карактеристичним за туристичке агенције баве се још и предузећа саобраћајног, угоститељског, трговинског и других видова пословања. Глобално посматрајући, са расподом СФРЈ и општом кризом долази до драстичног смањења аранжманских послова са иностраним туроператорима, распадају се велике агенције попут Путника, Југотурса, а потом долази до наглог повећања броја мањих приватних агенција. Увођењем законских прописа и услова под којима агенције раде добијајући лиценцу, тај број се уравнио. Туристичке агенције сада највише организују ученичке екскурзије, наставне и ваннаставне активности, рекреативне наставе, послове организовања боравка уз креирање туристичких аранжмана и њихове реализације у бројним и разноврсним дестинацијама.

8. 4. Промет туриста

Туристички промет у Републици Србији - јануар 2015. у односу на јануар 2014. године, број долазака туриста већи је за 9,5%, а број ноћења већи је за 4,7%. У јануару 2015. године, у односу на јануар 2014. године, број ноћења домаћих туриста мањи је за 0,7%, а број ноћења страних туриста већи је за 18,6%.

Далеко најпосећенији туристички центар Србије је главни град, Београд (34.826), потом следе Копаоник (17.102), Златибор (13.158), Врњачка бања (7.051), Нови Сад (6.429), Суботица (5.484), Тара (4.001), Стара планина (2.654), Буковичка бања (2.403), Дивчибаре (2.317), Сокобања (2.157), Крагујевац (2.090), Врдник (1.127). Овај број долазака туриста прати и одговарајући број ноћења, тако да је највећи број ноћења туриста у јануару 2015. остварен на Копаонику 96.042, потом у Београду 75.251 ноћења, Златибору (58.688), Врњачкој бањи (20468), на Старој планини (12.912), у Новом Саду (12.563), на Дивчибарама (10.620), у Суботици (9.761), Сокобањи (9.526), Селтерс бањи (9.174), Буковичкој бањи (5.608), Крагујевцу (4.105) и Врднику (3.474).

Просечно задржавање туриста у градовима као пословним центрима је до 2 дана, у Суботици је 1,78 дана, у Новом Саду је 1,95, у Крагујевцу је 1,96 у Београду 2,2 дана. Нешто дуже задржавање туриста је у српским бањама, у Врњачкој бањи 2,9, у Буковичкој бањи 2,3, у Врднику 3,08, Сокобањи 4.4. Изузетак је Селтерс бања у Младеновцу где је стационарно - болничко лечење које у просеку траје 21 дан. Најповољнија ситуација је у планинским туристичким центрима где просечан боравак траје више од 4 дана – Златибор (4,46), Дивчибаре (4,58), (Тара (4,83), Стара планина (4,87) и Копаоник (5,61).

Закључак о постојећој материјалној бази, врло важном сегменту за развој туризма Србије је:

- У земљи делују 73 туристичке организације али често нема ознака ни путоказа како лоцирати туристичке организације, па их туристи тешко проналазе. Запослени, у великој већини, говоре енглески језик, љубазни су, услужни, стрпљиви и спремни да помогну

- Недостаје међусобна координација и колаборација између туристичких организација у Србији, јер нуде само информације за своје подручје деловања и не нуде туристима информације о атракцијама у другим деловима Србије, нема тзв. "cross-selling"

- Туристичке организације не региструје приговоре туриста и не воде забелешке о њима

- Постоје различити информативни материјали, издати од стране туристичких организација на националном, регионалном и локалном нивоу, као и бројни проспекти и водичи који су посвећени различитим активностима, производима, услугама, ресурсима и атракцијама које ваља видети и посетити у Србији. Информациони материјали нису конзистентни у дизајну, имиџу, квалитету, позиционирању, квалитету информација, а понекад су и црнобеле фотокопије

- Основне јавне услуге као што су полиција, јавна чистоћа, осветљавање улица, здравствене установе, банке, расположиве су у свим већим и мањим агломерацијама у Србији

- Србија је спортски оријентисана земља са великим искуством у организовању међународних спортских приредби, као и традиционалних културних манифестација

- Не постоји организовани систем посете највећем броју природних и антропогених атракција, многе нису укључене у туристичку понуду, нити су одржаване за туристичке посете (јавни тоалет, трговине, туристички водичи, информациони пунктови)

- Неке туристичке атракције у Србији су пропраћене адекватним услугама, продавницама сувенира, угоститељским објектима, информацијама и сл.

- Нема ефикаснијег система заштите културно-историјских места и споменика

- Фокусираност је углавном на домаћег туристу.

9. РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ ТУРИЗМА СРБИЈЕ

9. 1. Појам туристичке регије - кластера

Пре него што је Влада РС усвојила Стратегију развоја туризма, стање туристичке привреде окарактерисано је као неискоришћен потенцијал могућег раста, који има компаративне предности у разноврсној структури атракција, дугој историји, општој препознатљивости, очуваним природним ресурсима, сразмерно доброј комуникацији и великом људском потенцијалу. А са друге стране – туристички производи нису адекватно развијени, ланац вредности није изграђен нигде, сем у Београду, недовољно су развијени смештајни капацитети, а туристичке атракције, природне и антропогене, нису одржаване, нити постоје пратећи производи. Ни људски ресурси нису јака карика, па су од стране стручњака "Hogwath consulting" окарактерисани као "уморна радна снага" са застарелим знањима, а уочен је и недостатак едукације у управљању у тржишним условима. Ипак, многе светске дестинације са сличним или чак слабијим потенцијалом атракција успеле су последњих година да се позиционирају на мапи светских туристичких земаља, па се очекује да ће тим путем поћи и Србија. У нашем најближем окружењу су то већ учиниле Мађарска, Чешка, Бугарска, Румунија и Пољска које су имале свој транзициони период.

У тренутку када је усвојена Стратегија, у структури националног бруто производа Србије, туризам је учествовао око 2%. Ради лакшег туристичког идентификовања наше земље код туриста, као и због дефинисања туристичког производа који се могу брзо пласирати на тржиште, Стратегијом је у Србији издвојено четири региона – туристичка кластера: Војводина, Београд, Југоисточна Србија и Југозападна Србија. Оваква подела Србије на регионе-кластере сугерише међусобну повезаност културних, духовних, емотивних вредности поднебља и људи који стварају туристичку понуду. Према усвојеној Стратегији сваки регион-кластер има своје кључне туристичке производе на којима се развија туризам и кључне дестинације које треба брже развијати у оквиру датог региона.

Тако су за **кластер Војводине** кључни следећи туристички производи: догађаји, специјални интереси, наутика, планине и језера и рурални туризам, а туристичке дестинације у којима туризам треба да буде водећа грана привреде су Палић-Суботица; Фрушка Гора - Нови Сад; Горње Подунавље; Делиблатска пешчара - Вршац и Зобнатица - Карађорђево.

Кластер Београд, као главни административни и политички град земље има низ могућности бржег развоја туризма, па су његови главни туристички производи дефинисани кроз: пословни туризам и МЦСЕ; градски одмор; догађаје; специјалне интересе и наутику. Главне туристичке дестинације београдске регије треба да буду Београд, Земун, Смедерево, Ђердап - Лепенски Вир и Винча.

Кластер Југоисточна Србија је својим потенцијалима опредељен за следеће туристичке производе: кружна путовања, специјалне интересе; планине и језера; здравствени и рурални туризам, а носиоци ових производа треба да су туристичке дестинације: Сокобања, Ниш, Зајечар, Власинско језеро и Стара планина.

Кластер Југозападна Србија треба да развија туристичке производе: догађаји, специјални интереси, планине и језера, здравствени и рурални туризам, а главне дестинације туристичког развоја овог кластера су Златибор, Копаоник, Дивчибаре, Голија и Тара (НСЗ,2006), као и Мокра Гора, Златар, Ужице, Овчарско-Кабларска клисура са манастирима, Прибојска бања итд.

9. 2. Туристички регион – кластер Војводина

Према Стратегији развоја туризма, кључна тема за маркетиншко позиционирање Војводине као туристичког региона је: "...Водено благо...панонски ужитак...", јер су стручњаци "Норвџах консалтинг" имали на уму диференцирање региона Војводине кроз апострофирање доживљаја воде на панонској равници. Имиц региона, са друге стране је омеђен мултикултуралношћу и свим формама живота на води и уз воду. Како су дефинисани кључни туристички производи и дестинације у региону, тако су Стратегијом дефинисани и кључни инвестициони пројекти, на првом месту изградња марине и туристичког комплекса уз Дунав; потом Палића, хотела у градовима и местима, салаша. Инвестициона улагања су потребна у нове, тематизоване пројекте Петроварадинске тврђаве, Зобнатице и Карађорђевог; у рехабилитацију војвођанских бања, као и у пројекте туристичке инфраструктуре и садржаја слободног времена.

Стратегијом развоја туризма дефинишу се и туристички производи које треба развијати у овом региону. Производи су дефинисани према значају тј. приоритету.

Градски одмори имају високи приоритет у области туристичких тура на Дунаву и Сави са водичем, као и искуство на реци; средњи приоритет је дат производима шопинг и догађаји, док је производ туристичко разгледање у категорији ниског приоритета.

Пословни туризам и МИСЕ имају високи приоритет производа: корпоративни састанци, подстицаји, конференције, пословни сајмови и изложбе и остале пословне посете.

Кружне туре имају производе високог приоритета у организованим и индивидуалним турама унутар Србије, док је средњи приоритет дат регионалним и међународним организованим турама.

Посебни интереси имају високи приоритет у производима благих активности (лов, бициклизам, речна експедиција, камповање), грубих активности (вожња кајаком и кануом и џип сафари), активности везане за културно наслеђе, туре – дворце и тврђаве, док је средњи приоритет дат активностима попут риболова, јахања, обиласка манастира и цркава. Ниски приоритет имају производи вожња 4x4, пешачење, посматрање птица, рафтинг, планинарење и пењање, параглајдинг, слободно пењање.

Наутика као туристички производ има високе приоритете у наутичким турама и разгледању.

Догађаји имају високи приоритет у производима из области културе, уметности и забаве, а ниски приоритет у области спорта.

У здравственом тј спа и велнес производу високи приоритети су дати "destination spa" и "resort hotel spa" производима, док је средњи приоритет дат "medikal spa" и "mineral springs spa" производима.

Планине и језера имају високи приоритет производа током пролећа, лета и јесени, док је средњи приоритет дат зимској сезони.

Рурални туризам има високи приоритет у активностима у природи (риболов, вожња бицикла, јахање), активностима које су везане за културу и културно наслеђе, ако и гастро туре. Средњи приоритет је дат активностима попут шетњи, тура културног наслеђа, тура религијског наслеђа.

9.3 Туристички регион – кластер Београд

Кластер Београд као кључну тему за маркетиншко позиционирање има: "Заводљив и избудљив, креативан и иновативан". Креатори Стратегије имали су на уму диференцирање Београда кроз апострофирање главног града, као и раскрснице многих путева, и оних правих и оних културних и пословних. Имиц Београда уоквирен је појмовима забаве и космополитизма. Бити откривен, бити "ин", бити део града који живи 24 сата, бити у центру свих комуникација. Како су Стратегијом одређени туристички производи и дестинације бржег развоја, тако су одређени и инвестициони пројекти:

- наутички систем Београд-Смедерево-Ђердап и пројекат Београд на Дунаву
- ревитализација постојећих хотела и гринфилд инвестиције у хотеле
- Конгресни и коференцијски центар "Сава"
- Пројекат туристичких искустава и инфраструктурне подршке туризму
- Авала
- Неколико тематских паркова
- Пројекти туристичке инфраструктуре и садржаја слободног времена

Стратегија развоја туризма дефинише и туристичке производе које треба развијати у кластеру Београда, а они су дефинисани према приоритету: високом, средњем или ниском.

Тако **Градски одмори** имају високи приоритет у турама са водичем на Дунаву и Сави и искуство на реци, док су средњи приоритет шопинг и догађаји, а ниски приоритет је дат разгледању.

Пословни туризам и МЦСЕ имају високи приоритет у производима као што су корпоративни састанци, подстицаји, конференције, пословни сајмови и изложбе, остале пословне посете.

Кружне туре имају високи приоритет у организованим и индивидуалним турама унутар Србије, док су регионалне и међународне организоване туре у средњем приоритету.

Посебни интереси имају високи приоритет у благим активностима (риболов и речна експедиција), активностима везаним за културно наслеђе, туре - дворци и тврђаве и гастро туре, док је средњи приоритет дат лову, бициклизму, јахању, камповању, пешачењу, посматрању птица и разгледању манастира. Ниски приоритет је дат цип сафарију, манастирима и археолошким путовањима.

Наутика као туристички производ има високе приоритете у наутичким турама и разгледању.

Догађаји имају високи приоритет у производима из области културе, уметности и забаве, а ниски приоритет у области спорта.

У **здравственом тј спа и велнес** производу високи приоритети су дати "destination spa" и "resort hotel spa" производима, док је средњи приоритет дат "medikal spa" и "mineral springs spa" производима.

Планине и језера имају високи приоритет производа током пролећа, лета и јесени, док је средњи приоритет дат зимској сезони.

Рурални туризам има високи приоритет у активностима у природи (риболов, вожња бицикла, јахање), активностима које су везане за културу и културно наслеђе, ако и гастро туре. Средњи приоритет је дат активностима попут шетњи, тура културног наслеђа, тура религијског наслеђа.

9. 4. Туристички регион – кластер Југоисточна Србија

Кластер Југоисточна Србија према Стратегији има кључну тему за маркетиншко позиционирање "...Још увек неоткривена...". Стручњаци "Norwath consulting" су имали на уму диференцирање овог региона потенцирањем развоја туризма планина, бања и културног наслеђа Југоисточне Србије, посебно истичући природу, здравље, спорт и рекреацију као основне елементе имиџа региона. Активности на отвореном, мир и тишина, минерални извори – само су неки од бенефита овог региона. И овде су одређени кључни туристички производи и дестинације, као и инвестициона улагања по приоритетима. Кључни инвестициони пројекти региона Југоисточна Србија су:

- пројекат Стара планина
- пројекат рехабилитације бања
- рехабилитација градских хотела
- Власинско језеро
- Пројекти туристичке инфраструктуре и садржаја слободног времена

Стратегија такође дефинише и туристичке производе које треба развијати у овом региону, према значају тј приоритету.

Пословни туризам и МЦСЕ имају као производ средњи приоритет у организацији корпоративних састанака и осталих пословних посета.

Кружне туре имају високи приоритет у организованим и индивидуалним турама унутар Србије, као и регионалне и међународне туре.

Посебни интереси као туристички производ имају високи приоритет у благим активностима (лов, риболов, речна експедиција, бициклизам, вожња 4x4, камповање), грубим активностима (планински бициклизам, вожња кајаком, кануом, истраживање кањона, пећина, планинарење, пењање, крос-кантри, скијање, џип сафари), активностима везане за културно наслеђе, туре–манастира, туре–УНЕСКО, дворци и тврђаве, археолошка путовања, гастро туре. У категорију средњих приоритета спадају јахање, пешачење, параглајдинг, а посматрање птица је сврстано у ниске приоритет овог производа.

Наутика има низак приоритет у области туристичких тура и разгледања.

Догађаји имају високи приоритет у производима културе и уметности, средњи приоритет у области забаве, а ниски приоритет у области спорта.

Спа и велнес производи високи приоритети имају у "destination spa" и "resort hotel spa" производима, док је средњи приоритет дат "medikal spa" и "mineral springs spa" производима.

Планине и језера имају високи приоритет производа током зиме, пролећа и јесени, док је средњи приоритет дат летњој сезони.

Рурални туризам има високи приоритет у активностима у природи (шетње), активностима које су везане за културу и културно наслеђе, као и гастро туре. Средњи приоритет је дат активностима попут риболова, јахања, тура културног наслеђа, тура религијског наслеђа, а ниски приоритет је дат вожњи бициклом и посматрању птица.

9. 5. Туристички регион – кластер Југозападна Србија

Кластер Југозападна Србија има кључну тему за маркетиншко позиционирање "...Историја и традиција са ужицима у природи...". На уму се имало диференцирање овог региона истицањем природе и планина у традиционалном креативном окружењу. Имиц региона чине забавна атмосфера, иновативност и „joie de vivre“! здравствени третмани и здравствени центри, планинске дестинације, жива атмосфера, средњевековна култура и манастири, само су део бенефита који туристима нуди овај регион. И овде су дефинисани кључни производи и дестинације у којима ће се брже развијати туризам, а кључни инвестициони пројекти овог региона треба да су:

- Довршење и проширење тј. побољшање постојећих дестинација (Копаноник, Злативор, Дивчибаре)
- Рехабилитација бања
- Рехабилитација градске хотелске структуре
- Отварање нових дестинација (Мокра Гора, Голија, Тара)
- Креирање бар два кластера руралног туризма
- Проширење инфраструктуре и капацитета за догађаје
- Пројекти туристичке инфраструктуре и садржаја слободног времена

Стратегија развоја туризма дефинише и производе које у овом кластеру треба развијати према утврђеном приоритету. (НСЗ,2006).

Пословни туризам и МЦСЕ имају као производ средњи приоритет у организацији корпоративних састанака и осталих пословних посета, док је ниски приоритет дат подстицајима, конференцијама, пословним сајмовима и изложбама.

Кружне туре имају високи приоритет у организованим и индивидуалним турама унутар Србије, као и у регионалним и међународним турама.

Посебни интереси као туристички производ имају високи приоритет у благим активностима (лов, риболов, речна експедиција, бициклизам, камповање), грубим активностима (планински бициклизам, вожња кајаком, кануом, истраживање кањона, пећина, планинарење, пењање, крос-кантри, скијање, џип сафари), активности везане за културно наслеђе, туре–манастира, туре–УНЕСКО, дворци и тврђаве, археолошка путовања, гастро туре. У категорију средњих приоритета спадају вожња 4x4, јахање, пешачење, параглајдинг, планински бициклизам, вожња кајаком и кануом, истраживање пећина, а посматрање птица је сврстано у ниске приоритет овог производа.

Наутика има низак приоритет у области туристичких тура и разгледања.

Догађаји имају високи приоритет у производима културе и уметности, средњи приоритет у области забаве, а ниски приоритет у области спорта.

Спа и велнес производи високи приоритети имају у "destination spa" и "resort hotel spa" производима, док је средњи приоритет дат "medikal spa" и "mineral springs spa" производима.

Планине и језера имају високи приоритет производа током зиме, пролећа и јесени, док је средњи приоритет дат летњој сезони.

Рурални туризам има високи приоритет у активностима у природи (шетње), активностима које су везане за културу и културно наслеђе, као и гастро туре. Средњи приоритет је дат активностима попут риболова, јахања, тура културног наслеђа, тура религијског наслеђа, а ниски приоритет је дат вожњи бициклом и посматрању птица.

10. ТУРИСТИЧКИ ПРОИЗВОДИ СРБИЈЕ

10.1. Особине данашњег српског производа

Иако Србија има разноврсну атракцијску структуру, њу не прати адекватан профил туристичких производа. У оквиру свих кључних туристичких атракција обликоване су иницијалне понуде пре 20-так и више година, а исте су, због одсуства Србије с међународног туристичког тржишта остале немодернизоване, а тиме и без веће преговарачке снаге према купцима. Наслеђена туристичка супраструктура је углавном створена за потребе домаћег туристичког тржишта, а нарочито социјалног, омладинског и дечјег туризма. Ово се објашњава чињеницом што је у време бивше Југославије главни фокус туристичког развоја био на јадранском туризму. Главни данашњи производи које прати и национална статистика Србије су: бање с климатским леčiliштима, планине и административни центри. Посебно треба истаћи да су главне градске дестинације Београд, Нови Сад и Ниш, а најзначајније бање су Врњачка, Соко бања и Бања Ковиљача, те Кањижа у Војводини. Главне планинске дестинације су Копаоник, Златибор и Дивчибаре. Последње време Србија постепено развија и производ руралног туризма који у различитим деловима добија различите форме понуде, нпр. у западном делу Србије овај производ се обликује на бази ревитализације старих руралних српских кућа, док се у Војводини све више препознаје понуда салаша, као типичног војвођанског руралног искуства повезаног активностима.

Један од врло карактеристичних српских туристичких производа, а који је настао у последње време су догађаји ("events"). Исти су настали као производ традиционалне српске привржености фестивалима. Гуча и Exit су се пробили на интернационалну сцену и имају висок тржишни потенцијал за прерастање у догађаје за светско тржиште. На уласку у нову еру развоја туризма, Србија је с једне стране суочена с потребом убрзане ревитализације наслеђене супраструктуре, а с друге стране с интелигентним коришћењем бројних нетакнутих атракција и обликовањем нових производа. Сасвим је извесно да рехабилитација наслеђене структуре има приоритет не само због економских и ефикаснијих солуција за повратак на међународно тржиште, него, пре свега због чињенице да је у и око наслеђених дестинација могуће на најлакши начин подићи капацитете понуде и ниво конкурентности, те тако створити јачу базу за маркетиншке активности. У том контексту, најважније је питање како ефикасно активирати наслеђену смештајну понуду Србије²⁰

²⁰ "Стратегија туризма Србије до 2015", "Horwath consulting", 2006

10. 2. Особине домаћих туриста према врстама производа

За потребе Туристичке организације Србије вршена су истраживања којима је било могуће извршити делимичну сегментацију домаће туристичке тражње и конструисати профил домаћег госта према три карактеристична туристичка производа Србије, тј према следећим туристичким производима: бање/лечилишта, планине и МИСЕ. Профил домаћег туристе је следећи:

- Доминатни туристи су људи изнад 50 година
- Преовладава основно образовање
- Нижа и средња платежна категорија
- Нешто више мушкараца него жена
- Преовладава склоност комплементарном смештају
- Они који бораве у хотелима, преферирају хотеле ниже категорије, са 3*
- Углавном сами организују пут
- Бирају дестинацију на препоруку пријатеља или користе лично искуство
- Бораве у дестинацији више од 7 дана
- Користе услуге пуног пансиона
- Путују претежно сами или у пратњи брачног друга
- Ниска је ванпансионска потрошња

У **Бање Србије** као туристички производ и омиљено место одмора одлазе туристи следећих карактеристика:

- Млади од 18-35 године и људи средњих година од 35-50 године
- Преовладава више и високо образовање – 51%
- Виша је платежна категорија
- Нешто је више жена него мушкараца
- Преовладава склоност хотелском смештају
- Од туриста који бораве у хотелима, преференција је за хотелима са 3*
- Углавном сами организују пут
- Бирају дестинацију на препоруку пријатеља или користе лично искуство
- Бораве на дестинацији 7 или више од 7 дана
- Користе услуге пуног пансиона или полупансиона
- Путују претежно у друштву породице
- Осредња је ванпансионска потрошња

Туристи који преферирају **одмор на планинама** имају следеће карактеристике:

- Више и високо образовање преовладава
- Виша и висока платежна категорија
- Знатно више мушкараца него жена
- Изразита склоност ка хотелском смештају, нарочито према хотелима са 3* и више
- Пут је институционално организован
- Дестинација је унапред детерминисана
- Бораве у дестинацији најчешће 1-2 дана
- Доминантно користе услуге ноћења са доручком
- Путују готово искључиво сами
- Натпросечна ванпансионска потрошња у односу на друге домаће госте
- То су претежно људи између 35 и 55 година живота

И туристи, пословни људи, учесници скупова + MICE туристичког производа имају следеће особине

- Људи између 35 и 55 година
- Више и високо образовање преовладава
- Виша и висока платежна категорија
- Знатно више мушкараца него жена
- Изразита склоност хотелском смештају и преферирају хотеле с више од 3*
- Пут је институционално организован
- Дестинација унапред одређена
- Бораве у дестинацији најчешће 1-2 дана
- Доминира коришћење услуге ноћење с доручком
- Путују готово искључиво сами
- Натпросечна је ванпансионска потрошња у односу на друге домаће госте

Стратегија развоја туризма Србије базира се на профилу савременог туристе који има следеће особине: независан је, технолошки описмењен посетилац, у потрази је за аутентичним искуством, активан је, заинтересован за културу и очуване природне ресурсе дестинације у коју путује. "Нови туриста" има повећан сензибилитет за однос новац/напор, односно тражи добру вредност за свој уложени новац. Према Стратегији, производи који чине портфолио Србије су: градски одмор, кружна путовања, пословни туризам+MICE, здравствени туризам, планине и језера, наутика, догађаји, рурални туризам и специјални интереси. Од свих наведених производа највиши ниво атрактивности и низак ниво конкуренције у окружењу имају пословни туризам + MICE, као и кружне туре. Висок ниво атрактивности и средњи ниво конкурентности имају градски одмори, специјални интереси и догађаји, док средњу атрактивност и низак ниво конкурентности имају наутика, Spa i wellness, планине и језера, рурални туризам.

10. 3. Градски одмор

Тренд све краћих одмора у односу на раније, традиционално дуже одморе, пораст броја нових урбаних дестинација, пораст броја нискобуџетских авиокомпанија, пораст градског туризма утицали су на развој потенцијала туристичког производа: градски одмор. Градски одмори базирани су на посети градовима са специфичним производима и услугама у оквиру туристичке понуде. Обично траје између 1 и 4 дана, а главни мотиви путовања су посао, историјско наслеђе, култура, шопинг, догађаји и ноћни живот. Овај туристички производ није сезонског карактера и врло је еластичан у односу на цену. Туристи су млађе особе (15-25 година), млађи парови без деце, старије особе и групе пријатеља. За развој овог типа туристичког производа врло је значајан довољан број квалитетног смештаја, доступност, тематизоване зоне са скупом доживљаја и искустава, специјализација угоститељског и услужног сектора – као што је трговина локалним сувенирима, гастрономија, водичи и остало. Велику улогу имају специјализоване дестинацијске менаџмент компаније као носиоци организаторског сегмента самог производа, активности и пакета за домаће и стране туристе. Стратегија развоја овог производа у Србији фокусира Београд и Нови Сад као градове са највећим потенцијалом и Ниш као центром регије.

Развој овог производа захтева: кооперацију и значајне нивое удруживања између хотелског сектора и туроператера и путничких агенција, тј. специјализоване дестинацијске менаџмент компаније; квалитетан туристичко - информативни сектор; специјализацију угоститељског сектора; развој додатне туристичке понуде; коришћење културних и спортских ресурса у туристичке сврхе; доступност и нискобуџетски авиопревоз, као и превоз Дунавом.

Циљна међународна тржишта заинтересована за овај производ су: Немачка, Велика Британија, Француска, Италија, Шпанија, потом Мађарска, Чешка, Словачка, Бугарска, Румунија и земље из бивше СФРЈ. Градски одмори као туристички производ представљају значајну карику за развој других туристичких производа, као што су кружна путовања, посебни интереси и догађаји.²¹

Тржиште кратких, градских одмора је подељено између организованих пакета (превоз, смештај) и индивидуално организованог одмора. Због све већег броја тзв. "low-cost" авиопревозника, који чине све више европских дестинација доступнима, потенцијални туристи све више самостално организују све аспекте путовања, од превоза, преко смештаја у хотелу, као и осталих услуга у дестинацији, путем Интернета. Овај туристички производ нема сезонски карактер и врло је еластичан у односу на цену.

Туристи кратких, градских одмора су код нас врло често Немци, самци или парови, изнад 30 година старости са средњим и високим примањима, живе у урбаним срединама, путују без деце, а главни интерес им је да кроз градско ткиво, брзо упознају другачије културе, да уроне у историју, архитектуру, забаву у граду, које проналазе пешачењем. Уживају у шопингу, баровима, ресторанима, иду на излете у руралне крајеве рент-а-карром, врло су заинтересовани за догађаје, путују у периоду јун-август, у априлу-мају и септембру-октобру, самостално, у хотелима са добром понудом и повољном ценом, остају 3-5 дана, користе Франкфуртски аеродром због могућности директног лета. Зато је потребно да наше дестинације које рачунају на бржи развој овог производа прво креирају добар и снажан интернет портал који ће имати могућности директне резервације смештаја, као и повезаност странице са главним авио и low-cost компанијама, глобалним интермедијаторима, уз познавање навика понашања потенцијалних гостију како би се направио додатни импулс путем огласа у часописима, наступима на сајмовима као и интернет огласима ("bannerima").

10. 4. Пословни туризам + МІСЕ

У ширем смислу, пословни туризам укључује путовања чија је сврха повезана са путовањима запослених или пословним интересима. Пословни туризам обухвата следећа путовања: индивидуална пословна путовања и састанци, сусрете (конгресе, семинаре, конференције, саветовања и др.), мотивацијска ("incentive") путовања, програми образовања и тренинга, конвенције, корпоративне пословне састанке, те сајмове и изложбе. Најећи број пословних путовања траје до 3 дана, а у ретким случајевима и до 7 дана. Дужа путовања често укључују и тзв. продужетке пословних путовања ("leisure extensions to business trips"). Главни мотиви пословних путовања су продајне активности, образовање, корпоративни састанци, презентације

²¹ "Стратегија туризма Србије до 2015", "Horwath consulting", 2006

или лансирање нових производа и услуга. По привредним секторима посматрано, највише пословних догађаја се одвија у електроници, финансијама и транспорту. Индивидуална пословна путовања се разликују од осталих облика, јер су организована за индивидуалне путнике и дестинација је фиксирана, позната, јер је предодређена захтевима посла. Дестинације за остале облике пословних путовања су "пловеће", тј. флексибилан је степен у одлучивању избора дестинације. Ова путовања, имају аспект повремености у пословном животу и често узимају форму групних путовања. Један алтернативни термин који се значајно користи да опише ове пословне секторе, представља акроним MICE: Meetings, Incentive, Conferences (Conventions), Exhibitions (Events). Пословни туризам и MICE укључују активности пословних састанака, мотивациона путовања (incentives), конференције, сајмове и изложбе, а које се вежу за интересантне туристичке боравке у периоду пре и после примарног догађаја. MICE производ има врло благу сезоналност где се највише преферирају велики састанци и пословна догађања током маја и јуна, као и септембра и октобра. Најпопуларнија места пословних догађања су конференцијски центри и хотели.

Број пословних и MICE гостију непрестано расте у складу са глобализацијом и укључивањем нових тржишта у интересну сферу великих светских корпорација. Проширење ЕУ, са своје стране, доноси понуду нових дестинација. Ови и други трендови на MICE тржишту чине га стабилним тржиштем са високим приходом по клијенту. Циљне групе су: корпоративни пословни гости, индивидуални пословни гости, владе, државне агенције, регионалне и глобалне агенције, авио посаде итд. Према Стратегији развоја туризма Србије најважнија понуда пословних догађаја су конференцијски центри и хотели у атрактивним градовима и туристичким дестинацијама, попут Београда, Новог Сада, Ниша, Златибора, Копаоника, Палића, Врњачке бање и Сокобање. За већину дестинација, посматрано за средњи период, производ пословног и MICE туризма треба првенствено промовисати на домаћем и донекле на регионалном тржишту. Београд и Нови Сад већ сада имају потенцијал за глобалну промоцију овог производа. Посебно би се требало фокусирати на организацију средњих и великих конгреса и конвенција. Просечан пословни гост стар је између 25-55 година, претежно мушког пола, долази из урбане средине, користи авион или аутомобил као превозно средство, резервише смештај путем Интернета, одседа у хотелима више и високе класе. По професионалном статусу су директори, власници, слободна занимања или средњи менаџмент, радници, предрадници, запослени и приправници.

Поспешивање развоја овог производа је неопходно, јер он има позитиван утицај на продужавање боравка пословних гостију и упознавање Србије, а тиме и на додатни развој осталих производа, као што су кружне туре и градски одмори, а и регија источне Европе је све интересантнија за овај вид туризма²².

Дестинације, па и наша земља, уколико жели део MICE тржишта мора да има посебан биро – конгресни, конвенцијски, пословни који ће конкурисати за добијање међународних скупова, а мора и да оствари сарадњу са светским тзв "meetings" планерима или "meetings" организаторима, као и путничким агенцијама које ће нашу земљу да убаце у своје каталоге и базе података.

²² "Стратегија туризма Србије до 2015", "Horwath consulting", 2006

10. 5. Кружне туре

Кружне туре представљају туристички производ који се односи на путовања са одређеном туристичком темом, фокусираном на специјалан доживљај. Постоје кружне туре које обухватају више земаља тј. дестинација и кружне туре унутар једне земље тј. дестинације. Дакле, кружно путовање је искључиво везано за једну тему, обично траје три и више дана и засновано је на узбудљивости доживљаја и необичности. Обично свака тура има неку своју тему које можемо сврстати у 5 категорија и то:

- **Туриг ужитка** – главни мотив је уживање без неке специјалне теме
- **Туриг сценографије** – главни мотив им је истраживање властитих преференција и посебних интереса
- **Истраживачки туриг** – упознају нове, несвакидашње и опасне пределе,
- **Егзотични туриг** – врло сличан истраживачком турингу, али са екстремнијим начином провођења времена
- **Крузинг** – најмања категорија туринга којој је главни мотив упознавање дестинације на другачији начин.

Иначе, корисници ових производа воле уметности, балет, оперу, у потрази су за специјалним природним атракцијама, воле шопинг и гастрономију, нарочито винске туре, квалитетан смештај у хотелима, воле и узимају активно учешће на отвореном – пешачење, бициклизам, посматрање птица, једрење, голф итд.

За Србију су веома значајне регионалне кружне туре Југоисточне Европе због могућности да и сама буде укључена у оквиру њих, а ове туре укључују посете српских дестинација као део регионалног програма кружних тура по градовима и земљама региона. Дакле, главни интерес је повезивање са турама у регионалном међународном окружењу, али и могућности да туристи тестирају дестинацију кроз коју тура пролази, како би се одлучили за поновни долазак, користећи неки други туристички производ, нпр; spa i wellness, планине и језера, city break и друге. Због тога, ове туре морају бити професионално реализоване, са високим нивоом квалитета смештаја и понуде додатних активности. Циљне групе су индивидуални туристи, групе, млађи парови без деце, старији парови са већ одраслом децом. Интерес за кружним турама посебно је изражен у земљама западне Европе: Немачкој, Великој Британији, Италији, Аустрији и Француској.

Према Стратегији развоја туризма Србије овај производ захтева поред тематске туристичке атрактивности и професионалност и гостољубивост особља у туризму, као и гостољубивост локалног становништва још и следеће елементе:

- добар друмски саобраћај (повезаност и доступност); доступност воденим пловним путем, као и ваздушним (чартер, нискобуџетске компаније);
- квалитетан систем смештаја и комплементарне услуге у систему смештаја;
- специфичне информације везане за понуду; развој додатне туристичке понуде;
- висок ниво квалитета угоститељских садржаја;
- специјализоване трговине везане за локалне производе и локалну традицију (храна, сувенири, занатски производи локалног карактера и друго);
- специјализоване водиче тема;
- одржавање река и језера, околине, урбану естетику;
- друмске информације и систем означавања тј. туристичку сигнализацију.

Кружне туре имају висок потенцијал за раст и развој на домаћем тржишту. Због тога је веома значајно учешће дестинацијских менаџмент компанија које се заснива на искуству и умећу самих организација, као и сарадња са локалним информативним центрима тј. локалним туристичким организацијама.²³

10. 6. Посебна интересовања – доживљаји и искуства

Туристички производ посебна интересовања заснива се на више специфичних активности, у необичном, егзотичном, дивљем или удаљеном окружењу. Туристи очекују или висок ниво доживљаја контролисаног ризика и узбуђења, или висок ниво мира. Обично се заснива на активностима у природи или истраживање културног наслеђа дестинације. Он представља значајну везу са неким другим туристичким производима као додатна вредност или се може дефинисати као подсегмент. Очувана природа и културни ресурси су врло значајни елементи у формирању овог производа. Активности производа посебних интереса се деле на:

- **Благе активности:** у коју спадају посматрање птица, лов, риболов, јахање, пешачење, бициклизам, речна експедиција, камповање,

- **Грубе активности:** у која убрајамо возњу кануом и кајаком, проучавање пећина, кањона, планинарење и слободно пењање, планински бициклизам, "јеер сафари", параглајдинг, рафтинг, крос-кантри скијање и др.

- **Активности културних ресурса:** у која спадају археолошко-истраживачка путовања, гастрономски интереси, дворци, манастири, тврђаве и сл.

Ови туристи углавном траже неку врсту изазова и личног испуњења, при чему поштују тренд здравијег начина живота и све већу бригу о заштити човекове средине. Туристи који воле благе активности су најчешће између 36-55 година старости, вишег су образовања, располажу средњим и вишим приходима, живе у урбаним срединама и воле алтернативне облике смештаја – мање хотеле, руралне куће, локалне пансионе и преноћишта.

Туристи који воле групе активности су млађи, најчешће између 26 и 35 година старости, средњег су и вишег образовања и исто таквих прихода, живе у урбаним срединама, спремни су и на лошији облик смештаја, понекад и на смештај на отвореном простору, камп. Главни мотив путовања је активност у склопу посебног интереса који их занима, а секундарни мотиви су повезани са личним изазовима, уживањем у природи, као и практиковање здравог начина живота.

Циљне групе овог производа су породице са или без деце, индивидуални гости (активни), групе пријатеља. Стратегија развоја производа посебних интереса у Србији заснива се на очуваним природним ресурсима. Овај производ је маркетиншки добро развијен и сви облици производа већ постоје. Обично је упакован у дводневни или тродневни аранжман. Овај производ захтева:

- специјализоване водиче,
- алтернативне смештајне капацитете који су категорисани,
- специфичне информације везане за активности и услуге посебних интереса,
- забавне активности у подручјима који имају потенцијал производа,

²³ "Стратегија туризма Србије до 2015", "Horwath consulting", 2006

- специјализоване дестинацијске менаџмент компаније као организатора производа и активности,
- висок ниво употребе локалних атракција и догађаја као подршка овом производу,
- додатну туристичку понуду кроз гастрономију, локалне производе са традицијом и друге активности,
- добар саобраћајни приступ у руралним и планинским деловима. (HCZ, 2006.).

10.7. Догађаји

Догађаји се, на светском нивоу, по својој садржини, начину организације, својој препознатљивости деле на следеће типове:

- **Културне прославе** – у које убрајамо фестивале, карневале, верске манифестације, параде, историјске комеморације
- **Уметност и забаве** – где спадају концерти, јавна извођења, изложбе, церемоније доделе награда
- **Економија и трговина** – где убрајамо сајмове, берзе, потрошачке сајмове, излагања, састанке и конференције, догађаје публицитета, догађаје прикупљања помоћи
- **Спортска такмичења** – професионална и аматерска
- **Образовање и наука** – где укључујемо семинаре, радионице, конгресе, интерпретативне догађаје
- **Рекреација** – игра и спорт за забаву и разоноду
- **Политика и држава** – где су уврштене инаугурације, инвестиционе конференције, ВИП посете, седнице, скупови
- **Приватни догађаји** - уз породична окупљања, забаве, прославе годишњица²⁴ (Getz D., 1997)

Познати догађаји у свету који привлаче највећу пажњу туриста из целог света су Бостонски маратон са милион долазака, Mardi Gras New Orleans са 3 милиона долазака и милијардом долара прихода, Октоберфест у Немачкој са 6.3 милиона долазака и оствареним приходом од 955 милиона евра, Edinburgh festival и многи други. Догађаји обухватају активности ограниченог трајања, од 1-3 дана, а ни Србија не заостаје по броју догађаја, имамо их преко 1600, а половина се може сврстати у значајније. Све их можемо сврстати у три велике групе:

- догађаји који негују и унапређују изворно народно стваралаштво – Драгачевски сабор трубача, Хомољски мотиви, Чобански дани, Златне руке Србије
- догађаји који негују и развијају културно и уметничко стваралаштво . БИТЕФ, ФЕСТ, БЕМУС, ЕХИТ и други
- привредно-туристички и спортско-рекреативни догађаји – бројне бербе грожђа, Косидба на Рајцу, Љубичевске коњичке игре и др.

Бројним догађајима исказује се сво богатство и разноликост стваралаштва дестинација којима се на основу старог и традиционалног гради и развија ново и модерно у култури, уметности и укупном стваралаштву. Према значају, традицији и обухватности догађаји се могу поделити на међународне, националне и локалне.

²⁴ Getz D., (1997), Event Management and Event Tourism,

Догађаји значајно промовишу туризам једне дестинације, јер имају необично јак утицај на формирање имиџа. Посебан значај имају догађаји међународног карактера који свој успех базирају на јединствености, атрактивности и статусу, али и значају у креирању интереса и привлачење тражње. Циљне групе су индивидуални гости, групе, парови без деце, парови са одраслом децом. Догађаји као туристички производ Србије морају имати ослонац у:

- смештајним капацитетима одговарајућег стандарда у руралним подручјима, тј мањим смештајним породичним капацитетима,

- високом нивоу сарадње смештајног сектора, туроператора и туристичких агенција;
- доступности специфичних информација о догађајима, активностима и услугама;
- квалитету угоститељских услуга и понуде;
- неговању локалне гастрономије, сувенира, традиционалних производа;
- чистоћи и естетици простора;
- доброј саобраћајној доступности, систему означавања догађаја;
- квалитетном менаџменту и јавно-приватном партнерству за развој и промоцију производа и др.

У Стратегији развоја овог производа у Србији наглашава се значај максимизирања ефеката постојећих међународних догађаја, као што су Exit, Гуча, БЕЛЕФ, као и обавеза да се кроз професионални менаџмент фокусирају, унапреде и други међународни атрактивни догађаји. (HCZ, 2006.).

Туристи заинтересовани за овакву врсту догађаја чине најширу популацију, обично унапред знају време одржавање манифестације, информишу се преко медија или Интернета, те су и сами подстакнути на лично учествовање у њој, планирају посету као своје треће или четврто путовање у години које у просеку траје 1-3 дана. Како се манифестација дешава једном годишње, циљ домаћина и организатора је да што више привуче туристе из околног и ширег окружења на долазак у дестинацију. Старосна структура туриста је разноврсна и креће се од 18 до 55 година, при чему индивидуалци имају од 18-25 година, групе од 25-35 година, а парови од 45-55 година. (HCZ, 2006.). Уочена је и већа једнодневна групна посећеност пензионера и других удружења грађана чија је старосна структура и преко 65 година. Главни мотив доласка туриста је управо специфичан догађај, манифестација коју посећују и учествују у њој дужи низ година, а додатно их мотивишу атракције, гастрономија, шопинг, забава, разонода и ноћни живот. Ови туристи обавезно воде рачуна да за уложени новац добију одговарајући квалитет добара и услуга (смештај, исхрана, превоз, доживљено задовољство). То проистиче из афинитета модерних туриста који желе да посете нове дестинације и кроз манифестације упознају недовољно познате културе, добро се забаве и стекну нова искуства, што је сада омогућено путем аранжмана већих туроператора и low-cost авио компанија. Главна особина манифестација је да остају запамћене као јединствени доживљаји за све њихове посетиоце. Догађаји су интересантни и привлачни посетиоцима због вишеструких, често немерљивих користи, доживљаја и утисака које они понесу као успомену на посећену манифестацију, али они имају позитиван утицај и на домицилну дестинацију, њено становништво и економију доносећи бројне користи, као што су:

- **имиџ дестинације** – јер се шире позитивни ставови и мишљења о самој дестинацији кроз медије и личну пропаганду,

- **економске користи** – повећана је потрошња туриста у дестинацији, а то значи више пара за домаће произвођаче, угоститеље, хотелијере, занатлије,

организаторе, услужне делатности, уз повећано ангажовање и упосленост додатне радне снаге,

- **туристичке користи** – можда најзначајније за сваку дестинацију, јер се више зна о њој самој, о њеним садржајима – природним, антропогеним и створеним, квалитетима које пружа туристима, а стечена позитивна искуства је афирмишу у туристичкој јавности, домаћој и иностраној. Тако се и став према Србији као земљи догађаја афирмативно мења. Уједно има и комерцијалне ефекте који се огледају у могућности потенцијалног инвестирања у дату дестинацију или регију,

- **материјалне користи** – афирмисанији догађаји нужно изазивају потребу изградње нових садржаја, као и унапређење локалне инфраструктуре у дестинацији

- **социо-културолошке користи** – повећава се ниво заинтересованости локалног становништва за учествовање у активностима везаним за сам догађај, уједно се појачавају традиционалне регионалне вредности, обичаји и осећај припадности,

- **психолошке користи** – повећава се локални понос становништва и дух јединства заједнице, као и већи степен разумевања другачијих перцепција и погледа на живот

- **политичке користи** – повећана је међународна препознатљивост наше земље, познатије су њене културно-друштвене вредности, што је уједно и промоција политичких вредности и ставова државе према оваквим догађајима.

Свакако, догађаји дају велики допринос локалној привреди и заједници, а домицилно становништво је јединственије и посвећеније заједничком циљу развоја догађаја. Због сложености самог производа (више категорија и подела), при чему свака категорија има своје карактеристике, али и због тога што су емитивна тржишта, одакле су туристи, из свих старосних група и ценовних категорија, туристичка дестинација са понудом догађаја мора да има различите начине привлачења туриста из циљних тржишта. То су:

- **Вишеструки циљеви догађаја** - јер догађај мора да има за циљ не само привлачење туриста у дестинацију, већ и друге економско-социјалне, промотивне и развојне мотиве, попут повећања запослености, изградње инфраструктуре и сл.

- **фестивалски – слављенички дух** – догађаји креирају фестивалски дух и радост међу људима, као и инверзију иначе уобичајених улога и функција у животу,

- **задовољавање основних потреба** – осим догађаја као главног мотива доласка, организатори треба на задовољавајућем нивоу да обезбеде и све остале аспекте путовања туристе (смештај, исхрану, шопинг, забаву и разоноду ..),

- **јединственост** – да би успешно привукли туристе, нарочито иностране, велики догађаји се морају ослањати на искуства "must see" и "once in a lifetime",

- **квалитет** – догађаји високог квалитета, професионално организовани премашиће очекивања посетилаца и створиће висок степен задовољства код њих,

- **ауθενичност** – заснива се на оригиналним културолошким вредностима, при чему су и сами туристи "увучени" у ауθενичне догађаје локалне заједнице,

- **традиција** – многи догађаји су постали традиционални, при чему је њихова атрактивност повезана и с одређеном дозом мистике и невиђеног,

- **флексибилност** – догађаји се могу развити са минималном инфраструктуром, могу се премештати из места у место, а што је најважније могу се прилагодити различитим карактеристикама туристичког тржишта и организационим потребама,

- **гостољубивост** – локално становништво само треба да подржава свој догађај и пружи свим туристима посебан третман и осећај да су драги и добродошли гости,
- **симболизам** – употреба традиционалних ритуала, обичаја или симбола помаже издизање одређеног догађаја изнад просечности,
- **приуштитивост** – догађаји који омогућавају приуштите одморишне, образовне, социолошке и културолошке доживљаје доступнији су већем броју туриста,
- **прикладност** – догађаји су посебне прилике за спонтану, непланирану активност,
- **главни канали дистрибуције догађаја** су Интернет, туристичке агенције и брошуре. (HCZ, 2006.).

10. 8. Наутички туризам

Наутички туризам траје од 5-10 дана, други је или трећи одмор у години за туристе који воле овај вид туризма. Иначе је светско наутичко тржиште мирних вода фокусирано на Европу, реку Нил и на Далеки исток, реку Јангцекјанг. Европа има преко 15.000 пловних километара, а најпопуларније реке су Дунав, Рајна, Нева и Волга у Русији, Елба, Сена, Рона и По у Италији.

Заступљена је индивидуална пловидба власника бродова на рекама и језерима, на малим бродовима за 2-4 особе, потом следе чартер бродови тј изнајмљени бродови и једрилице за 4-12 особа и кружна путовања рекама, са већим групама туриста, од 20 до 300 особа које организују туроператори. У оквиру ових путовања појавила се нова подврста пловила тзв. "тегленица" која има високе стандарде уређења. Кружна путовања рекама су веома тражена вишедневна путовања кроз више земаља, у трајању од 7-21 дан, дању се плови, а ноћу зауставља на пристаништима у унапред одређеним дестинацијама. Туристи на броду спавају тако да су собе попут оних у хотелима. Често се у туристичким местима разгледају знаменитости, културно-историјски споменици, организују се излети у ближу и даљу околину, фолклорне приредбе, фиш паприкаши, као и активности посебних интереса, посматрање птица, бициклизам, пешачење. Од свих река Дунав је најпопуларнији. Просечна цена крстарења је 1200 енглеских фунти по особи. Наутички туризам обухвата коришћење марина, пристаништа, везова, смештај, исхрану, забаву и културне атракције. Наутички туризам у Србији има велику дугорочну тржишну атрактивност и потенцијал будућег развоја.

Туристи на овим дестинацијама су групе пријатеља, индивидуални гости и брачни парови без деце, старосне доби од 25-55 година. Речни наутичар је искусан туриста, а овај производ му представља други или трећи одмор. Долази из претежно урбаних средина, високо је образован. Куповином овог производа, туриста се одмара у сигурној околини, уживајући у лепотама природе и гастрономије, уз одређен ниво социјализације. Очекује добру вредност за уложени новац, одређени ниво сигурности, лаку и брзу резервацију и куповину овог производа. У већини случајева додатно жели одређене активности, као што је обилазак места у околини, културне и историјске атракције и посебне интересе.

Водећа наутичка дестинација у Европи је Дунав, а самим тим он представља потенцијал за развој овог производа и у Србији, како за домаће, тако и за стране туристе. Поред Дунава, Тиса има исто потенцијал развоја овог производа. Развој овог производа захтева:

- смештајне капацитете у близини река,
- специфичне информације везане за активности и услуге наутике,
- специјализовану угоститељску услугу високог квалитета,
- специјализоване ДМЦ као организаторе производе и активности и водиче;
- укључивање локалних догађаја, културних и природних ресурса у туристичке сврхе;
- марине са великим бројем возова и сервисом за пловила.

Београд и Нови Сад представљају центре развоја овог производа у Србији. Изван наутичких центара врло је важно развијати наутичке "ресорт" концепте, посебно рекреационе активности и спортове на води. Овај производ је комплементаран са кружним турама и градским одморима. (HCZ, 2006.).

10.9. Здравствени туризам (SPA / WELLNESS)

Постоји битна разлика између здравствених и wellness туристичких производа. Здравствени туризам је повезан с клијентима са разним здравственим проблемима који путују ради терапије, лечења које ће им помоћи да побољшају своју здравствену ситуацију, а wellness туризам се односи на клијенте доброг здравља који су у потрази за третманима који ће им омогућити одржавање тог статуса. SPA I WELLNES туризам се заснива на два сегмента; потребом за достизањем жељеног здравственог стања и потребом за одржавањем доброг здравственог стања. Реч је о медицински базираним програмима, терапијама и третманима водама уз велики нагласак на природне и еколошке производе. Овај производ је у свету добио један нови облик у виду нове културе живљења данашњег високостресног друштва.

Израз "wellness" је настао спајањем две речи: "wellbeing", што значи срећа, добробит, здравље и "fitness" која одређује физичку кондицију. SPA (lat. Sanus Per Aquam – здравље кроз воду) значи извор лековите воде што је познато под називом терме или бање. Израз SPA означава укупност процеса и метода који се користе с водом, при чему је нагласак на употреби лековитих својстава воде.

Бање као туристичке дестинације погодне су за рехабилитацију здравља и за одређене здравствене поремећаје. Оне данас својом понудом услуга нуде и medical wellness центар садржаје уз стручан надзор лекара и физиотерапеута. Уз рехабилитацијске програме бања, wellness третмани се јављају као успешна комбинација "подмлађивања" и отклањања последица стреса и постизање доброг осећаја. Данас су здравствени и wellness клијенти у потрази за бољим здрављем, смањењем прекомерне тежине, смањењем ефеката старења, бола и nelaгоде, уклањањем стреса, што су главни мотиви одабира овог производа. Тражња за spa/wellness производима је константна током целе године. Међународно SPA удружење је дефинисало седам врста spa/wellness капацитета:

- **Club Spa** – првенствена намена је fitness, али има у понуди и широки спектар професионално вођених spa услуга на дневној бази

- **Cruise ship Spa** – Spa центар на броду за кружна путовања који има у понуди професионално вођење spa услуге, fitness i wellness компоненте, као и spa јеловник са пажљиво бираним јелима

- **Day Spa** – Spa центар који има у понуди професионалне spa услуге на дневној бази. Ова врста је најразвијенија у западној Европи

• **Destination Spa** – Spa чија је главна улога да се пружи клијентима могућност одабира, а повезано с побољшањем животног стила. Као и побољшања здравственог стања кроз професионалне spa услуге, fitness, образовне програме, тј. смештај у склопу центра. Spa јеловник је на посебној понуди услуга.

• **Medical Spa** – примарна му је улога пружање комплетне здравствене и wellness услуге у амбијенту који интегрише spa услуге са конвенционалним и посебним третманима и терапијама. У овој категорији предвиђа се највећи раст у следећих десетак година, јер је све већа потражња за холистичким медицинским третманима и терапијама

• **Mineral Springs Spa** – Spa који у својој понуди има природне минералне, термалне или друге изворе који се користе у сврху хидротерапијских третмана. Ова врста spa центра је најтипичнија за европски spa / wellness сектор.

• **Resort / xomel Spa** – Spa у склопу хотела или resорта који пружа професионалне spa услуге, fitness и wellness компоненте са spa јеловником. Друга по величини од свих 7 категорија, услед чеињенице што ју је хотелска индустрија прихватила као стандард у циљу повећавања профитабилности, али и због све већег интересовања гостију за овом врстом понуде.

Европско spa / wellness тржиште састоји се од преко 1200 различитих спа центара у којима се оствари око 190 милиона ноћења, просечне дужине боравка од 8 до 19 дана, а попуњеност хотелских капацитета се креће од 60-100%. SPA туристи су претежно жене (мада се задњих година интересују и мушкарци) између 36-55 година старости, високог образовања, живе у урбаним срединама и на spa дестинације долазе саме, без деце. Главни мотив доласка и боравка је релаксација, педикирски, маникирски бјути третмани, програми образовања, тј. здрава прехрана за смањење тежине, а воле да се баве и слободним активностима на отвореном простору, попут голфа, бициклизма, пешачења, упознају културно-историјско наслеђе средине у којој се налазе, одлазе на излете у оклину, фестивале и сл.

Корисници овог производа се ослањају на препоруке пријатеља, али користе и препоруке туристичких агенција, проспеката, водича, као и Интернет. С обзиром да је европско становништво све старије у будућности ће се све више користити spa /

Wellness производи, медицински третмани засновани на терапијама и третманима водом, лакши естетски корективни оперативни захвати јефтинији су код нас него у другим европским градовима, све је више корисника - жена, али и мушких корисника, па и целих породица који користе природне и еколошке производе, све је веће интересовање за "посебно скројене spa јеловнике", директно се врше резервације spa хотела и центара, а повећана је и потрошња и коришћење козметичких и осталих третмана.

Да би наша земља успешно развила овај производ потребно је да развије централни информациона систем преко којег би се све заинтересоване особе могле директно упознати са одређеним spa центром и његовом понудом, са могућностима смештаја, врстама третмана и терапија које се обављају, са врстама јеловника, са понудом козметичких и корективних програма, уз директну резервацију истих. Туроператори треба да уврсте нашу земљу у своју понуду, а потребно је да и наши центри остваре уску сарадњу са специјализовним произвођачима козметичких и других повезаних производа.

Према Стратегији развоја туризма овај производ представља будућност туризма Србије, с обзиром на бројност термоминералних извора и вода. У Европи

постоји развијен интерес за новим spa i wellness дестинацијама, тако да Србија са својим потенцијалима (300 природних извора, 40 бања и 25 рехабилитационих центара) има простора да развија овај производ ка међународном тржишту, али са новим нагласком на fitness i wellness. Битни сегменти овог производа बेзирају се на дестинације лечилишта и дестинације wellnessa уз значајно укључивање дестинацијских менаџмент организација, како би се професионално комерцијализовао овај производ. И код домаћих туриста треба развијати свест о новом производу. (HCZ, 2006.)

10.10. Планине и језера

Туристички производ планине и језера може да се подели на летњи (од јуна до септембра) и зимски одмор (од октобра до априла). Летњи одмор се састоји од следећих активности: "Sun & lake" програми који обухватају активности купања, сунчања, wellness, планинарење, пешачење и активности у природи, брдски бициклизам, параглајдинг, змајарење, водене спортове и активности, једрење, јахање. Летњи одмор на планинама и језерима најчешће је трећи одмор у години, траје 5-7 дана, а ако је везан уз језеро од 7-14 дана. Главни мотив доласка туриста током лета је одмор на сунцу и свежем ваздуху, уз разне благе активности, док су секундарни мотиви уживање у гастрономији и природним и културним атракцијама. Зимски одмор се састоји од следећих активности: алпско скијање, санкање, нордијско и телемарк скијање, сноубординг. Скијашки одмор је углавном други одмор у току године, траје најчешће 7 дана, а само изузетно 14 дана. Главни мотив доласка у ски дестинације је активни одмор уз скијање и повезане активности, док су секундарни мотиви доласка: забава, гастрономија, шопинг, ноћни живот. Дугорочно гледано, зимски туризам је под претњом глобалног загревања и потенцијалног мањка снега као главног мотива доласка на одмор, али је он као производ врло конкурентан за нашу земљу, јер се на нивоу ЕУ развија све већи број нових планинских и језерских дестинација, где спадамо и ми, а и пораст животног стандарда омогућава одлазак на летњи и зимски одмор. Летњи туризам на планинама и језерима заступљен је са 87.5% укупних међународних долазака на европском тржишту, док је зимски туризам заступљен са 12,5% и претежно га користи прави скијаши. Најпосећеније дестинације су земље на подручју Алпа и Пиринеја, а код нас су то планине са ски стазама, Копаоник, Златибор, Дивчибаре, Стара Планина, Гоч. Зимски туристи редовно одлазе на скијање и добро су упознати са понудом већине скијалиште, а све више је посетилаца који летњи одмор проводе на планини уместо на мору, због пријатније климе, свежијих дана и ноћи током летњих врућина у јулу и августу, могућности да бораве на чистом ваздуху, уживају у мирису шуме и тишине.

Најчешћи туристи су лојални скијаши и snowboarderi, породице са децом, активни индивидуалци до 45 година и млађа популација од 18-25 година. Корисници зимског одмора имају нешто виши ниво образовања и нето доходак од корисника летњег одмора. Популарно је путовати са пријатељима, а за избор дестинације, поред интернета, врло им је битна препорука пријатеља и родбине. Они су претежно индивидуални туристи (око 65% смештај резервише директно, 21% користи интернет, а само 7% резервише преко туристичке агенције). Предност дају хотелима и пансионима (око 65%). Аутомобил као превозно средство користи

око 80% ових туриста. Важни мотиви су лепота природе, околине, избор и садржај активности рекреације; активност скијалишта/ресорта; позитивно искуство везано за претходни боравак; атрибути су гостољубив, пријатељски, сигуран, забаван.

Према Стратегији развоја туризма Србије туристички производ планине и језера има велики развојни потенцијал. Главне туристичке дестинације су Златибор, Копаник, Стара Планина, Дивчибаре, Тара, Палић, Лудошко језеро, Царска Бара, Русанда, Ловачка језера, Бованско језеро, Власинско језеро и др.

За бржи развој овог производа у Србији, потребно је:

- смештајне капацитете и услуге ускладити са међународним стандардима,
- реализовати стратешке инвестиционе смернице за развој смештајних капацитета;
- развити менаџмент на дестинацијама, посебно специјализованих дестинацијских менаџмент центара, као организатора производа, активности и пакета;
- диверсификовати и извршити специјализацију понуде активности и услуга везаних за посебне интересе;
- развити додатну туристичку понуду кроз трговину (за куповину и изнајмљивање опреме за активности), гастрономија, активности, путничке агенције;
- развити систем специјализованих водича.

Овај производ има потенцијал примарне алтернативе летњем одмору на мору, уколико се дизајнирају летњи седмодневни пакети са широким спектром додатних активности у виду производа посебних интереса. (НСЗ, 2006.)

10.11. Рурални туризам

Рурални туризам обухвата низ активности, услуга и додатних садржаја у организацији руралног становништва на породичним газдинствима. Овај производ отвара туристичкој тражњи најчешће сеоске средине, термалне изворе, реке или језера, а гостима презентује традиционалну гостољубивост и животне вредности локалног становништва, те је полуга економског развоја и подизања животног стандарда у руралним заједницама, све на принципима одрживог развоја и очувања природних ресурса. Циљ је да се привуче што већи број туриста и обезбеде додатни приходи. Обично је други или трећи одмор у години и траје најдуже до 10 дана. Ценовно је еластичан и сезоналан, а највећи ниво тражње је у пролеће и јесен. Рурални туризам укључује различите облике туристичке активности као:

- **Агротуризам, сеоска газдинства, фарме** – туристи посматрају и учествују у традиционалним пољопривредним радовима,
- **Активности у природи** – рекреација и одмор, лов, риболов, јахање, бициклизам, планинарење, пешачење
- **Еко-туризам** – туризма који подржава заштиту природних ресурса,
- **Сеоски туризам** /рурално искуство – туристи урањају у свакодневни сеоски живот
- **Културни туризам** – односи се на културу, историју, археологију и остале карактеристике руралног подручја
- **Остали комбиновани облици туризма посебних интереса** – догађаји, фестивали, рекреација на отвореном, производња и продаја локалних сувенира и пољопривредних производа

Основне карактеристике и кључни елементи руралног туризма су да се одвија у насељима мањим од 10.000 становника, природна је околина, слабо изграђена

инфраструктура, мали су објекти и имања су у приватном власништву локалног становништва, овај вид туризма снажно подржава пољопривреду, односи са туристима су персонализовани, третирају се као пријатељи, мали је капацитет соба у домаћинствима, што ограничава раст и пријем већег броја туриста, али то даје одређен еко и етно оквир. Туристи имају могућност да у сеоском туризму развију све своје жељене активности, да помажу домаћину, да се одмарају, спремају себи зимницу од домаћих производа код свог домаћина, да пеку ракију и сл.

Туристи су породице са децом, брачни парови без деце или пензионери, индивидуалци и групе. Типичан рурални туриста је особа која је доста путовала, високо је образована и врло је заинтересована за културу, гастрономију и екологију. Живи у урбаном подручју које је на 2-3 сата вожње удаљено од дестинације. Главни мотиви путовања у рурално подручје су одмор и спој са природом, док су активности и посебни интереси секундарног значаја. Активности руралног одмора су пре свега уживање у руралној сценографији и гастрономија, потом, одлазак на реке и језера и обилазак културних и историјских споменика. Посебни интереси се односе на јахање, лов, риболов, пловидбу чамцем, бициклизам, планинарење, пешачење и сл.

Стратегија развоја туризма Србије обухвата производ руралног туризма и наглашава његов значај пре свега за домаће туристе, посебно циљној групи из већих градова, али га треба промовисати и на страним тржиштима који имају развијен интерес за рурална искуства, као што су велика Британија, Француска, Немачка, Италија, Аустрија, Мађарска.

Основни предуслови развоја овог производа у Србији су:

- стандардизација и категоризација смештајних капацитета и осталих услуга;
- улагање у инфраструктуру и очување животне средине;
- едукација сеоских домаћина;
- диверсификација и специјализација понуде и активности услуга производа;
- развој информативног система,
- развој дестинацијског менаџмента као организатора производа, активности и пакета за производ руралног туризма за домаће и страно тржиште,
- развој специјализованих трговина локалних производа и локалне традиције,
- подизање нивоа саобраћајне доступности.

Србија има добре услове за развој овог вида туризма захваљујући географском положају, разноликом пејзажу погодном за разне видове рекреације, гастрономији, фолклору, богатој културној баштини. Златибор, Дивчибаре, Тара, Подриње, Шумадија, војвођански салаша, представљају перспективно најважније подручје за креирање руралног туристичког производа Србије. Доживљај руралног начина живота треба да се заснива на 4 компоненте; уметност и занат; култура; културна баштина и аванура. (НСЗ, 2006.)

11. ДРУШТВЕНИ И ЕКОНОМСКИ ЗНАЧАЈ ТУРИЗМА

Туризам има шири друштвени, економски и политички значај. Основни мотиви туристичких путовања су рекреација, упознавање културног и историјског наслеђа, упознавање навика, обичаја и услова живота становништва одређене туристичке дестинације, њених техничких достигнућа и сл. Друштвени значај туризма се огледа у утицајима који туризам врши на културну, образовну, здравствену сферу, боље разумевање међу људима из различитих земаља. Како су путовања мотивисана жељом да се упозна историјско и културно наслеђе других земаља и крајева, као и достигнућа из области уметности, туристи посећују музеје, историјске споменике, уметничке галерије, фестивале, а на тај начин се стварају услови за боље разумевање међу људима различитих земаља са различитим културним и историјским наслеђем. Туриста се упознаје и са природом, људима, обичајима земље, па самим тим добија и нова сазнања која подижу ниво његове опште образованости. У току туристичког пута туриста се бави и физичким активностима, одмара се и психички растерује уживајући у природи, споменичком комплексу, што све заједно позитивно делује на његово здравствено стање, а посредно и на радне способности. Али туризам доноси и негативне појаве, као што су проституција, коцкање, недозвољена трговина, појава дроге, о чему треба водити рачуна уз предузимање одређених казних мера.

У политичком смислу туризам представља фактор очувања мира у свету, бољег разумевања међу људима, па су и ОУН прихватиле слоган да је "туризам - пасош мира". Упознајући једну земљу и њене људе, туриста стиче своју слику о њој, друштвеном и политичком уређењу, па самим тим формира и свој позитивни тј. негативни став, што касније преноси и својим суграђанима. Дуго је у међународним размерама владало мишљење да је у Србији ратно стање, да влада безакоње, убијање, да туриста није безбедан, што нам је давало слику "опасне и високо ризичне земље за посете и боравак", што се негативно одразило на имиџ и туристичке посете нашој земљи. Демократска, безбедна, економски јака земља сваком туристи улива поверење да му се на путовању неће десити непријатности.

Економски значај туризма за одређену дестинацију или земљу огледа се у дејству одређених група фактора: туристичке атрактивности (клима, културно-историјско наслеђе, природне лепоте), приступачност (удаљеност места туристичке тражње од туристичког места, развој саобраћајне мреже), туристичка понуда (смештај, исхрана, забава, снабдевање, организација превоза), организација туризма и политика унапређења (Medlic S., 1966, стр 39).

У основи економског значаја туризма налази се потрошња туриста у местима која посећују. Новац који су туристи зарадили у месту свог сталног боравак и рада троше на одмору тј. у туристичком месту на разне врсте услуга, од превоза, смештаја, исхране, разоноде, забаве, куповине улазница, поклона пријатељима, тако да ова туристичка потрошња врши директне и индиректне ефекте на привреду.

Директне економске ефекте остварују она предузећа и институције које директно пружају услуге туристима (хотели, саобраћајна предузећа, трговинска мрежа...), а индиректни ефекти се огледају на она предузећа и установе који снабдевају туристичку привреду, попут пољопривреде, индустрије, велетрговине, грађевинарства итд.

Од Директних утицаја које туризам врши на привреду најважнији су:

- Утицај на друштвени производ и национални доходак
- Утицај на развој привредних делатности које сачињавају туристичку привреду
- Утицај на платни биланс земље
- Утицај на запосленост становништва и ново животног стандарда
- Утицај на инвестиционе активности и структуру инвестиција и
- Утицај на бржи развој недовољно развијених земаља и подручја

Поред директног, посебну пажњу заслужује и **индиректан утицај туризма** на привреду, јер се туристичка потрошња непосредно реализује у делатностима туристичке привреде која има реперкусије на мање-више све привредне и непривредне делатности. Овде се посебно истичу потрошња страних туриста и мултипликативни ефекти који произилазе из те потрошње за привреду земље у целини. Полазећи од овога и указујући на значајан утицај и неекономских функција туризма (здравствене, забавне, културне) на привредни развој, извлачи се закључак да туризам са становишта привредних ефеката треба третирати "као подручје међузависног, комплементарног и комплексног деловања бројних функција, што га карактерише као изразито полифункционалну појаву (Марковић С.и З., 1971. стр 31).

Као главне појединачне економске функције туризма наводе се:

- Мултипликативна функција
- Индуктивна функција
- Конверзиона функција
- Функција запошљавања у терцијалним делатностима
- Функција у развијању привредно неразвијених подручја
- Деловање туризма на уравнотежење робно-новчаних односа
- Функција туризма у међународној економској размени, а посебно с гледишта платежне билансе. (Марковић С.и З., 1971. стр 42)

11.1. Директни утицаји туризма на привреду

Директни утицаји туризма на привреду огледају се у:

1. утицај туризма на друштвени производ и национални доходак и њихову територијалну прераспodelу – туристичка потрошња посредно утиче на друштвени производ и национални доходак и на тај начин стимулише развој области материјалне производње које снабдевају туристичку привреду, а непосредно утиче по основу преливања дохотка из других земаља у нашу земљу. На тај начин туризам делује на територијалну прераспodelу у светским оквирима, као и у оквиру једне земље. Обично се средства из економски најразвијених земаља света посредством туризма и туристичких путовања и саме потрошње на дестинацији прелива у мање развијене – туристичке земље.

2. утицај туризма на делатности туристичке привреде- Велики број привредних и непривредних делатности учествује у подмирењу туристичких

потреба. Крапф наводи следеће делатности, установе и занимања који директно подмирују потребе туриста:

- угоститељство: хотели, ресторани, кафеи, барови итд
- саобраћај: сви облици превоза путника
- трговина: посебно за продају сувенира, новина, фотографија, књига, текстила, цигарета, часовника, спортске опреме, цвећа, воћа и пекарских производа, посластичарнице, парфимеријске радње, салони за улепшавање, јувелирске радње, продавнице антиквитета и сл.
- туристичке агенције
- занатске и комуналне делатности
- банке и осигуравајуће институције
- слободне професије, лекари, адвокати, стоматолози, итд
- помоћна занимања потребна туристима; разне спортске институције, водичи, аниматори итд
- институције за забаву: позоришта, кабареи, касина, фестивали, концерти и сл. (Крапф, стр.8).

Туризам највише утиче на развој угоститељства, саобраћаја и трговине, али и на инвестициону делатност тј. улагања у развој путне мреже, модернизацију разних видова саобраћаја, изградњу хотела и других угоститељских капацитета, што опет подстиче развој грађевинарства и индустријских грана потребних грађевинарству и уопште подстиче запосленост становништва и повећану привредну активност земље у целини.

3. утицај туризма на запосленост становништва – У туристичкој привреди је велика улога живог људског рада. Повећањем туристичког промета и потрошње страних и домаћих туриста долази до укључења великог броја радника, сезонских, како у сектору угоститељства, саобраћаја и трговине, тако и у приватном сектору, где домаћинства у туристичким местима пружају услуге смештаја, исхране, али и у туристичким агенцијама, занатским и услужним делатностима. Свакако, у време туристичке сезоне у туристичким местима, сви раде и сви зарађују, што повећава животни стандард становништва. Такође је у сектору туризма запосленост женске радне снаге велика, поготову у угоститељству, а током туристичке сезоне, потребе за додатном радном снагом су велике, нарочито на мору

4. утицај туризма на платни биланс земље – од самог почетка развоја туризма у скоро свим земљама се стимулише девизни прилив по основу туризма, тј. девизни одлив, или како је то популарно речено "невидљиви извоз" и "невидљиви увоз". Када из једне, привредно развијене, земље становништво путује у другу земљу – туристичку дестинацију, они врше низ активности које представљају невидљиви извоз, почевши од путовања, где у туристичкој земљи купују бензин, плаћају друмарине, услуге смештаја, исхране, купују цигарете, новине, воће, сладолед и колачи, забављају се и сл., те на тај начин троши новац зарађене у својој земљи, одливајући их - извозећи их у корист туристичке земље где се остварују туристички приходи. Што више странци потроше то је већи прилив. Многе земље Европе доношењем разних рестриктивних мера за путовање у иностранство својим грађанима онемогућавају путовање ван матичне земље, самим тим и већи одлив новца из ње, или грађане условљавају да приликом изласка из земље (имају право само једном да изађу) не могу да изнесу више од 100 фунти или 300 долара, а пословни људи не могу да троше преко 50 долара дневно у иностранству, што је знатно смањило "невидљиви извоз". На тај начин развијене земље, попут САД,

Велике Британије, Немачке штите свој платни биланс, јер њихов прилив од туризма знатно заостаје за потрошњом коју њени грађани остварују у другим туристичким земљама, а уједно стимулишу своје грађане да одморе проводе у својој земљи. (Унковић С., 1968., стр. 629-632).

Туристички биланс као део платног биланса даје увид у све приходе и расходе, које одређена туристичка земља има по основу међународног туристичког промета у периоду од годину дана.

Туристички биланс у ширем смислу обухвата елементе: на страни активе:

- приходе реализоване по основу извоза робе за туристичку намену, укључујући и продају робе страним туристима у земљи за страна средства плаћања;
- приходе реализоване од страних туриста по основу пружања туристичких услуга (угоститељских, саобраћајних, занатских, комуналних, посредничких и путничких агенција);
- приходе од капитала пласираног у развоју туристичке понуде из других земаља (камате и отплата дуга); увоз страног капитала за улагања у изградњу туристичког објекта у земљи и
- остале приходе по основу међународног туристичког промета (таксе за визе, дознаке радника запослених у туристичкој привреди у иностранству).

На страни пасиве:

- издатке за увоз робе за потребе туристичке привреде, укључујући и вредност робе коју уносе домаћи туристи при повратку из иностранства,
- издатке домаћег становништва за путовања у иностранство;
- издатке за коришћење пласираног страног капитала у развоју туристичке привреде (отплата ануитета);
- пласирани домаћи капитал у развоју туризма других земаља и
- друге разне издатке везане за међународни туризам.

Туристички биланс у ужем смислу на страни активе обухвата све приходе који се реализују од страних туриста на бази пружања разних услуга од стране предузећа туристичке привреде и осталих привредних и непривредних делатности укључених у процес задовољења потреба страних туриста, тј приходе реализоване по основу продаје робе у земљи страним туристима за страна средства плаћања. У активи се посебно истичу реализовани приходи у угоститељству, саобраћају и трговини, на страни пасиве овог биланса налазе се поменуте врсте издатака везане за путовања домаћег становништва у иностранство (Vellas F., 1978, стр. 244-252).

11. 2. Индиректни утицаји туризма на привреду

Индиректни утицаји туризма на привреду огледају се у првом реду на индустрију, грађевинарство и пољопривреду. На грађевинарство се испољава кроз инвестициона улагања средстава у изградњу нових угоститељских објеката, саобраћајница, аеродрома и других објеката инфраструктуре или супраструктуре. На тај начин се привредна активност грађевинарства повећава, као и доходак створен у овој привредној делатности. На индустрију туризам утиче повећањем производње индустријских производа намењених задовољењу потреба домаћих и страних туриста, нарочито производњу прехранбених производа, алкохолних и безалкохолних пића, производа козметике, производњу потребног инвентара за угоститељство и сл. Пољопривредна производња има исто индиректне користи од

развоја туризма, јер су домаћи и страни туристи, посредством туристичке привреде, значајни потрошачи пољопривредне производње (поврће, воће, месо, млеко, јаја, житарице).

Мултипликативни ефекти туризма на привреду огледају се у новцу примљеном од страних туриста, на бази продаје туристичких услуга, који циркулише у оквиру привреде туристичке земље и направи 13-14 трансакција пре него што нестане кроз увоз производа и услуга из те земље. Коефицијент мултипликације који показује број обрта примљеног новца од страних туриста у току 1 године, креће се од 3,2 до 4,3 пута, а може бити и већи. Ефекти потрошње страних туриста на привреду једне земље могу се сагледати као мултипликатор продаје, производни мултипликатор, мултипликатор прихода и мултипликатор запослености, а све четири се посматрају комплементарно.

На крају, најважнији елементи за сагледавање економског значаја туризма су:

1. Потрошња страних туриста представља извоз (углавном услуга). Економски ефекти су исти као и у случају извоза материјалних добара. Ако је девизни курс повољан (страном валутом којом може да се купи више него домаћом), то је предност за туристичку земљу. Земље које девалвирају сопствену валуту, биће атрактивније за стране посетиоце за путовања у иностранство,

2. Туристичка потрошња грађана једне земље за путовања у иностранство представља увоз за ту земљу,

3. Значајан део платног биланса земље представља збир вредности извоза и увоза, Уколико је биланс позитиван, онда то делује на повећање друштвеног производа,

4. Туристичка улагања условљавају велике инвестиције капитала. С тога, укупна економија земље или дестинације је стимулисана од стране оваквих инвестиција,

5. Код посете некој земљи или туристичкој дестинацији, туристи на директан или индиректан начин плаћају разне врсте пореза. Приходи од ових такси значајни су за земљу у целини, као и поједине делове који чине ову земљу,

6. Пошто туристи обично дневно троше више новца у туристичкој дестинацији него код куће, ови екстра издаци могу да проузрокују инфлациони притисак и повећање цена артикала широке потрошње у туристичкој дестинацији,

7. Туристичка потрошња у дестинацији утиче на мултипликоване приходе локалног становништва. Приходи од туриста се користе за куповину разних врста роба и услуга током године. Обрт новца који троше туристи ствара додатне приходе на нивоу туристичке дестинације.

8. Мултипликативни ефекти од прихода зависе и од тога колико је туристичка дестинација зависна од увоза материјалних добара за задовољење потреба туриста, као и уштеда локалног становништва од туристичких прихода који нису дати на зајам неком другом током године. Значи, да уколико је више роба које су потребне за задовољење потреба туриста произведено у тој туристичкој дестинацији, онда ће мултипликативни ефекти бити већи.

9. Приходи туриста значајно утичу на повећање запослености становништва,

10. Пошто туристичка потрошња условљава више финансијских трансакција, стварају се услови и за повећање мултипликатора трансакција. За ово су заинтересоване посебно државе које наплаћују порез на додатну вредност од ових трансакција.

11. Како се туристичка дестинација развија, стварају се услови и за повећање инвестиција у нове објекте. Ово условљава појаву капиталног мултипликатора,

12. Није пожељно да се у политици целокупног друштвеног развоја земље сувише потенцира велика улога туризма као основне привредне делатности,

13. Иако је туризам одличан потенцијал у економском развоју, то не може бити разлог да се само на овај начин отклањају слабости и проблеми у укупном развоју. То значи да економску корист од туризма треба више оптимизовати, него максимизовати,

14. Туристички производ показује велику еластичност у односу на цене. То значи, уколико се цене повећавају, туристичка тражња за тим производима се смањује,

15. Опште говорећи, туризам је флексибилан у односу на еластичност прихода. То значи, ако породични приходи расту, а цене туристичких услуга се не повећавају пропорционално расту прихода, тражња за конкретном туристичком дестинацијом ће се повећавати. (Унковић С. , 2007, стр 38-68).

16. Туриста више не купује само појединачне услуге већ га интересује шта је све за њега учињено током путовања, какве су директне користи, тј. он иде на пут да би доживео, научио, видео нешто ново и другачије од уобичајеног. Мера у којој му то успева опредељује његову перцепцију о вредностима путовања

17. кад су на одмору, туристи желе стално да су у добром расположењу и да имају позитивне емоције, што је директно повезано са осећајем сигурности, разноликости понуде и могућности избора, укључености у догађања и сл.

18. највећи број жалби туристи имају на различите недостатке у услужном процесу и на непримерене интерперсоналне односе, јер је њихова перцепција квалитетног услуживања базирана на ономе шта очекује и шта му се испоручи

19. Неудобности које туриста има у нашој земљи су повезане са лошом саобраћајном инфраструктуром, деградацијом природе, лошом урбаном естетиком, буком, лошим мирисима, лошом угоститељском понудом и сл.

20. Ниво несигурности који туристи имају повезује се с нивоом личне или економске угрожености, што је последица недовољног познавања саме дестинације. Ризици су повезани са штетним дејством одређених материјала уграђених у хотелске објекте (нпр. азбест), двоструким мерилима у формирању цена, непостојању ваљаних сертификата о квалитету појединих угоститељских објеката, производа или услуга.

21. Цене услуга у туризму су понекад високе, а начин, метод и место плаћања су ограничени, недостају информације о вредности стране валуте и тако се ствара осећај преварености. То се, нарочито, манифестује изван већих градских агломерација, тј. на потезу од градова према руралним подручјима.

22. Све јавне институције и струковне асоцијације одговорне за развој туризма у земљи, сви непосредни понуђачи туристичко-угоститељских услуга, као и услуга у области културе, заштите човекове околине, саобраћаја, трговине, образовања, морали би да постану свеснији значаја туризма као алтернативног извора прихода за земљу у целини, а посебно економског потенцијала иностране туристичке тражње. Значи, сви директни и индиректни учесници туристичке понуде наше земље морали би да се ангажују на побољшавању властитог производа или услуге, чиме се једино може допринети ефикасном побољшању интегралног туристичког производа Србије.

23. Намеће се закључак, на основу сагледавања стања у туризму Србије кроз анализу туристичког производа, тражње, корисника наших туристичких производа, промоције и комерцијализације, система вредности у туризму, да туризам Србије карактеришу бројни наслеђени проблеми, од којих неке није могуће решити у кратком периоду, а они који могу брзо да "стану на ноге" треба убрзано развијати и решавати у кратком року, јер ће се циљеви зацртани Стратегијом тешко остварити. А то су:

- учешће туризма од 3% у БДП земље,
- учешће од 8% у укупном броју запослених у земљи,
- учешће од 7% у укупним инвестицијама у земљи
- повећање броја иностраних долазака за 50% у односу на 2000. тј оствари приход од иностраног туризма у висини од 43% секторског прихода (HCZ, 2006.).

11.3. Инвестиције у туризму Србије

Туристичке инвестиције представљају део привредних инвестиција. Како је туризам састављен из већег броја привредних делатности, тако су и инвестиције различите, а идентификација ових инвестиција са инвестицијама у угоститељству је погрешна. Приликом дефинисања инвестиција у туризму потребно је обухватити сва улагања у екстензивни и интензивни развој угоститељства, саобраћаја, трговине, туристичких агенција, занатства и осталих делатности које сачињавају туристичку привреду, у мери у којој се она укључује у директно и индиректно подмирење потреба туриста, као и улагање у трајна обртна средства, неопходна за функционисање туристичке привреде. (Зечевић М., 1973).

Међутим, независно од овако широког приступа у дефинисању инвестиција у туризам, у највећем броју туристичких земаља у статистици се обухватају само уложена средства у угоститељство и туристичке и рент-а-кар агенције.

Финансирање туристичког развоја и туристичка изградња међусобно су тесно повезани појмови и у туристичкој пракси најделикатније операције, јер се увек постављају 3 питања: шта финансирати, како и под којим условима финансирати и где пронаћи финансијска средства. Приступ финансијама увек треба прилагодити специфичним приликама које карактеришу одређену државу, туристичку регију, општину или место.

Постоје 3 врсте финансијских потреба које треба узети у обзир приликом планирања развоја туризма, а то су:

- Финансирање припрема туристичких планова на националном и регионалном нивоу, налази се у надлежности државних органа и организација,
- Финансирање израде детаљнијих планова туристичког развоја на локалном нивоу, учествују и државни органи (јавни сектор) и приватни сектор, што зависи од конкретне ситуације на локалном нивоу
- Финансирање везано за планирање специфичних развојних пројеката за уже просторне целине, треба обављати у складу са стандардима и упутствима које прописују државни органи.

Финансирање инфраструктуре, нарочито крупних инфраструктурних садржаја неопходних за развој туризма, обавеза је државе и њених надлежних органа, јер део инфраструктуре потребне туризму користе се и за опште друштвене потребе и друге привредне делатности, па је разумљиво да државни органи преузимају највећу одговорност за њихово финансирање (аутопутеви, железничка мрежа, скијалишта, коридори 10 и 7, пристаништа, аеродроми итд). Такође, један део средстава за ову капиталну инфраструктуру, може се прикупити путем накнаде за коришћење путева. Трошкови комерцијалне инфраструктуре на локалном нивоу падају на терет туристичке привреде тј. носиоца конкретне понуде. Они исто учествујују и у финансирању инфраструктуре ван њихових локалитета или места, уколико такви садржаји доносе повољне ефекте њиховом пословању и локалној

заједници у целини. Такође се развој појединих туристичких садржаја и атракција које имају опште друштвени, културни и едукативни значај (национални паркови, визиторски центри на локалитетима Сирмиум, Лепенски Вир, музеји и сл) финансирају од стране државних органа, нарочито када је реч о иницијалним инвестицијама. У таквим случајевима, повраћај иницијално уложених средстава врши се преко наплаћивања накнади за коришћење земљишта, инфраструктурних и рекреативних садржаја. Пожељно је да се овако прикупљена средства усмеравају у посебне наменске фондове за заштиту животне средине, очување природне и културне баштине, одржавање инфраструктурних садржаја, неопходне грађевинске радове, контролисање обима туристичког промета, излетничког нарочито, подизање еколошке свести туриста и шире јавности и сл. Финансирање образовања и обуке кадрова пада на трет државних органа, уз мању или већу укљученост туристичке привреде и приватног сектора.

Највеће инвестиције у туризму односе се на развој капацитета за пружање комерцијалних услуга туристима који доносе највеће економске приходе, као што су смештајно-угоститељски капацитети са пратећим садржајима. А њихово финансирање се врши путем зајмова – кредита и акцијског капитала (WTO, 1994). Зајам подразумева камату која може бити утврђена на почетку зајма у фиксном износу или да варира зависно од кретања каматне стопе на тржишту, а захтева унапред утврђено враћање дуга и неки облик залога – имовине којом се гарантује зајам. Често се дешава да завршени хотел постаје средство осигурања зајма. Финансијери акцијским капиталом су власници фирме, а акционари-инвеститори учествују у деоби оствареног профита сразмерно свом уделу у акцијама фирме. За разлику од зајма, код оваквог начина финансирања се не враћају уложена средства, него акционари, зависно од успеха датог предузећа, учествују у деоби оствареног профита.

Инвестирање у хотелско-угоститељске објекте као кључне капацитете туристичке привреде, прате и одређени проблеми који се огледају у следећем (WTO, 1997):

- улагања у хотелско-угоститељске објекте су дугорочне инвестиције у којима је иницијална добит по правилу негативна, а укупно често може да буде ниска и недовољна. Из тих разлога, финансијске институције нерадо дају кредите него преферирају краткорочне позајмице,

- потенцијални инвеститори сматрају да ризик улагања у хотелско-угоститељске објекте у знатној мери зависи од величине предузећа. Мале фирме у којима је власник уједно у директор-менаџер ризичније су за кредитирање, а у таквим фирмама обично нема ни потребног знања нити материјалних ресурса да се инвестиција финализује и тржишно валоризује

- кредитори тј. финансијске институције немају увек разумевања за проблеме малих предузећа у туризму, што добрим делом и проистиче и из неадекватног познавања и процене вредности послова у овој области.

Поменути проблеми намећу потребу већег ангажовања државних органа, било кроз непосредно инвестирање у иницијалним фазама развоја или путем доношења подстицајних мера за инвестирање у туризам, У новим и недовољно развијеним туристичким подручјима, где приватни сектор нема довољну економску снагу да покреће сопствене инвестиције, држава се појављује као основни инвеститор. У развијеним земљама је улога државе везана за подстицање партнерских односа са приватним сектором, његово повећано укључивање у развојне пројекте и повезивање туризма и других привредних сектора, што подразумева доношење адекватне

регулативе. За овакву улогу државе у подстицању развоја приватног сектора туристичке привреде, Jeffrey (2000) користи термин "invisible hand" тј "невидљива рука", што значи да рад државних органа треба да буде неприметан, али ефикасан и ефективан, не представљајући оптерећење већ стимуланс приватном сектору и предузетницима у туризму.

Финансијска средства су неопходна и за активности националних, регионалних и локалних туристичких организација које се обезбеђују у државном буџету. Обавеза плаћања боравишне таксе у туристичким местима и објектима за смештај обезбеђују се наменска средства за промоцију и пропаганду одређене туристичке дестинације, а уведена је нашим прописима и туристичка такса коју плаћају сви учесници, привредни субјекти у туризму, а од тих прикупљених средстава се поново улаже у туристичку инфраструктуру и супраструктуру.

Данас су у Србији највеће инвестиције у области туризма одређене за :

- изградњу саобраћајне инфраструктуре,
- повезивање водног и железничког саобраћаја,
- унапређење и изградња европских коридора 10 и 7
- развој туризма кроз израду 15 мастер планова
- рехабилитацију смештајних капацитета
- ревитализацију туристичке понуде на локалном, регионалном и националном нивоу
- сарадњу и партнерство на изради пројеката са подунавским земљама.

Приоритети у инвестиционим пројектима дати су за:

• Горње Подунавље (Марина у Апатину, нова туристичка инфраструктура, туристичко рекреативни комплекс, развој наутичких активности на Дунаву),

• Доње Подунавље (Визиторски центар Лепенски вир)

• Пут римских царева (царска палата у Сирмиуму, Виминацијум, Гамзиград)

• Бициклистичку стазу дуж Дунава – део "Еуровело Рута 6" кроз Србију, са путном сигнализацијом, "пешачком стазом", успостављање везе са европском мрежом пешачких и бициклистичких стаза

• Изградњу тематског културно-историјског центра Голубачка тврђава, вредност радова је 6.000.000 евра

• Изградњу марине "Оаза" у Гроцкој са хотелом, базеном, апартманима, спортским теренима и игралиштима, тако да постане модеран центар наутичког туризма са квалитетним хотелским капацитетима, велнес центром, конгресним туризмом, ловом и риболовом, богатом гастрономском понудом

• пројекат "Пут вина" који повезује вино, културу и туризам, уз промоцију услуга и производа дуж винских путева, укупне инвестиционе вредности 350.000 евра

• пројекат прекограничне сарадње Србије и Румуније са прелазним пунктовима на Дунаву скеламашipping bridge и сл., пројекат туристичке валоризације (Румунија) и пројекти израде заједничких итинерера – тура.

• Пројекат Дунавски центар за компетенцију – ГТЗ који подразумева сарадњу са земљама Дунавског слива, уједначен развој и подстицање конкуренције, развој заједничких културних рута, развој осталих производа – бициклизам, пешачење и сл.; заједничка промоција и наступи на сајмовима, подршка приликом аплицирања за коришћење средстава из фондова ЕУ.

- пројекат изградње смештајних капацитета на Старој планини у сарадњи са шпанским инвеститорима
- "Београд на води"

11.4. Перспективе развоја туризма у Србији

За оцењивање перспективе даљег развоја туризма у Србији неопходно је да се сагледају главни трендови у међународном туризму који ће имати утицаја на инострану туризам у земљи, али и на домаћа туристичка кретања. Туризам је веома осетљив на економске флукуације и зависи од нивоа расположивих средстава тј. зараде. Тренутне мале стопе раста у светској економији, рецесија, светска економска криза, повећана незапосленост у неким земљама, а самим тим и опадање имовине појединца због пада вредности акција, утичу негативно и на туризам. Концепт безбедности и личне сигурности који је можда још значајнији фактор у одлучивању туриста да ли путовати или не, угрожен је ратовима, тероризмом, отмицама авиона, подметањем бомби и пожара на јавним и прометним местима туристичких центара. И поред свих ових претњи, међународни туризам се успешно прилагођава и развија, мада и сада долази до негативних утицаја на неке туристичке дестинације или регије. Информациона и комуникациона технологија има огроман утицај на целокупно пословање у туризму. Интернет омогућава брз, отворен и неограничен приступ било којој информацији, било где у свету. Индустрија путовања и туризма је постала један од главних сектора који има корист од информационог добра, тј. путовања и туризам су се већ издвојили као један од најважнијих сектора који користи Интернет. Велики број дестинација развија своје веб-сајтове у којима су интегрисане све информације о дестинацији на интерактиван начин и нуди приступ свим пружаоцима услуга, са потпуном могућношћу резервација.

Данас је тренд у међународном туризму, да се туристи опредељују за чешће и краће одморе у односу на традиционалне годишње одморе који су трајали две-три недеље. У Европи је краће радно време, раније се одлази у пензију и већи расположиви приходи су довели до повећања тражње чешћих, али краћих одмора. Уз могућност које нуди Интернет долази до пораста резервација путничких карата и хотелских соба у последњем тренутку (*last-minute booking*), често по врло повољним ценама, јер се пружаоци услуга такмиче у продаји преосталих капацитета. Модерни туриста је све мање спреман да прихвати стандардни пакет аранжман, што је особина масовног туризма, већ тражи одмор направљен по његовој мери. Овај тренд је разумљив и повећава број људи који су посетили различите земље, имали различита искуства на одморима и стално трагају за нечим новим и још невиђеним. Одмори у приморским дестинацијама, посете великим европским градовима и туре аутобусима или приватним превозом сада обухватају око 70% међународних одмора међу Европљанима.

Према анализи Светске туристичке организације туризам ће се проширити на следеће активности:

- **авантуристичка путовања** – пошто је већина света истражена и туристички позната, туристи сада путују на највише планинске врхове, истражују подводне атракције, места "на крају света" као што је Антарктик, свемир итд.

• *крстарења* - очекује се да ће сектор крстарења наставити са експанзијом уз високе годишње стопе раста,

• *еко туризам* - путовање које обухвата боравак у природи, или ако су на неком другом путовању обавезан је један дан одмора у резерватима природе

• *културни туризам* – мали је сегмент туриста са посебним интересовањем за културу, мада се он континуирано повећава, у Европи, Средњем Истоку и Азији, а и веће групе туриста који одмор проводе на другим местима, све чешће обилазе и споменике културе у близини.

• *туризам посебних интересовања* или тематски туризам је све чешћи мотив путовања. (WTO, Tourism 2020 Vision)

• *пораст религиозног туризма* у циљу духовног растерећења, подмлађивања и остварења контакта са светим местом, вером и Богом, а нарочито је развијено код католичке и протестантске популације.

• *пораст учешћа старијих туриста* у укупној туристичкој тражњи, преко 65 године живота, пензионери, са довољно слободног времена и средстава за живот и израженом жељом за путовањима.

У овом међународном туристичком тренду и окружењу налази се Србија са својим потенцијалима, а своје место у светској туристичкој утакмици мора да гради на својим стратешким преимућствима који су Стратегијом развоја туризма и дефинисани. Стратешке предности су:

• људи који дају посебно јаке аргументе да Србија уђе у интернационалну туристичку индустрију,

• геостратешки положај Србије и Београда који је доводе у жижу саобраћајних токова Европе,

• потенцијал подземних и надземних вода који Србији дају јаку преговарачку карту за рекреацију у будућности и развој бањског, здравственог туризма тј. спа и велнес ресорта,

• очувани потенцијал планина, шума и руралних подручја као извор за креирање нових производа и иновација у туризму,

• споменичка баштина са нгласком на манастире и остатке римске културе, даје Србији јаке аргументе за афирмацију и презентацију као дестинације с богатом историјом и разноврсном културом,

• актуелно духовно стваралаштво и склоност фестивалима, слављима и догађајима, обезбеђује Србији могућност комуникације властитог "lifestyle-a".

У складу са свим претходним констатацијама и одредницама, а у циљу максимално ефикасног укључивања земље у међународну туристичку арену, одабрана туристичка визија треба свету да комуницира Србију као:

• земљу која искрено, "са срцем" прихвата госте из целог света, при чему са њима успоставља присност, разумевање, толеранцију тј. лично и професионално уважавање

• земљу која кроз туризам изражава свој понос, идентитет, своје културно-историјске вредности и посебности

• земљу која цени и максимално је посвећена очувању и заштити својих природних и културних блага,

• земљу коју међународно тржиште прихвата као сигурну, занимљиву, веродостојну и изнад свега чисту туристичку дестинацију с препознатљивим, уникатним идентитетом,

- земљу која у туризму "игра" на различите производе, изведене из богате и релативно равномерно распоређене ресурсне основе и структуре атракција, с циљем да у туризму буде запослена током целе године,

- земљу чије становништво, интелектуалне и политичке елите прихватају туризам и туристичку индустрију као важан фактор политичке интеграције, привредног развоја и дугорочног економског просперитета,

- земљу која је свесна да благостање кроз туризам није могуће без квалитетне инфраструктуре и супраструктуре, знања, образовања и нових технологија, тј њиховог трансфера свим актерима у туризму,

- земљу која активном и иновативном туристичком политиком интегралног и одрживог развоја у наредних 10 година вишеструко увећава промет и приходе у туризму и постаје озбиљан актер светске туристичке индустрије. (HCZ, 2006., стр.45),

- земљу која је подунавска, средњоевропска и балканска, која у једнакој мери цени све природне и културне ресурсе којима располаже, а који су разврстани у 4 кластера од којих сваки има своје посебне атракције и предности на међународном тржишту.

- Као што видимо, ресурси и туристички потенцили су бројни и издашни, али њихово стављање на светско туристичко тржиште захтева претходно обликовање професионалних производа, које Србија није у стању да у кратком року стави у туристичку функцију, што значи и да не може одједном да створи велики број међународно конкурентних туристичких производа. Стратешко позиционирање и брендирање Србије као туристичке дестинације мора да пробуди интерес за путовањима у Србији на бази оних производа који су већ спремни, или их је у врло кратком времену могуће припремити за међународну комерцијализацију. Реч је о производима као што су: *градски одмори ("City Breaks")*, *догађаји (Events)*, *кружне туре ("Touring")*, *MICE*, *Речни Cruising*, *те Специјални интереси*. Захтев је да се почетном изградњом свести о Србији као туристичкој дестинацији обезбеди промоција и продаја тзв. "quick win" производа, а да се паралелно осигура и стварање свести о другим стратешким вредностима и атракцијама на којима ће се потом формирати други производи. (HCZ, 2006.,стр.48). Србија мора да направи глобални заокрет у туризму, јер је сада прилика да искористи тренд уласка на туристичку мапу све већег броја мањих и нових дестинација, услед већ потврђене навике да туристи све више траже и прихватају нова искуства и дестинације, поготово када су професионална. Од једанаест производа који се нуде на туристичком тржишту, Србија има шансе у 10, једино нема туризам "сунце и море", чије је удео ионако смањен у глобалном светском туризму за више од 50%. Србија има шансе у производима који су повезани са коришћењем природе и екотуризма, здрављем, активностима специјалних интереса, руралним туризмом, културним туризмом, речним крузингом, као и пословним туризмом и MICE-ом.

Профил туриста у будућности се мења, а то иде на руку нашој земљи, посебно када је реч о трендовима према независним, технолошки образованим посетиоцима у потрази за аутентичним искуством, као и активним туристима заинтересованим за културу и природн ресурсе дестинације у коју путују. У том правцу иду и трендови, као што су више кратких путовања током године и повећани сензибилитет за вредност, за новац/напор. Традиционално емитивне земље и даље имају тренд раста, уз све већу диверсификацију интереса, у складу са данашњим социо-културним променама у тим земљама. У Европи има око 700 милиона становника који остварују око 400 милиона путовања и око 2 милијарде ноћења, а Србија уз потребни

професионални напор може брзо и успешно да се укључи на ово велико тржиште. Питање је само на које производе и на која тржишта заиграти. Такође, у свом дугорочном развоју туризма Србија треба имати у виду конкурентски круг у коме се налази, јер Бугарска, Румунија, Мађарска, Чешка и Словачка су наши реални конкуренти са утврђеним туристичким позицијама.

Оно шта Србија треба да уради унутар земље је:

- Приватни сектор, било да су то нови инвеститори или постојећи предузетници и компаније, моторна су снага развоја туристичког сектора у Србији. Приватни сектор развија и управља објектима, бави се креирањем, маркетингом и продајом свог туристичког производа специфичним циљним тржишним сегментима, док влада настоји да обезбеди повољну климу за инвестиције.

- Влада је кључна у помоћи приватном сектору у садашњој фази развоја туризма, кроз подршку и смернице, а у исто време треба да развија општу и туристичку инфраструктуру у земљи, уз стварање институционалног и правног оквира.

- Хотели, путничке агенције, ресторани итд, као носиоци туристичке понуде нису у стању да самостално изведу развој производа и његов маркетинг, па Влада мора да охрабри и ојача постојеће и формира нове асоцијације приватног сектора у циљу кооперације и колективне акције на развоју, маркетингу и продаји производа.

- Влада треба да дефинише политику развоја туризма, уводи законе и прописе и спроводи их, уз контролу и алокацију ресурса, што указује на њену несумљиву подршку туристичкој индустрији, како сектору, тако и потенцијалним инвеститорима.

Туристичку организацију Србије и мрежу локалних туристичких организација треба реструктурирати и ојачати да би њихова промотивна и маркетиншка функција била боља, уз обављање осталих оперативних послова: успостављање и примена осигурања квалитета и стандарда кроз активне програме за сертификацију, едукацију и инспекцију; развој програма тренинга и активности везане за финансирање туризма; Фонд за развој туризма за обнављање и побољшање кључних објеката; припрема предлога за финансијске инструменте као подршке развоју туризма; тражење финансијске помоћи од мултилатералних и билатералних донатора за добро развијене, реалне туристичке пројекте који могу да заживе; промоција туристичких предузећа као атрактивне могућности за давање банарских кредита; помоћ локалним туристичким организацијама да постану професионалније и рад са општинама и другим заинтересованим за оснивање локалне туристичке организације у областима потенцијалног туризма где оне не постоје; инвестирање у информациону и комуникациону технологију да би се у Србији у потпуности интерактивно и свеобухватно користио Интернет информације и системе за резервацију; оснивање система за скупљање информација о утисцима туриста о Србији; оснивање ефикасног механизма за одговоре на примедбе и заступање интереса туризма у циљу заштите и побољшања окружења уопште и питањима везана за окружење; осигурање корисних консултација; сарадње и партнерства између приватног и јавног сектора у туризму.

Министарство туризма би требало да брине о доношењу и спровођењу усвојених стратегија и политика развоја, да надгледа напредак, а ТОС треба да се фокусира на примену и процедуру. Приватни сектор мора да ојача своје асоцијације као представничка тела кроз већу укљученост чланица, ширење функција ових асоцијација, запошљавање и обуку квалификованог особља и креирање проактивног програма усмереног не само ка текућим потребама предузећа чланова, већ и ка

дугорочном развоју туризма. Превазићи недостатак међународно квалификованих хотелских и туристичких менаџера, кадрова у новим туристичким занимањима - анимација, забава, манифестације, тематски паркови, интерпретациони центри, као и ниска мобилност радне снаге и нефлексибилност система запошљавања (сезонски рад, флексибилно радно време и сл. Мере које би представници струке требало да спроведу су: одређивање и промоција свих активности за унапређење конкурентности; остваривање сарадње у областима као што су маркетинг, тренинг и ИТ; иницијативе за развој заједничког производа; успостављање управљачких веза на локалном и регионалном нивоу; обезбеђење тренинг подршке у унапређењу продуктивности, управљања трошковима, маркетинг и менаџмент односа са потрошачима; сарадња са ТОС у бенчмаркингу перформанци туризма Србије у односу на развој у конкурентским земљама; инвестирање у истраживање и планирање које подржава развој туризма и повећава објективност и кредибилитет представничких тела туристичке привреде; инсистирање на централној улози у процесу развоја туризма. (Зечевић Б., 2004., стр. 50, прилагођено).

Литература

1. Getz D., (1997), *Event Management and Event Tourism*,
2. Horwath Consulting Zagreb (HCZ), *Економски факултет, Универзитет у Београду*, "Стратегија туризма Републике Србије", 2006.
3. **Војна установа „Карађорђево“** www.karadjordjevo.com
4. **Еколошко друштво Градац**
5. **Завод за заштиту природе** www.zzps.rs
6. Зечевић Б., (2004), "Студија потенцијалног доприноса и улога малих и средњих предузећа у развоју индустрије туризма у Србији", Београд,
7. Зечевић М., (1973), "Инвестиције у развој туризма у Југославији", Институт за спољну трговину, Београд,
8. **ЈКП „Белосавац“**
9. **ЈКП „Зеленило Београд“**
10. **ЈП „Варош“**
11. **ЈП „Војводинашуме“ Шумско газдинство „Банат“** www.vojvodinasume.rs
12. **ЈП „Војводинашуме“ Шумско газдинство „Банат“** www.vojvodinasume.rs
13. **ЈП „Војводинашуме“ Шумско газдинство „Сремска Митровица“** www.vojvodinasume.rs
14. **ЈП „Војводинашуме“ Шумско газдинство „Нови Сад“**, www.vojvodinasume.rs
15. **ЈП „Војводинашуме“ Шумско газдинство „Сомбор“** www.vojvodinasume.rs
16. **ЈП „Дирекција за грађевинско земљиште и путеве општине Сурдулица“** www.surdulica.rs
17. **ЈП „Палић – Лудаш“**
18. **ЈП „Палић – Лудаш“ Визиторски центар Лудаш** www.ludas.rs
19. **ЈП „Палић – Лудаш“ Визиторски центар Лудаш** www.ludas.rs
20. **ЈП „Србијашуме“ - Шумско газдинство „Рашка“**- www.srbijasume.rs
21. **ЈП „Србијашуме“ - Шумско газдинство „Ниш“**- www.srbijasume.rs
22. **ЈП „Србијашуме“ Шумско газдинство „Ниш“ Шумска управа „Сокобања“** www.srbijasume.rs
23. **ЈП „Србијашуме“, Шумско газдинство „Београд“, Шумска управа „Авала“,** www.srbijasume.rs
24. **ЈП „Србијашуме“, Шумска управа „Неготин“** www.srbijasume.rs
25. **ЈП „Србијашуме“-Шумско газдинство „Пирот“**- www.srbijasume.rs
26. **ЈП „Србијашуме“Шумско газдинство „Тимочке шуме“** www.srbijasume.rs
27. *La Balanza de Pagos Turistica de Espana en 1976 / Sintesis metodologica a resultados*, часопис "Estudios Turisticos", 57&58, Madrid, 1978, u Vellas F. –Becherel L.
28. **Ловачко друштво „Нови Бечеј“**
29. *Medlic S.*, (1966), "Economic Importance of tourism", *The tourist review*,
30. *Марковић С.и З.*, (1971), *Економика туризма, 'Школска књига'*, Загреб,
31. **Министарство вера** www.mv.gov.rs
32. **Министарство за људска и мањинска права** www.ljudskaprava.gov.rs

33. **Национални парк "Тара"** www.tara.org.rs
34. **Национални парк „Копачица“**
35. **Национални парк „Бердан“** www.npdjerdap.org
36. **Национални парк „Фрушка гора“** www.npfruskagora.rs
37. **Национални парк „Шар-планина“**
38. **Парк природе „Мокра гора“** www.parkpriodemokragora.org
39. **Планинарско друштво „Камена гора“**
40. **Републички завод за статистику** www.stat.gov.rs
41. **Републички хидрометеоролошки завод Србије** www.hidmet.gov.rs
42. **Рибарско газдинство „Ечка“** www.ribnjakecka.com
43. **Савез спелеолошких организација Србије** www.speleo.rs
44. **Сеошки туризам Србије** www.selo.co.rs
45. **Специјални резерват природе „Увац“** www.uvac.org.rs
46. **Туристичка организација Чачка**, www.to-cacak.com
47. **Центар за одрживи рурални развој „Тара биосфера“**
48. **Центар за природне ресурсе „Натура“**
49. Унковић С. и Зечевић Б., (2007), "Економика туризма", Београд
50. Унковић С., (1968), "Економски најразвијеније земље света и развој међународног туризма", "Нова трговина", бр.12,
51. **UNESCO – Man and the Biosphere Programme** www.unesco.org
52. World Tourism Organization, Tourism 2020 Vision, www.gov.bc.ca/srm
53. www.adasafari.co.rs
54. www.agensmb.rs
55. www.banja-junakovic.rs
56. www.banja-kanjiza.co.rs
57. www.banjakoviljaca.rs
58. www.banjaljig.com
59. www.banjarusanda.rs
60. www.banjavrujci.co.rs
61. www.birdwatchserbia.com
62. www.bolnica-palanka.co.rs
63. www.bolnicaslankamen.co.rs
64. www.bukovickabanja.co.rs
65. www.cigota.rs
66. www.dibonis.com
67. www.divcibare.rs
68. www.dobrovino.com
69. www.dulka-vinarija.com
70. www.etmoselo-belikamen.com
71. www.etmoselo-divljakovac.com
72. www.gamzigradskabanja.org.rs
73. www.gejzer.rs
74. www.gornjatrepca.rs
75. www.ivanovicvino.com
76. www.ivatourism.org
77. www.krstov.blogspot.com
78. www.kursumlijskabanja.org
79. www.lovacki-savez-srbije.org

80. www.ludas.rs
81. www.lukovskabanja.com
82. www.mbbanje.com
83. www.mbbanje.com
84. www.mecavnik.info
85. www.muzej-arandjelovac.org
86. www.npbanja.com
87. www.palic.rs
88. www.podrumaleksandrovic.co.rs
89. www.podrumbracarajkovic.com
90. www.podrumradovanovic.com
91. www.pribojskabanja.rs
92. www.prolombanja.com
93. www.ptica.org
94. www.pticevojvodine.rs
95. www.radonnb.co.rs
96. www.rehabilitacija.com
97. www.resavskapecina.rs
98. www.ribarskabanja.co.rs
99. www.ribolovci.org
100. www.sbozren.org.rs
101. www.soko-banja.rs
102. www.srbijasume.rs
103. www.srebrnojezero.com
104. www.srpskatradicija.com
105. www.tamuzvino.com
106. www.termal-vrdnik.com
107. www.tokucevo.org
108. www.toom.rs
109. www.tours.org.rs
110. www.trsic.com
111. www.udruzenjebanja.co.rs
112. www.vilavinum.rs
113. www.vinarija.co.rs/vino-grade
114. www.vinarijajovic.rs
115. www.vinarijakis.com
116. www.vinarijakosovic.com
117. www.vindulo.com
118. www.vinjanko.com
119. www.vinskakucaminica.com
120. www.vinskiidvor.com
121. www.vinskisalas.com
122. www.vinumlodi.co.rs
123. www.vinum-ns.co.rs
124. www.vojvodinasume.rs
125. www.vranjskabanja.co.rs
126. www.vrelobujanovac.co.rs
127. www.vrnjcispa.com

128. www.vvinogradi.co.rs
129. www.wild-serbia.com
130. www.wineco.co.rs
131. www.wowwinery.com
132. www.zasavica.org.rs
133. www.zavodivanjica.rs
134. www.zelenilo.rs
135. www.zlatar.rs
136. www.zlatibor.co.rs
137. www.zobnatica.rs
138. www.zvonackabanja.com